

Свет Сафіі

Юстэйн Гордэр

Раман пра гісторыю філасофіі

Гэта кніга з'явілася на свет, дзякуючы падтрымцы і заахвочванню Сіры Данэвіг. Таксама дзякую Майкен Імс, якая вычытвала рукапіс і рабіла каштоўныя каментары. Не ў апошнюю чаргу дзякую Тронду Бэргу Эрыксану за зычлівыя зайвагі і грунтоўную прафесійную падтрымку на працягу многіх гадоў.

*Хто тры тысячы стагоддзяў
Не ўлічыў ў жыцці сваім,
Той жыве — бы ў цемры ходзіць:
Дзень пражыў, жыве другім...
Ё. В. Гётэ*

ЭДЭМСКІ САД

... урэшце нешта павінна было ўзнікнуць з нічога...

Сафія Амундсэн вярталася са школы дадому. Да гандлёвага цэнтра яны ішла разам з Ёрунь. Яны размаўлялі пра робатаў. Ёрунь меркавала, што чалавечы мозг — той самы камп'ютар, толькі вельмі складаны. Сафія была не зусім упэўнена, што можа з ёю пагадзіцца. Чалавек усё ж нешта большае, чым машына?

Кая гмаху гандлёвага цэнтра яны развіталіся. Сафія жыла ў самым канцы вялікага квартала, забудаванага прыватнымі дамамі, і ісці да школы ёй было ўдвая даўжэй, чым Ёрунь. Яе дом стаяў ледзь на краі свету, бо ніякіх іншых будынкаў за садам ужо не. Там пачынаўся густы лес.

Яна павярнула на Канюшынавую вуліцу. Далей гэта вуліца крута зварочвала ў „Капітанавы завулак”, як яго тут называлі. Ubачыць людзей тут можна было хіба па суботах і нядзелях.

Быў адзін з першых травеньскіх дзён. У некаторых садах пад фруктовымі дрэвамі шчыльнымі купкамі павылазілі нарцысы. Бярозы паўбіраліся ў няшчыльную яшчэ радзюжку зеляніны.

Ці не дзіўным было, як гэтай парою ўсё раптам пачынала брацца ў рост і буяць? Што прымушала кілі зеленаватых карэньчыкаў чапляцца за безжыццёвую глебу і вылазіць з зямлі з першым цяплом, як толькі сыходзіў снег?

Адчыняючы брамку ў сад, Сафія зазірнула ў паштовую скрынку. Звычайна там ляжала мноства рэкламных праспектаў і некалькі вялікіх капэртаў, адрасаваных маці. Яна звыкла несла тоўсты пачак на кухню, звальвала там усё на стол і падымалася да сябе ў пакой рабіць урокі.

А вось бацьку лісты прыходзілі гады ў рады і заўжды толькі з банка, але і звычайным татам яго нельга было назваць. Сафіін бацька быў капітан вялікага нафтавага танкера і дома не бываў большую палову года. Ён прыязджаў на некалькі тыдняў запар, шморгаў пантофлямі па хаце, і рабіў усё, каб дагадзіць Сафіі з маці. А калі зноў выпраўляўся ў плаванне, ад яго падоўгу нічога не было чуваць.

Сённяя ў паштовай скрынцы ляжаў толькі адзін невялічкі ліст і адрасаваны ён быў Сафіі.

„Сафіі Амундсэн”, значылася на маленькім капэртціку. „Канюшынавая вуліца, дом 3”. І ўсё, а ад каго ліст, пазначана не было. Нават якой маркі на ім не было прыклеена.

Як толькі Сафія прыкрыла за сабою брамку, яна тут жа разарвала капэрт. Адзінае, што яна там знайшла, была навялічкая паперка, не большая за сам капэрт, у якім яна ляжала. У паперцы стаяла: *Хто ты?*

І нічога больш. Ніякага там прывітання ці подпісу, толькі гэтыя два выведзеныя рукою словы з ці малым пыталнікам напрыканцы.

Яна зноў паглядзела на капэрт. Ну, так і ёсць — ліст на яе імя. Але хто кінуў яго ў паштовую скрыню?

Сафія хуценька адамкнула ўваходныя дзверы ў чырвоны дом. Як звычайна, кот Шэрхан паспеў пралезці паўз кусты, заскачыць на парог і прашчыміцца ў дзверы якраз перад тым, як яна іх зачыніла.

— Кысь-кысь-кысь!

Калі Сафііна маці на нешта сердала, бывала, яна называла дом, дзе яны жылі, звернікам. Звернік — гэта месца, дзе поўна рознага звяр’я, а ўжо ж Сафіі наракаць на сваю калекцыю было немагчыма. Спачатку ў яе з’явіўся акварыум з залатымі рыбкамі — Золатавалоскай, Чырвоным Каптурком і Чорным Пітам. Пазней — хвалістыя папугайчыкі Сміт і Смяле, чарапаха Гавінда і, нарэшце, падобная да тыгра карычнева-рудая кацяра Шэрхан. Усіх сваіх звяроў яна атрымала ў якасці своеасаблівай кампенсацыі за тое, што маці дадому вярталася позна, а бацька задужа многа часу праводзіў у плаванні.

Сафія скінула заплечнік і насыпала Шэрхану ў міску кацячага корму. Пасля села на сталец, трымаючы ў руцэ загадкавы ліст.

Хто ты?

Не, ну калі б яна тое ведала. Само-сабою, Сафія Амундсэн, а вось хто яна такая? Гэтага яна пакуль не ведала.

А што калі яе звалі па-іншаму? Анэ Кнютсэн, напрыклад. Была б яна ад таго *іншаю?*

Ёй раптам успамнілася, што тата спачатку хацеў назваць яе Сюнёвэ. Сафія паспрабавала ўявіць сабе, як яна працягвае руку і называе сябе Сюнёвэ Амундсэн, але не, нешта не сыходзілася. Увесь час сябе называла нейкая іншая дзяўчынка.

Яна саскачыла са стальца, трымаючы дзіўны ліст у руцэ, пабегла ў ванну, і ўладкаваўшыся перад люстэркам, пачала ў сябе ўглядацца.

— Я Сафія Амундсэн, — сказала яна.

Дзяўчынка ў люстэрку ніяк на тое не адрэагавала. Што б Сафія не рабіла, адлюстраванне ні на імгненне ад яе не адставала. Сафія паспрабавала абагнаць адлюстраванне, раптоўна сцэпануўшыся, але і з таго анічога не выйшла.

— Хто ты? — спытала яна.

І на гэты раз ніякага адказу, яна раптам збянтэжылася: яна задала тое пытанне ці адбітак у люстэрку?

Сафія ткнула пальцам у нос у люстэрку:

— Ты гэта я.

Ніхто не адказаў, тады яна перавярнула сказ з ног да галавы:

— Я гэта ты.

Сафія Амундсэн не заўсёды была задаволена сваёй знешнасцю. Яна часта чула ад людзей, што ў яе прыгожыя міндалепадобныя вочы, але тое казалася, напэўна, каб суцешыць яе за дужа маленькі нос і дужа вялікі рот. Да таго ж вушы яе месціліся надта блізка да вачэй. Але горш за ўсё было прамое гладкае валоссе, якое ніяк не прыбіралася ў прычоску. Часам надаралася, бацька, водзячы рукою па яе валасах, называў яе „дзяўчынай з валасамі ільнянога колеру”, паводле п’есы Клода Бэбюсі. Яму добра было, ён не хадзіў усё жыццё са сваімі чорнымі валасамі, каб тыя тырчалі ўніз. А Сафііна валоссе ніякія спрэі і гелі не трымалі.

Часам ёй здавалася, што з такой дзіўнай знешнасцю яна выглядае брыдкай. Маці, ва ўсякім разе, гаварыла неяк, што роды былі цяжкія. Але ці праўда, што ад родаў залежыць, як чалавек выглядае?

Ці не дзіўна, што яна не ведае, хто яна? І ці справядліва, што яна ніяк не магла паўплываць на свой знешні выгляд? Ён проста ўзнік з ніядкуля. Яна магла выбіраць сабе сяброў, але не самую сябе. Ёй нават не прыйшлося выбіраць, ці нарадзіцца ёй чалавекам.

Што такое чалавек?

Сафія зноў паглядзела на дзяўчынку ў люстэрку.

— Думаю, трэба падымацца да сябе й рабіць урокі па прыродазнаўстве, — вымавіла яна, як бы просячы прабачэння ў залюстэрка, і тут жа выйшла ў калідор.

„Не, пайду лепш у сад”, — падумала яна сабе.

— Кысь-кысь-кысь-кысь.

Сафія выграбла нагою ката на ганак і зачыніла за сабою дзверы.

Пасярод жвіроўкі яна спынілася ад нейкага дзіўнага адчування і паглядзела на таямнічы ліст. Ёй здалася, нібы яна была лялькай, над якою пачаравалі і яна ажыла.

Ці не дзіўна, што яна зараз жыве на гэтым свеце, рухаецца, нібы ў чароўнай казцы?

Шэрхан без шуму пераплыгнуў праз жвіроўку і шаснуў у густы парэчнік. Такі сабе жывы кот, ды які яшчэ жывы — ад белых вусоў да хваста, які матляўся, звісаючы ззаду з ільнянога цельца. І ён таксама шмыгаў па садзе, але наўрад ці калі над тым задумваўся, як гэта рабіла Сафія.

Пакрысе думкі пра яе існаванне змяніліся думкамі пра тое, што яна не будзе жыць вечна.

„Зараз я жыву на гэтым свеце, — думала яна. — Але прыйдзе дзень — і мяне не стане”.

Ці ёсць жыццё пасля смерці? Гэтае пытанне ката таксама ні на грам не турбавала.

Прайшло не так шмат часу, як памерла Сафііна бабуля. Не праходзіла амаль ні дня за апошнія паўгода, каб Сафія па ёй не сумавала. Ці справядлівым было, што жыццё калі-небудзь заканчваецца?

Сафія стаяла сярод жвіроўкі і разважала. Яна з усіх сіл намагалася думаць толькі пра тое, што яна жыве, каб забыць, што вечна жыць яна не будзе. Але тое было немагчыма. Як толькі ёй надаралася сканцэнтравацца на тым, што яна жыве, тут жа ўзнікала думка пра канец жыцця. І наадварот: калі ёй толькі пачынала востра ўяўляцца, што аднойчы яе не стане, то адразу прыходзіла адчуванне бязмернай каштоўнасці жыцця. Нібы два бакі адной манеткі, якую яна ўвесь час падкідвала. І чым больш выразней выступаў адзін бок манеты, тым больш выразней становілася наяўнасць адваротнага боку. Жыццё і смерць — нібы два бакі адной сутнасці.

„Чалавек не можа адчуваць, што ён жыве, не адчуваючы пры гэтым, што ён памрэ”, — думала яна. Таксама нельга думаць, што чалавек памрэ, не думаючы пры гэтым, як цудоўна жыць на свеце.

Сафія ўспомніла, што нешта падобнае сказала бабуля ў той дзень, калі дазналася ад доктара, што невылечна хворая. „Толькі зараз я разумею, якое гэта багацце — жыццё”, — сказала яна тады.

Ці не сумна, што большасць людзей мусяць спачатку захварэць, каб зразумець, як цудоўна жыць? Ім бы таямнічы ліст у паштовую скрынку!

А што калі яшчэ раз туда зазірнуць, можа, там ляжыць што яшчэ? Сафія пабегла да весніц і прыадчыніла зялёнае вечка. Яна аж сцэпанулася, калі пабачыла ў скрынцы такі ж самы капэрт. Ці ўсё яна выняла, калі даставала першы ліст?

І гэтым разам на капэрце значылася яе імя. Яна разарвала яго і дастала адтуля белы аркуш, такі самы, як і першы.

Адкуль пайшоў свет? — стаяла там.

„Калі б я знала, падумала Сафія. Гэтага, мабыць, ніхто не ведае?” І ўсё ж пытанне падалося Сафіі цалкам слухным. Першы раз у жыцці яна думала, што нельга жыць у свеце, не задаючыся пытаннем, адкуль ён, уласна, пайшоў.

Ад гэтых таямнічых лістоў у Сафіі галава пайшла кругам і яна вырашыла прысесці ў Схованцы.

Схованка была Сафііным суперпатаемным месцам. Сюды яна бегла, толькі калі была дужа раззлаванай, дужа засмучанай або дужа шчаслівай. Сёння яна была адно ў здумленні.

Чырвоны дом стаяў пасярод вялікага саду. Тут было шмат кветнікаў, ягадных кустоў, розных фруктовых дрэваў, вялікі лужок з арэямі і нават невялічкая альтанка, якую дзед збудаваў для бабулі, калі ў іх памерла першае дзіцятка, усяго пару тыдняў ад нараджэння. Бедненькую дзяўчынку назвалі Марыя. На надмагіллі значылася: „Марыечка да нас прыйшла, кволенька павітала нас і пайшла”.

У самай глыбіні сада за маліннікам плялося густое кустоўе, на якім ніколі не бывала ні кветак, ані ягад. Насампрэч, некалі то была жывая агароджа, якая аддзяляла сад ад лесу, але апошнія дваццаць гадоў яе ніхто не даглядаў і кустоўе разраслося да непрагляднага зарасніку. Бабуля расказвала, што ў вайну, калі куры разбрыдаліся па ўсім садзе, праз тую агароджу лісцам было не так проста іх упалываць.

Усім, акрамя Сафіі, старая агароджа здавалася ні на што не годнай, як і трусіныя клеткі крыху наводдаль. Але гэта таму, што ніхто не ведаў Сафіінай таямніцы.

Колькі Сафія сябе помніла, яна заўсёды знала пра вузкі пералаз у агароджы. Калі яна праціскалася праз яго, то трапляла ў прасторную адтуліну паміж кустамі. Нібы маленькі буданчык. Яна магла быць цалкам упэўненая, што ніхто яе там не знойдзе.

Трымаючы ў руках абодва капэрты, яна пабегла праз сад і на карачках праціснулася праз агароджу ў глыб кустоўя. Схованка была такая вялікая, што там можна было ўстаць амаль на поўны рост, але зараз ёй захацелася проста ўладкавацца на разложыстым карэнні. Адсюль яна магла выглядаць надвор праз пару маленечкіх прасветаў паміж галля і лісця. Нават калі дзірачкі былі не болей за пятак, увесь сад ляжаў у яе навідавоку. Калі яна была малая, ёй падабалася назіраць, як маці з бацькам блукалі паміж дрэвамі і яе шукалі.

Сафіі заўсёды здавалася, што сад сам па сабе быў цэлым светам. Кожны раз, калі яна чула пра Эдэмскі сад у аповядках пра стварэнне свету, ёй уяўлялася, што яна сядзіць у Схованцы і назірае за сваім уласным маленькім раем.

„Адкуль пайшоў свет?”

Ды калі б яна тое ведала. Сафія было вядома толькі, што Зямля — гэта маленькая планета ў вялізным Сусвеце. А адкуль пайшоў сам Сусвет?

Канешне, можна было падумаць, што Сусвет існаваў бясконца, і тады не было патрэбы шукаць адказу на пытанне, адкуль ён пайшоў. Але ці *можа* нешта быць бясконцым? Штосьці ўнутры яе самой гэтаму супраціўлялася. Усё, што існуе, павінна мець свой пачатак? Тады атрымоўваецца, што і Сусвет некалі з чагосьці ўзнік.

Але калі Сусвет некалі раптам з чагосьці ўзнік, то гэтае штосьці таксама павінна некалі з чагосьці ўзнікнуць. Сафія разумела, што такім чынам ні да чаго не дойдзе.

Урэшце, нешта павінна было ўзнікнуць з нічога. Але ці бывае такое? Ці можна сабе ўявіць, што свет існаваў заўсёды?

У школе іх вучылі, што свет стварыў Бог, і цяпер Сафія намагалася ўтаймавацца на тым, што такое выйсце з гэтай праблемы ўсё ж было самым лепшым. Але тут жа зноў пачала разважаць. Яна, бадай, магла згадзіцца з тым, што Бог стварыў Сусвет, але тады хто стварыў Бога? Ці ён сам сябе стварыў з нічога? Зноў штосьці ўнутры яе самой гэтаму засупраціўлялася. Нават калі Бог мог напэўна усё стварыць, ён быў не ў сілах стварыць самага сябе *да таго*, пакуль у яго не з'явілася з чаго „сябе самога” ствараць. Тады адзінае, што заставалася дапусціць — Бог існаваў вечна. Але такую магчымасць яна толькі што сама выключыла! Усё, што не існуе, павіна мець свой пачатак.

— Цьфу ты!

Яна зноў зазірнула ў капэрты.

„Хто ты?”

„Адкуль пайшоў свет?”

Ну і каверзныя ж пытанні! А, уласна, адкуль узяліся абодва гэтыя лісты? Гэта таксама выглядала таямніча.

Хто выцягнуў Сафію са звычайнага існавання і паставіў перад вялікімі загадкамі Сусвету?

Трэці раз накіравалася Сафія да паштовай скрынкі.

Толькі цяпер паштальён разносіў сённяшняю пошту. Сафія выцягнула тоўсты пачак рэкламы, газет і пару лістоў для маці. Там ляжала таксама паштоўка з выявай нейкага паўднёвага пляжа. Яна перавярнула паштоўку. На ёй былі наклееныя нарвежскія маркі, праштампаваныя штэмпелем „Батальён ААН”. Можна гэта ад таты? Але ці не знаходзіцца ён на другім канцы свету? Да таго ж почырк таксама быў не яго.

Сафія адчула, як паскараецца пульс, калі прачытала, каму была адрасавана паштоўка. „Хільда Мёлер Кнаг, атрымальнік Сафія Амундсэн, Канюшынавая вуліца, 3...”. Адрас супадаў. На паштоўцы значылася:

Дарагая Хільда, сардэчна віншую цябе з 15-годдзем. Як ты разумееш, мне хочацца зрабіць табе падарунак, які надалей прынес бы табе карысць. Прабач, што насылаю паштоўку Сафіі. Так лягчэй. Твой тата.

Сафія пабегла дадому, на кухню. У ёй ўсё ўнутры клакатала.

Хто такая гэтая „Хільда”, якой спаўнялася 15 гадоў, і гэта амаль за месяц да яе ўласнага дня нараджэння?

Сафія пайшла ў вітальню за тэлефонным даведнікам. Там многа было з прозвішчам Мёлер, крыху менш з прозвішчам Кнаг. Але ніводзін ва ўсім таўшчэзным даведніку не насіў прозвішча Мёлер Кнаг.

Яна яшчэ раз пільна зірнула на таемную паштоўку. Ну, так — самая што ні на ёсць сапраўдная, з маркамі і штэмпелем.

Якому бацьку прыйдзе ў галаву адсылаць віншаванні на Сафіін адрас, калі, па ўсім відаць, ім было не сюды? Якому бацьку прыйдзе ў галаву адурваць сваю ўласную дачку і накіроўваць віншаванні да дня народзінаў на чужы адрас? Як гэта так „лягчэй”? І галоўнае: як ёй знайсці гэтую Хільду?

Так у Сафіі з'явілася яшчэ адна праблема, над якой яна мелася паразважыць. Яна намагалася нанова ўпарадкаваць свае думкі: за нейкія там пару гадзін ёй падкінулі тры загадкі. Першая — хто кінуў абодва белыя капэрты ў яе паштовую скрынку. Другая — цяжкія пытанні, якія яна там знайшла. Трэцяя — хто такая Хільда Мёлер Кнаг і чаму віншавальная паштоўка незнаёмай дзяўчынцы прыйшла на адрас Сафіі.

Яна была цалкам упэўнена ў тым, што ўсе гэтыя тры загадкі неяк звязаныя паміж сабой, таму што да гэтага дня жыццё яе было даволі-такі звычайным.

КАПЯЛЮШ

... адзінае, што трэба, каб зрабіцца добрымі філосафамі, — гэта ўменне здзіўляцца...

Сафія не сумнявалася, што той, хто напісаў гэтыя ананімныя лісты, хутка зноў дасць пра сябе знаць. А пакуль вырашыла нікому пра іх не гаварыць.

У школе ёй было цяжка сканцэнтравана на тым, што тлумачыў настаўнік. Сафіі ўсё, пра што б ён ні гаварыў, здавалася нязначным. Чаму б яму не распавесці, што такое чалавек або што такое свет і як ён узнік?

Да яе прыйшло нейкае новае адчуванне: і ў школе, і наогул паўсюль людзей займаюць, па сутнасці, нязначныя рэчы. Але існуюць таксама пытанні значныя і цяжкія, адказ на якія здаецца важнейшым за школьныя прадметы.

Ці ведае хто-небудзь адказ на такія пытанні? Сафія лічыла, што, ва ўсякім выпадку, важней думаць над імі, чым дзяўбці няправільныя дзеясловы.

Калі празвінеў званок з апошняга ўрока, яна так заспяшалася са школы, што Ёрунь прыйшлося пусціцца падбегам, каб яе нагнаць.

— Мы будзем сёння вечарам гуляць у карты? — спытала Ёрунь нарэшце.

Сафія паціснула плячыма:

— Мне больш не цікава гуляць у карты.

Ёрунь выглядала так, нібы яе толькі што скінулі з месяца:

— Го? Можа тады пагуляем у бадмінтон?

Сафія перавяла позірк з асфальту на Ёрунь:

— І ў бадмінтон мне гуляць не цікава.

— Ну, калі так!

Сафія распазнала ноткі расчаравання ў голасе Ёрунь.

— Ну, можа б ты расказала тады, што іншае цябе раптам так зацікавіла?

Сафія толькі галавою паківала:

— Гэта... гэта таямніца.

— Вой, ды ты напэўна закахалася!

Дзяўчынкі крочылі некаторы час моўчкі. Калі яны параўняліся з футбольным полем, Ёрунь сказала:

— Пайду праз поле.

„Праз поле” Ёрунь было карацей ісці, гэтую дарогу яна выбірала толькі, калі ёй трэба было хутка дадому — праз гасцей, ці прыёму ў дантыста.

Сафія разумела, што сяброўка непрыемна ўзрушаная, пакрыўдзілася на яе. Але што яна магла адказаць? Што яе раптам пачало цікавіць, хто яна і адкуля пайшоў свет, ды так моцна, што часу не хапае пагуляць у бадмінтон? Ці зразумела б сяброўка?

Чаму так сталася, што цікавіцца самымі важнымі і, у некаторым сэнсе, самымі звычайнымі з усіх пытаннямі так цяжка?

Яна адчула, як затахкала ў грудзях сэрца, калі адкрывала паштовую скрынку. Спачатку яна выцягнула толькі адзін ліст з банку і некалькі вялікіх жоўтых капэртаў, адрасаваных маці. Фу ты, у душы Сафія так спадзівалася атрымаць ліста ад незнаёмага адпраўніка.

Але як толькі яна прычыніла за сабою брамку, яна згледзела сваё імя на вялікім капэрге. На адваротным баку, там дзе капэрт заклеіваўся, было пазначана: *Курс філасофіі. Адыходзіцца дужа асцярожна.*

Сафія пабегла па жвіровай дарожцы дадому, зняла запlechнік і паклала яго на ганку. Астатнія лісты засунула пад дыванок і паляцела за дом у сад, каб зашыцца ў Схованку. Вялікі ліст мусіў быць распячатаны менавіта там.

Следам за ёю прыскакаў Шэрхан, але ён не перашкодзіць. Сафія была ўпэўнена, што кот таямніцы не выдасць.

У капэрге ляжала тры надрукаваныя на машынцы і сашчэпленыя разам лісты. Сафія узялася чытаць.

Што такое філасофія?

Дарагая Сафія, у людзей бываюць розныя захапленні. Нехта збірае старыя манеты або маркі, нехта любіць майстраваць, іншыя вольным часам займаюцца нейкім спортам.

Многія таксама любяць чытаць. Але тое, што мы чытаем, дужа розніцца. Адны чытаюць толькі газеты і коміксы, другім падабаецца чытаць раманы, а трэція аддаюць перавагу кнігам пра такія рэчы, як астраномія, жыццё жывёл або тэхнічныя вынаходніцтвы.

Калі мне падабаюцца коні або каштоўныя камяні, я не магу патрабаваць ад іншых, каб яны таксама гэта ўпадабалі. Калі я з захапленнем гляджу ўсе спартыўныя праграмы, якія толькі паказваюць па тэлевізіі, мне трэба паважаць меркаванне іншых, хто лічыць, што спорт глядзець маркотна.

Але ці знойдзецца нешта такое, што здольнае зацікавіць усіх? Ці знойдзецца нешта такое, што аднолькава важна для ўсіх людзей, незалежна ад таго, хто яны або ў якім кутку свету жывуць? Так, дарагая Сафія, ёсць такія пытанні, якімі трэба ўсім людзям цікавіцца. Пра такія пытанні і вядзецца гаворка ў гэтым курсе.

Што ў жыцці самае галоўнае? Калі мы спытаем пра тое згаладнелага, то ён адкажа, што ежа. Калі мы такое ж пытанне зададзім змерзламу, той адкажа, што цяпло. А калі мы папытаем чалавека, які адчувае сябе пакінутым і самотным, напэўна ж ён адкажа, што супольнасць з іншымі людзьмі.

Але калі гэтыя патрэбы задаволіць, ці застаецца нешта, у чым людзі будуць мець патрэбу? Так мяркуюць філосафы. Яны лічаць, што чалавек не ў зможе жыць адным хлебам. Канешне, усім патрэбна ежа. Да яе людзям патрэбна таксама, каб іх любілі і пра іх клапаціліся. Але застаецца нешта яшчэ, у чым людзі маюць патрэбу. А менавіта знайсці адказ на пытанне, хто мы і навошта мы жывем.

Такім чынам атрымоўваецца, што цікавіцца, навошта мы жывем, не тое ж самае, што „выпадковае” захапленне маркамі. Той, хто цікавіцца такімі пытаннямі, займаецца тым жа, чым займаліся людзі спакон вякоў. А пытанне, адкуля пайшлі Сусвет, Зямля і жыццё на ёй, — глабальней і значней, чым пытанне, хто ўзяў больш залатых медалёў на мінулагадняяй алімпіядзе.

Каб наблізіцца да разумення філасофіі, найлепшым будзе задаваць філасофскія пытанні:

Як быў створаны свет? Ці стаіць нечая воля або ці ёсць сэнс ва ўсім, што адбываецца? Ці ёсць жыццё пасля смерці? Як нам, увогуле, знайсці адказы на такія пытанні? Але перш за ўсё: як нам належыць жыць?

Гэтыя пытанні ва ўсе часы турбавалі чалавецтва. Нам не вядомыя культуры, дзе б не цікавіліся, хто такі чалавек і адкуля пайшоў свет.

Па сутнасці, філасофскія пытанні знойдзецца не так многа. Пра некаторыя з іх мы ўжо даведаліся. Але гісторыя дае нам мноства розных адказаў на кожнае з іх.

Таму атрымоўваецца, што задаць філасофскае пытанне лягчэй, чым на яго адказаць.

Некаторыя і сёння таксама спрабуюць па-свойму адказаць на тыя ж самыя пытанні. Нельга знайсці ў розных энцыклапедыях, ці ёсць Бог або ці існуе жыццё пасля смерці. І на пытанне, як нам належыць жыць, таксама ніякая энцыклапедыя нам не адкажа. Аднак кнігі пра тое, што меркавалі іншыя людзі, могуць нам дапамагчы сфармаваць наш уласны погляд на жыццё.

Філасофскія пошукі ісціны можна, бадай, параўнаць з дэтэктыўнай гісторыяй. Нехта мяркуе, што забойства ўчыніў Андэрсэн, іншыя ўпэўненыя, што гэта зрабілі Нільсэн або Епсэн. Калі гэта тычыцца такой таямніцы, як сапраўднае злачынства, можа здарыцца, што аднаго дня паліцыя яе і раскрые. Натуральна, можа здараецца і такое, што паліцыя яе ніколі не раскрые. Але таямніца ўсё ж мае сваё разгадку.

Нават калі пытанне здаецца цяжкім, на яго ўсё роўна знойдзецца адзін — і толькі адзін — правільны адказ. Або існуе жыццё пасля смерці, або не.

Многія старыя таямніцы пакрысе знаходзяць сваё навуковае тлумачэнне. Некалі вялікай загадкай было тое, як выглядае Месяц з адваротнага боку. На такія пытанні ніякімі разважаннямі было не адказаць і таму брала верх нечая фантазія. Але сёння мы дакладна ведаем, як выглядае Месяц з адваротнага боку. Мы больш не верым, што там нехта жыве, або што Месяц — гэта кружок сыру.

Адзін са старажытных грэцкіх філосафаў, які жыў больш за дзве тысячы гадоў таму назад, меркаваў, што філасофія пайшла ад чалавечага здзіўлення. Па яго меркаванні, чалавек настолькі здзіўіўся жыццю, што філасофскія пытанні пачалі ўзнікаць самі сабою.

Гэта нібы такі фокус: мы не здольныя зразумець, адкуля раптам бярэцца тое, што ўзнікае ў нас перад вачыма. Таму паставім патанне такім чынам: як фокуснік ператварае пару шаўковых шалікаў у жывога труса?

Многім здаецца, што свет такі ж беспасціжны, як і тое, якім чынам фокусніку ўдаецца выцягнуць труса з капялюша, які толькі што быў зусім пусты.

Што да труса, дык мы разумеем, што фокуснік нас перахітрыў. І нам карціць даведацца, як ён гэта зрабіў. Крыху па-іншаму атрымоўваецца, калі мы гаворым пра свет. Мы ведаем, што свет — гэта ніякае не махлярства або хітрыкі, таму што мы ходзім па Зямлі і самі з'яўляемся часткаю свету. Па сутнасці, мы і ёсць той белы трус, якога фокуснік выцягвае са свайго капялюша. Розніца паміж намі і белым трусам хіба ў тым, што труса і ў галаву не прыходзіць, што ён з'яўляецца часткаю нейкага фокуса. З намі крыху інакш. Нам здаецца, што нас уцягнулі ў нешта загадкавае, і мы з усяе сілы намагаемся зразумець, як яно ўсё дзейнічае.

PS: Што да белага труса, лепш будзе параўнаць яго з цэлым сусветам. А нас, хто ў ім жыве, — з малюсенькімі кузуркамі, якія корпаюцца глыбока ў трусіным футры. А вось філосафы спрабуюць узлезці па танюсенькіх паўсцінках вышэй, каб зазірнуць у вочы вялікаму магу.

Табе ўсё зразумела, Сафія? Працяг будзе.

Сафія зусім стамілася. Ці яна ўсё зразумела? Яна прачытала ліста на адным дыханні.

Хто яго прынёс? Хто, хто?

Напэўна, не той, хто адправіў паштоўку з віншаваннямі Хільдзе Мёлер Кнаг, таму што на паштоўцы была марка і штэмпель. Гэты жоўты капэрт паклалі прама ў паштовую скрынку, таксама як два белыя капэрты.

Сафія паглядзела на гадзіннік. Было толькі без пятнаццаці тры. Заставалася амаль дзве гадзіны да часу, калі вернецца з працы маці.

Сафія зноў вылезла ў сад і пабегла да паштовай скрыні. Можна, там ляжыць што яшчэ?

Яна знайшла яшчэ адзін жоўты капэрт, пазначаны яе імем. Сафія азірнулася, але нікога не ўбачыла. Тады яна пабегла да краю лесу, каб паглядзець, ці не йшоў там хто сцяжкаю.

І там ні адной жывой душы.

Але ёй раптам здалася, што недзе ў глыбіні лесу затрашчала галлё. Хоць яна не была ў тым цалкам упэўненай, ды і не паскача ж яна следам, раз некаму дужа хочацца пайсці нябачным.

Сафія вярнулася ў хату, скінула запlechніка і аднесла на стол пошту для маці. Пасля пабегла да сябе ў пакой, дастала з паліцы вялікую пернікавую бляшанку, поўную розных пекных каменьчыкаў, высыпала іх на падлогу і запхнула туды абодва вялікія капэрты. І зноў сеганула ў сад, на гэты раз з бляшанкай. А да таго, як зачынуць хату, насыпала Шэрхану паесці.

— Кысь-кысь-кысь.

Зашыўшыся ў Схованцы, яна адкрыла капэрт, выцягнула адтуля некалькі надрукаваных на машыцы старонак і ўзялася чытаць.

Дзіўнае стварэнне

Ну, дык вось, як ты разумееш, гэты кароткі курс філасофіі будзе прыходзіць невялікімі порцыямі. У гэтым лісце мы працягнем уводзіны.

Ці казаў я ужо, каб стаць добрымі філосафамі, нам трэба здольнасць здумляцца? Калі не, скажу зараз: АДЗІНАЕ, ШТО НАМ ТРЭБА, КАБ ЗРАБІЦЦА ДОБРЫМ ФІЛОСАФАМ, — ГЭТА ЗДОЛЬНАСЦЬ ЗДЗІЎЛЯЦЦА.

Усе малыя дзеці ўмеюць гэта рабіць. А як жа. Праз нейкія там пару месяцаў ад нараджэння перад імі паўстае зусім новая рэчаіснасць. Але час ідзе, яны растуць і пакрысе гэтая здольнасць знікае. Чаму так? Ці можа гэта растлумачыць Сафія Амундсэн?

Калі б якое немаўля магло гаварыць, яно напэўна расказала б, у які дзіўны свет яно трапіла. Бо, нават калі дзіця не здольнае гаварыць, мы бачым, як яно паказвае пальчыкам на рэчы вакол сябе і з цікавасцю за іх хапаецца.

Пакрысе, калі дзіця навучыцца першым словам, яно спыняецца і верашчыць „гаў-гаў” кожнага разу, як згледзіць сабаку. Мы бачым, як яно падскоквае ў калясцы і махае ручкамі: „Гаў-гаў! Гаў-гаў!”. Нас, старэйшых, надзвычай здзіўляе такое захапленне малечы. „Ну, так, гэта гаў-гаў, але сядзі ціха, а то перакулішся”, — звыклія да свету, заўважаем мы яму. Мы так не захапляемся. Мы ўжо наглядзеліся на сабак.

Такая забаўная сітуацыя паўтараецца, можа, разоў сто, пакуль дзіця не прывыкне, не губляючы розуму, мінаць сабак. Або слана, або бегемота. Але задоўга да таго, як дзіця пачне добра гаварыць, — і задоўга да таго, як яно навучыцца думаць, як філасоф, — свет для яго зробіцца звычайным.

Па мяне, дык шкада!

Мне хочацца, каб ты не аказалася сярод тых, для якіх свет — гэта нешта цалкам зразумелае, дарагая Сафія. Таму, на ўсякі выпадак, перад тым, як распачаць курс філасофіі, паставім пару мысленных доследаў.

Уяві сабе, што аднаго дня ты ідзеш пагуляць у лес. Раптам на сцэжцы перад табою з’яўляецца маленькая лятучая талерка. І з гэтай лятучай талеркі паказваецца маленькі марсіянін, ён злазіць на зямлю і паглядае на цябе знізу ўверх...

Што б ты тады падумала? Зрэшты, гэта не важна. Але ці прыходзіла табе калі ў галаву, што ты сама такі ж марсіянін?

Малаверагодна, што некалі табе надарыцы натрапіць на якое стварэнне з іншай планеты. Мы нават не ведаем, ці ёсць жыццё на іншых планетах. Але, можа стацца, што ты натрапіш за самое сябе. Проста раптам спынішся аднойчы і паглядзіш на сябе зусім іншымі вачыма. Не выключаю, што тое можа здарыцца, калі ты пойдзеш пагуляць у лес.

„Я нейкае дзіўнае стварэнне, — думаеш ты. — Нейкая містычная жывёла...”

Ты, нібы спячая прыгажуня, абуджаешся ад стогадовага сну. Хто я? — пытаешся ты. Ты ведаеш, што соўгаешся па адной з планет Сусвету. Але *што* такое Сусвет?

Калі ты пачнеш так у сабе капацца, можна лічыць, што ты сустрэла таемную істоту, як той марсіянін, якога мы згадалі раней. Ты не толькі сустрэла істоту з космасу. Табе пачынае здавацца, што ты сама такое ж дзіўнае стварэнне.

Табе зразумела, Сафія? Паставім яшчэ адзін дослед.

Неяк раніцай снедаюць на кухні мама, тата і двух-трохгадовы Томас. Тут мама падымаецца з-за стала і ідзе да халадзільніка, а следам тата накіроўваецца некуды пад столу, а Томас між тым сядзіць і за ўсім назірае.

Што, па-твойму, скажа Томас? Мабыць, ён пакажа пальчыкам на тату і скажа: — Тата лятае!

Томас напэўна мусіць таму ўразіцца, але ён гэтага не робіць — і правільна. Тата ўсё ж творыць шмат чаго дзіўнага, так што гэты палёт над сталом нічога асаблівага для Томаса не будзе ўяўляць. Кожнага дня тата голіцца нейкай смешнай прыладай, калі-нікалі дзярэцца на самы дах і круціць антэну, або засуне галаву ў матор машыны і вылазіць адтуля чорны, як негр.

А зараз пяройдзем да мамы. Яна пачула, што сказаў Томас і тут жа павярнулася. Як, па-твойму, яна адрэагуе, калі пабачыць, што тата лунае над сталом?

Яна выпускае долу слоік з сочывам і вішчыць ад жаху. Мабыць, ёй трэба схадзіць да доктара, калі тата нарэшце спусціцца назад на сталец. (Яму даўно трэба было навучыцца прыгожа трымаць сябе за сталом!)

Чаму, па-твойму, Томас і мама рэагуюць так па-рознаму?

Уся справа ў звычцы. (Заўваж гэта сабе!) Мама прызвычалася да таго, што людзі не лягаюць. А Томас пакуль гэтага не ведае. Ён яшчэ не зусім упэўнены, як бывае ў гэтым свеце, а як не бывае.

Але як нам быць з самім светам, Сафія? Ці так бывае? Свет жа таксама вольна лунае!

Сумна, што мы не толькі пакрысе прызвычайваемся да зямнога прыцягнення. Заразам мы прызвычайваемся таксама да свету як такога.

Здаецца, што пакуль мы сталеем, мы губляем здольнасць здумляцца свету. Але тады мы губляем нешта істотнае — тое, што філосафы ўвесь час намагаюцца захаваць. Таму што недзе ў глыбіні нас існуе нешта такое, што нагадвае нам, якой вялікай загадкай ёсць нашае жыццё. Нешта такое, што мы адчулі да таго, як уразумелі.

Удакладняю: нават калі філасофскія пытанні тычацца ўсіх людзей, не ўсе становяцца філосафамі. Па розных прычынах некаторых так паглынае паўсядзённае жыццё, што само здзіўленне жыццю адыходзіць далёка на задні план. (Такія людзі зашываюцца ў глыб трусінай поўсці, як мага зручней уладкоўваюцца і корпаюцца там да канца сваіх дзён).

Для дзяцей свет і ўсё, што ў ім знаходзіцца — гэта заўсёды нешта новае, тое, што абуджае здзіўленне. Для дарослых так яно не заўсёды. Для большасці дарослых свет — гэта даволі звычайная з'ява.

Філосафы з гэтага правіла складаюць прыемнае выключэнне. Ніякі філосаф ніколі не прыме свет такім, які ён ёсць. Для яго, ці для яе, свет па-ранейшаму неверагодны — загадка, таямніца. Такім чынам, філосафам і дзецям уласціва адна важная здольнасць. Або скажам так: філосаф усё жыццё застаецца такім жа ўразлівым, як якая малеча.

А зараз, дарагая Сафія, выбірай. Ці ты дзіця, якое яшчэ не паспела ператварыцца ў абывацеля? Ці ты філосаф і можаш паклясціся, што абывацелем ніколі не зробішся?

Калі ты на тое адно паціснеш плячыма, маўляў, ты ніякае там не дзіця, але й не філосаф, то гэта таму, што ты ўжо паспела ўладкавацца на гэтым свеце і свет гэты цябе больш ніяк не здумляе. Сцеражыся гэтага! Менавіта таму я і пасылаю табе гэты курс філасофіі, так бы мовіць, каб адвесці ад цябе небяспеку. Мне не хочацца, каб менавіта ты аказалася сярод неспагадлівага і абыякавага людю. Мне хочацца, каб ты пазбегла лядачага жыцця.

Курс гэты бясплатны. Таму ты не выгадаеш назад ніякіх грошай, калі вырашыш, што ён табе не патрэбны. Калі табе захочацца спыніць курс, ты цалкам вольная гэта зрабіць. У такім выпадку, дай мне пра тое знаць. Ну, скажам, пакладзі жывую жабу ў паштовую скрынку. Ці так што зялёнае, калі не хочаш напалохаць паштальёна.

Кораценька падсумуем: нехта з капелюша пакрысе дастае белага трусіка. Той трусік дужа вялікі, таму на фокус ідуць мільярды гадоў. Усе людзі, калі яны нараджаюцца, месцяцца на саміх кончыках тоненькіх паўсцінак. Менавіта таму ўсе яны здольныя здумляцца гэтаму неверагоднаму фокусу. Але час ідзе, яны сталеюць і ўсё глыбей зашываюцца ў трусікаву поўсць. Так яны і застаюцца там сядзець. І так ім там цёпла, што яны ні за вошта не асмеляцца зноў падняцца ўверх па тоненькіх паўсцінках трусінага футра. Толькі філосафы асмельваюцца на небяспечнае падарожжа да самых крайніх меж мовы і быцця. Нехта з іх зрываецца ўніз, а нехта

моцна трымаецца за шарсцінкі трусінай поўсці і гаворыць да ўсіх людзей, што сядзяць, зашыўшыся ў мяккім футры, і цешацца добрай ежай і пітвом.

— Шаноўнае спадарства! — крычаць яны. — Мы лунаем у пустой прасторы!

Але людзі ўнізе ў футры не зважаюць на покліч філосафаў.

— Фу, ну што за крыкуны! — адмахваюцца яны.

І працягваюць распачатую раней размову: перадай мне масла? Які сёння курс акцый? Колькі каштуюць памідоры? Ты чула, што Ледзі Дзі зноў цяжарная?

Пакуль не прыйшла з працы маці, Сафія месца сабе не знаходзіла. Бляшанка з лістамі ад таёмнага філосафа была надзейна прыбраная ў Схованку. Сафія намагалася сесці рабіць урокі, але ёй адно думалася пра працытанае.

Раней яна шмат чаго пакідала без увагі! Яна больш не адчувала сябе дзіцём, але пакуль і не зусім дарослай. Сафія разумела, што ўжо распачала спуск углыб густага футра на жывёлінцы, якую дастаюць з чорнага капелюша сусвету. Але філосаф спыніў яе. Ён — ці то была яна? — схопілі яе за каўнер і выцеглі назад на тонкія паўсцінкі, на якіх яна гушкалася аднойчы, калі была зусім малою. І там, на самым версе, яна зноў пабачыла свет, нібы ўпершыню.

Філосаф яе ўратаваў. У гэтым і сумнявацца не даводзіцца. Незнаёмы адпраўнік уратаваў яе ад паўсядзённай абыякавасці.

А пятай, калі прыйшла маці, Сафія пацегла яе ў гасцёўню і пасадзіла ў фатэлю.

— Мама, табе жыццё не здаецца дзіўным? — спытала яна.

Маці збянтэжылася, і адразу не знайшла, што адказаць. Яна звывылася з тым, што кожнага разу, калі вярталася з працы, Сафія сядзела і рабіла ўрокі.

— Ну... часам бывае... — вымавіла яна.

— Часам? Я маю на ўвазе, табе не здаецца дзіўным, што свет *наогул* існуе?

— Сафія, што ты такое гаворыш?

— А што? Ты лічыш, напэўна, што свет — гэта нешта цалкам натуральнае?

— А што яшчэ я магу лічыць? Па вялікім рахунку, так яно і ёсць.

Сафія разумела цяпер, што філосаф меў-такі рацыю. Для дарослых свет быў з'явай звычайнай. Некалі загушкала іх паўсядзённае жыццё, і яны заснулі, як тая спячая прыгажуня.

— Так і ёсць! Ты так прыгрэлася ў гэтым свеце, што ён цябе больш і не здзіўляе, — патлумачыла Сафія.

— Пра што гэта ты гаворыш?

— Я гавару, што ты ператварылася ў абывацеля. У нікчомнага, безуважнага абывацеля.

— Не, ну як ты са мной гаворыш, Сафія?

— Скажу тады па-іншаму. Ты зашылася глыбока ў поўсці белага трусіка, якога акурат зараз дастаюць з чорнага капелюша сусвету. А хутка ты пойдзеш прыстаўляць бульбу. Пасля прагледзіш газету, а праз паўгадзіны ад вячэры пойдзеш глядзець навіны.

На матчыным твары адбіўся клопат. Але, спярша яна пайшла на кухню прыстаўляць бульбу. Пазней вярнулася ў гасцёўню і на гэты раз сама ўсадзіла Сафію ў фатэлю.

— Мне трэба з табою пагаварыць, — распачала яна. Сафія па голасе распазнала, што гаворка пойдзе сур'ёзная.

— Дзіця ты мае, гэта, наўрокам, не наркотыкі?

Сафія адно рассмяялася, разумеючы, аднак, чаму менавіта пра гэта пыталася маці.

— Ды ты з глузду з'ехала! Ад іх жа робяцца *яшчэ больш* абыякавымі! — адказала яна.

Больш яны ні пра наркотыкі, ні пра белага трусіка гэтым вечарам не гаварылі.

МІТЫ

... хісткая раўнавага паміж сіламі добра і зла...

Наступнай раніцай ніякага ліста для Сафії ў паштовай скрынцы не было. Дзень у школе ёй сцегся, было сумна. Яна наўмысна падлашчвалася да Ёрунь на перапынках. Па дарозе дадому яны пачалі планаваць, як паставяць у лесе палатку, калі пасушэе.

Ну, вось і зноў яна ля паштовай скрынкі. Першы капэрт, што ёй трапіўся, быў праштампаваны ў Мексіцы. Паштоўка ад таты. Ён пісаў, што сумуе за домам і што першы раз у яго атрымалася абыграць у шахматы свайго памочніка. Акрамя таго, ён пісаў, што амаль усё прачытаў з тых дваццаці кіло кніг, якія ён склаў з сабою ў плаванне пасля зімовых вакацый.

Але ляжаў у скрыні яшчэ адзін жоўты капэрт, пазначаны яе імем! Сафія занесла заплечнік ды іншую пошту ў хату, а сама пабегла да Схованкі. Там яна выцягнула з капэрту некалькі адбітых на машыныцы старонак і пачала чытаць:

Мітычная карціна свету

Дабрыдзень, Сафія! Нам трыва яшчэ шмат у чым разабрацца, дык адразу й прыступім.

Філасофіяй мы называем цалкам новы склад мыслення, які ўзнік у Грэцыі недзе за 600 гадоў да нараджэння Хрыстова. Да гэтага на ўсе пытанні, якія турбавалі людзей, адказ давалі розныя рэлігіі. Такія рэлігійныя тлумачэнні перадаваліся з пакалення ў пакаленне ў выглядзе *мітаў*. Міт — гэта паданне пра багоў, якое тлумачыць, чаму ў жыцці ўсё так, як яно ёсць.

Ва ўсім свеце тысячагоддзямі буяла, нібы якое пустазелле, мітычнае тлумачэнне ўсіх філасофскіх пытанняў. Грэцкія філосафы намагаліся давесці людзям, што такім тлумачэнням не варта было верыць.

Каб зразумець склад мыслення першых філосафаў, мы павінны ўсведамляць, што такое мітычная карціна свету. Для прыкладу возьмем мітычныя ўяўленні скандынаваў. Каб за вадою праз ручай хадзіць.

Ты напэўна чула пра Тура з молатам. Да таго, як хрысціянства прыйшло ў Нарвегію, скандынавы верылі, што Тур раз'язджае па небе ў калясцы, запрэжанай дзвюма казламі. Калі ён махаў сваім молатам, то грахатаў гром і бліскала маланка. Нарвежскае слова „турдэн”, што значыць „гром”, якраз і паходзіць ад старажытнага „Тур-дэн”, або „Тураў грукат”. Па-шведску гром будзе „оска”, правільней „ос-ака”, што значыць „язда бога” па небе.

Калі грыміць гром і бліскае маланка, звычайна ідзе дождж. Дождж быў жыццёва неабходны сялянам, якія жылі ў перыяд вікінгаў. Таму Тура шанавалі за бога ўрадлівасці.

Такім чынам, міт тлумачыў, што дождж ідзе, таму што Тур махае сваім молатам. А калі ішоў дождж, на палях усё буяла і каласілася.

Само па сабе было не зразумела, чаму парасткі на пашы ішлі ў рост і прыносілі ўраджай. Але што тое звязана з дажджом, сяляне ведалі напэўна. Усе верылі таксама, што дождж ідзе, дзякуючы Туру. І таму ён лічыўся адным з галоўных багоў Скандынавіі.

Тур быў важным богам яшчэ і па іншай прычыне, ён удзельнічаў ва ўпарадкаванні свету.

Вікінгі верылі, што свет, у якім яны жывуць, уяўляе сабою востраў і яму ўвесь час пагражае знешняя небяспека. Гэтую частку свету яны называлі *Мідгард*. Гэта значыць царства, што знаходзіцца пасярэдзіне. Акрамя таго, у Мідгардзе месціўся *Осгард* — дом багоў. За Мідгардам прасціраўся *Утгард*, то бок царства, што ляжыць на ўсходзе. Там жылі пачварныя тролі (ётуны), якія ўвесь час намагаліся разбурыць свет сваімі хітрыкамі і мудрагельствамі. Гэтых злосных пачвар мы называем „сіламі хаоса”. У рэлігіі скандынаваў, а таксама ў многіх другіх культурах, людзі зазначалі, што існуе хісткая раўнавага паміж сіламі добра і зла.

Разбурыць Мідгард тролі маглі, толькі выкраўшы багіню ўрадлівасці *Фрэю*. Калі б ім пашчасціла ўчыніць такое разбойства, на зямлі нічога б не расло, а жанчыны больш не нараджалі б дзяцей. Таму было дужа важна, каб добрыя багі трымалі іх на адлегласці іх ад свайго жытла.

І ў гэтым Туру адводзілася значная роля. Яго молат не толькі выклікаў дождж, але таксама з'яўляўся зброяю ў барацьбе з разбуральнымі сіламі хаоса. Молат надаваў Туру амаль бясконцаю ўладу. Напрыклад, ён мог кінучь молатам у троляў і забіць іх. І яму не варта было клапаціцца пра тое, каб няўрокам не згубіць молата, бо той заўсёды вяртаўся назад яму ў рукі, як які бумеранг.

Такім чынам міты тлумачылі, як адбываецца колазварот ў прыродзе і чаму няспынна ідзе барацьба паміж добром і злом. Менавіта такія міты філосафы і намагаліся зняпраўдзіць.

Але міты не толькі тлумачылі.

У часы нягоды — засухі або якой заразнай хваробы — людзі не маглі сядзець склаўшы рукі і чакаць, пакуль богі ўмяшаюцца. Людзям прыходзілася самім змагацца са злом. Гэта адбывалася праз розныя рэлігійныя дзействы — *абрады*.

Самым важным з усіх рэлігійных дзействаў было *ахвярапрынашэнне*. Прынесці ахвяру богу значыла падвысіць яго ўладу. Людзі, напрыклад, мусілі прыносіць ахвяру багам, каб тым было чым падсілкавацца і перамагчы сілы хаоса. Гэта можна было зрабіць, ахвяруючы богу нейкую жывёлу. Туру, часцей за ўсё, прыносілі ў ахвяру казлёў. *Одыну*, здаралася, ахвяравалі нават і людзей.

Самы славуты міт у Нарвегіі вядомы нам з „*Песні пра Трыма*”. У песні распавядаецца, як Тур ляжаў і спаў, а калі прачнуўся, то не знайшоў свайго молата. Тур так моцна ўзлаваўся, што ў яго затрэсліся рукі і задрыжала барада. Тады ён разам са сваім спадарожнікам *Локі* пайшоў да *Фрэі* і пазычыў яе покрыва з пер'я, каб *Локі* мог злятаць у *Ётунхэйм* і выведаць, ці не тролі скралі молат. Там *Локі* сустракае ўладара *ётенаў Трыма*, які тут жа пачынае выхваляцца, што закапаў молат на восем міль у зямлю. І дадаў, што асы атрымаюць молат назад, толькі калі ўсватаюць яму *Фрэю*.

Сафія, ты разумеш? Раптам усе добрыя багі апынаюцца ў жудаснай сітуацыі ўзяцця заложнікаў. Тролі захапілі найважнейшую ахоўную зброю багоў, і сітуацыя — складаней няма куды. Пакуль Тураў молат ў руках троляў, яны будуць уладарамі над светам багоў і людзей. Замест молата яны патрабуюць *Фрэю*. Але такая мена таксама не магчымая: калі багі вымушаны развітацца з багіняй урадлівасці, якая ахоўвае ўсё жывое, трава на зямлі засохне, а самі богі і людзі памруць. Становішча цалкам безвыходнае. Каб зразумець, што я маю на ўвазе, уяві сабе, як група тэрарыстаў пагражае ўзарваць атамную бомбу ў цэнтры *Парыжа* ці *Лондана*, калі іхнія вусцішныя патрабаванні застаюцца не выкананымі.

Далей у міце расказваецца, як *Локі* вярнуўся дадому ў *Осгард* і пайшоў прасіць *Фрэю* ўбрацца ў шлюбнае, бо яе павязуць сватаць за троля. (Што зробіш, што зробіш!) *Фрэя* ўзлавалася і сказала, што людзі прымуць яе за якую распусніцу, калі яна пойдзе за троля.

Але бога *Хэймдала* раптам натхніла. Ён прапанаваў пераапрагнуць нявестаю Тура і выдаць яго за *Фрэю*. Заплесці яму валасы, на грудзі падвесіць камяні — і не раўнуючы жанчына. Натуральна, што такая прапанова асабліва Туру па душы не прыйшла, але ён зразумеў, нарэшце, што багі маглі адабраць у тролей молат, толькі зрабіўшы так, як радзіў *Хэймдал*.

Пасля Тура ўбралі маладой, а *Локі* ўзяўся яго суправаджаць у якасці дружкі. „Вось і выпраўляемся мы да *Ётунхэйма*, пераапранутыя ў жанок”, — сказаў на развітанне *Локі*.

Па-сучаснаму кажучы, Тур і *Локі* — гэта „паліцыя па барацьбе з тэрарызмам”, арганізаваны багамі. Пераапранутыя ў жанок, яны мусілі трапіць ў тролеву цытадэль і адабраць назад Туравы молат.

Як толькі яны пад'ехалі да Ётунхэйма, тролі распачалі вясельны баль. Але пад час балявання маладая — то бок Тур — з'ела цэлага быка і восем ласосяў. А таксама выпіла тры бочкі піва. Здзівіўся Трум, і вось-вось выкрыў бы пераапанутых „лазутчыкаў”, але Локі апярэдзіў яго і адвёў навіслую над імі небяспеку. Ён сказаў, што Фрэя восем начэй анічога не піла і не ела, так жа ж моцна яна радавалася, што паедзе ў Ётунхэйм.

Тут палез Трум да маладой цалавацца, адкінуў ён нявесцін вэлюм — і як падскочыць, згледзеўшы, як гараць у Тура вочы! І на гэты раз Локі выратаваў сітуацыю. Ён сказаў, што маладая восем начэй вока не злажыла, так жа ж моцна яна радавалася вяселлю. Тады загадаў Трум прынесці молат і пакласці яго на калені нявесты, пакуль іх шлюбавец будучь.

Паданне гаворыць, што як толькі молат паклалі Туру на калені, ён пачаў моцна рагатаць. Спярга ён забіў ім Трума, а пасля ўсіх астатніх ётунаў. Так шчасліва скончылася гэтая вусцішная гісторыя пра тэарарыстаў. Зноў перамог Тур злыя сілы, як які „Бэтмэн” або „Джэймс Бонд”.

Вось табе кораценька мітаў змест, Сафія. Але што ён насампрэч азначае? Наўрад ці яго прыдумалі, каб пазабавіцца. Гэты міт, як і ўсе іншыя, таксама нешта *тлумачыць*. Але вось што за ім стаіць?

Калі ў краі наставала сухмень, людзям трэба было неяк растлумачыць, чаму не йшоў дождж. Можа, то з-за трояў, што скралі Тураў молат?

Хутчэй за ўсё, змену пор года чалавек таксама тлумачыў праз міты: зімою прырода памірае, таму што Тураў молат знаходзіцца ў Ётунхэйме. А вясною Тур зноў вяртае сабе молат. Такім чынам, міт тлумачыць людзям з'явы, ход якіх яны не разумеюць.

Аднак міт не толькі тлумачыў. Часта здаралася, што людзі выконвалі розныя рэлігійныя дзеіствы, звязаныя з мітам. Калі, напрыклад, выдавалася засуш або неўраджай, людзі ладзілі дзеіствы, імітуючы тое, пра што расказвалася ў міце. Здаралася, што ў нейкім сяле маглі пераапануць мужчыну ў нявесту, падвесіўшы яму на грудзі камяні, а рабілася гэта нібы для таго, каб адабраць у тралеў молат. Людзі не сядзелі, склаўшы рукі, а намагаліся самі нешта зрабіць, каб пайшоў дождж і жыта на полі бралася ў рост.

У іншых народаў мы напэўна знодзем нямала прыкладаў таму, як людзі ладзілі розныя дзеіствы паводле мітаў пра гадавы цыкл з мэтаю прыспешыць нейкія прыродныя з'явы.

Мы з табою пакуль толькі кораценька пазнаёміліся з мітычным светам скандынаваў. Там знойдзецца незлічонае мноства розных іншых паданняў — пра Тура і Одына, *Фрэя* і *Фрэю*, *Хэда* і *Бальдра* і многіх-многіх іншых. Мітычныя ўяўленні квітнелі па ўсім свеце, аж пакуль да іх не прычапіліся філосафы. У грэкаў таксама існавала мітычная карціна свету да таго, як у іх з'явіўся першы філосаф. Стагоддзямі, з пакалення ў пакаленне пераказвалі яны паданні пра багоў. У Грэцыі былі *Зеўс* і *Апалон*, *Гера* і *Афіна*, *Дыяніс* і *Асклепій*, *Геракл* і *Гефест*. І гэта толькі некаторыя з іх.

Недзе ля 700 году да нараджэння Хрыстова *Гамэр* і *Гесіод* запісалі многія з мітаў. Гэта цалкам перамяніла сітуацыю. Як толькі міт быў запісаны, зрабілася магчымым яго абмяркоўваць.

Першыя грэцкія філосафы крытыкавалі Гамэрава вучэнне пра багоў за тое, што багі ў яго дужа нагадвалі людзей, а таксама былі эгаістычнымі і ненадзейнымі, як і мы. Першы раз прагучала меркаванне, што міты — гэта не што іншае, як чалавечыя ўяўленні.

Прыклад такой крытыкі мітаў можа знайсці ў філосафа *Ксенафана* (ля 570-470 гг. да н.э.). Ён казаў: „Людзі нарабілі сабе багоў па сваім падабенстве. Яны думаюць, што багі нараджаюцца, што ў іх ёсць цела і адзенне на цела, а таксама мова, як і ў людзей. Негры думаюць, што багі чорныя і кірпаносыя, фракійцы ўяўляюць сваіх

багоў блакітнавокімі і светлавалосымі. Дык вось, калі б быкі, коні і ільвы маглі маляваць, у іх бы атрымаліся багі ў выглядзе быкоў, коней і ільвоў!”

Якраз у гэты час грэкі закладаюць шмат гарадоў-дзяржаў як у самой Грэцыі, так і ў грэцкіх калоніях на поўначы Італіі і ў Малой Азіі. Усю фізічную працу там выконвалі рабы, а вольныя грамадзяне маглі бавіць час за палітыкай і культурным жыццём.

У грамадзян такіх гарадоў адбываецца пераварот у складзе мыслення. Цяпер кожны асобны індывід па сваёй уласнай ініцыятыве мог удзельнічаць у арганізацыі грамадства. Таксама кожны індывід мог разважаць над філасофскімі пытаннямі, не звяртаючыся да вядомых яму мітаў.

Мы называем гэта пераходам ад мітычнага мыслення да мыслення, заснаванага на досведзе і цвярозым розуме. Першыя грэцкія філосафы намагаліся знайсці *натуральныя тлумачэнні прыродным з’явам*.

Сафія хадзіла туды-сюды па садзе. Яна спрабавала выкінуць з галавы ўсё, чаму яе вучылі ў школе. Асабліва важна было выкрэсліць з памяці завучанае з падручнікаў па прыродазнаўстве.

Калі б яна вырасла ў гэтым садзе і не мела б аніякага ўяўлення пра прыроду, як бы яна ставілася тады да прыходу вясны?

Стала б яна выдумляць нейкае тлумачэнне таму, што аднаго дня пойдзе дождж? Стала б яна строіць сабе доммыслы, чаму гэта снег сыходзіць, а сонца падымаецца на неба?

Стала б, яна ў гэтым была цалкам упэўненая, і тут жа пачала сачыняць:

Зіма закавала край у лёд, таму што злы Мюрыят захапіў у палон і пасадзіў у лендзяную цямніцу прыгажуню-прынцэсу Сікіту. Але аднойчы прыскакаў адважны прынец Бравата і вызваліў яе. Сікіта зрабілася такою шчаслівай, што пабегла танчыць па палях, спяваючы сабе песню, якую яна злажыла, седзячы ў халоднай цямніцы. Зямля і дрэвы так расчуліліся, што снег ператварыўся ў слёзы. Але хутка ўзышло сонейка і ўсе слёзы высушыла. Птушкі падхапілі Сікіціну песню, а калі прыгажуня-прынцэса распусціла свае залатыя косы, некалькі завіткоў упала на зямлю і прарасло на зямлі лілеямі...

Сафіі спадабалася, якую гісторыю яна прыдумала. Калі б яна не ведала ніякага іншага тлумачэння, чаму поры года змяняюць адна адну, яна б напэўна паверыла ў тое, што сама насачыняла.

Яна разумела, што чалавек спакон вякоў меў патрэбу знайсці тлумачэнне кожнай прыроднай з’яве. А можа, людзям і не выжыць было без такіх васьмі тлумачэнняў. Таму некалі яны і складалі міты, калі яшчэ ніхто не ведаў пра навуку.

НАТУРФІЛОСАФЫ

... нішто не паўстае з нічога...

Калі вечарам маці прыйшла з работы, Сафія гойдалася на арэлях у садзе, разважаючы над тым, якая ўсё ж сувязь існавала паміж курсам філасофіі і Хільдай Мёлер Кнаг, якой так і не дайшла паштоўка з віншаваннямі ад таты.

— Сафія! — здалёк гукнула маці. — Табе ліст!

Сафія скаланулася. Яна ж забірала пошту, пэўна, зноў ліст ад філосафа. Што яна зараз скажа маці?

Яна саскачыла з арэляў і не спяшаючыся рушыла да маці.

— Без маркі. Глядзі, як бы не палубоўнае пасланне.

Сафія ўзяла ліста.

— Не адкрыеш?

І што ёй адказаць?

— Дзе ты бачыла, каб палубоўныя лісты адкрывалі ў прысутнасці маці?

Хай лепей так думае. Сафія адчувала сябе няёмка з тае нагоды, што яна нават і закаханца ў каго не паспела, каб лісты атрымоўваць, але горш было б прызнацца,

што яна атрамлівае па пошце курс ад зусім не знаёмага філосафа, які да таго ж гуляўся з ёю ў хованкі.

Зноў белы невялікі капэрт. Падняўшыся да сябе ў пакой, Сафія прачытала на паперчыне тры новыя пытанні:

Ці знойдзеца які першаэлемент, з якога складаецца ўсё на свеце?

Ці можа вада ператварыцца ў віно?

Як з зямлі і вады атрымаць жывую жабу?

Сафіі пытанні падаліся на дзіва бязглуздымі, але цэлы вечар яны не выходзілі ў яе галавы. На другі дзень у школе яна таксама думала пра — іх па чарзе.

Ці знойдзеца „першаэлемент”, з якога складаецца ўсё на свеце? А калі нават і існаваў нейкі там „элемент”, з якога ўсё на свеце складаецца, як тады з яго раптам рабіўся кураслеп або, калі на тое пайшло, цэлы слон?

Такія самыя супярэчнасці выклікала таксама патанне пра тое, ці можа вада ператварыцца ў віно. Сафія чула аповед пра тое, як Езус аднойчы зрабіў з вады віно, але яна ніколі не ставілася да гэтага літральна. І калі сапраўды было так, што некалі Езус зрабіў з вады віно, то было тое цудам, а ў жыцці так, звычайна, не бывае. Сафія напэўна ведала, што вады многа і ў віне, і амаль ва ўсім астатнім, што існуе ў прыродзе. Але нават калі гурок на 95 адсоткаў складаецца з вады, павінна было быць яшчэ нешта, каб гурок быў гурком, а не адно вадой.

І тое пра жабу. Здаецца, яе настаўніка філасофіі жабы дужа займалі. Сафія магла, бадай, пагадзіцца з тым, што нейкая там рапуха складаецца з зямлі і вады, але тады атрымоўвалася, што зямля складаецца больш, чым з аднаго рэчыва. А калі зямля складаецца з мноства розных рэчываў, тады, канешне, можна ўявіць, што з зямлі і вады атрымалася б жаба. Ну, зрэшты, не сама жаба, а спярша жабурынне і апалонік. Таму што жаба не магла проста так узяць і сысці прама на гародзе, як бы ахайна яе не абвадняў.

Калі яна вярнулася ў той дзень са школы, у паштовай скрынцы яе ўжо чакаў тоўсты канверт. Сафія накіравалася, як тым разам, да Схованкі.

Прамет даследвання філосафаў

Ну, вось і ты! Адразу прыступім да сённяшняй лекцыі, не адрываючыся на ўсякія там белыя трусоў або што іншае.

Я кораценька распавам табе, як ад Антычнасці да нашых дзён мяняліся ў людзей погляды на філасофскія праблемы. Але ўсё па парадку.

Паколькі філосафы жылі ў іншы час — і, мабыць, у зусім не падобнай да нашай культуры — нам неабходна акрэсліць прадмет даследвання кожнага з іх. Інакш кажучы, мы паспрабуем разабрацца, што асабліва займала таго ці іншага філосафа. Бо аднаму філосафу цікава было паходжанне раслін і жывёл. Іншаму цікава было даведацца, ці ёсць Бог або ці бяссмяротная чалавечая душа.

Калі мы будзем добра ўяўляць, што менавіта з’яўлялася прадметам даследвання таго ці іншага мысляра, нам будзе зручней сачыць таксама за ходам яго думак. Так адбываецца з тае прычыны, што ніякі філосаф не займаецца адразу ўсімі філасофскімі пытаннямі.

Я згадаў быў пра „ход яго думак”, калі гаварыў пра філосафа. Гэта таму, што ў гісторыі філасофіі бадай не было жанчын. У той час жанчыны не мелі ніякіх правоў і нікога не клапаціла, што яны меркавалі. Шкада, канешне, таму што разам з тым згубілася значная доля жыццёвага вопыту. Спрычыніцца да філасофіі жанчыны змаглі толькі ў нашым стагоддзі.

Я не буду задаваць табе заданняў на дом, ва ўсякім разе, ніякіх цяжкіх задач, як па матэматыцы. Да таго ж, мне самаму не цікава, як спрагаюцца ангельскія дзеясловы. Але час ад часу табе ўсё ж трэба будзе крыху папрактыкавацца.

Калі ты згодная з такімі ўмовамі, то пойдзем далей.

Натурфілосафы

Першых грэцкіх мысляроў называюць таксама „натурфілосафамі”, таму што яны найперш займаліся прыродай і прыроднымі з’явамі.

Мы ўжо задаваліся пытаннем, адкуля паходзіць усё існае. Сёння многія схіляюцца да думкі, што некалі нешта ўтварылася з нічога. Грэкі, між тым, такое меркаванне міналі бокам. З тае ці іншае прычыны, для іх было само сабою зразумелым, што „нешта” існавала спрадвеку.

Таму пытанне, як гэтае нешта ўзнікае з нічога, іх не займала. Затое іх цікавіла, як вада ператвараецца ў жывую жабу, а безжыццёвая зямля — у гонкія дрэвы або рознакаляровыя кветкі. Ужо не кажучы, як зараджаецца дзіцятка ў лоне маці!

Філасафы на свае ўласныя вочы назіралі *перамены* ў прыродзе. Але як яны адбываліся, гэтыя перамены? Як з адной субстанцыі атрымоўвалася нешта зусім іншае, напрыклад, жывая істота.

Усе яны аднолькава меркавалі, што існаваў нейкі *першаэлемент*, павінны ва ўсім пераменах. Як яны прыйшлі да такога меркавання, сказаць цяжка. Нам вядома толькі, што на той час панавала ўяўленне пра першаэлемент, які праходзіў праз усе перамены ў прыродзе. Такое сабе „нешта”, з чаго ўсё ўзнікала, і ў што пасля вярталася.

Нас не так цікавіць адказ, да якога прыйшлі філасафы, як тыя пытанні, якія яны ставілі і якога кшталту адказы яны шукалі. Нас больш займае тое, як яны меркавалі, а не *што* яны меркавалі.

Мы напэўна ведаем, што іхнія пытанні тычыліся бачных перамен ва ўсім бытным. Яны намагаліся адкрыць нейкія вечныя законы прыроды. Ім рупіла самім зразумець, што адбываецца ў наваколлі, а не звяртацца да вядомых мітаў. Перш за ўсё яны спрабавалі ўразумець прыродныя з’явы, непасрэдна назіраючы за самой прыродай. А гэта зусім не тое, што тлумачыць гром з маланкай ці зіму з вясною, распавядаючы пра падзеі ў свеце багоў!

Такім чынам, мысляры пазбыліся рэлігіі. Мы можам сказаць, што натурфіласафы зрабілі першы крок у напрамку *навуковага* мыслення. Тым самым яны заклалі асновы усім прыродазнаўчым навукам, якія з’явіліся пазней.

Амаль нічога з таго, пра што гаварылі і пісалі натурфіласафы, да нас не дайшло. Невялікая крыха, вядомая нам, была зафіксавана *Арыстоцелем*, які жыў пару стагоддзяў пазней за першых мысляроў. У сваіх развагах Арыстоцель адно спасылаецца на высновы, якія да яго зрабілі філасафы. Гэта значыць, што мы не заўсёды патрапім зразумець, як менавіта мысляры прыйшлі да гэтых высноваў. Але нам дакладна вядома, што прадметам даследванняў першых грэцкіх філасафаў былі першаэлемент і перамены ў прыродзе.

Тры філасафы з Мілета

Першым вядомым нам філасафам стаў *Фалес*, які жыў у грэцкай калоніі Мілет, што ў Малой Азіі. Ён шмат падарожнічаў па свеце. Між іншым расказваюць, што ён вызначыў вышыню егіпецкіх пірамідаў, змераўшы пірамідавы цень акурат у той момант, калі яго ўласны цень зрабіўся вышынёю з яго самага. Ён патрапіў таксама праз вылічэнні прадказаць у 585 г. да н.э. сонечнае зацяжненне.

Фалес лічыў, што *вада* з’яўляецца асновай усяго бытнага. Што дакладна ён меў на ўвазе, сцвярджаючы гэта, нам не вядома. Можна, ён меркаваў, што ўсякае жыццё зараджаецца ў вадзе і ў вадзі сыходзіць, распадаючыся.

Калі ён падарожнічаў па Егіпту, ён напэўна бачыў, як у дэлье Ніла спора зелянілася на палях адразу пасля разводдзя. Мабыць, ён таксама заўважыў, як пасля дажджу болела жаб і чарвякоў.

Фалес разважаў таксама над тым, як вада робіцца ільдом або парай — каб пасля зноў зрабіцца вадой.

Фалесу належыць выказанне пра тое, што „ўсё поўніцца багамі”. І тут нам таксама не вядома, што ён меў на ўвазе. Можна, ён аднойчы заўважыў, што з чарнаты зямлі можа вылузацца ўсё — ад кветак і зерня да казюрак і прусакоў. Гэта навяло яго на думку, што зямля поўніцца малым нябачным „зернем жыцця”. З дакладнасцю можна сцвярджаць хіба толькі, што ён гаварыў не пра багоў, якіх апісваў Гамэр.

Другім вядомым нам філосафам быў *Анаксимандр*, які таксама жыў у Мілеце. Ён меркаваў, што наш свет — адзін з мноства светаў, якія ўзнікаюць і сыходзяць у так званае „невызначальнае”. Нельга сказаць, што менавіта ён меў на ўвазе, калі гаварыў пра „невызначальнае”, але ўжо напэўна то быў не бачны першаэлемент Фалеса. Мабыць ён меркаваў, што акурат тое, з чаго ўсё ствараецца, павінна адрознівацца ад створанага. У такім выпадку самая звычайная вада не магла выступаць першаэлементам — ім было гэтае самае „бясконцае”.

Трэцім філосафам з Мілета быў *Анаксимен* (каля 570-526 гг. да н.э.). Ён меркаваў, што першаэлементам было *паветра*, або *цьмянасць*.

Безумоўна, Анаксимен быў знаёмы з вучэннем Фалеса пра ваду. Але адкуля паходзіць сама вада? Анаксимен лічыў, што вада — гэта згушчанае паветра. Мы бачым гэта, калі ідзе дождж: паветра так сціскаецца, што з яго падаюць кроплі. А калі сціснуць паветра яшчэ мацней, думаў мыслівец, то з яго атрымаецца зямля. Можна, ён некалі й бачыў, як зямля і пясок выступаюць з лёду, калі той растае. Па яго меркаванні, агонь таксама ўзнікаў з паветра, толькі разрэджанага. Такім чынам, гэты філосаф сцвярджаў, што і зямля, і вада, і агонь паходзілі з паветра.

Ад зямлі і вады да параслі на зямлі, і праўда, недалёка. Мабыць, Анаксимен лічыў, што каб узнікла жыццё, патрэбна зямля, паветра, агонь і вада ўадначасе. Але перапапачаткам існага быцця было ўсё ж „паветра” або „цьмянасць”. Такім чынам, ён падзяляў Фалесава меркаванне пра існаванне нейкага першаэлемента, які праходзіць праз усе прыродныя перамены.

Нішто не ўзнікае з нічога

Гэтыя тры філосафы з Мілета былі ўпэўнены, што існуе адзін, і толькі адзін, першаэлемент, з якога складаецца ўсё бытнае. Але вось як нейкі элемент раптам мог ператварыцца ў нешта зусім іншае? Гэтую праблему мы можам назваць *праблемай пераменлівасці*.

Прыблізна ў V ст. да н.э. філосафы з грэцкай калоніі Элеа на поўначы Італіі, так званыя „элеаты”, тлумілі галовы над гэтымі пытаннямі. Самым вядомым з іх быў *Парменід* (каля 540-480 гг. да н.э.).

Парменід меркаваў, што ўсё бытнае існавала заўсёды. Грэкі, па вялікім рахунку, такой думкі і трымаліся. Для іх было само сабой зразумелым, што ўсё на гэтым свеце існавала вечна. Парменід лічыў, што нішто не ўзнікае з нічога. І тое, што ёсць, не можа ператварыцца ў нішто.

Але Парменід пайшоў яшчэ далей. Ён меркаваў, што, насампрэч, ніякіх перамен адбывацца не можа. Нішто не магло ператварыцца ў нешта, чым яно не было.

Парменід разумеў, а як жа, што перамены ў прыродзе адбываюцца ўвесь час. Яго *пачуцці* рэгістравалі, як усё бытнае мяняецца. Але ён ніяк не мог дапасаваць гэта да таго, што яму гаварыў *розум*. Таму, калі ён вымушаны быў выбраць паміж пачуццямі або розумам, ён аддаў перавагу розуму.

Нам вядомае выказванне: „Не паверу, пакуль не пабачу на ўласныя вочы”. Але Парменід не верыў, нават калі бачыў. Ён меркаваў, што пачуцці даюць нам скажоную карціну свету, якая ніяк не стасуецца з чалавечым розумам. Як філосаф, ён лічыў сваім абавязкам выкрыць усе мажлівыя формы „падмана пачуццяў”.

Такая моцная вера ў чалавечы розум называецца *рацыяналізмам*. Той, хто называе сябе рацыяналістам, верыць, што чалавечы розум — гэта крыніца ведаў пра рэчаіснасць.

Усё цячэ

Сучаснікам Парменіда быў *Геракліт* (каля 540-480 гг. да н.э.), які жыў у Эфесе, што ў Малой Азіі. Галоўную ролю ў існаванні ўсяго бытнага ён адводзіў зменлівасці. Геракліт, бадай, больш за Парменіда пакладаўся на тое, пра што яму паведамлялі пачуцці.

„Усё цячэ”, казаў Геракліт. Усё змяняецца і не знойдзецца нічога вечнага. Таму нам „нельга ўвайсці ў адну й тую ж раку двойчы”. Бо калі я зноў ступлю ў тую самую раку, дык то будзе ўжо іншая рака і іншы я.

Геракліт зазначаў таксама, што на рэчаіснасць увесь час уплываюць супярэчнасці. Калі б мы ніколі не хварэлі, мы б не ведалі, што такое здароўе. Калі б мы ніколі не галадалі, мы б не спазналі радасці насычэння. Калі б ніколі не было вайны, мы б не цанілі мір, а без зімы мы не пабачылі б надыходу вясны.

Геракліт меркаваў, што і дабро, і зло аднолькава неабходныя для цэласнасці. Без няспыннага ўзаемадзеяння супрацьлегласцяў не існавала б самой рэчаіснасці.

„Бог ёсць дзень і ноч, зіма і лета, вайна і мір, голад і сыць”, гаварыў мысляр. Ужываючы тут слова „Бог”, ён безумоўна мае на ўвазе зусім іншае, чым багі, пра якіх расказваецца ў мітах. Для Геракліта Бог — або боскае — гэта нешта ўсюдыіснае. Менавіта так, Бог праяўляецца якраз праз няспынна зменлівую і працягую супрацьлегласцямі рэчаіснасць.

Замест слова „Бог” ён ужывае грэцкае слова „логас”. Яно азначае „розум”. Нават калі людзі не заўсёды думаюць аднолькава, то бок, маюць не аднолькавы розум, то на думку Геракліта, павінен існаваць нейкі „сусветны розум”, які запраўляе ўсім, што адбываецца ў рэчаіснасці. Гэты „сусветны розум” — або „закон прыроды” — і ёсць тое агульнае для ўсіх людзей, чым ім след кіравацца. Аднак Геракліт заўважаў, што большасць гэтым грэбавала і жыла сваім уласным розумам. Увогуле, ён быў невысокай думкі пра сваіх суайчыннікаў. „Погляды людскія — што забаўкі дзіцячыя”, гаварыў ён.

Такім чынам, сярод усіх пераменаў і супярэчнасцяў у прыродзе Геракліту бачылася нейкае адзінства, нейкая цэласнасць. Гэта „нешта”, што з’яўляецца фундаментам усяго бытнага, ён і называў „Богам”, або „логасам”.

Чатыры першаэлементы

Парменід і Геракліт былі, у некаторым сэнсе, абсалютнымі супрацьлегласцямі. З Парменідавых разваг пра *розум* добра было відаць, што нішто не здольнае на перамены. А вось з Гераклітавых разваг пра пачуццёвы вопыт відаць было не горш, што змены адбываюцца ў прыродзе бесперастанна. І хто з іх меў рацыю? На што нам пакладацца — на довады розуму ці *пачуцці*?

Парменід і Геракліт зыходзяць з дзвюх акалічнасцяў. Парменід сцвярджаў,

а) што нішто не змяняецца

і б) што пачуццёвыя ўражанні па гэтай прычыне ненадзейныя.

Геракліт, наадварот, сцвярджаў,

а) што ўсё змяняецца („усё цячэ”)

і б) што пачуццёвыя ўражанні надзейныя.

Большай нязгоды паміж філосафамі і ўявіць цяжка! Але ўсё ж хто з іх меў рацыю? Высце з блытаніны, у якую трапілі філосафы, патрапіў знайскі *Эмпедокл* з Сіцыліі (каля 494-434 гг. да н.э). Ён меркаваў, што і Парменід, і Геракліт мелі рацыю ў адной са сваіх акалічнасцяў. Але ў іншай яны абодва памыляліся.

Эмпедокл называў прычынай вялікай нязгоды тое, што філосафы прынімалі за нязменную аснову толькі адзін першаэлемент. Калі так, то паміж тым, што кажа розум, і тым, што мы „бачым на ўласныя вочы”, існавала б неадольная бездань.

Вада, натуральна, не можа зрабіцца рыбінай або матылём. Вада, увогуле, не здольная змяняцца. Чыстая вада заўсёды застаецца чыстай вадою. Такім чынам, выходзіла, што Парменід меў рацыю, сцвярджаючы, што „нічога не змяняецца”.

Але разам з тым, Эмпедокл пагаджаўся з Гераклітам: нам трэба давяраць пачуццям. Нам трэба верыць у тое, што мы бачым, а бачым мы якраз няспынныя перамены ў прыродзе.

Эмпедокл прыйшоў да высновы, што ўяўленні пра існаванне толькі аднаго першаэлемента былі безгрунтоўныя. Ні вада, ні паветра *самі па сабе* не здольныя ператварыцца ў ружовы куст або матыля. Такім чынам, у прыродзе напэўна існавала больш за адзін „першаэлемент”.

Эмпедокл лічыў, што ў прыродзе існуе чатыры такія першаэлементы, або „карані”, як ён іх яшчэ называў. Гэтымі чатырма каранямі былі *зямля, паветра, агонь і вада*.

Прычынаю ўсіх перамен у прыродзе было злучэнне гэтых чатырох элементаў і іх наступнае распаданне. Таму што ўсё складаецца з зямлі, паветра, агню і вады, але бяруцца яны ў розных суадносінах. Калі гніе расліна або памірае жывёла, гэтыя чатыры элементы зноў распадаюцца. Гэтую перамену мы можам заўважыць простым вокам. Але самі зямля і паветра, агонь і вада заўсёды застаюцца нязменнымі або „некранутымі” ўсімі тымі злучэннямі, у якія яны ўваходзяць. Таму памылкаю будзе сцвярджаць, што „ўсё” змяняецца. У аснове сваёй не змяняецца нічога. Проста чатыры розныя элементы спярша злучаюцца разам, а пасля разыходзяцца — каб зноў злучыцца.

Можна параўнаць гэта з жывапісам. Калі ў мастака пад рукою толькі адна фарба — напрыклад, чырвоная, — ён не здолее намаляваць дрэвы зялёнай. А калі ў яго ёсць і жоўтая, і чырвоная, і сіняя, і чорная фарбы — ён здолее маляваць сотнямі ўсемагчымых адценняў, таму што ён змешвае фарбы ў розных суадносінах.

Тое ж самае можна ўбачыць на кухні. Калі ў мяне ёсць толькі мука, то, каб спячы пірог, мне трэба будзе добра-такі павядзьмарыць. Але калі ў мяне да мукі знойдуцца яйкі, малако і цукар, то з гэтых чатырох складнікоў я напаяку мносва розных саладосцяў.

Тое, што Эмпедокл называў зямлю, паветра, агонь і ваду „каранямі” бытнага, было не выпадковым. Іншыя філосафы раней за яго спрабавалі даказаць, чаму першаэлементам маглі быць паасобку або вада, або паветра, або агонь. Фалес і Анаксімен называлі ваду і паветра важнымі элементамі ў прыродзе. Грэкі верылі, што першасная роля належыць агню. Да таго ж, яны разумелі, якое значэнне мае сонца для ўсяго жывога на зямлі, і напэўна ж ведалі, што жывое цела чалавека і жывёлы захоўвае ў сабе цеплыню.

Можа, Эмпедокл неяк падглядзеў, як гараць дровы. Тое, што пры гэтым адбываецца, якраз і называецца распадам элементаў. Мы чуем, як у дрывах патрэскае і клякоча. Гэта „вада”. Нешта ідзе дымам. Гэта „паветра”. Сам „агонь” мы бачым. А калі вогнішча дагарыць, застаецца нешта на кастрышчы. Гэта попел, або „зямля”.

Нават калі Эмпедокл паказаў, што прычынаю ўсіх перамен у прыродзе было злучэнне чатырох элементаў і іх наступнае распаданне, некаторыя пытанні застаюцца пакуль невысветленымі. Што менавіта прымушае элементы злучацца і ўтвараць новае жыццё? І што прымушае такое „злучэнне”, напрыклад, кветку, зноў распадацца?

Эмпедокл меркаваў, што ў прыродзе дзейнічаюць, так бы мовіць, дзве розныя сілы. Ён назваў іх „любоўю” і „нянавісцю”. Тое, што яднае, — гэта „любоў”, а тое, што раз’ядноўвае, — „нянавісць”.

Тут ён размяжоўвае „элементы” і „сілу”. Заўваж гэта сабе. І на сённяшні дзень навуоўцы размяжоўваюць „першаэлементы” і „сілы прыроды”. Сучасныя навуоўцы лічаць, што ўсе прыродныя працэсы можна растлумачыць узаемадзеяннем паміж рознымі *першаэлементамі* і некаторымі даволі нешматлікімі *сіламі прыроды*.

Эмпедокл задаваўся таксама пытаннем, што адбываецца, калі мы нешта ўспрымаем. Як, напрыклад, я „бачу” кветку? Што пры гэтым адбываецца? Сафія, ты калі-небудзь над гэтым задумвалася? Калі не, то ў цябе ёсць магчымасць зрабіць гэта зараз!

Эмпедокл меркаваў, што нашы вочы складаюцца з зямлі, паветра, агню і вады, як і ўсё іншае ў прыродзе. Таму „зямля” ў маім воку адрознівае зямлю ва ўсім, што я бачу, „паветра” адрознівае паветра, „агонь” у вачах адрознівае агонь, а „вада” адрознівае ваду. Калі б воку не ставала аднаго з чатырох першаэлементаў, я нічога б вакол сябе не ўбачыў.

Ва ўсім ёсць частка ўсяго

Наступным філосафам, які не мог прымірыцца з існаваннем толькі аднаго першаэлемента — напрыклад, толькі вады, — здольнага ператварацца ва ўсё, што

мы толькі бачым, быў *Анаксагор* (каля 500-428 гг. да н.э.). Не па душы яму прыйшлося таксама, што зямля, паветра, агонь або вада здольныя ператварацца ў кроў і касцё.

Анаксагор меркаваў, што ўсё ў прыродзе складаецца з мноства найдробнай частінак, нябачных для вока. Усё падзяляецца на меншыя часткі, але нават у найдрабнейшых з іх ёсць частка ўсяго. Мысляр разважаў, што калі б скура і валоссе не складаліся з чаго іншага, то ў малацэ, якое мы п'ем, і ў ежы, якую мы ядзім, таксама былі б скура і валоссе.

Пара сучасных прыкладаў дапаможа зразумець, што Анаксагор меў на ўвазе. З сённяшнімі лазарнымі тэхналогіямі можна зрабіць так званую „галаграму”. Калі ў нас ёсць галаграма з выявай, напрыклад, машыны, і мы гэту галаграму раструшчым, то мы ўсё роўна пабачым цэлую машыну, нават калі ад галаграмы ў нас застаецца адно дробны аскепак з выяваю бампера. І гэта таму, што ўвесь матэрыял прысутнічае ў кожнай найдрабнейшай частцы цэлага.

Прыблізна так пабудаванае й наша цела. Калі я вылучу клетку скуры з пальца, то ў яе ядры знойдуцца не толькі звесткі пра выгляд маёй скуры. У той самай клетцы знойдуцца таксама звесткі пра тое, якія ў мяне вочы, якога колеру мае валасы, колькі ў мяне пальцаў, што за пальцы і гэтак далей. У кожнай клетцы цела знойдзецца падрабязнае апісанне будовы ўсіх іншых клетак цела. Так бы мовіць, „частка ўсяго” ў кожнай клетцы. Цэлае прысутнічае ў кожнай найдрабнейшай частцы.

Анаксагор называў гэтыя „найдрабнейшыя часткі”, што захоўваюць у сабе „нешта ад усяго”, „насеннем” або „парасткамі”.

Мы помнім, што на думку Эмпедокла, „любоў” з'ядноўвае часткі ў цэлае цела. Анаксагор таксама лічыў, што існуе нейкая сіла, якая „ўпарадкоўвае” і стварае жывёл і людзей, кветкі і дрэвы. Гэтую сілу ён называў „духам” або „розумам” (па-грэцку „нус”).

Анаксагор цікавы яшчэ й тым, што ён стаў першым вядомым нам афінскім філосафам. Ён паходзіў з Малой Азіі, але ў саракагадовым узросце перабраўся ў Афіны. Там ён быў абвінавачаны ў бязбожжы і, нарэшце, быў вымушаны зноў пакінуць горад. Ён гаварыў, між іншым, што сонца не бог, а распаленая маса, большая па велічыні за паўвыспу Пелапанэс.

Анаксагор увогуле дужа цікавіўся астраноміяй. Ён лічыў, што ўсе нябесныя целы складаюцца з таго ж рэчыва, што і Зямля. Да такой высновы ён прыйшоў пасля таго, як даследваў кавалак метэарыта. Таму, на думку Анаксагора, можна было дапусціць, што на іншых планетах таксама жылі людзі. Далей ён зазначаў, што месяц сам па сабе свяціць не можа, ён асвятляецца святлом з Зямлі. Акрамя таго, ён растлумачыў, як узнікае сонечнае зацяжненне.

PS.: Дзякуй за ўвагу, Сафія! Можа стацца, што табе прыйдзецца перачытаць гэтую главу два або нават і тры разы да таго, як ты ўсё зразумееш. Але каб зразумець, трэба й самой крыху папрацаваць! Ты не прыйшла б у захапленне ад сяброўкі, якая не прыкладала б аніякіх высілкаў, каб у чым-небудзь разабрацца.

Найлепшы развязак праблемы першаэлемента і перамен у прыродзе адложым да заўтра. Тады ты пазнаёмішся з Дэмакрытам. А больш нічога не скажу!

Сафія сядзела ў Схованцы і пазірала вонкі праз маленькую адтуліну ў веці. Ёй трэба было сабрацца з думкамі пасля ўсяго, што яна прачытала.

Канешне, яна добра разумела, што звычайная вада магла ператварыцца адно ў лёд або пару. Вада не магла ператварыцца нават у кавуна, таму што ён хоць і складаўся з вады, у ім было нешта яшчэ. Але яе ўпэўненасць у гэтым паходзіла ад таго, што гэтаму яе навучылі. А была б яна так упэўнена, што лёд, напрыклад, складаецца з вады, калі б яе гэтаму не навучылі? Тады ёй прыйшлося б самой пільна паназіраць за замярзаннем вады і раставаннем лёду.

Зноў Сафія намагалася выкарыстаць свой уласны розум, не звяртаючыся да таго, чаму яе навучылі.

Парменід не згаджаўся на аніякія формы пераменаў. І чым больш Сафія пра тое думала, тым больш упэўнівалася, што, у некаторым сэнсе, ён меў-такі рацыю. Яго розум не ўспрымаў, што „нешта” магло ўраз ператварыцца „ў нешта зусім іншае”. Ён, сапраўды, быў дужа смелым, бо яму прыходзілася адмаўляць усякія перамены ў прыродзе, якія кожны чалавек мог пабачыць на ўласныя вочы. З яго напэўна многія смяяліся.

Ды й Эмпедокл таксама быў майстрам хоць куды выкарыстоўваць свой розум, калі заявіў аднойчы, што свет складаецца больш чым з аднаго першаэлемента. Таму, уласна, усе змены ў прыродзе былі магчымыя без таго, каб нешта па сутнасці змянялася.

Да такой высновы прыйшоў старажытны грэцкі філосаф, выкарыстоўваючы адно свой розум. Безумоўна, ён назіраў за прыроднымі з’явамі, але ў яго не было магчымасці ставіць вопыты з хімічнымі рэчывамі, што робяць сучасныя навукоўцы.

Сафія пакуль не была ўпэўнена, што ўсё бытнае складаецца якраз з зямлі, паветра, агню і вады. Але, урэшце, якое гэта мела значэнне? У прынцыпе, Эмпедокл меў рацыю. Адзіная магчымасць пагадзіцца з усімі пераменамі, якія мы бачым на ўласныя вочы, і не сысці пры гэтым з розуму — гэта ўвесці больш за адзін першаэлемент.

Сафіі філасофія дужа падабалася, таму што яна да ўсяго даходзіла сваім уласным розумам і пры гэтым не ўспамінала, што выкладалі ў школе. Ёй падумалася, што філасофіі, насампрэч, чалавек навучыцца не можа, затое ён можа навучыцца *разважаць* па-філасофску.

ДЭМАКРЫТ

... самая геніяльная цацка ў свеце...

Сафія склала ўсё машынапісныя аркушы назад у пернікавую бляшанку, атрыманыя ад невядомага філосафа. Яна выкараскалася са Схованкі і спынілася, аглядаючы кругом сад. Ёй раптам успомнілася, што адбылося ўчора. А сёння за снеданнем маці зноў пажартавала з яе з-за гэтага „палюбоўнага ліста”. Але вось зараз яна пойдзе да паштовай скрыні, каб тое самае не здарылася зноў. Атрымаць другі палюбоўны ліст два дні запар было роўна ўдвая няёмка, чым атрымаць першы.

І зноў там ляжаў маленькі белы капэрт! Для Сафіі пачала прагладвацца нейкая сістэма ў дастаўцы лістоў: пасля абеду ў паштовай скрынцы яна знаходзіла вялікі жоўты капэрт. Пакуль яна чытала гэты вялікі ліст, філосаф пракрадаўся да паштовай скрыні з яшчэ адным маленькім белым капэртам.

Гэта значыла, што Сафія магла лёгка яго заспець. А можа, то была яна? Калі яна стане ля акна ў сваім пакоі, ёй будзе добра відаць паштовую скрыню. І тады яна напэўна пабачыць таемнага філосафа. Бо самі сабою лісты ў паштовай скрыні ўзнікаць ну ніяк не маглі.

Сафія вырашыла пачаць пільнаваць адпраўніка з заўтрашняга дня. Ад пятніцы, і на выходных.

А пакуль яна паднялася да сябе ў пакой і адкрыла там капэрт. Сёння на цыдульцы стаяла толькі адно пытанне, але пытанне гэтае было яшчэ недарэчней за тыя тры, што стаялі ў „палюбоўным лісце”:

Чаму цаглінке лега — самая геніяльная цацка ў свеце?

Па-першае, Сафія была не зусім згодная, што цаглінке лега — гэта самая геніяльная цацка ў свеце, ва ўсякім разе, яна пакінула з імі забаўляцца многа гадоў таму. А па-другое, яна ніяк не разумела, якое дачыненне маюць цаглінке лега да філасофіі.

Але Сафія была паслухмянай вучаніцай. Яна палезла ў сваю шафу і выцягнула з верхняй паліцы пластыкавы пакет, поўны лега ўсемагчымых памераў і форм.

Першы раз за доўгі час яна ўзялася складаць разам гэтыя маленькія пластмасавыя кубікі. І пакуль яна гэтым займалася, ёй у галаву сталі прыйшлі сякія-такія думкі пра цаглінкі лега.

Кубікі лега лёгка складаюцца разам, думала яна. Нават калі яны розных памераў і форм, іх можна адзін з адным сашчапіць. Апроч таго, яны дужа трывалыя. Сафія не магла ўспомніць, каб яна калі бачыла паламаны кубік лега. Яе лега выглядала такім жа новым і яркім, якім яна яго атрымала многа гадоў назад. Але галоўнае: з кубікаў яна магла скласці ўсё, што заўгодна. Пазней тое разабраць і наноў скласці нешта зусім іншае.

Што і трэба было даказаць. Сафія прыйшла да высновы, што цаглінкі лега, насампрэч, можна было назваць самай геніяльнай цацкай у свеце. Але якое дачыненне яны мелі да філасофіі, пакуль заставалася не зразумелым.

Хутка ў Сафіі атрымаўся вялікі лялечны дом. Яна прызналася сабе, што даўно ёй не было так цікава гуляць ў цацкі. Чаму людзі перастаюць гуляць?

Калі дадому прыйшла маці і пабачыла, што склала Сафія, яна ўсклікнула:

— Так прыемна бачыць, што ты яшчэ здольная забаўляцца, як дзіця!

— Фу ты! Ды я праводжу складаныя філасофскія доследы!

Маці глыбока ўздыхнула. Яна, напэўна, угадала пра вялікіга труса і капялюш.

Калі Сафія наступнага дня вярнулася са школы, яе ўжо чакалі некалькі новых аркушаў у вялікім жоўтым капэрце. Яна паднялася з ім у свой пакой. Ёй хацелася як мага хутчэй прыняцца за іх, але, апроч таго, пацікаваць таксама за паштовай скрыняй.

Тэорыя атамаў

Гэта зноў я, Сафія. Сёння ты пачуеш гісторыю пра апошняга знакамітага натурфілосафа. Звалі яго *Дэмакрыт* (каля 460-370 гг. да н.э.) і паходзіў ён з горада Абдэры на паўночным беразе Эгейскага мора. Калі ты разабралася з пытаннем пра цаглінкі лега, табе няцяжка будзе разабрацца ў прадмеце даследвання гэтага мысляра.

Дэмакрыт пагаджаўся са сваімі папярэднікамі, што перамены ў прыродзе адбываліся не з-за таго, што нешта там сапраўды „мянялася”. Таму ён дапусціў, што ўсё складаецца з нейкіх драбнючкіх нябачных цаглінак, якія самі па сабе былі заўсёднымі і нязменнымі. Гэтыя найдрабнейшыя часцінкі Дэмакрыт назваў *атамамі*.

Слова „атам” азначае „непадзельны”. Для Дэмакрыта важным было давесці, што тое, з чаго ўсё складаецца, не можа дзяліцца далей на меншыя часткі. Таму што, калі б яно дзялілася, то не магло б выкарыстоўвацца ў якасці цаглінак. Менавіта так, калі б атамы ўвесь час памяншаліся і дзяліліся на драбнейшыя часціны, тады б усё існае пачало расплывацца і расцякацца, як жыдкі суп.

Прыродныя цаглінкі, акрамя таго, былі заўсёднымі, таму што нішто не ўзнікае з нічога. У гэтым Дэмакрыт пагаджаўся з Парменідам і элеатамі. А далей ён меркаваў, што ўсе атамы былі непадзельныя і непарушныя. Але яны не маглі быць аднолькавымі. Калі б атамы былі аднолькавымі, мы б не маглі слухна растлумачыць, як яны сашчапляюцца разам, утвараючы ўсё бытнае, — ад макавага цветку і аліўкавых дрэваў да казінай скуры і чалавечага валосся.

Не думку Дэмакрыта, у прыродзе знойдзецца мноства ўсемагчымых атамаў. Адны круглыя і гладкія, іншыя нязграбныя і шчарбатыя. Акурат з-за сваіх розных формаў яны могуць чапляцца адзін за аднаго і складаць розныя целы. Іх знойдзецца не так многа і не такія яны ўжо розныя, затое заўсёднымыя, нязменныя і непадзельныя.

Калі нейкае цела — напрыклад, дрэва ці жывёла, — памірае і раскладаецца, атамы разлятаюцца, і з іх можна будзе зноў скласці новыя целы. Таму што атамы перамяшчаюцца ў прасторы, і дзякуючы сваім „аплікам” і „гаплікам”, увесь час сашчапляюцца ў рэчы, якія мы бачым вакол нас.

Цяпер ты разумееш, што я меў на ўвазе, пытаючы пра цаглінкі лега? Яны валодаюць амаль усімі тымі ўласцівасцямі, якія Дэмакрыт прыпісваў атамам, і якраз

таму добра падыходзяць у якасці будаўнічага матэрыялу. Перш за ўсё яны непадзельныя. Яны бываюць розныя па форме і велічыні, яны непарушныя і непранікальныя. Апрача таго, кубікі лега маюць „аплікі” і „гаплікі”, за што іх можна сашчапляць у якія толькі хочаш фігуры. Пазней гэтае злучэнне можна зноў разбурыць і пабудаваць новыя прадметы з тых самых цаглінак.

Якраз тое, што цаглінке лега можна выкарыстоўваць зноў і зноў, зрабіла іх такімі папулярнымі. Асобны кубік лега адзін дзень можа знаходзіцца ў складзе машыны, а на другі дзень — нейкага замка. Акрамя таго, можна сказаць, што кубікі лега „вечныя”. Дзеці сядзяць сёння і забаўляюцца з тымі самымі цаглінкамі, якімі забаўляліся тата і мама, калі былі малымі.

Мы можам таксама зляпіць рэчы з гліны. Але гліну нельга выкарыстоўваць нанова, таму што яна патрушчыцца на дробныя кавалкі, і нават найдрабнейшыя з іх нельга будзе „сашчапіць” разам і атрымаць новыя прадметы.

Сёння нам напэўна вядома, што Дэмакрыт у многім меў рацыю. Прырода, насампрэч, складаецца з розных „атамаў”, якія то злучаюцца разам, то зноў разлятаюцца. Атам вадароду, які сядзіць зараз у клетцы на самым кончыку майго носа, некалі належаў хобату слана. Атам вугляроду ў маёй сардэчнай цягліцы сядзеў некалі ў шыі дыназаўра.

Сучасная навука адкрыла, што атамы могуць дзяліцца на яшчэ драбнейшыя „элементарныя часцінкі”. Гэтыя элементарныя часцінкі мы называем пратонамі, нейтронамі і электронамі. А гэтыя, можа, дзеляцца на якія яшчэ меншыя часціны. Але фізікі сыходзяцца на тым, што недзе ўсё ж існуе мяжа такому драбленню. Хутчэй за ўсё, прырода складаецца з нейкіх самых *найдрабнейшых часцінак*.

У Дэмакрыта не было электронных прыбораў, якімі карыстаюцца сучасныя навукоўцы. Яго адзіным снадзівам быў розум. Але розум не даваў яму выбару. Варта нам пагадзіцца, што нішто не змяняецца, нішто не ўзнікае з нічога і нішто не знікае, тады й атрымоўваецца, што прырода складаецца з нейкіх найдрабнейшых цаглінак, якія з’ядноўваюцца разам і зноў разлятаюцца.

Дэмакрыт уважаў, што ніякая „сіла” або „дух” на прыродныя працэсы не ўплывае. На яго думку, адзінае, што існуе, — гэта атамы і пустэча. Паколькі ён верыў выключна ў „матэрыяльнае”, мы называем яго *матэрыялістам*.

Такім чынам, ніякага свядомага „намеру” ў рухах атамаў няма. У прыродзе ўсё адбываецца *механічна*. Гэта не значыць, што ўсё здараецца „выпадкова”, — усё падпарадкоўваецца непарушным законам прыроды. Дэмакрыт меркаваў, што існуе натуральнае тлумачэнне ўсяму, што адбываецца, і гэтае тлумачэнне закладзенае ў саміх рэчах. Адноўчы ён сказаў, што лічыць за лепшае адкрыць адзін закон прыроды, а не зрабіцца ўладаром Персіі.

На думку Дэмакрыта, тэорыя атамаў тлумачыла таксама нашы *пачуццёвыя ўспрымання*. Мы здольныя нешта ўспрымаць, дзякуючы руху атамаў у пустэчы. Калі „атамы месяца” трапляюць мне ў вока, я бачу месяц.

А тады як быць са *свядомасцю*? Яна ж не можа складацца з атамаў, то бок матэрыяльных „рэчаў”? Можа — на думку Дэмакрыта, душа складаецца з асаблівых круглых і гладкіх „атамаў душы”. Калі чалавек памірае, атамы душы разлятаюцца ў розныя бакі. Позней, калі чалавек нараджаецца, з іх утвараецца новая душа.

Гэта значыць, што чалавечая душа смяротная. Многія і па сёння падзяляюць такое меркаванне. Услед за Дэмакрытам, яны мяркуюць, што „душа” звязаная з мозгам, і што наша свядомасць знікае, калі мозг раскладаецца.

Дэмакрыт са сваім вучэннем пра атамы пакуль падводзіць рыску пад грэцкай натурфіласофіяй. Ён згаджаўся з Гераклітам, што ўсё ў прыродзе „цячэ”. Таму што формы ўтвараюцца і знікаюць. Але за ўсім, што „цячэ”, знойдзецца нешта вечнае і нязменная, якое не „цячэ”. Гэта нешта Дэмакрыт назваў атамамі.

Чытаючы, Сафія некалькі разоў выглыдвала ў акно, ці не з'явіцца ля паштовай скрыні таемны адпраўнік. Цяпер яна адно сядзела і паглядала на вуліцу, абдумоўваючы толькі што прачытанае.

На яе думку, Дэмакрыт разважаў дужа проста, але разам з там неверагодна разумна. Ён сам дадумаўся да разгадкі праблемы „першаэлемента” і „перамен у прыродзе”. Гэтыя пытанні былі такімі забытанымі, што некалькі генерацыяў філосафаў ламала над імі галаву. Але, нарэшце, Дэмакрыт знайшоў рашэнне, выкарыстоўваючы толькі свой розум.

Сафіі зрабілася смешна. А як яшчэ, канешне, прырода пабудавана з дробных часцінак, якія ніколі не змяняюцца. У той жа час, Геракліт безумоўна меў рацыю, сцвярджаючы, што ўсё формы бытнага „расцякаюцца”. Таму што ўсе людзі і жывёлы паміраюць, і нават горныя масівы паціху разбураюцца. Але галоўнае, што нават гэты самы горны масіў складаецца і дробных непадзельных часцінак, якія ніколі не прыходзяць да заняпаду.

У той самы час Дэмакрыт падымае новыя пытанні. Ён гаварыў, напрыклад, што ўсё рухаецца механічна. У адрозненне ад Эмпедокла і Анаксагора, ён не прымаў ніякіх звышнатуральных сіл ва ўладкаванні быцця. Апроч таго, Дэмакрыт лічыў, што чалавечая душа смяротная.

Ці магла яна быць упэўненай, што гэта так?

Яна пакуль не ведала. Але курс філасофіі толькі пачынаўся.

ЛЁС

... варажбіт намагаецца растлумачыць цалкам невытлумачальнае...

Чытаючы пра Дэмакрыта, Сафія час ад часу паглядала праз акно ў сад на брамку. Але на ўсякі выпадак усё ж вырашыла яшчэ й схадзіць да паштовай скрыні.

Калі яна расчыніла ўваходныя дзверы, то заўважыла знадворку на лесвіцы маленькі капэрт. Ну, так і ёсць, на капэрце было пазначана: „Сафіі Амундсэн”.

Атрымоўваецца, ён яе ашукаў! Якраз сёння, калі яна так пільнавала за паштовай скрыняй, таямнічы філосаф пракраўся да дома з іншага боку, паклаў ліст на ганак, а пасля зноў знік у лесе. Фу ты!

Як ён даведаўся, што акурат сёння яна надумаецца паштовую скрыню з вачэй не выпускаць? Мабыць, ён, або яна, пабачылі яе ў вакне? Але ўсё роўна яна была рада, што знайшла капэрт да прыхода маці.

Сафія не спяшаючыся рушыла да свайго пакою і там адкрыла ліст. Белы капэрт па краях быў вільготным і, апроч таго, у двух месцах добра пагнуты. Чаму? Дажджу ж не было некалькі дней. На цыдульцы стаяла:

Ты верыш у лёс?

Ці з'яўляецца хвароба боскаю карай?

Якія сілы кіруюць ходам гісторыі?

Ці верыла яна ў лёс? Не, шчыра кажучы, не зусім. Але шмат хто з яе знаёмых верыў. Напрыклад, многія яе аднакласніцы чыталі гараскопы ў штотыднёвіках. Але калі яны верылі ў астралогію, то яны, напэўна, верылі таксама ў лёс, таму што, па меркаванні астралагаў, размяшчэнне зорак на небе здольна паўплываць на жыццё чалавека на Зямлі.

Раз чалавек верыў у няшчасце, калі чорны кот перабяжыць дарогу, ну, тады ён таксама верыў у лёс? Чым больш яна пра тое думала, тым больш знаходзіла прыкладаў такой веры. Чаму, напрыклад, гавораць „пастукай па дрэве”? І чаму пятніца 13-га лічылася нешчаслівым днём? Сафія чула, што ў многіх гатэлях не бывае нумара 13. І ўсё гэта, пэўна, таму, што знойдзецца цімала прымхлівых людзей.

„Прымхі, забабоны”. Дарэчы, ці не дзіўныя словы? Калі чалавек верыў у хрысціянства або іслам, тады гэта называлася „верай”. Але калі хто верыў у астралогію ці пятніцу 13-га — адразу табе й забабоны!

Хто меў права называць веру іншых „забабонамі”?

Ва ўсякім разе, Сафія была ўпэўнена ў адным: Дэмакрыт у лёс *не* верыў. Ён быў матэрыяліст. Ён верыў адно ў атамы і пустэчу.

Сафія прынялася за астатнія пытанні з цыдулькі.

„Ці з’яўляецца хвароба боскай карай?“. Сёння, бадай, ніхто ўжо так не меркаваў. Але раптам ёй падумалася, што многім хворым памагала памаліцца Богу пра здароўе, а тады атрымоўвалася, яны верылі, што ад Бога залежыць, каму хварэць, а каму быць здаровым.

На апошняе пытанне знайсці адказ ёй было не так проста. Сафія ніколі не задумвалася над тым, што кіруе ходам гісторыі. Ну, напэўна, людзі? Бо калі б Бог ці лёс, то ў людзей не было б свабоднай волі.

Развагі пра свабодную волю навялі Сафію на зусім іншае. І доўга ёй яшчэ трываць гульню ў хованкі з гэтым таемным філосафам? Чаму б ёй не напісаць філосафу ліста? Ён, ці яна, напэўна кінучь чарговы вялікі капэрт у паштовую скрыню сёння ўвечары або заўтра ў першай палове дня. Вось тады яна і падкіне ліст свайму настаўніку філасофіі.

Сафія пачала пісаць. Але зварот да таго, каго яна ні разу не бачыла, даваўся ёй дужа цяжка. Яна нават не ведала, быў то мужчына ці жанчына. Яна таксама не ведала, былі ён ці яна старымі або маладымі. Акрамя таго, Сафія не выключала, што таемны філосаф папросту мог аказацца адным з яе знаёмых.

Хутка ў яе выйшла караценькае пасланне:

Глыбокапаважаны філосаф, мы дужа ўдзячныя Вам за Ваш завочны курс філасофіі. Але мы адчуваем сябе няёмка з тае нагоды, што не ведаем, хто Вы такі. Таму не маглі б Вы зрабіць ласку і падпісацца сваім поўным імем? Са свайго боку мы сардэчна запрашаем Вас зайсці да нас на кубачак кавы, але пажаданей, калі мамы не будзе дома. З панядзелка па пятніцу яна працуе з 7.30 да 17.00. Сама я ўдзень у школе, але, акрамя чацвяргой, вяртаюся додому а 14.15. Апрача таго, я гатую даволі смачную каву. Загадзя дзякую і да пабачэння. Ваша ўважлівая вучаніца Сафія Амундсэн, 14 гадоў.

У самым нізе яна прыпісала: „Просьба адказаць“.

Ліст падаўся Сафіі задужа афіцыйным. Але не так лёгка было вынайсці патрэбныя словы для таго, каго ў вочы ні разу не бачыў.

Яна паклала ліст у ружовы капэрт і заклеіла, пазначыўшы на ім: „Філосафу“.

А зараз трэба было падумаць, як засунуць капэрт у паштовую скрыню, каб маці не заўважыла. Па-першае, нельга было класці яго туды да таго, як маці вернецца дадому. Разам з тым, трэба было не забыць зазірнуць у паштовую скрыню ўранцы да прыходу паштальёна. Калі новага адпраўлення ёй увечары або ўночы не прыйдзе, тады яна мусіць забраць ружовы капэрт назад.

І чаму ўсё было такім заблытаным?

Увечары, нягледзячы на тое, што была пятніца, Сафія рана пайшла да сябе. Маці спрабавала спакусіць яе піцай і дэтэктывам па пятніцах, але Сафія сказала, што стамілася, і лепш пойдзе пачытае. Пакуль маці пільна сачыла за падзеямі ў тэлевізіі, Сафія ціхенька выйшла з лістом да паштовай скрыні.

Маці, па ўсім відаць, была крыху занепакоена. Яна размаўляла з Сафіяй неак пачуццямі пасля таго, як пачула пра вялікага труса і капялюш. Сафіі не хацелася яе засмучаць, але зараз ёй трэба было назад у пакой, каб паназіраць за паштовай скрыняй.

Калі маці зайшла да яе недзе а адзінаццатай, Сафія сядзела ля акна і глядзела надвор.

— Наглядаеш за поштай?

— Наглядаю, за чым хачу.

— Сафія, мне здаецца, што ты сапраўды закахалася. Ну, не на ноч жа гледзячы ён прыйдзе, каб кінучь новы ліст.

Фу ты! Сафія цяпець не магла ўсякага сюсюкання пра каханне. Але няхай лепей маці думае, што там было нешта такое.

Маці працягвала:

— Гэта ён табе распавёў пра труса і капялюш?

Сафія кіўнула.

— А ён... а ён ніякай дурніны не ўжавае?

Сафіі зрабілася яе вельмі шкада. Яна не павінна дазволіць маці хвалявацца пра такія рэчы. Але ўсё ж, як можна быць такім бязглуздым, каб верыць, што нешта пацешнае прыходзіць у галаву адно пад уплывам наркотыкаў. Дарослыя, сапраўды, час ад часу здаваліся такімі неразумнымі.

Яна павярнулася да маці:

— Мама, я прама зараз, прама тут абячаю табе, што ніколі і не датыркнуся да ўсяго гэтага... І „ён” таксама ніякай труцізны не ўжывае. Але ён захапляецца філасофіяй.

— Ён старэйшы за цябе?

Сафія крутанула галавою.

— Такі, як ты?

Яна кіўнула.

— І захапляецца філасофіяй?

Сафія зноў кіўнула.

— Ён, напэўна, прыгожы. Але зараз, дзіцятка, кладіся спаць.

Але Сафія яшчэ доўга сядзела і пазірала на дарогу. Для часу ночы яна так стамілася, што вочы пачалі зліпацца. Яна ўжо было вырашыла пайсці спаць, але раптам заўважыла нейкі цень, які набліжаўся з боку лесу.

На дварэ было даволі цёмна, але яна змагла разгледзець чалавечую постаць. Гэта быў мужчына, і як падалося Сафіі, даволі пажылы. Ва ўсякім разе, не яе аднагодак! На галаве ў яго была берэтка, ці нешта такое.

Сафіі падалося, што ён прыставіў руку да вачэй і ўважліва ўгледзеўся ў вокны, але ў яе не свяцілася. Мужчына накіраваўся прама да паштовай скрыні і кінуў туды вялікі капэрт. Заўважыўшы там Сафіін ліст, ён прасунуў руку ў вечка і выцягнуў яго. Не доўга думаючы, ён зноў накіраваўся ў бок лесу. Прыпусціў трушком па сцежцы — і знік.

Сафія адчула, як затахкала ў грудзях сэрца. Больш за ўсё ёй хацелася зараз пусціцца ўслед за незнаёмцам прама ў начной сарочцы. Але, безумоўна, яна б ніколі не адважылася на такое і не стала б даганяць незнаёмца сярод ночы. Але вось за капэртам яна проста павінна была схадзіць.

У хуткім часе Сафія пракралася па лесвіцы ўніз, асцярожна адамкнула ўваходныя дзверы і пакрочыла да паштовай скрынкі. Неўзабаве яна зноў была ў сябе ў пакоі з вялікім капэртам у руцэ. Яна забралася ў ложак і прыслухалась. Праз пару хвілін, калі ў хаце па-ранейшаму панавала цішыня, яна расчыніла ліст і прынялася чытаць.

Яна, канешне, і не спадзявалася атрымаць адказ на сваё пасланне. Ва ўсякім разе, не раней, чым заўтра ўранцы.

Лёс

Добрай раніцы, Сафія! Дазволь мне адно яшчэ раз на ўсялякі выпадак нагадаць, каб ты й не думала за мной шпіёнці. Можна, мы неяк і сустрэнемся, але я сам прызначу час і месца. Ну, дамовіліся, табе ж, мабыць, не хочацца рабіцца непаслухмянай?

Вернемся да нашых філосафаў. Мы пабачылі, як яны намагаліся знайсці натуральныя тлумачэнні пераменам ў прыродзе. Раней гэта ўсё тлумачылася праз міты.

Але не толькі ў гэтай галіне ведаў людзі намагаліся пазбавіцца ад старых забабонаў. Мы бачым, як гэта адбываецца ў дачыненні да пытанняў пра *хваробу і здароўе*, а таксама *палітычных падзей*. У обоіх гэтых галінах ведаў грэкі моцна верылі ў лёс.

Пад вераю ў лёс маецца на ўвазе вера ў тое, што будучыня вызначаецца загадзя. Такое ўспрыманне рэчаіснасці было распаўсюджана па ўсім свеце цягам усяе гісторыі і аж да нашых дзён. У Скадынавіі пра моцную веру ў „долю” апавядалася яшчэ ў старажытных ісландскіх сагах.

Апрача таго, грэкі, а таксама іншыя народы верылі, што людзі могуць даведацца пра свой лёс у розных формах *аракула*. Гэта значыла, што лёс людзей або дзяржаў можна было так ці інакш прадказаць.

Да гэтай пары многія вераць, што, каб зазірнуць у будучыню, можна „паваражыць на картах”, „пачытаць па руцэ” або „прадракаць па зорках”.

Адмысловым варыянтам вярчунства ў Нарвегіі лічыцца варажба на кафейнай гушчы. Калі выпіць каву, то на дне кубка застаецца крыху гушчы. Гушча расплываецца ў нейкі рысунак або ўзор, ва ўсякім разе, калі дадаць крыху фантазіі. Калі абрысы нагадваюць машыну, то, напэўна, таму, хто выпіў каву, выпадае доўгая подараж на машыне?

Мы бачым, як „варажбіт” намагаецца растлумачыць цалкам невытлумачальнае. Гэта ўласціва для ўсіх відаў варажбы. Менавіта таму, што тое, па чым варожаць, такое невыразнае, запырэчыць варажбіту бывае не так лёгка.

Калі мы паглядзім на зорнае неба, то ўбачым адно хаатычную скупнасць святлівых крапінак. Аднак да сённяшніх дзён многія вераць, што зоркі здольныя расказаць нешта пра жыццё на Зямлі. Дагэтуль знойдуцца палітычныя лідэры, якія раяцца з астралагамі перад тым, як прыняць нейкае важнае рашэнне.

Дэльфійскі аракул

Грэкі верылі, што яны могуць дазнацца пра свой лёс у вядомым аракуле ў Дэльфах. Богам аракула быў *Апалон*. Ён гаварыў праз жрыцу Піфію, якая сядзела на крэсле над расколінай у зямлі. З гэтай расколіны падымаліся дурманлівыя выпарэнні, ад якіх у *Піфіі* ўвесь час кружылася галава. Гэта было неабходна для таго, каб яна магла гаварыць ад імя бога Апалона.

Калі чалавек прыбываў у Дэльфы, спярша ён перадаваў сваё пытанне святарам храма. А тыя ўжо ішлі з ім да Піфіі. Яна адказвала так заблытана і шматзначна, што святары мусілі тлумачыць адказ чалавеку, які звяртаўся з пытаннем. Такім чынам, грэкі карысталіся мудрасцю бога Апалона, таму што грэкі верылі, што Апалон пра ўсё ведаў — і пра мінулае, і пра будучыню.

Многія дзяржаўныя дзеячы не адважваліся ісці на вайну ці прынімаць іншыя важныя рашэнні, не параіўшыся з Дэльфійскім аракулам. Такім чынам, святары храма Апалона выконвалі ролю адмысловых дыпламатаў або дарадцаў, якія добра ведалі свой народ і сваю краіну.

Над храмам у Дэльфах стаяў знакаміты надпіс: ЗПАЗНАЙ САМОГА СЯБЕ! Гэта азначала, што чалавек ніколі не павінен быць думаць, што ён нешта большае, чым чалавек, а таксама што ніводзін з людзей не здольны уцекчы ад свайго лёсу.

Сярод грэкаў хадзіла мноства гісторый пра чалавека, нагнанага лёсам. Пазней пра людзей з такім „трагічным” лёсам быў напісаны шэраг сцэнічных твораў (трагедыя). Адным з самых славуных з’яўляецца, напрыклад, дзеятвор пра цара *Эдыпа*.

Гісторыя і медыцына

Але не толькі жыццё асобных людзей вызначалася лёсам. Грэкі верылі, што ўсім астатнім у свеце таксама кіруе лёс. Яны меркавалі, што зыход вайны залежаў ад умяшання багоў. Сёння таксама знойдуцца людзі, якія вераць, што Бог або іншыя таемныя сілы кіруюць падзеямі ў гісторыі.

У той самы час, калі грэцкія філосафы намагаліся вынайсці натуральныя тлумачэнні прыродным працэсам, паступова зараджалася гістарычная навука, якая спрабавала знайсці натуральныя прычыны падзеям у свеце. Цяпер, калі якая дзяржава прайгравала вайну, больш не тлумачылі помстай багоў. Самымі вядомымі старажытнагрэцкімі гісторыкамі былі *Геродот* (484-424 гг. да н.э.) і *Фуکیدыд* (460-400 гг. да н.э.).

Раней грэкі верылі таксамі, што і хвароба прычынялася з-за ўмяшання багоў. Часцяком заразныя хваробы тлумачылі боскай караю. З іншага боку, багі таксама маглі зноў зрабіць чалавека здравым, трэба было толькі зрабіць ім належныя прынашэнні.

Такая думка бытвала не толькі сярод грэкаў. Да таго, як з'явілася сучасная медыцына, меркавалі звычайна, што хвароба мела звышнатуральную прычыну. Слова „інфлюэнса” азначае, насамрэч, што чалавеку не спрыяюць зоркі.

Нават у нашыя дні многія людзі ва ўсім свеце вераць, што розныя хваробы — напрыклад, СНІД — гэта боская кара. Многія вераць таксама, што хворага можна „вылечыць” на звышнатуральны лад.

Якраз у той час, калі грэцкія філосафы асвойваліся з цалкам новым светаўспрыманням, узнікае таксама грэцкая медыцынская навука, якая намагалася вынайсці натуральныя тлумачэнні хваробам і здароўю. Заснавальнікам грэцкай медыцыны лічыцца Гіпакрат, які нарадзіўся на востраве Кос каля 460 г. да н.э.

Згодна з Гіпакратавай лячэбнай традыцыяй, самым важнай засцярогай ад хваробы былі мернасць і здаровы лад жыцця. Чалавек здаровы па сваёй прыродзе. Хвароба напаткае, калі прырода „пойдзе не сваім ходам” з-за парушэння цялеснай ці душэўнай раўнавагі. Шлях да здароўя адкрыецца чалавеку праз мернасць, гармонію і захаванне „здаравага духу ў здравым целе”.

Да нашых дзён шануюцца „ўрачэбная этыка”. Інакш кажучы, абавязкі медыка скарыстоўваць свае ўрачэбныя веды і ўмельствы ў адпаведнасці з пэўнымі этычнымі правіламі. Доктар, напрыклад, не мае права выпісваць наркатычныя рэчывы здравым людзям. Акрамя таго, доктар павінен захоўваць урачэбную тайну, то бок ён не мае права пераказваць другім тое, што яму паведаміў пацыент пра сваю хваробу. Гэтыя ідэі таксама належаць Гіпакратау. Ён патрабаваў, каб кожны з яго вучняў прынёс прысягу, як гэта:

Я буду выкарыстоўваць мае ўмельствы, каб дапамагаць хворым у адпаведнасці з маімі сіламі і разуменнем, а не каб нашкодзіць ці прынесці пакуты. Я не дам атруту таму, хто яе просіць або схіляе мяне да гэтага. А таксама не дам песарый жанчыне, каб перапыніць цяжарнасць. Я буду ўтрымліваць сваё жыццё і сваё майстэрства ў чысціні і бязгрэшшы.

Я не парэжу нажом цела, нават калі хворы невыносна пакутуе, але я саступлю месца спецыялістам, якія займаюцца гэтай справай.

У якое б жыллё я ні ўвайшоў, я ўвайду туды, каб дапамагчы хворым, і я буду ўнікаць усяго наўмысна непраўдзівага і шкоднага, асабліва злоўжывання целама мужчыны і жанчыны, раба і вольнага.

Што б я ні пабачыў і што б я ні пачуў у размове з людзьмі такога, што не падлягае разгалашэнню, я заўсёды змоўчу пра гэта, прылічваючы пачутае і пабачанае да свяшчэннай тайны.

Калі я застануся верным і не парушу гэтай прысягі, то няхай я заўсёды буду карыстацца пашанай сярод людзей да мяне і майго ўмельства. Але калі я здраджу прысягнутаму і пайду на клятвапарушэнне, то няхай здарыцца са мной адваротнае.

Яна падскочыла ў ложку, калі прачнулася раніцай у суботу. Прысніўся ёй філосаф, ці яна яго на самой справе бачыла?

Сафія памацала рукаю пад ложкам. Ну, так і ёсць — там ляжаў ліст, які прыйшоў уночы. Яна ўспомніла, што чытала пра веру грэкаў у лёс. Атрымоўваецца, што яна не сніла.

Безумоўна, яна бачыла філосафа! Больш таго, яна на ўласныя вочы бачыла, як філосаф выцягнуў яе ліст.

Сафія злезла на падлогу і зазірнула пад ложка. Яна выцягнула адтуля ўсе машынапісныя аркушы. А гэта яшчэ што? Глыбей, ля самой сцяны, ляжала нешта чырвонае. Шалік, ці што?

Сафія папаўзла пад ложка і сапраўды выцягнула адтуля чырвоны шаўковы шалік. Напэўна было толькі адно: шалік быў не яе.

Яна пачала пільна разглядваць шалік з усіх бакоў і аж ускрыкнула, калі пабачыла на самым краечку надпіс чорным: „Хільда”.

Хільда! Але хто была гэта Хільда? Як так сталася, што іхнія шляхі зноў перакрываюцца?

САКРАТ

... разумнейшы той, хто ведае, што нічога не ведае...

Сафія нацегла на сябе летнюю сукенку і заспяшалася ўніз на кухню. Мама завіхалася ля стала. Сафія вырашыла нічога пра шаўковы шалік не казаць.

— Ты забірала газету? — як бы няўрокам спытала Сафія.

Маці павярнулася да яе:

— Мож, ты зробіш ласку і сходзіш за ёй замест мяне?

Сафія выскачыла на садовую дарожку і хутка ўжо нагіналася да зялёнай скрынкі. Адно газеты. Але, нельга ж было разлічваць на імгненны адказ! На першай паласе газеты яна прачытала некалькі радкоў пра нарвежскі батальён ААН у Ліване.

Батальён ААН... Ці не ён значыўся на штэмпелі на віншаваннях ад Хільдынага бацькі? Але там былі прыклееныя нарвежскія маркі. Мож, у нарвежскіх салдат ААН з сабою свая ўласная пошта?

Калі яна вярнулася на кухню, маці падражніла:

— З якіх пор цябе стала цікавіць, пра што пішуць газеты?

Але, на шчасце, ні за сьнеданнем, ні пазней яна пра паштовую скрыню і пошту больш не згадвала. Калі маці выправілася ў магазін, Сафія разам з лістом рушыла да Схованкі.

Сэрца затахкала мацней, калі яна раптам заўважыла маленькі белы капэрт ля бляшанкі з лістамі ад філосафа. Сафія была ўпэўнена, што сама туды нічога не клала.

Гэты капэрт таксама быў вільготным па краях. Акрамя таго, месцамі пагнуты, як і той, які яна атрымала ўчора.

Філосаф быў тут? Ён ведаў пра яе патаемнае сховішча? Яле чаму капэрты былі вільготныя?

Ад усіх гэтых пытанняў у Сафіі галава пайшла кругам. Яна расчыніла капэрт і прачытала на цыдулцы:

Дарагая Сафія! Я з вялікім зацікаўленнем — і з не меншым шкадаваннем — прачытаў твой ліст. На жаль, мне прыйдзеца цябе расчараваць: на каву ці ў гасці я прыйсці не змагу. Адночы мы ўбачымся, але мяне яшчэ доўга не будзе ў Капітанавым завулку.

Акрамя таго, мушу дадаць, што пакуль я сам не змагу прыносіць лісты. З часам гэта зрабілася б небяспечным. Наступныя лісты даставіць мой маленькі пасланец. Затое ён зможа прыносіць іх прама ў патаемнае сховішча ў садзе.

Калі табе захочацца, ты можаш мне напісаць. Але заклеі ліст у ружовы капэрт разам з кавалачкам печыва або грудочкам цукру. Калі вьстун пабачыць такі ліст, то ён забярэ яго сюды.

PS.: Мне дужа няёмка адказацца ад запрашэння на каву, атрыманага ад паненкі. Але бывае, што так зрабіць неабходна.

PS. PS.: Калі ты знойдзеш чырвоны шаўковы шалік, я прашу цябе яго не выкідаць. Здараецца, такія рэчы выпадкова губляюцца. Асабліва ў школе ці яшчэ недзе, а ў нас усё ж такі школа філасофіі.

З павагаю Альбэрта Кнокс

Хоць Сафіі і было ўсяго чатырнаццаць гадоў, але ў жыцці ёй усё ж такі часам надаралася атрымоўваць лісты, ва ўсякім выпадку, на Каляды ці дзень народзінаў. Але гэты быў самым дзіўным з усіх, якія яна калі-небудзь атрымоўвала.

На ім не было ніякай маркі. Паштальён яго не прыносіў. Яно было дастаўлена прама ў Сафііна суперпатаемнае сховішча ў старым кустоўі. Здзіўляла таксама, што ліст быў вільготны, хоць ніякага дажджу не выпадала.

Але найдзіўнейшым з усяго быў, натуральна, шаўкавы шалік. Атрымоўваецца, што Сафіін настаўнік меў яшчэ аднаго вучня. Ну, няхай нават так! І гэты іншы вучань загубіў чырвоны шоўкавы шалік. Ну, няхай і гэта так! Але як ён прымудрыўся загубіць яго пад Сафііным ложкам?

І нарэшце, гэты Альбэрта Кнокс... І што за дзівацкае імя?

Гэты ліст падцвердзіў ёй, што існавала пэўная сувязь паміж настаўнікам філасофіі і Хільдай Мёлер Кнаг. Але вось тое, што Хільдын бацька паблытаў адрасы, ну аніяк не ўкладвалася ў яе галаве.

Сафія доўга сядзела і разважала, якая сувязь могла быць паміж Хільдай і ёй. Падканец яна адно роспачна ўздыхнула. Настаўнік філасофіі напісаў, што аднойчы яны змогуць убачыцца. А з Хільдай яны таксама ўбачацца?

Яна перавярнула аркуш. Аказалася, што там таксама стаяла некалькі сказаў:

Ці існуе натуральная сарамлівасць?

Разумнейшы той, хто ведае, што нічога не ведае.

Сапраўднае разуменне прыходзіць знутры.

Той, хто ведае, што ёсць добра, будзе рабіць добрыя ўчынкі.

Сафія ўжо разумела, што гэтыя кароткія сказы з белых капэртаў падрыхтоўвалі яе да наступнага вялікага капэрта, які прыходзіў следам. Але тут ёй раптам трапіла думка: калі „пасланец” прынясе ліст прама ў Схованку, Сафія нікуды не пойдзе і будзе чакаць яго. Ці яе? І тады ўжо Сафія ад іх ні за вошта не адчэпіцца, аж пакуль не дазнаецца пра філосафа! Але ж у лісце стаяла, што пасланец быў маленькі. Мо якое дзіця?

„Ці існуе натуральная сарамлівасць?”

Сафія ведала, што „сарамлівы” азначае нясмелы, ну, напрыклад, які не адважыцца распрануцца нагала. Але ці натуральным было, насампрэч, гэтага саромецца? Калі нешта называецца натуральным, то яно тычыцца ўсіх людзей. Ва многіх кутках свету якраз і было цалкам натуральным хадзіць голым. Напэўна, грамадства само вырашае, што можна рабіць, а што нельга? Напрыклад, калі бабуля была маладой, без станіка загараць было нельга. А вось сёння многія лічаць, што гэта „натуральна”. Усё ж у многіх краінах гэта па-ранейшаму строга забаронена. Сафія пачухала патыліцу. Гэта і ёсць філасофія?

Далей ішло наступнае выказванне: „Разумнейшы той, хто ведае, што нічога не ведае”.

Разумнейшы за каго? Калі філосаф лічыў разумнейшымі тых, хто ведаў, што не ведае ўсяго на свеце, а не тых, хто ведаў столькі ж мала, але ўяўляў сабе, што ведае шмат чаго, — тады з ім лёгка было пагадзіцца. Сафія ніколі раней над гэтым не задумвалася. Але чым больш яна пра тое разважала, тым ясней для яе становілася, што ведаць, што нічога не ведаеш, па сутнасці, таксама ўяўляе сабой своеасаблівае веданне нечага. Ва ўсякім разе, самымі неразумнымі яна лічыла тых, хто фанабэрыўся, што нешта ведае, а на самой справе, ні бэльмеса не ведаў.

Далей ішло пра сапраўднае разуменне, якое прыходзіць знутры. Але ці не ўсякія веды некалі прыходзяць звонку, а пасля ўжо асядаюць ў галаве? Хаця Сафія добра памніла, як часам мама або школьныя настаўнікі спрабавалі ёй нешта давесці, а да яе ну аніяк не даходзіла. Але вось каб сапраўды нешта ўцяміць, яна мусіла нейкім чынам падбаць пра тое сама. Траплялася, што яе магло знянацку натхніць, — пэўна, тады й прыходзіла тое, што называюць „існым разуменнем”.

Ды ўжо, Сафія лічыла, што з першымі заданнімі яна ўправілася няблага. Але вось надыйшла чарга выказванню настолькі дзівацкаму, што ёй зрабілася смешна: „Той, хто ведае, што ёсць добра, будзе рабіць добрыя ўчынкі”.

Атрымоўваецца так, што рабаўнік лапежыць банк таму, што ён не ведае, што гэта дрэнна? Сафія так не думала. Наадварот, яна лічыла, што дзеці і дарослыя рабілі шмат глупстваў — пра што яны, мабыць, пазней і шкадавалі, — але рабілі яны іх якраз таму, што ведалі, што так рабіць нельга.

Так яна так сядзела, пакуль не пачула, як затрашчала сухое галлё з боку агароджы, які глядзеў на лес. Можна, то быў пасланец? Сафія адчула, як прыпусціла ў грудзях сэрца. А калі яна пачула побач звярынае дыханне, то не на жарт спалохалася.

У тое ж імгненне ў Схованку з боку лесу пралез вялізны сабака. То быў, напэўна, лабрадор. У пашчы ён трымаў вялікі жоўты капэрт, які ён выпусціў ля Сафііных каленяў. Усё адбылося так хутка, што Сафія нават крыкнуць не паспела. За нейкія пару секунд яна ўжо сядзела з вялікім капэртам у руках, а руды сабака зноў знік у лесе. Калі ўсё было скончана, яе адпусціла: Сафія закрыла твар рукамі і заплакала.

Яна не ведала, колькі так прасядзела, але праз некаторы час зноў падняла галаву.

Дык вось ён які, гэты пасланец! Сафія выдыхнула. Цяпер зразумела, чаму белыя капэрты былі вільготныя па краях. І чаму на іх былі глыбокія ўвагнутасці. І як яна раней не здагадалася? Апроч таго, яна разумела цяпер, навошта класці ў капэрт кавалачак печыва або грудок цукру, каб адаслаць ліста філосафу.

Яна не заўсёды здагадалася пра ўсё адразу. Аднак пра тое, што вясун аказаўся дрэсіраваным сабакам, здагадацца было не так проста. І менавіта таму яна больш не думала прынудзіць пасланца расказаць, дзе жыве Альбэрта Кнокс.

Сафія расчыніла вялікі капэрт і пачала чытаць:

Філасофія ў Афiнах

Дарагая Сафія, калі ты гэта чытаеш, значыць ты ўжо сустрэлася з *Гермесам*. На ўсякі выпадак яшчэ раз заўважу, што гэта сабака. Але табе не трэба яго баяцца. Ён дужа добры, і апроч таго, кемлівей за многіх людзей. Ва ўсякім разе, ён не робіць уражання, што лічыць сябе разумнейшым, чым ёсць на самой справе.

Заўважу таксама, што такую мянушку ёй займеў не выпадкова. Гермес быў пасланцам грэцкіх багоў. За бога шанавалі яго таксама мараплаўцы, але пакуль што пакінем гэта. Важней, бадай, тое, што ад імя „Гермес” паходзіць слова „герметычны”, якое азначае „схаваны” або „недаступны”. Такая мянушка пасуе нашаму пасланцу, бо ён дапамагае нам хавацца адзін ад аднаго.

Будзем лічыць, ты з ім пазнаёмілася. Ён аклікаецца на сваю мянушку і, увогуле, даволі паслухмяны.

Але вернемся да філасофіі. З першым аддзяленнем мы ўжо разабраліся. Я маю на ўвазе натурфіласофію з адыходам ад мітычнай карціны свету. Зараз надыйшла пара пазнаёміцца з трыма знакамітыяшымі філосафамі старажытнасці. Іх імёны *Сакрат*, *Платон* і *Арыстоцель*. Кожны па-свойму, яны аказалі значны ўплыў на развіццё еўрапейскай цывілізацыі.

Паколькі натурфілосафы жылі да Сакрата, іх яшчэ па-іншаму называюць „дасакратыкамі”. Дэмакрыт памёр усяго некалькі гадоў пазней за Сакрата, але мысліў ён, як натурфілосаф, а таму таксама лічыцца „дасакратыкам”. Такім чынам, важна не толькі, да ці пасля Сакрата жыў мысляр. Мы перамесцімся тасам у прасторы. Сакрат стаў першым мысляром, які нарадзіўся ў Афiнах і, разам са сваімі двума паслядоўнікамі, там жыў і дзейнічаў. Ты, мабыць, помніш, што Анаксагор таксама некаторы час жыў у гэтым горадзе, але яго выгналі адтуль, таму што ён лічыў, што сонца — гэта распалены шар. (Дарэчы, з Сакратам атрымалася не лепш!)

З часоў Сакрата ўсё культурнае жыццё Старажытнай Грэцыі канцэнтруецца ў Афiнах. Яшчэ важней будзе адзначыць, што калі рушыць ад натурфілосафаў да Сакрата, то зменіцца сам прадмет даследванняў філосафаў.

Перад тым, як пазнаёміцца з Сакратам, мы пагаворым крыху пра так званых сафістаў, якія аказалі ўплыў на жыццё Афiн у той час, калі жыў Сакрат.

І так, Сафія, заслона падумаецца! Гісторыя філасофскай думкі — гэта драма ў многіх дзях.

Чалавек у цэнтры

Пачынаючы прыблізна з 450 г. да н.э. Афiны робяцца культурным цэнтрам Старажытнай Грэцыі. І з гэтага часу філасофія таксама рушыць у новым накірунку.

Натурфілосафы былі, перш за ўсё, даследчыкамі прыроды. Таму ім таксама адводзіцца важнае месца ў гісторыі навукі. У Афінах увагу мысляроў прыцягвалі ў асноўным чалавек і яго месца ў грамадстве.

З цягам часу ў Афінах атрымала развіццё дэмакратыя з народнымі сходамі і судамі. Існаванне дэмакратыі стала магчымым, дзякуючы таму, што людзі атрымалі неабходнае навучанне для ўдзелу ў дэмакратычных працэсах. Сёння мы таксама бачым, што народная асвета значна спрыяе развіццю дэмакратыі. Сярд афінян асабліва важным лічылася валодаць майстэрствам гаварыць (рыторыкай).

Хутка з грэцкіх калоній у Афіны накіроўваецца група вандроўных настаўнікаў і мысляроў. Яны называлі сябе „сафістамі”. Слова „сафіст” азначае „вучоны” або „дасведчаны чалавек”. У Афінах сафісты зараблялі сабе на жыццё тым, што вучылі грамадзян горада.

Сафістаў з натурфілосафамі аб’ядноўвала адна значная акалічнасць. А менавіта: яны крытычна ставіліся да існуючых мітаў. Але, разам з тым, яны не прымалі, як яны тое называлі, непатрэбнага філасофскага марнатраўства. Па іх меркаванні, нават калі й існаваў адказ на філасофскія пытанні, людзям усё роўна не дадзена было разгадаць загадкі прыроды й Сусвету. Такі пункт гледжання ў філасофіі называецца *скептыцызмам*.

Але нават калі мы не можам разгадаць усё загадкі прыроды, мы ведаем, што ўсе мы людзі і павінны навучыцца жыць разам. Сафісты цікавіліся чалавекам і яго месцам у грамадстве.

„Чалавек — мерыва ўсіх рэчаў”, сказаў сафіст *Праггор* (каля 487-420 г. да н.э.). Ён меў на ўвазе, што пры вызначэнні, што праўда, а што няпраўда, што добра, а што зло, заўсёды трэба зыходзіць з людскіх патрэбаў. Калі яго спыталі, ці верыць ён у грэцкіх багоў, ён адказаў: „Справа забытаная, а чалавечае жыццё кароткае”. Той, хто вольна так не дае пэўнага адказу на пытанне, ёсць бог ці не, мы называем *агностыкам*.

Сафісты шмат кругом вандравалі і нагледзеліся на самыя розныя формы кіравання. Нормы паводзін і законы гарадоў-дзяржаў часам дужа розніліся паміж сабою. Абапіраючыся на гэты вопыт, сафісты ўзнялі ў Афінах дэбаты пра тое, што было *абумоўлена прыродай*, а што *створана грамадствам*. Такім чынам, дзякуючы ім, у Афінах закладаюцца асновы грамадскай крытыкі.

Яны, напрыклад, заўважалі, што такія паняцці, як „натуральная сарамлівасць” часам бываюць супярэчлівымі. Таму што калі быць сарамлівым — гэта „натуральна”, то атрымаліся, што сарамлівасць даецца нам ад прыроды. Але, падумай, Сафія прыроджаная яна ці створана грамадствам? Той, хто дастаткова павандраваў па свеце, над адказам доўга думаць не будзе: гэта далёка не „натуральна” — або не „дадзена ад прыроды” — хадзіць без адзення. Сарамлівасць — або бессаромнасць — вызначаецца ў адпаведнасці з існуючымі ў грамадстве нормамі паводзін.

Як ты разумееш, з-за вандруючых сафістаў, якія не прызнавалі ніякіх абсалютных *норм* пры размежаванні праўды й няпраўды, у афінскім грамадстве распачаліся гарачыя спрэчкі. А вольна Сакрат, наадварот, намагаўся даказаць, што такія нормы, насамрэч, існуюць і з’яўляюцца абсалютнымі і ўніверсальнымі.

Хто такі Сакрат?

Сакрат (каля 470-399 г. да н.э.) з’яўляецца, бадай, самай загадкавай постаццю за ўсю гісторыю філасофіі. Ён не пакінуў аніводнага напісанага радка. Аднак ён з’яўляецца адным з тых, хто аказаў найбольшы ўплыў на развіццё еўрапейскага мыслення. Гэта звязана таксама і з яго трагічным скананнем.

Мы ведаем, што ён нарадзіўся ў Афінах і большую частку свайго жыцця правёў, вандруючы па вуліцах і плошчах, дзе гутарыў з людзьмі, якія яму трапляліся. „Дрэвы за горадам мяне нічому не навучылі”, — гаварыў ён. Ён таксама мог па многу гадзін запар стаяць на адным месцы і над нечым раздумоўваць.

Яшчэ пры жыцці яго лічылі загадкавай асобай, а калі ён памёр, то амаль адразу зрабіўся роданачальнікам шэрагу розных філасофскіх напрамкаў. Якраз праз

загадкавасць сваёй натуры і неакрэсленасць сваіх выказванняў многія ідэйныя плыні скарысталіся ім для падтрымання сваіх поглядаў.

Напэўна мы ведаем хіба, што з выгляду быў ён непрыгожы, нібы чорт. Нізенькі, тоўсты, з вылупленымі вачыма і кірпатым носам. Затое душою і думкамі, як нехта заўважыў, быў ён „непераўзыйдзеным”. І далей: „Ні сярод сучаснікаў, ні сярод тых, хто жывіў раней нельга знайсці яму падобнага”. Усё ж за сваю філасофскую дзейнасць ён быў асуджаны на смерць.

Пра жыццё Сакрата нам перш за ўсё вядома праз Платона, які быў яго вучнем і адным з найвялікшых філосафаў за ўсю гісторыю. Платон напісаў шмат *дыялогаў* — або філасофскіх гутарак, — дзе ён праз Сакрата выказвае свае погляды.

Калі Платон укладае нейкія выказванні Сакрату ў вусны, мы не можам быць цалкам упэўненымі, што менавіта тое ён гаварыў Сакрат. Насампрэч, бывае не так лёгка адрозніць, што гаварыў Сакрат, а што Платон. З такой самай праблемай мы сутыкаемся кожнага разу, калі справа заходзіць пра гістарычных асобаў, якія не пакінулі пасля сябе ніякай пісьмовай спадчыны. Самым вядомым прыкладам з’яўляецца, безумоўна, Езус. Мы не можам быць цалкам упэўненымі, ці то было сказана самім „сапраўдным Езусам”, ці то прыпісана яму Мацвеем або Лукашам. Таксама ён тут: назаўсёды застаецца загадкай, што на самой справе гаварыў „сапраўдны Сакрат”.

Кім быў Сакрат, аднак, не так важна. Гэта, перш за ўсё вобраз Сакрата, створаны Платонам, які натхняе заходніх мысляроў на працягу амаль 2500 гадоў.

Мастацтва гутаркі

Вучыць сустрэчны люд было не самым істотным у занятку Сакрата. Ён рабіў такое ўражанне, нібы сам хацеў навучыцца ад тых, з кім яму надаралася паразмаўляць. Такім чынам, ён не займаўся навучаннем, як які школьны настаўнік. Ён папросту *гутарыў*.

Але ён не зрабіўся б знакамітым мысляром, калі б адно слухаў іншых. І, натуральна, за гэта яго таксама не пакаралі б смерцю. Але пытанні задаваў ён, толькі каб наладзіць гутарку. Так ён *рабіў выгляд*, быццам нічога не ведаў. Пад час гутаркі ён падштурхоўваў іншага ўбачыць слабыя месцы ў сваіх разважаннях. Потым Сакрат заганяў сваго суразмоўцу ў кут і той, нарэшце, усведамляў сваё няведанне.

Расказваюць, што Сакратава маці была павітухай, і Сакрат параўноўваў свой уласны занятак з „павівальным майстэрствам”. Гэта ж не сама павітуха *нараджае* дзіця. Яна толькі прысутнічае пры родах, каб дапамагчы. Сакрат таксама бычыў сваю ролю ў тым, каб дапамагчы людзям „нарадзіць” пачуццё справядлівага. Таму што сапраўднае спасціжэнне праўды мусіць з’явіцца знутры кожнага чалавека. Яго нельга навязаць звонку. Толькі такое спасціжэнне праўды, якое прыходзіць знутры, з’яўляецца сапраўднай ведай.

Удакладняю: здольнасць нараджаць дзяцей — гэта натуральная ўласцівасць. Таксама як і тое, што ўсе людзі здольныя да ўсвядомлення філасофскіх ісцін, ім трэба толькі скарыстаць свой розум. Калі чалавек „бярэцца” за розум, такое ўсвядомленне ён здабывае знутры самога сябе.

Якраз робячы выгляд, што ён нічога не ведае, Сакрат змушаў людзей, якіх ён сустракаў, скарыстацца сваім розумам. Сакрат мог „зкрывадушнічаць”, што ён нічога не ведае, або зрабіць выгляд, што ён дурнейшы, чым здаецца. Гэта мы называем „сакратавай іроніяй”. З дапамогай гэтага прыёму ён мог бесперастанна выкрываць памылкі ў мысленні афінян. Часта ён рабіў гэта пасярод плошчы — то бок, для агульнага ведама. На такой сустрэчы Сакрат мог выставіць чалавека на смех, як якога дурня, пры вялікім скопішчы людзей.

Таму не дзіўна, што праз некаторы час ён зрабіўся надакучлівым і пачаў раздражняць, асабліва тых, хто меў ўладу ў грамадстве. Сакрат казаў: „Афіны — што разамлелая кабыла, а я — што сляпень, які намагаецца яго раскатурхаць і вярнуць да жыцця”. (А што чалавек робіць, калі прычэпіцца які сляпень, Сафія? Ты можаш адказаць на гэта пытанне?)

Боскі голас

Але не для таго, каб дапячы сваім бліжнім, Сакрат джгаў іх за лыткі. Нешта ў сярэдзіне не давала яму іншага выбару. Ён заўжды гаварыў, што ў ім гаворыць нейкі „боскі голас”. Сакрат, напрыклад, выступаў супраць удзелу ў асуджанні людзей на смерць. Апрача таго, ён адмаўляўся паклёпнічаць на сваіх палітычных супраціўнікаў. Гэта, урэшце, каштавала яму жыцця.

У 399 г. да н.э. яго абвінавацілі ў тым, што ён „уводзіў новыя боствы” і „згаршаў моладзь”. З невялікаю перавагаю калегія на 500 прысяжных прызнала яго вінаватым.

Безумоўна, ён мог папрасіць літасці. Ва ўсякім разе, ён захаваў бы сабе жыццё, збегшы прэч з Афін. Але не быў бы ён Сакратам, калі б гэта зрабіў. Спарва ў тым, што ён ставіў сваё ўласнае сумленне — і праўду — вышэй за сваё ўласнае жыццё. Ён пераконваў, што дзейнічае на дабро дзяржаве. Але ўсё роўна быў асуджаны на смерць. Крыху пазней ён выпіў келіх з атрутай у прысутнасці сваіх самых блізкіх сяброў. Пасля лёг і памёр.

Чаму, Сафія? Чаму Сакрат мусіў памерці? Над гэтым пытаннем чалавецтва думае на працягу 2400 гадоў. Але ён не адзіны ў гісторыі чалавецтва, які пайшоў на смерць за свае перакананні. Я раней згадаў быў Езуса, бо паміж Езусам і Сакратам сапраўды знойдзецца шмат агульных рыс. Пералічу некаторыя з іх.

Яшчэ Езусавы і Сакратавы сучаснікі лічылі іх загадкавымі асобамі. Ніхто з іх не пакінуў пасля сябе аніякай пісьмовай спадчыны. Такім чынам, уяўленне пра іх цалкам залежыць ад тых сведчанняў, якія былі пакінутыя нам іхнімі вучнямі. Абодва, несумненна, былі цудоўнымі прамоўцамі. Акрамя таго, яны прамаўлялі з ярка выяўленым натхненнем, якое ўадначасе магло захапляць і раздражняць. Абодва лічылі, што прамаўляюць ад імя таго, хто стаіць вышэй за іх. Яны не далі спакою ўладам у грамадстве, крытыкуючы ўсялякія формы несправядлівасці і ўжывання сілы. І нарэшце, за сваю дзейнасць яны паплаціліся жыццём.

Выразна праступаюць таксама агульныя рысы ў судовых працэсах над Езусам і Сакратам. Абодва, насамрэч, маглі папрасіць літасці і тым захаваць сабе жыццё. Але яны разумелі сваё прызначэнне, якому б здрадзілі, не прыняўшы смерць. Яны прынялі пакаранне з высока паднятай галавой і тым самым здабылі сабе тысячы прыхільнікаў і пасля смерці.

Калі я параўноўваю Езуса з Сакратам, я зусім іх не атаясамліваю. Перш за ўсё, мне хочацца давесці, што іхнія погляды былі неаддзельныя ад іхняй асабістай мужнасці.

Афінскі джокер

Ізноў Сакрат, Сафія! Як ты разумееш, з ім мы яшчэ пакуль не скончылі. Мы ўжо згадалі пра яго метады. Але які ў яго быў прадмет філасофскіх даследванняў?

Сакрат быў сучаснікам сафістаў. Як і яны, яго больш займаў чалавек і чалавечае жыццё, чым натурфіласофскія праблемы. Рымскі філосаф *Цыцэрон* некалькі стагоддзяў пазней сказаў, што Сакрат „запрасіў філасофію сысці з нябёсаў на зямлю, і пасяліў яе ў гарадах, і ўвёў яе ў дамы, і змусіў людзей разважаць пра жыццё і норавы, пра дабро і зло”.

Але Сакрат адрозніваўся ад сафістаў адной важнай рысай. Ён не лічыў сябе „сафістам”, то бок вучоным або дасведчаным чалавекам. Менавіта таму ён не браў грошай за сваё навучанне, як сафісты. Сакрат называў сябе „філосафам” у самым сапраўдным значэнні гэтага слова. „Філо-саф” азначае, на самой справе, „той, хто імкнецца дасягнуць мудрасці”.

Табе зручна сядзець, Сафія? Каб далей разабрацца з курсам, важна, каб ты засвоіла розніцу паміж „сафістам” і „філосафам”. Сафісты бралі грошы за свае мудрагелістыя прамовы, і такіх „сафістаў” за ўсю гісторыю нам вядома немала. Мне згадваюцца розныя школьныя настаўнікі і ўсёведы, якія або цалкам задаволеныя той крыхай, якую яны ведаюць, або робяць выгляд, што ведаюць шмат, а на самой справе — ні бельмеса. З такімі вось „сафістамі” ты напэўна ў сваім жыцці сустракалася. Сапраўдны *філосаф*, Сафія, — гэта нешта зусім іншае, цалкам

супрацьлеглае „сафісту”. Філософ разумее, што на самой справе, ведае дужа мала. Якраз па гэтай прычыне ён спрабуе зноў і зноў дасягнуць веды. Сакрат быў адным з такіх рэдкіх асобаў. Ён *разумеў*, што нічога ні пра жыццё, ні пра свет не ведаў. Але самае галоўнае: тое, што ён так мала ведаў, не давала яму спакою.

Такім чынам, філософ — гэта чалавек, які прызнае, што існуе бездань яму не зразумелых рэчаў. І гэта не дае яму спакою. Тым, аднак, ён мудрэйшы за ўсіх, хто робіць выгляд, што ведае процьму, а на самой справе, ні ў чым не разбіраецца. Я сказаў: „Разумнейшы той, хто ведае, што нічога не ведае”. Сам жа Сакрат гаварыў, што ён ведае толькі адно — што ён не ведае. Заўваж сабе гэта выказванне, таму што такое прызнанне ад філосафаў пачуеш надзвычай рэдка. Апроч таго, яго разгалашэнне бывае так небяспечна, што можа каштаваць табе жыцця. Найбольшую шкоду робіць той, хто *пыталецца*. Той, хто адказвае, такой шкоды не зробіць. Нейкае адно пытанне хавае ў сабе больш небяспекі, чым тысяча адказаў.

Ты чула пра новы ўбор караля? На самой справе, на каралі не было анізвання, аднак, ніводзін з падданных не наважыўся пра тое сказаць. Але раптам з’явілася дзіця, якое выкрыкнула, што кароль голы. То было *адважнае* дзіця, Сафія. Таксама й Сакрат адважыўся расказаць пра тое, як мала людзі ведаюць. А вось пра падабенства паміж дзецьмі і філосафамі мы ўжо згадвалі раней.

Пройдземся яшчэ раз: перад чалавецтвам пастаўлены шэраг важных пытанняў, на якія не так проста вынайсці адказ. У сувязі з гэтым, перад намі паўстае дзве магчымасці: або мы станем ашукваць саміх сябе і іншых, робячы выгляд, што ўсё патрэбнае нам мы ведаем. Або мы не станем заўважаць вялікія пытанні і назаўсёды адмовімся ад іх далейшага вырашэння. Такім чынам, чалавецтва можна раздзяліць на дзве часткі. Па вялікім рахунку, людзі або задужа ўпэўненыя, або абыякавыя. (Як адны, так і другія мітусяцца, зашываючыся паглыбей у трусава поўсць!) Гэта, дарагая Сафія, нібы ты раскладаеш калоду карт. Чорныя масці ў аднін стосік, а чырвоныя — у другі. Але, бывае, ты выцягнеш з калоды джокера, які не належыць ні да чырваў або жалудоў, ні да звонкаў або вінаў. Сакрат якраз і стаў у Афінах такім вось джокерам. Ён не быў ні задужа ўпэўненым, ні абыякавым. Ён ведаў толькі, што нічога не ведаў. То бок, ён быў філосафам — чалавекам, які не адступае ад сваго, які без стомы імкнецца да спасціжэння пэўнай веды.

Расказваюць, што неяк афіняне спыталі ў Дэльфійскага аракула, хто быў самым разумным у Афінах. Аракул адказаў, што Сакрат. Калі Сакрат пра тое пачуў, ён, мякка кажучы, здзівіўся. (Думаю, Сафія, што ён расмяяўся!) Хутка ён выправіўся ў горад, каб сустрэцца з чалавекам, які ў сваім ўяўленні і на думку людзей быў дужа разумным. Але калі выявілася, што гэты чалавек быў не ў сілах даць пэўныя адказы на яго пытанні, Сакрат, нарэшце, паверыў, што аракул меў рацыю.

Галоўным для Сакрата было знайсці трывалы падмурак нашаму пазнанню. Па яго меркаванні, ён знайшоў такі падмурак у чалавечым розуме. Са сваёй непахіснай верай у чалавечы розум ён быў перакананым *рацыяналістам*.

Веда пра дабро вядзе да добрых учынкаў

Я ўжо згадваў, што, на думку Сакрата, у яго ў сярэдзіне гаварыў нейкі боскі голас, і гэтае „сумленне” тлумачыла яму, што ёсць праўда. „Той, хто ведае, што ёсць добра, будзе рабіць добрыя ўчынкі”, — гаварыў ён. Ён меў на ўвазе, што пэўная веда памнажае правільныя ўчынкі. І толькі той, хто робіць правільна, будзе „правільным чалавекам”. Калі мы робім дрэнна, гэта значыць, мы не ведаем, як зрабіць лепш. Таму трэба бесперастанна множыць сваю веду. Сакрат якраз і займаўся тым, што спрабаваў вынайсці зразумелыя і ўсеагульныя вызначэнні праўды і няпраўды. У адрозненне ад сафістаў, ён меркаваў, што здольнасць аддзяляць праўду ад няпраўды ідзе ад розуму, а не ад грамадства.

Табе, Сафія, мабыць, не так лёгка гэта зразумець. Паспрабую яшчэ раз: Сакрат лічыў, што чалавек не можа быць шчаслівым, калі ідзе супроць сваіх перакананняў. А вось калі ён ведае, як яму стаць шчаслівым, то ён будзе намагацца гэта зрабіць.

Менавіта таму чалавек, які ведае, што ёсць добра, стане рабіць добрыя ўчынкі. Бо, напэўна, нікому не хочацца зрабіцца бяспчасным?

Сафія, а што ты сама думаеш? Ці змагла б ты жыць шчасліва, калі б увесь час рабіла адно, а ў сярэдзіне ведала, што яно дрэнна? Дагэтуль знойдзецца нямала людзей, якія хлусяць, крадуць і паклёпнічаюць на іншых. Анягож! Яны, пэўна, таксама ведаюць, што так нельга рабіць, — што так несумленна, калі хочаш. Але ты думае, іх гэта робіць шчаслівымі?

Сакрат так не думаў.

Калі Сафія прачытала ліст пра Сакрата, яна хуценька схавала яго ў бляшанку і вылезла ў сад. Сафіі хацелася ўнікнуць распытаў пра тое, дзе была, таму яна пабегла ў хату, каб паспець да прыходу маці, якая хутка павінна была вярнуцца з магазіна. Да таго ж, Сафія абяцала вымыць посуд.

Яна толькі напусціла ў ракавіну вады, як зайшла маці з двума набітымі торбамі. Мабыць, таму яна заўважыла:

— Сафія, ты апошнім часам нейкая не такая.

У Сафіі мімаволі вырвалася:

— Сакрат таксама быў не такі.

— Сакрат?

У маці вочы на лоб палезлі.

— Шкада толькі, што ён за гэта жыццём паплаціўся, — працягвала яна, глыбока задумаўшыся.

— Не, ну вы чулі? Сафія, я ўжо й не ведаю, што мне з табой рабіць.

— Сакрат таксама не ведаў. Ён ведаў толькі, што нічога не ведаў. Аднак, ён быў найразумнейшым чалавекам у Афiнах.

Маці не знайшла, што сказаць. Нарэшце, вымавіла:

— Вас гэтаму ў школе вучаць?

Сафія заўзята пакруціла галавою:

— Там нас нічому не вучаць... Розніца паміж школьным настаўнікам і сапраўдным філосафам у тым, што настаўнік лічыць, што ён ведае цэлую процьму, і гэтую процьму ён увесь час убівае вучням у галовы. А філосаф спрабуе разабрацца разам з вучнямі.

— Ну, а як жа, а далей мы зноў будзем гаварыць пра белых трусаў. Знаеш што, мне дужа хочацца пабачыць, у каго ты, насампрэч, закахалася. А то мне пачынае здавацца, што ён крыху з галавой не таварышуе.

Сафія адварнулася ад ракавіны. Трусачы ў бок маці ёршыкам, яна заўважыла:

— Яшчэ як таварышуе! Ён толькі сляпнём лезе у вочы людзям, каб іх раскатурхаць. І ўсё дзеля таго, каб людзі пачалі думаць на іншы лад.

— Не, хопіць ужо. Мне здаецца, ён нейкі нахабнік.

Сафія зноў павярнулася да посуду:

— Ён не занадта разумны, але й не нахабнік. Ён імкнецца дасягнуць сапраўднай веда. Існуе значная розніца паміж джокерам і ўсімі астатнімі картамі ў калодзе.

— Што ты сказала пра джокера?

Сафія кіўнула:

— Ты калі небудзь задумвалася над тым, як многа ў калодзе чырваў і звонкаў? Вінаў і жалудоў таксама хапае. Але на іх усіх знойдзецца толькі адзін джокер.

— Дзіця ты маё, ну што ты гаворыш?

— Ты пытаешся, вось я й адказваю!

Маці распакавала торбы. Пасля ўзяла газету і пайшла ў гасцёўню. Сафіі падалося, што маці неяк занадта шчыльна прыкрыла за сабою дзверы.

Управіўшыся з посудам, яна паднялася да сябе ў пакой. Чырвоны шаўковы шалік ляжаў у шафе на верхняй паліцы побач з цаглінкамі лега. Яна выцягнула яго і прынялася пільна разглядаць.

Хільда...

АФІНЫ

... з руінаў пайстала багата высокіх збудаванняў...

Пад вечар маці выправілася адведаць сяброўку. Як толькі за ёй зачыніліся дзверы, Сафія падегла ў сад да Схованкі ў старой агароджы. Побач з пернікавай бляшанкай яна заўважыла тоўсты пакунак. Сафія тут жа здерла з пакунка паперу. Відэакасета!

Яна паляцела ў хату. Ну, трэба ж такое: відэокасета! Нешта зусім новае. Але адкуля філосафу было вядома, што ў іх дома ёсць відэамагнітафон? І што там на гэтай касеце?

Сафія сунула касету ў вечка. Хутка на экране тэлевізіі з'явіўся вялікі горад. Сафія зразумела, што гэта, Афіны, таму што камера затрымалася на Акропалі. Яна раней ужо бачыла выявы гэтых старых руінаў.

Але зараз усё было ў жывую. Паміж рэштамі храмаў соваліся процьмы палетням у апранутых турыстаў з фотаапаратамі на шыі. Але ў аднаго з іх на шыі матляўся плакат, ці ёй здалося? Зноў той самы плакат! Што на ім напісана, „Хільда”?

Неўзабаве на экране з'явілася выява чалавека сярэдняга веку. Даволі маленькага, з акуратна падстрыжанай чорнай бародкай і берэтам на галаве. Ён павярнуўся да камеры і сказаў:

— Сардэчна вітаю цябе ў Афінах, Сафія! Ты, напэўна, ўжо здагадалася, што я й ёсць той самы Альбэрта Кнокс. А калі не, то нагадаю: вялікага белага труса да гэтай пары цягнуць з чорнага капелюша Сусвету. Мы стаім на Акропалі. Слова „Акропаль” азначае „гарадская крэпасць”, або, дакладней, „горад на ўзвышшы”. Людзі засялілі гэта месца яшчэ ў каменным веку. Прычынай, натуральна, стала яго адмысловае размяшчэнне. Гэтае высокае плато было лёгка абараняць ад ворагаў. Апроч таго, з Акропаля добра праглядалася адна з самых лепшых гаваней Міжземнамор'я... З цягам часу, калі Афіны разрасліся па роўнядзі ніжэй за плато, Акропаль пачалі выкарыстоўваць у якасці цытадэлі і храмавага месца. У першай палове 400-х гадоў да нараджэння Хрыстова выбухнула крвавапралітная вайна з персамі, а ў 480 гг. да н.э. персідскі цар *Ксеркс* разрабаваў Афіны і спаліў усе старажытныя драўляныя пабудовы Акропаля. Праз год грэкі атрымалі перамогу над персамі, і ад таго часу, Сафія, у Афінах пачынаецца залаты век. Акропаль забудавалі нанова, але цяпер выключна храмавымі будынкамі, — і ён зрабіўся яшчэ велічней і прыгажэй, чым быў. Якраз у гэты час Сакрат вандраваў па вуліцах і плошчах горада і гутарыў з афінянамі. На яго вачах адбывалася аднаўленне Акропаля і ўзвядзенне гэтых грандыёзных пабудоў, якія мы бачым вакол нас. Будаўніцтва ішло ашаламляльнае! За мной узвышаецца самы вялікі храм. Ён называецца Парфенон, або „храм Дзевы”, а ўзвялі яго ў гонар багіні *Афіны*, якую шанавалі за заступніцу горада. Гэта вялізнае мармуровае збудаванне не мае ні адной прамой лініі, усе чатыры бакі крыху выпуклыя. Так зрабілі, каб не абцяжарваць месца. Нават калі будыніна й мае неверагодныя памеры, яна не ўспрымаецца вокам як задужа грувасткая. Так адбываецца з-за падману зроку. Калоны таксама круху нахіленыя ўсярэдзіну, яны маглі б утварыць піраміду на 1500 метраў, калі б былі дужа высокімі і сыходзіліся разам недзе высока над храмам. Унутры храма знаходзілася адно 12-метровая статуя Афіны. Дадам хіба, што белы мармур, пафарбаваны ў мноства яркіх колераў, дастаўлялі з гары, якая знаходзіцца адсюля за 16 кіламетраў...

Сафія стаіла дыханне. Няўжо да яе з экрана сапраўды звяртаецца настаўнік філасофіі? Яна бачыла яго ценярыс толькі аднойчы, ды й то ў цемры. Але цалкам магчыма, што ён быў тым самым чалавекам, які зараз стаяў у Афінах на Акропалі.

Хутка ў саправаджэнні камеры ён рушыў даўжэйшай сцяной храма. На самым краі абрыву ён, нарэшце, спыніўся і паказаў на краявіды ўнізе. Камера схопіла стары тэатр, які месціўся пад самім Акропалем. Чалавек у берэтцы працягваў:

— Гэта старажытны тэатр Дыяніса. Мабыць, самы старажытны ў Еўропе. У часы Сакрата тут ставілі свае трагедыі знакамыя *Эсхіл*, *Сафокл* і *Эўрыпід*. Я раней быў згадаў трагедыю няшчаснага цара Эдыпа. Дзятвор пра яго быў пастаўлены

ўпершыню менавіта тут. Ігралі таксама камедыі. Самым выбітным камедыёграфам быў *Арыстафан*, які, дарэчы, напісаў яхідную камедыю пра мясцовага дзівака Сакрата. У самай глыбіні ты бачыш тую самую каменую сцяну, на фоне якой ігралі артысты. Яна называлася „скенэ”, ад яе паходзіць наша слова „сцэна”. А слова „*тэатр*” паходзіць, дарэчы, ад старажытнагрэцкага слова „бачыць”. Але, Сафія, мы хутка зноў вернемся да нашых філосафаў. Мы абыйдзем Парфенон і сыйдзем уніз праз уваходную частку...

Яго маленькая постаць рухалася ўздоўж Парфенона, аж пакуль зправа ад яго не паказаліся іншыя, круху меншыя храмы. Тут філосаф пакрочыў уніз па лесвіцы, якую атачалі частыя высачэнныя калоны. Калі ён спусціўся да падножжа Парфенона, ён накіраваўся да нейкага пагорка і паказаў адтуля на Афіны:

— Пагорак, ня якім мы зараз стаім, называецца *Арэнаг*. Менавіта тут афінскі вышэйшы суд выносіў выракі ў справах пра забойства. Пройдзе нямала стагоддзяў, як на гэтым месцы будзе стаяць апостал Павел і прамаўляць да афінян пра Езуса і хрысціянства. Але да гэтай прамовы ў нас пазней яшчэ будзе нагода звярнуцца. Злева ўнізе ты бачыш руіны старажытнай афінскай плошчы. Акрамя вялікага храма, збудаванага ў гонар бога — каваля Гэфеста, ад яе засталіся хіба груды мармуру. Туды мы й нактроўваемся...

Праз якое імгненне ён ужо знаходзіўся сярод старажытных руін. А высачэнны храм Афіны на Акропалі апуноўся высока пад небам — у самым версе экрана тэлевізіі. Настаўнік філасофіі прымасціўся на камлызе мармуру. Неўзабаве ён глянуў у камеру і сказаў:

— Мы сядзім на ўскрайку старажытнай афінскай плошчы. Невясёлае відовішча, праўда? Я маю на ўвазе, сёння. Але некалі даўно на гэтым месцы ўзвышаліся велічныя храмы, залы судовых паседжанняў і іншыя грамадскія будынкi, лаўкі, канцэртная зала і нават вялізнае гімнастычнае памяшканне. Усё гэта атачала саму плошчу, якая мела форму вялізнага квадрата... На гэтым лапіку зямлі былі закладзеныя асновы ўсёй еўрапейскай цывілізацыі. Такія словы, як „палітыка” і „дэмакратыя”, „эканоміка” і „гісторыя”, „біялогія” і „фізіка”, „матэматыка” і „логіка”, „тэалогія” і „філасофія”, „этыка” і „псіхалогія”, „тэорыя” і „метады”, „ідэя” і „сістэма”, а таксама многа-многа іншых, былі ўведзены ва ўжытак нешматлікім народам, паўсядзённае жыццё якога круцілася вакол гэтай плошчы. Тут Сакрат хадзіў і гутарыў з праходжымі людзьмі. Мабыць, ён часам спыняў нейкага раба, які нёс на сабе судзіну з аліўнай алеяй, і задаваў таму знясіленаму чалавеку нейкае філасофскае пытанне. Бо Сакрат лічыў, што нават раб мае такі самы розум, як арыстакрат. Мабыць, часам ён зацята сварыўся з нейкім гараджанінам або ціха гутарыў са сваім маладым вучнем Платонам. Нават падумаць дзіўна. Мы да нашых дзён карыстаемся „сакратавай” і „платонавай” філасофіяй, але ўсё роўна гэта не зусім тое, пра што гаварылі самі Платон і Сакрат.

Само сабою, Сафіі ўсё здавалася дзіўным. Не менш дзіўным ён здавалася й тое, як гэта філосаф раптам звяртаўся да яе з запісу на відэокасеце, якую прынёс таемны сабака у яе самае патаемнае месца ў садзе.

Неўзабаве філосаф падняўся з мармуровай камлыгі, на якой сядзеў, і неяк пазмоўніцку дадаў:

— Сафія, я думаў быў на гэтым скончыць. Думаў, што пакажу табе Акропаль і руіны старажытнай афінскай плошчы — й хопіць. Але вось пакуль не ведаю, ці ты сапраўды адчула ўсю велічнасць гэтага старажытнага месца, таму... не ўстрымаўся і... пайшоў крыху далей. Гэта, зразумела, цалкам ні ў якія вароты... але мне чамусьці думаецца, што ты нікому пра тое не раскажаш. Ну, мы не на доўга.

Больш ён нічога не сказаў, адно стаяў моўчкі і пазіраў на камеру. Неўзабаве на экране з’явілася зусім іншая выява. На месцы руін узвышаліся шматлікія высокія будынкi. Нібы нехта махнуў чарадзейным прутком — і ўсе старажытныя руіны ператварыліся ў цэлыя забудовы. Над кругавідам яна па-ранейшаму бачыла Акропаль, але зараз і сам Акропаль, і будынкi ўнізе вакол плошчы стаялі новенькія-

новенькія. Пазалочаныя і пафарбаваныя ў яркія колеры. Па вялізнай квадратнай плошчы шпацыравалі людзі ў раскошных адзежах. Хто з мячом на поясе, хто з судзінай на галаве, а хто са скруткам папіруса пад пахай.

Толькі зараз Сафія пазнала настаўніка філасофіі. У яго па-ранейшаму на галаве была блакітная берэтка, але апрануты ён быў у жоўтую адзежыну, як тыя іншыя людзі ў тэлевізіі. Наблізіўшыся да Сафіі, ён зазірнуў у камеру і сазаў:

— Ну вось, Сафія. А зараз мы ў старажытных Афінах. Разумееш, мне хацелася, каб ты тут сама пабывала. На дварэ 402 год да нараджэння Хрыстова, застаецца тры гады да смерці Сакрата. Спадзяюся, ты належным чынам ацэніш гэты ўнікальны падараж, пад час якога, дарэчы, было дужа складана расстарацца відэокамеры.

У Сафіі галава пайшла кругам. Як гэты таемны чалавек раптам апынуўся ў Афінах за 2400 гадоў таму? Як сталася магчымым зрабіць запіс зусім іншай эпохі? Сафія ведала напэўна, што ў старажытнасці ніякага відэа не існавала. Мабыць, яна глядзела мастацкі фільм? Але ўсе гэтыя мармуровыя будынкі выглядалі такімі сапраўднымі. Калі б дзеля нейкага фільма давялося ўзвесці цэлую старажытную плошчу ў Афінах разам з цэлым Акропалем, — то былі б занадта дарагія дэкарацыі. Ва ўсякім разе, каштавала б нямерана паказаць Сафіі, як выглядалі Афіны.

Чалавек у берэтцы звярнуўся да яе ў камеру:

— Бачыш тых дваіх ля каланады?

Сафія згледзела старога ў панашатых адзеннях. З непрыбранай барадой, вырачанымі блакітнымі вачамі і пульхнымі шчокамі. Ля яго стаяў прыгожы мужчына маладога веку.

— Ты ўжо, напэўна, здагадалася, хто гэта. Гэта Сакрат і яго малады вучань Платон, Сафія. І хутка ты з імі сустрэнешся асабіста.

Настаўнік філасофіі накіраваўся рыхтык да гэтых дваіх пад высокімі калонамі. Наблізіўшыся, ён прыўзняў берэтку і сказаў ім нешта, але Сафія не зразумела. Нешта такое па-грэцку. Праз некаторы час ён зноў звярнуўся да Сафіі ў камеру:

— Я раскажаў ім, што адна дзяўчынка з Нарвегіі хацела б з імі сустрэцца. А зараз Платон задасць табе некалькі пытанняў для развагі. Але нам трэба паспяшацца, каб варта нас не заўважыла.

У Сафіі сціснула ў скронях, калі яна ўбачыла, як да яе з экрана набліжаецца малады мужчына:

— Вітаю цябе ў Афінах, Сафія! — голас у яго быў прыемны, але гаварыў ён з яркім акцэнтам. — Маё імя Платон і ў мяне да цябе чатыры заданні. Перш-наперш, падумай, як пекару патрапіць спячы 50 зусім аднолькавых пернікаў. Пасля паразваж, чаму ўсе коні аднолькавыя. Пазней — ці верыш ты, што душа ў чалавека бессмяротная. Нарэшце, паклапаціся адказаць на пытанне, ці аднолькавы розум у жанчын і мужчын. Жадаю табе поспехаў!

І ў той самы момант выява ў тэлевізіі знікла. Сафія спрабавала перакруціць уперад і назад, але на касеце больш нічога запісана не было.

Сафія намагалася даць рады сваім думкам. Але як толькі яна пачынала думаць пра адно, ён адразу прыходзіла ў галаву зусім іншае, і яна пачынала думаць пра іншае, на скончыўшы думаць пар папярэдняе.

Тое, што настаўнік філасофіі быў адмысловым настаўнікам, яна даўно ведала. Але калі ён распачаў выкарыстоўваць метады навучання, якія ішлі ў разрэз з усімі вядомымі законамі прыроды, тут, падалося Сафіі, ён хапіў цераз край.

Няўжо яна сапраўды бачыла ў тэлевізіі Сакрата і Платона? Канешне не, такога й быць не можа. Але не мультфільм жа яна глядзела.

Сафія выцягнула відэокасету з магнітафона і пабегла з ёю да сябе ў пакой. Там засунула яе ў шафу на верхнюю паліцу побач з цаглінкамі лега.

Змораная, яна павалілася на ложак і адразу заснула.

Праз некалькі гадзін у пакой зайшла маці. Яна ціхенька раскатурхала Сафію:

— Ну што з табой робіцца?

— Ммм...

— Ты так і будзеш спаць у сукенцы?

Сафія ледзь расплюшчыла вочы:

— Я была ў Афінах, — пралапатала яна.

І больш не здолела нічога сказаць, толькі адварнулася да сцяны і зноў заснула.

ПЛАТОН

... імкненне назад да сапраўдага жылля душы...

Наступнай раніцы Сафія раптам прахапілася. Паглядзела на гадзіннік. Было крыху за пятую, але сон да яе не йшоў і яна выбралася з-пад коўдры.

А чаму яна ў сукенцы? Раптам ёй усё ўспомнілася. Сафія ўзлезла на зэдлік і зазірнула не верхнюю паліцу ў шафе. Так і ёсць — там ляжала відэокасета. Значыцца, ёй не прыснілася, ва ўсякім разе, не ўсё.

Не бачыла ж яна Платона і Сакрата *на свае ўласныя вочы*? Фу ты, сіл больш не было пра гэта думаць. Маці, мабыць-такі, мела рацыю, калі заўважыла, што з ёю нешта не так.

Ва ўсякім разе, сон яна згубіла. А мо ёй схадзіць Схованку і паглядзець, ці не прынёс сабака новага ліста?

Сафія ціхенька сышла па лесвіцы, абула спартовікі і выйшла надвор.

У садзе ўсё было неверагодна светла і ціха. Птушкі так заходзіліся ад шчэбету, што Сафія ледзь не рассмялася. У траве пералівалася крыштальнымі кропелькамі ранішняя раса.

Яе зноў уразіла, які неспасціжна дзівосны гэты свет.

У старой агароджы было крыху вільготна. Ніякага ліста там не было, усё ж Сафія размясцілася на разложыстым карані, папярэдне струсіўшы з яго расу.

Яна ўспомніла, што Платон з відэозапісу даў ёй некалькі заданняў. У першым было нешта пра тое, як пекару патрапіць спячы 50 цалкам аднолькавых пернікаў.

Сафія моцна задумалася, сама яна лічыла, што гэта зрабіць было не так проста. Калі маці пекла гады ў рады бляху якіх абаранкаў, дык цалкам аднолькавых абаранкаў ў яе ніколі не атрымоўвалася. Яна, канешне, не вучылася на пекара, таму часам магло атрымацца не так прыгожа. Але пернікі, якія яны куплялі ў магазіне, таксама ніколі не былі цалкам аднолькавымі. Кожны новы пернік, які выходзіў з рук пекара, быў нечым адметны.

Але тут Сафія раптам хітра пасміхнулася. Яна ўспомніла, як аднойчы, пакуль яны з татам былі ў горадзе, маці пекла да Калядаў. Калі яны вярнуліся, на кухонным стале было поўна пернікавых чалавечкаў. Нават калі не ўсе яны былі беззаганныя, усё ж, у некаторым сэнсе, былі яны цалкам аднолькавыя. А чаму яны былі аднолькавыя? Ды проста таму, што маці карысталася адной той самай *формай*, каб павыцінаць пернікі.

Сафія адчувала сябе задаволенай, што ўспомніла пра калядныя пернікі, і вырашыла, што з першым заданнем справілася. Пекар здольны спячы 50 цалкам аднолькавых пернікаў, таму што карыстаецца той самай *формай*, калі іх выцінае. І баста!

Пасля Платон з відэазапісу, зазіраючы ў прыхаваную камеру, спытаў яе, чаму ўсе коні аднолькавыя. Але гэта непраўда. Сафія, насампрэч, сказала б, што коні не бываюць цалкам падобныя адзін да аднаго, як і людзі.

Яна ўжо было падумала, што развязае заданне, але ўспомніла раптам пра калядныя пернікі. Яны таксама нечым ды адрозніваліся паміж сабой: адзін быў таўсцейшы за іншых, другі быў нават месцамі патрушчаны. Аднак для ўсіх і кожнага відавочным было, што яны, на самой справе, былі „цалкам аднолькавымі”.

Можа, Платон хацеў папытаць, чаму конь заўсёды конь, а не нешта сярэдняе паміж канём і свіннёй. Нават калі адны коні былі бурья, як мядзведзі, а другія белыя, як ягняты, ва ўсіх конях было нешта агульнае. Сафіі, напрыклад, яшчэ ніколі не сустракаўся конь з шасцю або васцю нагамі.

Але не мог жа Платон лічыць, што калі ўсе коні аднолькавыя, дык гэта таму, што яны зроблены адной формай.

Пазней Платон задаў сапраўды аб'ёмістае і цяжкае пытанне. Ці бесмяротная душа ў чалавека? Сафія не была ўпэўнена, што здольная на гэта вынайсці адказ. Яна ведала, што калі чалавек памірае, яго цела спальваюць або закопваюць у зямлю, і на гэтым усё заканчвалася. Калі б у чалавека была несмяротная душа, то трэба меркаваць, чалавек складаўся б, скажам, з дзвюх розных частак: з цела, якое з гадамі друзлее, ну й душы, якая існуе больш-менш незалежна ад цела. Бабуля неяк казалася, што старым рабілася толькі яе цела. У сярэдзіне яна па-ранейшаму заставалася маладой дзяўчынай.

Успамін пра „маладую дзяўчыну” адразу навёў яе на апошняе пытанне: ці аднолькавы розум ў жанчын і мужчын? Яна, прызнацца, й не ведала. Усё залежыць ад таго, што Платон меў на ўвазе, калі гаварыў пра „розум”.

Раптам ёй успомнілася, як настаўнік філасофіі раскаваў пра Сакрата. Сакрат заўважаў, што ўсе людзі могуць сваім розумам дайсці да праўды, ім патрэбна адно скарыстаць свой розум. Ён меркаваў, што раб таксама мае розум і здольны развязаць філасофскія пытанні, як і арыстакрат. Сафія была ўпэўнена, што Сакрат сказаў бы, што ў жанчын і мужчын розум аднолькавы.

Пакуль яна сядзела і так разважала, у агароджы раптам зашамацела і запыхкала, як у паравым катле. І ў той жа момант у Схованку ўлез руды сабака. У папчы ён трымаў вялікі капэрт.

— Гермес! — узрадавалася Сафія. — Дзякую, дзякую!

Сабака выпусціла капэрт на калені Сафіі. Тая працягнула да сабакі руку і пачала яго гладзіць па поўсці.

— Малайчынка, Гермес, — прыгаворвала яна.

Задаволены, што яго лашчаць, сабака скруціўся ля Сафіі. Але праз некалькі хвілін ён усё ж падняўся і пачаў шчыміцца назад праз агароджу, з таго самага боку, адкуль прыпоўз. Не выпускаючы з рук жоўты капэрт, Сафія рынулася за ім. Яна папаўзла праз шчыльны зараснік і хутка апынулася за садам.

Гермес перабіраў лапамі ў напрамку лесу, а за некалькі метраў ад яго трусіла Сафія. Пару разоў сабака паварочваў назад галаву і рыкаў, але Сафія не здавалася. Вось зараз яна ўжо напэўна дабярэцца да філосафа, нават калі ёй прыйдзецца бегчы аж да саміх Афін.

Сабака прыпусціў хутчэй і неўзабаве скочыў на вузкую сцежку. Сафія таксама павялічыла хуткасць, і бегла так, пакуль сабака не павярнуўся да яе і не загаўкаў, як сапраўдны вартавы пёс. Але Сафія ўсё ж не здавалася і спрабавала наблізіцца яшчэ больш.

Гермес ва ўсю панёсся да лесу. Нарэшце, Сафія зразумела, што сабаку ёй не нагнаць. Некаторы час яна адно стаяла і слухала, як той аддаляецца. Нарэшце, усё спіхла.

Сафія села на пянёк супроць невялікай лясной просекі. У руках у яе быў вялікі жоўты капэрт. Яна разарвала яго, выцягла некалькі адбітых на машынцы аркушаў і пачала чытаць:

Платонава Акадэмія

Зноў вітаю, Сафія! Хоць прайшло й няшмат часу з нашай апошняй сустрэчы, я маю на ўвазе ў Афін. Ва ўсякім разе, са мной ты ўжо пазнаёмілася. А паколькі з Платонам ты таксама пазнаёмілася, то адразу прыйдзем да справы.

Платону (427-347 г. до н.э.) было 29 гадоў, калі Сакрат мусіў вышці келіх з атрутай. Ён доўгі час быў вучнем Сакрата і пільна сачыў за яго судовай цяжбай. Платон быў не толькі глыбока ўражаны тым, як грамадства ў Афін здолела вынесці смяротны вырак найстарэйшаму грамадзяніну. Пазней гэта вызначыла напрамак усяе яго філасофскай дзейнасці.

Пасля смерці Сакрата Платон выразна згледзеў, што існуе супярэчнасць паміж існуючымі адносінамі ў грамадстве і праўдай, або *ідэалам*. Першае, што зрабіў

Платон як філосаф, ён выдаў прамову Сакрата перад судом. У ёй Платон узнаўляе зварот Сакрата да шматлікага сходу прысяглых.

Ты, напэўна, помніш, што Сократ сам нічога не пісаў. Многія дасократыкі пакінулі пасля сябе пісьмовую спадчыну, аднак, не многае захавалася да нашых дзён. А вось асноўныя працы Платона, лічыцца, захаваліся. (Акрамя Сократавай абарончай прамовы перад судом, ёсць яшчэ збор лістоў і аж 35 філасофскіх дыялогаў). Усе гэтыя творы дайшлі да нас, дзякуючы таксама таму, што паблізу Афін Платон заснаваў сваю філасофскую школу. Школа месцілася ў гаі, які насіў імя міфічнага героя Акадэма. Таму Платонава школа філасофіі атрымала назву „Акадэмія”. (З тых пор па ўсім свеце былі заснаваны тысячы розных „акадэміяў”. Мы па сённяшні дзень ужываем словы „акадэмікі” і „акадэмічныя дысцыпліны”!)

У Платонавай Акадэміі выкладалі філасофію, матэматыку і гімнастыку. Зрэшты, не зусім правільна будзе назваць то „выкладаннем”. У Платонавай Акадэміі самым важным была жывая гутарка. Таму не выпадкова, што Платон выбраў пісаць у форме *дыялога*.

Вечна праўдзівае, вечна прыгожае, вечна добрае

Перад тым, як распачаць гэты курс філасофіі, я сказаў быў, што часта варта пацікавіцца прадметам даследвання філосафа. Таму маё пытанне: што даследваў Платон?

Калі кораценька, то нам напэўна вядома, што Платон вывучаў адносіны, з аднаго боку, паміж вечным і нязменным і, з другога боку, тым, што „цячэ”. (Не раўнуючы дасократык!)

Раней мы гаварылі, што сафісты і Сократ адыйшлі ад натурфіласофскіх пытанняў і шчыльней заняліся чалавекам і грамадствам. Але сафістаў і Сократа, у некаторым сэнсе, па-ранейшаму цікавілі адносіны, з аднаго боку, паміж вечным і непарушным, а з другога боку — тым, што „цячэ”. Яны цікавіліся гэтымі пытаннямі ў дачыненні да людзкой *маралі* і грамадскіх *ідэалаў*, або *цнотаў*. Па вялікім рахунку, сафісты меркавалі, што праўда й няпраўда па-рознаму вызначаецца рознымі гарадамі-дзяржавамі і рознымі пакаленнямі. Вызначэнне праўды й няпраўды з’яўляецца, такім чынам, „мінучым”. Тут Сократ з сафістамі не згаджаўся. Ён меркаваў, што існуюць вечныя і не залежныя ад часу правілы для вызначэння праўды й няпраўды. Выкарыстоўваючы розум, усе людзі могуць спасцігнуць такія нязменныя *нормы*, таму што чалавечы розум якраз і з’яўляецца вечным і нязменным.

Разумееш, Сафія? А зараз вернемся да Платона. Ён *уадначасе* цікавіцца вечным і нязменным у прыродзе і вечным і нязменным у маралі і грамадскім жыцці. Менавіта так, бо для Платона гэта было адно й тое ж. Ён спрабуе асэнсаваць сапраўдную „рэчаіснасць” — вечную і нязменную. Калі на тое пайшло, дык філосафы на тое й існуюць. Яны не займаюцца вылучэннем найпрыгажэйшай дзяўчыны года або найтаннейшых памідораў гэтага чацвярга. (Таму, дарэчы, яны не заўсёды дужа папулярныя!) Філосафы спрабуюць унікнуць дарэмных, паўсядзённых спраў. Яны шукаюць вечна „праўдзівае”, вечна „прыгожае” і вечна „добрае”.

Так мы ў агульных рысах атрымалі ўяўленне пра прадмет даследвання Платона. А зараз пяройдзем да больш канкрэтнага разгляду. Мы паспрабуем зразумець надзвычайны склад мыслення, які пакіне глыбокі след ва ўсёй пазнейшай еўрапейскай філасофіі.

Свет ідэй

Раней Эмпедокл і Дэмакрыт заўважылі, што ўсё ў прыродзе „цячэ”, але ўсё ж павінна быць „нешта”, што ніколі не змяняецца („чатыры карані” або „атамы”). Платон падтрымліваў пастаноўку самой праблемы, але вырашаў яе па-іншаму.

Платон лічыў, што усё ў прыродзе, што мы ўспрымаем пачуццямі, „цячэ”. Не існуе ніякіх „першаэлементаў”, якія б не руйнаваліся. Літаральна ўсё, што належыць „пачуццёваму свету”, складаецца з нейкага матэрыялу, які руўне час. Але ўсё сфармавана паводле „формы”, не падуладнай часу, якая й будзе вечнай і нязменнай.

You see? Ну, яшчэ раз...

Сафія, чаму ўсе коні аднолькавыя? Мабыць, для цябе яны зусім не аднолькавыя. Але *існуе* нешта агульнае для ўсіх коней, нешта такое, што не дае нам памыліцца і паказаць якраз на каня. Кожны асобны конь — гэта тое самае „мінучае”. Ён можа быць старым і кульгавым, а з цягам часу робіцца нядужым і здыхае. Але сама „форма каня” — вечная і нязменная.

Для Платона, такім чынам, вечнае й нязменнае не было нейкім фізічным „першаэлементам”. Вечнае й нязменнае — гэта ўяўныя, або абстрактныя, уяўленні пра нейкі ўзор, паводле якога ствараецца ўсё існае.

Патлумачу яшчэ: дасакратыкі вынайшлі даволі прыдатнае тлумачэнне перамам у прыродзе, не зважаючы, аднак, на тое, што нешта ўсё роўна не змянялася. Яны меркавалі, што пасярод кругааворота ў прыродзе існуюць вечныя і нязменныя найдрабнейшыя часцінкі, якія ніколі не знікаюць. Няхай сабе й так, Сафія! Я кажу: *няхай так!* Але ў іх не было ніякага прыдатнага тлумачэння, *чаму* гэтыя „найдрабнейшыя часцінкі”, якія некалі былі цаглінкай у складзе каня, праз чатыры-пяць стагоддзяў злітаюцца разам і ствараюць зусім новага „каня”! Або слана, калі на тое пайшло, або кракадзіла. Платон заўважыў, што Дэмакрытавы атамы ніколі не створаць „кракаслана” або „сланадзіла”. Менавіта таму ён пачаў разважаць далей.

Калі табе ўжо зараз усё стала зразумелым, пераскачы гэты абзац. На ўсякі выпадак, патлумачу яшчэ раз: у цябе ёсць набор цаглінак лега, з якіх ты складаеш лега-каня. Пасля ты разбураеш фігуру і кладзеш цаглінкі ў скрынку. Але наступнага разу ў цябе не атрымаецца новы конь толькі ад таго, што ты патрасеш скрынку з лега. Ці здолеюць цаглінкі лега самі па сабе скласціся ў новага каня? Не здолеюць, табе *самой* прыйдзецца складваць каня, Сафія. А здольная ты гэта зрабіць таму, што ў цябе ёсць уяўленне пра тое, як конь выглядае. Такім чынам, лега-конь ствараецца паводле пэўнага ўзору, які застаецца нязменным ва ўсіх конях.

Ты развязаła заданне пра 50 зусім аднолькавых пернікаў? Уявім сабе, што ты ўпала з неба і ніколі ў жыцці пякарні ў вочы не бачыла. І вось табе трапляецца даволі-такі прывабная пякарня, ты заходзіш туды і заўважаеш на прылаўку 50 зусім аднолькавых пернікавых чалавечкаў. Думаю, ты пачасала б патыліцу, здзіўляючыся, як гэта магло стацца, што яны ўсе такія аднолькавыя. Можа здарыцца, што аднаму з іх не хапае рукі, другому — куска галавы, а ў трэцяга на пузе пузыр. Але пасля доўгіх роздумаў ты ўсё ж прыйдзеш да высновы, што ўсе пернікавыя чалавечкі маюць нешта агульнае. Нават калі ўсе яны не без заганы, ва ўсіх іх *агульнае паходжанне*, падумаеш ты. Ты зразумееш, што ўсе пернікі былі выцінаны адной той самай формай. Але больш за тое, Сафія: табе дужа захацацца самой паглядзець на гэтую форму. Бо, зразумела, сама форма павінна быць намнога лепей — і ў некаторым сэнсе, прыгажэй — за свае несамавітыя падабенствы.

Калі ты справілася з гэтым заданнем сама і без старонняй помачы, то ты развязаła філасофскую задачу якраз такім жа чынам, як гэта зрабіў Платон. Падобна большасці мысляроў, Платон „упаў з неба”. (Ён прымасціўся на самой паверхні трусавай тонкай поўсці). Яго цікавіла, чаму гэта ўсе з’явы ў прыродзе так падобныя адна на адну, і ён прыйшоў да высновы, што было тое магчыма праз абмежаваную колькасць *форм*, якая стаіць „над” або „за” ўсім, што мы бачым вакол. Гэтыя формы Платон назваў *ідэямі*. За ўсімі коньмі, свіннямі і людзьмі стаіць „ідэя каня”, „ідэя свінні” і „ідэя чалавека”. (Так і ў згаданай пякарні, можна знайсці пернікавых людзей, пернікавых свіней і пернікавых коней. Таму што ў сапраўднай пякарні знойдзецца не адна, а моства розных форм. Але для кожнага *гатунку* пернікаў досыць адной формы).

Выснова: Платон меркаваў, што існуе за „пачуццёвым светам” нейкая асаблівая рэчаіснасць. Гэтую рэчаіснасць ён назваў *светам ідэй*. Тут можна знайсці вечныя і нязменныя „ўяўленні пра ўзоры”, паводле якіх ствараецца ўсё існае ў прыродзе. Такое разуменне рэчаіснасці мы называем Платонавым *вучэннем пра ідэй*.

Сапраўдная веда

Тут ты, мабыць, усё разумееш, дарагая Сафія. „Але Платон што, на самой справе так меркаваў?” — можаш ты запытаць. — Ён што, сапраўды лічыў, што ў нейкай іншай рэчаіснасці *існуюць* такія формы?”

Ён, насампрэч, літаральна так не гаварыў, але так Платона можна зразумець, прынамсі ў некаторых яго дыялогах. Паспрабуем з табой прасачыць за яго довадамі.

Філософ спрабуе згледзець вечнае і нязменнае. Напрыклад, ніхто не мае асаблівай патрэбы ў навуковых даследваннях па філасофіі, прысвечаных існаванню нейкай канкрэтнай мыльнай бурбалкі. Па-першае, ніхто не патрапіў бы вывучыць яе належным чынам яшчэ да таго, як яна лопне. Па-другое, было б не так проста прадаць філасофскую працу пра тое, што ніхто не бачыў і, апроч таго, што існуе не больш за пяць секунд.

Платон меркаваў, што ўсё існае ў прыродзе — усё, што мы здольныя пачуццёва ўспрыняць, — можна параўнаць з мыльнай бурбалкай. Таму што нічога з пачуццёвага свету не існуе вечна. Табе напэўна вядома, што ўсе людзі і жывёлы раней ці пазней паміраюць і знікаюць. Нават мармуровая камлыга змяняецца і паціху руйнуецца. (Акропаль ляжыць у руінах, Сафія! Па мне, дык гэта проста абуральна. Але нічога не зробіш.) Платон меў на ўвазе, што нам ніколі не патрапіць атрымаць дакладную веда пра тое, што ўвесь час змяняецца. Пра тое, што належыць пачуццёваму свету — то бок тое, што мы здольныя ўспрыняць пачуццямі, — у нас існуе няпэўнае ўяўленне, або *домысел*. *Дакладную веда* мы можам атрымаць, толькі скарыстаўшыся розумам.

Менавіта так, Сафія, патлумачу больш дэтальна: пернікавы чалавечак можа выглядаць такім небаракам, пасля ўсіх гэтых прыгатаванняў, пакуль падыйдзе, а пасля спячэцца, што цяжка будзе сказаць, на што ён, уласна, падобны. Але пабачыўшы 20-30 такіх пернікаў — якія могуць быць больш або менш ладныя з выгляду — я буду ведаць больш дакладна, як выглядае пернікавая форма. Да гэтай высновы я змагу прыйсці, нават калі я ніколі не бычыў самой формы. Я нават не ведаю, ці варта імкнуцца пабачыць саму форму на ўласныя вочы. Таму што мы не заўсёды можам давяраць нашым пачуццям. Само зрокавае ўспрымання ў людзей неаднолькавае. Аднак мы можам давяраць таму, што гаворыць нам розум, таму што розум ва ўстх людзей аднолькавы.

Калі ты сядзіў на занятках разам з 30 іншымі вучнямі і настаўнік пытае, які колер вясёлкі найпрыгажэйшы, ну, тады напэўна ён атрымае багата розных адказаў. Але калі ён папытаецца, колькі будзе 8 памножыць на 3, тады цэлы клас, мусіць, прыйдзе да аднолькавага рэзультату. Якраз тут апошняе слова застаецца за розумам, і розум, у нейкім сэнсе, складае процілегласць таму, што нам здаецца, або што мы адчуваем. Мы можам сцвярджаць, што розум вечны і ўсеагульны, якраз таму, што ён адлюстроўвае толькі вечныя і ўсеагульныя адносіны.

Платон, увогуле, дужа цікавіўся матэматыкай. Аджа адносіны ў матэматыцы ніколі не змяняюцца. Таму матэматыка таксама здольная даць нам дакладную веда. Але зараз нам патрэбны прыклад: уяві сабе, што ты пайшла гуляць у лес і знайшла там круглую шышку. Мабыць, ты скажаш, што ты „лічыш”, што шышка круглая, але вось Ёрунь будзе сцвярджаць, што яна прышлясканая з аднаго боку. (І тут вы пачынаеце спрачацца!) Але ніхто з вас не можа дакладна ведаць тое, што вы бачыце на свае вочы. Але вы з усёй упэўненасцю можаце сцвярджаць, што сума вуглоў акружнасці складае 360° . У гэтым выпадку вы гаворыце пра *ідэальную* акружнасць, якой, мабыць, у прыродзе й не знойдзецца, але затое якую вы можаце даволі ясна сабе ўявіць. (Вы згадваеце пры гэтым схаваную ад вачэй пернікавую форму, а не выпадковыя пернікавыя чалавечкі, раскладзеныя на кухонным сталі).

Кораценька падсумуем: пра тое, што нам дадзена ў *пачуццях*, мы маем толькі няпэўнае ўяўленне. Але калі мы *спасцігаем* розумам, мы патрапім атрымаць дакладную веда. Сума ўсіх вуглоў трыкутніка заўсёды будзе складаць 180° . Таксама й

у „ідэй” каня заўсёды будзе чатыры нагі, нават калі ў пачуццёвым свеце ўсе коні зробліся б кульгавымі.

Неўміручая душа

Такім чынам, Платон меркаваў, што рэчаіснасць складаецца з дзвюх частак.

Першая частка — гэта *пачуццёвы свет*, пра які мы можам атрымаць прыблізную або няпоўную веду, скарыстаўшыся нашымі пяццю (прыблізнымі і няпоўнымі) органамі пачуццяў. Усё, што адносіцца да пачуццёвага свету, „цячэ”, і ў ім нічога не бывае вечным. У пачуццёвым свеце няма нічога, акрамя мноства рэчаў, якія з’яўляюцца й знікаюць.

Другая частка — гэта *свет ідэй*, пра які мы можам прыдбаць дакладную веду, скарыстаўшыся розумам. Свет ідэй не падуладны пачуццёваму ўспрыяццю. Затое ідэй (або формы) вечныя й нязменныя.

Па меркаванні Платона, чалавек — гэта таксама істара на дзве часткі. У нас ёсць *цела*, якое „цячэ”. Яно неадрыўна звязана з пачуццёвым светам, таму яму прызначаны такія самы лёс, як і ўсяму астатняму (напрыклад, мыльнай бурбалцы). Усе нашыя пачуцці звязаныя з целам і таму ім нельга давяраць. Але мы маем таксама неўміручую душу, якая ёсць прыстанкам розуму. Якраз таму, што душа не матэрыяльная, яна здольная зазірнуць у свет ідэй.

Я ўжо амаль сказаў. Але гэта не ўсё, Сафія. Гавару табе: **ГЭТА ЯШЧЭ НЕ ЎСЁ!**

Далей Платон меркаваў, што душа існуе яшчэ *да таго*, як знойдзе свой прыстанак у целе. Спярша яна некаторы час знаходзіцца ў свеце ідэй (ляжыць сабе не самай верхняй паліцы разам з іншымі пернікавымі формамі), а пазней перасяляецца ў чалавечае цела і адразу забываецца на дасканалыя ідэй. І тут пачынае нешта адбывацца, так, менавіта зараз пачынаюцца дзіўныя рэчы. Па меры таго, як чалавек асвойвае формы ў прыродзе, у яго душы пакрысе абуджаюцца цмяныя ўспаміны. Чалавек бачаць каня — то бок недасканалага каня (так, пернікавага каня!) — і гэтага выстачае, каб раскатурхаць у душы цмяны ўспамін пра дасканалага „каня”, якога душа некалі бачыла ў свеце ідэй. Разам з тым, у душы абуджаецца імкненне назад да сваго сапраўднага жылля. Такое імкненне Платон называе *эрас*, што значыць „любоў”. Душа перажывае „любоўнае імкненне” назад да свайго існага першапачатку. І з гэтае пары і цела, і ўсё, што даецца нам праз пачуцці, падаецца недасканалым і неістотным. На крылах гэтай любові пазней паляціць душа да сябе „дадому” ў свет ідэй, вырваўшыся на волю з „цялеснага палону”.

Тут я мушу заўважыць, што Платон апісвае нам ідэальны жыццёвы шлях. Зазвычай далёка не заўсёды людзі даюць душы волю і яна пачынае сваё вандраванне назад да свету ідэй. Большасць з людзей прытрымліваецца „адлюстраванняў” ідэй у пачуццёвым свеце. Яны бачаць аднаго каня, пасля другога. Але яны не бачаць тое, недакладнай копіяй чаго з’яўляюцца ўсе гэтыя коні. (Яны ляцяць на кухню, хапаюць пернікавых чалавечкаў, зусім не пытаючыся, адкуля ўзяліся гэтыя пернікі). Платон апісвае шлях *філосафа*. Яго філасофію можа лічыць апісаннем філасофскага шляху.

Калі ты бачыш цень, Сафія, ты, напэўна, падумаеш пра тое, што гэты цень адкідае. Ты бычыш цень жывёлы. „Мабыць, гэта конь”, — вагаючыся, разважыш ты. І вось ты павяртаешся і бачыш сапраўднага каня, які, як і мае быць, нашмат прыгажэйшы і выразнейшы ў абрысах за той размазаны „цень каня”. **ПЛАТОН ЛІЧЫЎ, ШТО ЎСЁ ІСНАЕ Ў ПРЫРОДЗЕ — ГЭТА ТОЛЬКІ ЦЕНІ АД ВЕЧНЫХ ФОРМЫ, АБО ІДЭЙ.** Аднак большасць людзей задаволеныя сваім жыццём сярод ценяў. Яны не задумваюцца, што існуе тое, што гэты цень адкідае. Яны лічаць, што цені — гэта й ёсць усё існае, і для іх цені перастаюць быць ценямі. Так яны пакрысе забываюцца і пра неўміручасць сваёй душы.

Шлях наверх са змрочнай пячоры

Платон расказвае прыпавесць, якая якраз гэта тлумачыць. Мы яшчэ называем яе прыпавесцю пра пячору. Перакажу яе сваімі словамі.

Уяві сабе, што недзе на самым дне глыбокай пячоры сядзяць вязні. Яны павернуты спінаю да ўваходу, рукі й ногі ў іх закутыя, а перад іх вачамі — адно сцяна. За спінамі вязняў высіцца мур, а за гэтым мурам рухаюцца чалавекападобныя здані, якія праносяць па-над мурам розныя рэчы. А яшчэ далей ад мура гарыць вогнішча, і ад рэчаў на сцяну ў пячоры ідуць доўгія цені. Такі „тэатр ценяў” — гэта адзінае, што бачаць вязні. Ад самага нараджэння яны сядзяць нерухома, таму й вераць, што акрамя ценяў, больш нічога не існуе.

А зараз уяві сабе, што адзін з жыхароў пячоры здолеў вызваліцца з палону. Гэта пачынаецца ад таго моманту, калі ён пацікавіцца, адкуля не сцяне ўзяліся ўсе гэтыя цені. Нарэшце, яму пашчасціла вызваліцца з кайданоў. Як ты думаеш, што здарыцца, калі ён павернецца да рэчаў, якія тырчаць па-над мурам? Канешне, ад яркага святла спярша ён зажмурыць вочы. Вязень адразу нават не патрапіць разабраць, што гэта за рэчы, таму што ён раней нічога, акрамя іх ценяў, не бачыў. Калі яму пашчасціла б прайсці за мур, абысці вогнішча і апынуцца на прыродзе, ён бы збянтэжыўся яшчэ больш і адразу нічога б не ўразумеў. Пакрысе, працершы вочы, ён быў бы ўражаны тым, якое ўсё вакол неверагодна прыгожае. Першы раз у жыцці пабачыў бы ён колеры й выразныя абрысы. Ён паглядзеў бы на сапраўдных жывёл і кветкі, нікчэмным падабенствам якіх былі выявы ў пячоры. І яму зробіцца цікава, адкуля ўзяліся ўсе гэтыя звяры й кветкі. І вось высока на небе ён убачыць сонца і зразумее, што менавіта сонца дае жыццё ўсім звярам і кветкам у прыродзе, як раней вогнішча ў пячоры давала жыццё адбіткам рэчаў.

Цяпер шчасліваму вязню скакаць бы на волі і радавацца здабытай свабодзе. Але ён думае пра тых, хто застаўся на дне пячоры. Таму ён вяртаецца назад. Як толькі ён зноў апынаецца на дне, ён спрабуе пераканаць астатніх вязняў у тым, што цені на пячорнай сцяне — гэта адно нікчэмнае падабенства сапраўдных рэчаў. Але яму ніхто не верыць. Яны толькі ківаюць на сцяну і гавораць, што нічога не існуе апроч таго, што яны бачаць. Нарэшце, яны забіваюць вязня.

У сваёй прыпавесці пра пячору Платон апісвае шлях філосафа ад цмяных уяўленняў да сапраўдных ідэй, якія крыюцца за ўсім існым у прыродзе. Ён меркаваў таксама, што „вязні” забілі Сакрата менавіта за тое, што ён крытыкаваў іх звыклія ўяўленні пра рэчы і назаляў са сваёй сапраўднай ведай. Так прыпавесць пра пячору зрабілася ўзорам мужнасці філосафа і яго клопату пра распаўсюджванне веды.

Платон вучыў, што адносіны паміж цёмнай пячорай і прыродай звонку — гэта як адносіны паміж формамі прыроды і светам ідэй. Ён не лічыў, што сама прырода змрочная і гнятлівая, але яна падаецца змрочнай і гнятлівай у параўнанні з выразнасцю ідэй. Выява прыгожай дзяўчыны таксама не змрочная й не гнятлівая, хутчэй наадварот. Але гэта толькі выява.

Філасофская дзяржава

Платонаву прыпавесць пра пячору мы знойдзем у творы „Дзяржава”. Там Платон апісвае таксама „ідэальную дзяржаву”. То бок падае ўзор нейкай уяўнай, або таго, што мы яшчэ называем „утапічнай”, дзяржавы. Калі кораценька, дык Платон меркаваў, што дзяржавай павінны кіраваць філосафы. А вось каб растлумачыць чаму, ён прыводзіць прыклад з цела чалавека.

Платон лічыў, што цела чалавека складаецца з трох частак, а менавіта *галавы*, *грудзей* і *нутра*. Кожнай з гэтых частак адпавядае свая душэўная якасць. Галаве — *розум*, грудзям — *палкасць*, а нутру — *прага*. Акрамя таго, для ўсіх гэтых душэўных якасцяў маецца свой ідэал, або „цнота”. Розуму належыць імкнуцца да *мудрасці*, палкасць павінна не адступаць ад *мужнасці*, а прага мусіць утаймоўвацца *ўмеркаванасцю*. Толькі калі ўсе тры часткі чалавека працуюць як адно, мы атрымаем гарманічную „дабрапрыстойную” асобу. У школе дзяцей найперш вучаць утаймоўваць свае жаданні, пасля знішчаць у сабе маладушша. І нарэшце — падпарадкоўвацца патрабаванням розуму, каб дасягнуць мудрасці.

Ва ўяўленні Платона дзяржава будзецца акурат па падабунстве чалавека — дакладна з такімі ж самымі трыма часткамі. Як цела мае „галаву”, „грудзі” і „нутро”,

так і дзяржава мае *кіраўнікоў, абаронцаў* (або ваяроў) і *вытворцаў* (напрыклад, сялян). Відавочна, што тут Платон бярэ прыклад з грэцкай медыцыны. Як здаровая і гарманічная асоба вызначаецца праявай раўнавагі і ўмеркаванасці, так і „справядлівая” дзяржава вызначаецца тым, што ў ёй усім і кожнаму адведзена сваё пэўнае месца.

Уся Платонава філасофія, у тым ліку яго філасофія дзяржавы, прасякнута *рацыяналізмам*. Для таго, каб стварыць добрую дзяржаву, ёй найперш патрэбны кіраўнікі, якія карыстаюцца *розумам*. Як галава кіруе цэлам, так і грамадствам павінны кіраваць філосафы.

Паспрабуем наглядна паказаць суадносіны паміж трыма часткамі чалавека і дзяржавы:

<i>Цела</i>	<i>Душа</i>	<i>Цнота</i>	<i>Дзяржава</i>
галава	розум	мудрасць	кіраўнікі
грудзі	палкасць	мужнасць	абаронцы
нутро	прага	умеркаванасць	вытворцы

Ідэальная дзяржава Платона нагадвае падзел на касты ў старажытнай Індыі, дзе усе і кожны выконвалі сваю функцыю на дабро супольнасці. Ажно з часоў Платона — нават яшчэ раней — грамадства ў Індыі складаецца якраз з гэтых трох частак — касты кіраўнікоў (або святароў), касты ваяроў і касты вытворцаў.

Сёння мы, мабыць, назвалі б Платонаву дзяржаву таталітарнай. Але варта зацеміць, што па меркаванні Платона, кіраваць дзяржаваю нароўні з мужчынамі маглі таксама жанчыны. Абгрунтаваннем было тое, што, каб кіраваць дзяржавай, кіраўніку перш-наперш патрэбны *розум*. Платон меркаваў, што у жанчыны такі самы розум, як і ў мужчыны, іх трэба толькі навучыць і ў дадатак вызваліць ад прыгляду за дзецьмі і хатняга клопату. Платон лічыў таксама, што дзяржайным кіраўнікам і ваярам не належыць мець сям’ю або прыватную ўласнасць. Выхаванне дзяцей было справай занадта важнай, каб яе выконвалі па-асобку. Дзяржава павінна ўзяць на сябе абавязкі па выхаванні дзяцей. (Платон стаў першым філосафам, які прапанаваў увесці дзяржаўныя дзяцячыя садкі і падоўжаны школьны дзень).

Пазней, перажыўшы расчараванні ў палітыцы, ён напісаў свой дыялог „Законы”. Там ён апісаў „прававую дзяржаву”, крыху менш ідэальную за папярэднюю. У ёй Платон зноў уводзіць прыватную ўласнасць і права на сям’ю. Роля жанчына ў грамадстве зноў абмяжоўваецца. Аднак Платон адзначае, што дзяржава, якая не займаецца выхаваннем і навучаннем жанчын, падобная да чалавека, які трэніруе толькі правую руку.

Увогуле, Платон ставіўся да жанчын станоўча, ва ўсякім выпадку, улічваючы час, у які ён жыў. У дыялогу „Бяседа” менавіта ад імя жанчыны, *Дыятэмы*, прамаўляе Сакрат пра сваю філасофскую веду.

Ну, вось і ўсё, што я хацеў табе распавесці пра Платона, Сафія. Прайшло больш за дзве тысячы гадоў, а людзі ўсё абмяркоўваюць — і крытыкуюць — яго вучэнне пра ідэі. Першым, хто крытычна паставіўся да Платона, стаў яго ўласны вучань, які наведваў Акадэмію. Імя яму — *Арыстоцель*, ён лічыцца трэцім найславнейшым афінскім філосафам. Але пакуль хопіць!

Пакуль Сафія сядзела на пні і чытала пра Платона, на ўсходзе па-над пакрытымі лесам пагоркамі паказалася сонца. Яго кружэлец перакаціўся праз краявід якраз тады, калі яна дайшла та таго месца, дзе Сакрат выкараскаўся з пячоры і, жмурачыся ад якрага святла, паглядаў на сонца.

Ёй здавалася, нібы яна сама выйшла наверх з глыбокай пячоры. Ва ўсякім разе, прачытаўшы пра Платона, яна зусім па-іншаму глядзела на акалячую яе прыроду. Нібы раней яна не адрознівала колераў. Самі цені яна, канешне, бачыла, але не іх выразныя ідэі.

Яна не была ўпэўнена, што Платон ва ўсім меў рацыю, калі гаварыў, што існуе нейкі ўзор, па якім усё ствараецца. Аднак яна дужа ўпадабала развагі пра тое, што

ўсё жывое — гэта адно недакладныя копіі вечных форм, якія належаць да свету ідэй. Бо ці не такія вось „недакладнымі копіямі” былі ўсе кветкі і дрэвы, людзі і жывёлы?

Усё, што яна бачыла вакол сябе, было такім прыгожым і такім сапраўдным, што Сафія адно сядзела і лыпала вачыма. Але нічога з таго, што яна бачыла вакол сябе, не было *вечнае*. І ўсё ж — праз сто гадоў тут будуць расці тыя ж самыя кветкі і шмыгаць тыя ж самыя жывёлы. Нават калі кожная асобная кветка і кожная асобная жывёліна пачэзнуць і знікнуць, ёсць нешта такое, што заўсёды „памятае”, як усё выглядае.

Сафія азірнулася вакол. Раптам высока на камлі хвоі яна заўважыла вавёрку. Тая пару разоў абкруцілася вакол камля і знікла ў разложыстым вецці.

„А я цябе ўжо бачыла!” — падумала Сафія. Канешне, яна разумела, што то была не тая ж самая вавёрка, але „форма” была тая ж самая. Бо яна ведала, што Платон, пэўна, меў рацыю, калі сцвярджаў, што яна бачыла неяк вечную „вавёрку” ў свеце ідэй, і было гэта яшчэ да таго, як яе душа аблюбавала сабе месца ў целе.

Няўжо праўда, што яна жыла раней? І яе душа існавала яшчэ да таго, як апынулася ў целе? Няўжо праўда, што яна насіла ў сабе маленькі самародак, такую сабе каштоўнасць, непадуладную часу, — так, душу, якая будзе існаваць далей, калі яе цела пастарэе і памрэ?

МАЁРАВА ХАТКА

... дзяўчынка ў лютэрку падміргнула абодвума вачыма...

Толькі чвэрць на восьмую. Дадому спяшыць не трэба. Сафііна маці прачнецца не раней, як праз пару гадзін — па нядзелях яна заўсёды спала даўжэй звычайнага.

Можа, калі ёй прайсці крыху глыбей у лес, яна б сустрэла Альбэрта Кнокса? Але чаму сабака так злосна на яе гырчэў?

Сафія паднялася з пянька і пакрочыла той самай сцежкаю, якою пабег Гермес. У руках яна трымала жоўты капэрт з лістом пра Платона. Калі сцежка ішла ў два бакі, яна трымалася шырэйшага.

Паўсюль цілінькалі пташкі — на дрэвах, у хмызняку і ў паветры. Іх цалкам паглынулі ранішнія клопаты. У птушак не было розніцы паміж буднямі і выходнымі. Але хто навучыў іх усё гэта рабіць? Можа, у кожнай у сярэдзіне сядзеў маленькі кампутар або нейкае кампутарнае прыстасаванне, якое вырашала, што ім рабіць?

Неўзабаве сцяжына пераскочыла невялічкі ўзгорак і строма павяла ўніз паміж рослага сасняку. Якраз тут лес рабіўся такім густым, што за дрэвамі яна нічога не бачыла.

Але раптам паміж сасновымі камлямі яна згледзела нешта бліскачае. Пэўна, возера. Тут сцяжына заварочвала ў бок, але на гэты раз Сафія пайшла паміж дрэвамі нацянькі. Чаму — акурат гэтага яна не ведала, ногі самі вялі яе ў гэтым напрамку.

Возера было не большае за футбольнае поле. На тым беразе яна заўважыла палян, пасярод якой, у атачэнні беластвольных бяроз, высілася чырвоная хатка. З коміну тонкаю істужкаю цягнуўся дымок.

Сафія падышла да самой вады. Амаль увесь бераг возера быў дужа багністы, непадалёк яна заўважыла човен. Ён напалову выступаў на бераг. У чаўне ляжала пара вёсел.

Сафія азірнулася. Дабрацца да чырвонае хаткі ў абход возера і не намачыць ног усё роўна было немагчыма. Яна рашуча накіравалася да чаўна і спуціла яго на ваду. Пасля залезла ў сярэдзіну, управіла вёслы ў качоты і адштурхнулася ад берага. Неўзабаве яна ўжо стаяла ля другога краю. Сафія сышла на сухое і паспрабавала выцягнуць за сабою човен. Але гэты бераг быў нашмат круцейшым, чым з таго боку.

Адзін раз азірнуўшыся, яна пакрочыла да хаткі.

Ёй раптам зрабілася страшна. Як яна на гэта адважылася? Яна сама не ведала, быццам „нешта” яе цягнула.

Сафія наблізілася да дзвярэй і пастукала. Некаторы час яна стаяла так і чакала, але ніхто не адчыняў. Тады яна ціхенька кранула клямку — і дзверы самі адчыніліся.
— Добры дзень! Ёсць хто дома? — спытала яна.

Сафія ўвайшла ў прасторную гасцёўню. Закрыць за сабою дзверы яна не адважвалася.

Было відаць, што тут жылі. Сафія чула, як у старой печы патрэсквалі дровы. Значыцца, тут нехта быў і не так даўно.

На вялікім абедзеным стала стаяла пішучая машынка, ля яе — некалькі кніг, пара асадак і багата пареры. Ля акна, якое выходзіла на возера, стаяў яшчэ адзін стол і пры ім два стальца. Мэблі тут было не так шмат, калі не лічыць, што адна сцяна цалкам была застаўлена паліцамі з кнігамі. Над белай камодай вісела вялікое круглае люстэрка ў важкай масянжовай раме. Мабыць, дужа старое.

На другой сцяне вісела дзве карціны. На адной алеем была намалявана белая сядзіба, а непадалёк ад яе — невялікая прыстань з чырвоным лодачным дамком. Па схіле ад сядзібы да дамка — яблыня, некалькі густых кустоў і камяністыя грады. Вянком па краі затокі стаялі частыя бярозы. Карціна называлася „Б’еркелі”.

Побач з гэтай карцінай вісеў старажытны партрэт чалавека, які сядзіць у крэсле ля акна і трымае ў руках кнігу. Там таксама з вакна відаць быў лапкі зямлі з дрэвамі і каменнымі градамі. Па ўсім відаць, карціна была напісана некалькі стагоддзяў назад, называлася яна „Бэрклі”. Мастаком значыўся Смайбэрт.

„Бэрклі” і „Б’еркелі”. Ці не дзіўна?

Сафія працягвала аглядаць хатку. Адныя дзверы з гасцёўні вялі ў маленькую куханьку. Нехта зусім нядаўна тут мыў посуд. Талеркі і шклянкі ляжалі перакуленыя на ільняным ручніку, на некаторых талерках яшчэ не сышло мыла. На падлозе стаяў бляшаны паўмісак з рашткамі ежы. Выходзіць, што ў хаце таксама жыла жывёліна — сабака або кот.

Сафія вярнулася назад у гасцёўню. Другія дзверы вялі ў маленечкую бакоўку. Ля ложка ляжала стосам пара дыванкоў. На іх Сафія заўважыла некалькі жмуткоў рудой поўсці. Вось табе й доказ, Сафія была цяпер больш чым упэўнена, што ў хатцы жылі Альбэрта Кнокс і Гермес.

Вярнуўшыся ў гасцёўню, Сафія накіравалася да люстэрка над камодай. Шкло было цьмяным і няроўным, таму й яе адбітак выходзіў не такім выразным. Сафія пачала строіць сама сабе грывасы, як яна часам рабіла ў ванне дома. Адбітак ў люстэрку рабіў тое самае, што й яна — нічога іншага чакаць ад яго не прыходзілася.

Але тут здарылася нешта неверагоднае: Сафія раптам выразна пабачыла, як дзяўчынка ў люстэрку падмігнула ёй абодвума вачыма. Спалоханая, яна падалася назад ад люстэрка. Калі б яна сама падмігнула абодвума вачыма, як бы тады яна пабачыла, што падмігвае яе адлюстраванне? І больш за тое: Сафіі падалося, што дзяўчынка ў люстэрку ёй сама першая падмігнула. Яна нібы хацела сказаць: „Сафія, я цябе бачу. Я тут, з іншага боку”.

Сафія адчула, як прыпусціла ў грудзях сэрца. У той самы момант яна пачула, як недзе далёка загаўкаў сабака. Напэўна, Гермес! Ёй трэба тут жы выбірацца адсюль.

І тут на камодзе пад масянжовым люстэркам ёй на вочы трапілася зялёная партманэтка. Сафія ўзяла яе і асцярожна адкрыла. Там ляжала дзве купюры на сто крон, адна на пяцьдзсят і яшчэ... білет школьніка. На білеце была фотакартка бялявай дзяўчынкі. Ніжэй значылася: „Хільда Мёлер Кнаг. Сярэдняя школа м. Лілесанд”.

Сафія спалатнела. Зноў пачуўся сабачы брэх. Ёй трэба неадкладна адсюль выбірацца. Праходзячы ля стала, сярод кніг і папер яна заўважыла белы капэрт. На капэрце стаяла: „Сафіі”.

Яшчэ да таго, як яна паспела што-небудзь падумаць, яна схавала яго і засунула ў вялікі жоўты капэрт з лістом пра Платона. Пасля выбегла з хаткі і прычыніла са сабою дзверы.

Надварэ сабачы брэх чуўся зусім побач. Усё ж найгоршым было, што знік човен. Хутка яна пабачыла яго на сярэдзіне азярца. Побач з чаўном калыхалася вясло. І ўсё з-за таго, што яна не здолела выцягнуць човен далей на сухое! Зноў забрахаў сабака, але цяпер яна чула таксама, як нехта ступае праз хмызняк на другім баку возера.

Сафія доўга не думала. Не выпускаючы вялікі капэрт з рук, яна шмыганула ў кусты за хаткаю. Неўзабаве яна ўжо прадзіралася праз багну, некалькі разоў правальваючыся аж да каленяў. Але яна проста мусіла бегчы. Ёй трэба было дадому, дадому.

У хуткім часе яна выбралася на сцяжыну. Ці была то тая сцяжына, якая завяла яе сюды? Сафія спынілася і выкруціла сукенку, вада палілася з яе раўчуком. І тут яна расплакалася.

Ну, як можна быць такой дурніцай? Найгорш за ўсё атрымалася з чаўном. У яе дагэтуль перад вачамі стаяла, як човен з вёсламі гойдаўся пасярод возера. Ёй зрабілася так няёмка, так сорамна...

Зараз настаўнік філасофіі, напэўна, стаіць ля азярца. Яму патрэбны човен, каб трапіць дадому. Сафія адчувала сябе горш не было куды. Яна не хацела, яно само так атрымалася.

Ды й гэты капэрт! З ім выйшла яшчэ горш. Навошта ён ёй спатрэбіўся? Але на ім стаяла яе імя, таму капэрт крышачку бый яе таксама. Усё ж яна адчувала сябе нейкім злодзеям. Акрамя таго, цяпер гаспадар напэўна здагадаецца, хто там пабываў.

Сафія выцягнула з капэрта цыдулку. На ёй стаяла:

Што было найперш — курыца або „ідэя курыцы”?

Ці ёсць у людзей прыроджаныя ідэі?

У чым розніца паміж раслінай, жывёлай і чалавекам?

Чаму ідзе дождж?

Што чалавеку патрэбна, каб жыць добра?

Якраз зараз Сафія была не ў сілах разважаць над гэтымі пытаннямі, але яна ведала напэўна, што ўсе яны так ці інакш маюць дачыненне да наступнага філосафа. Здаецца, то быў Арыстоцель?

Яна бегла на злом галавы і калі, нарэшце, згледзела агароджу сваго сада — ёй нібы кінулі выратавальны круг. Было, прызнацца, неяк нязвыкла глядзець на агароджу з другога боку. Яна зашлылася ў глыб Схованкі і толькі тут глянула на гадзіннік. Палова адзінаццатай! Яна паклала вялікі капэрт у пернікавую бляшанку разам з іншымі паперамі. А цыдулку з новымі пытаннямі зашала ў панчоуху.

Калі яна зайшла ў хату, маці гаварыла па тэлефоне. Яна імгненна паклала слухаўку, згледзеўшы ў дзвярах Сафію.

— Ты дзе была?

— Я... гуляла... ў лесе, — запінаючыся, адказала тая.

— Уяві сабе, мяне гэта не здзіўляе.

Сафія нічога не гаварыла, яна толькі глядзела на ручайкі вады, якія сцякалі з сукенкі прама на падлогу.

— А я ўжо Ёрунь тэлефанавала.

— Ёрунь?

Маці дастала сухое адзенне. Сафія ледзь паспела перахаваць цыдулку з пытаннямі ад філосафа. Яны пайшлі на кухню, маці паставіла варыцца шакалад.

— Ты была з ім? — зноў спытала яна.

— З кім, з ім?

Сафія думала адно пра настаўніка філасофіі.

— Ну, з ім. З гэтым тваім... „трусам”.

Сафія адмоўна пакруціла галавою.

— Чым вы там разам займаецеся? І чаму на табе ні сухой ніткі?

Сафія з сур’ёзным выглядам сядзела, патупіўшыся ў стол, але недзе ў сярэдзіне ёй было весела ад усяго гэтага. Бедная мама, ну што яна з-за ўсяго так хвалюецца?

Сафія зноў адмоўна пакруціла галавою. Пытанні сыпаліся на яе, як з мяшка:
 — Мне хочацца пачуць усю праўду. Ты гуляла цэлую ноч? Чаму ты легла, не распрануўшыся? Ты пайшла з дому, як толькі я заснула? Сафія, табе толькі чатырнаццаць. Не, зараз ты мне ўсё пра яго раскажаш.

Сафія заплакала. І расказала. Ёй было страшна, а калі чалавеку страшна, ён, як правіла, гаворыць праўду.

Яна расказала, як прачнулася рана ўранцы і пайшла гуляць у лес. Расказала пра хатку і човен, а таксама пра дзіўнае люстэрка. Але ні слова не прамовіла пра таемны завочны курс філасофіі. І пра зялёную партманэтку — ні слова. Яна й сама пакуль дакладна не ведала, чаму, але пра Хільду яна *мусіла* трымаць язык на прывязі.

Маці абняла яе за плечы. Сафія адчула, што цяпер, нарэшце, яна ёй паверыла.

— І ні ў кога я не закахалася, — хлюпала носам Сафія. — Я сказала, што закахалася, каб ты так не хвалявалася пра ўсё гэта з белым трусам.

— Ты дайшла аж да Маёравай хаткі... — задуменна вымавіла маці.

— Да Маёравай хаткі? — Сафія ўтаропілася на яе.

— Тая маленькая хатка, на якую ты натрапіла ў лесе, называецца яшчэ „Маёравай хаткай”, таму што некалі дужа-дужа даўно там жыў адзін стары маёр. Ён быў крыху дзівакаваты. Але хопіць пра тое. Хатка даўно пустуе.

— Гэта ты так думаеш. Але там зараз жыве філосаф.

— Хопіць табе выдумляць.

Сафія сядзела ў сябе ў пакоі і думала над перажытым. У галаве панаваў гармідар, нібы туды панаехала цырку — з велізарнымі сланамі, смешнымі клоўнамі, смелымі паветранымі гімнастамі і дрэсіраванымі малпамі. Але перад вачамі ў яе стаяла тая ж карціна: недзе ў гушчыні лесу калыхаюцца пасярэдзіне азярца маленькі човен і вясло, а на беразе стаіць чалавек, якому гэты човен патрэбны, каб дабрацца дадому...

Сафія была ўпэўнена, што настаўнік філасофіі не жадаў ёй нічога благога, а калі ён зразумеў, што яна пабывала ў хатцы, то, напэўна, з-за гэта не пакрыўдаваў. Але яна парушыла дамову. Так яна аддзякавала незнаёмаму чалавеку, які ўзяў на сябе абавязак па яе філасофскім выхаванні. І як ёй цяпер паправіць сітуацыю?

Сафія дастала ружовы аркуш і напісала:

Дарагі філосаф! Гэта я пабывала ў тваёй хатцы рана ўранцы ў нядзелю. Мне дужа хацелася сустрэцца з табой, каб абгаварыць некаторыя філасофскія пытанні. Пакуль я прыхільніца Платона, але я не зусім упэўнена, што ён меў рацыю, калі думаў, што ў іншай рэчаіснасці існуюць ідэі або нейкія ўзоры, па якім усё ствараецца. Безумоўна, яны існуюць у нашай душы, але, наколькі я разумею, гэта ўжо зусім іншая справа. На жаль, мне таксама трэба прызнацца, што я пакуль дакладна не ведаю, ці сапраўды душа нейміручая. Ва ўсякім разе ў мяне не засталася ніякіх успамінаў з майго папярэдняга жыцця. Калі б ты здолеў упэўніць мяне, што душы маёй нябожчыцы бабулі добра ў свеце ідэй, то я была б дужа ўдзячная.

Усё ж не з-за філасофіі я распачала гэты ліст, які пасля палажу ў ружовы капэрт разам з грудочкам цукру. Я хацела папрасіць прабачэння, што цябе не паслухалася. Я з усіх сіл спрабавала выцягнуць човен на бераг, але я не такая дужая. Акрамя таго, магло здарыцца, што човен падабрала буйнай хваляю ў аднесла на сярэдзіну.

Спадзяюся, што ты дабраўся дадому, не намачыўшы ног. А калі не, суцешу цябе, што я таксама прамокла да касцей, застудзілася і, відаць, хутка моцна захварэю. Але я сама вінавата.

Я нічога ў хатцы не чапала, але, на жаль, не стрымалася і ўзяла капэрт, на якім стаяла маё імя. Не думай, што я хацела нешта ўкрасці, але ж на капэрце значылася маё імя, вось я й падумала, што ён крышачку мой таксама. Прабач мне, калі ласка. Абяцаю, што больш ніколі не буду цябе расчароўваць.

PS.: Я прама зараз сяду й добра паразважаю над пытаннямі з цыдулкі.

PS. PS.: А масянжовае лустэрка над белай камодай, яно самае звычайнае ці заварожанае? Пытаюся, таму што я яшчэ ніколі не бачыла, каб мой адбітак у лустэрку міргаў мне абодвума вачыма.

Усяго добрага. Твая дужа зацікаўленая вучаніца Сафія.

Сафія двойчы перачытала ліст і толькі пасля паклала яго ў капэрт. Ва ўсякім разе, атрымалася не так высакамоўна, як той раз. Перад тым, як пайсці на кухню за грудком цукру, яна выцягнула цыдулку з апошнімі пытаннямі для роздуму.

„Што было найперш — курыца або „ідэя курыцы“? Пытанне было такое ж складанае, як і старая загадка пра курыцу і яйка. Без яйка не будзе курыцы, але без курыцы таксама не будзе яйка. Атрымоўваецца, што так сама складана будзе вырашыць, што было найперш — курыца або „ідэя курыцы“? Сафія ведала, што адказаў бы Платон. Ён лічыў, што „ідэя курыцы“ існавала ў свеце ідэй задоўга да таго, як у пачуццёвым свеце з’явілася на свет курыца. Па меркаванні Платона, душа ўжо „бачыла“ саму „ідэю курыцы“ да таго, як усялілася ў цела. Але ці не тут Сафіі падалося, што Платон не зусім меў рацыю? Чалавек, які ніколі ў жыцці не бачыў ні жывой курыцы, ні выявы курыцы, не меў бы таксама аніякай ідэі пра гэтую курыцу. Таму другое пытанне:

„Ці ёсць у людзей прыроджаныя ідэі?“. „Дужа сумняваюся“, — падумала Сафія. Яна не надта верыла, каб у нованароджанага немаўляці былі нейкія асаблівыя ідэі. Канешне, нельга было сказаць напэўна, бо нават калі дзіця яшчэ не гаворыць, гэта не азначае, што ў яго галаве няма ніякіх ідэй. Але ці не трэба нам спярша паглядзець на розныя рэчы, якія існуюць у свеце, каб займець пра іх нейкае ўяўленне?

„У чым розніца паміж раслінай, жывёлай і чалавекам?“ Якраз тут Сафія бачыла даволі выразную розніцу. Напрыклад, яна не верыла, што расліны маюць нейкія асаблівыя душэўныя пачуцці. Хіба яна калі чула, каб званочак пакутаваў ад нераздзеленага каханьня? Расліна расце, жывіцца і прыносіць насенне, з якога вырастае новая расліна. Але гэта, бадай, усё, што можна сказаць пра расліну. Сафія падумала, што тое, што тычыцца раслінаў, тычыцца таксама жывёл і людзей. Але жывёлы мелі ў дадатак іншыя ўласцівасці. Яны маглі, напрыклад, рухацца. (Каля якая ружа бегла 60-метроўку?) Крыху цяжэй было з розніцай паміж чалавекам і жывёлай. Людзі здольныя думаць, але жывёлы, пэўна, таксама? Сафія была больш чым упэўнена, што кот Шэрхан здольны быў думаць. Ва ўсякім разе, на розныя хітрыкі глузду яму хапала. Але ці мог ён разважаць над філасофскімі пытаннямі? Ці мог кот распазнаць розніцу паміж раслінай, жывёлай і чалавекам? Канешне, не мог! Усякаму кату, напэўна, бывала радасна і сумна, але калі які кот задаваўся пытаннем, ці існуе Бог або ці несмяротная ў яго душа? Сафіі тое здавалася дужа малаверагодным. Але тут, як з тым пытаннем пра немаўля і прыроджаныя ідэі. Як і з нованароджаным дзіцём, так і з катом — пра такія пытанні размаўляць было цяжка.

„Чаму ідзе дождж?“ Сафія паціснула плячыма. Ну, дождж ідзе, таму што вада ў акіяне выпараецца, ад таго утвараюцца хмары і з іх пасля ідзе дождж. Яны гэта яшчэ ў трэцім класе праходзілі. Безумоўна, можна было сказаць, што дождж ідзе, таму што раслінам і жывёлам трэба было расці. Але ці так яно, насампрэч? Ці быў нейкі сэнс у залевае?

Ва ўсякім выпадку, у апошнім заданні сэнс быў. „Што чалавеку патрэбна, каб жыць добра?“ Пра гэта настаўнік філасофіі нешта пісаў яшчэ ў пачатку курса. Усім людзям патрэбна ежа, цяпло, любоў і клопат. Усё гэта складала, прынамсі, пачатковыя ўмовы для добрага жыцця. Далей ён казаў, што ўсім трэба таксама знайсці адказ на пэўныя філасофскія пытанні. Акрамя таго, няблага мець прафесію, якая чалавеку падабаецца. Бо калі, напрыклад, нехта не любіць гарадскі транспарт, то яму наўрад ці прыйдзецца па душы стаць шафёрам таксоўкі. Або калі нехта не любіць рабіць урокі, то не дужа разумна яму будзе ісці ў настаўнікі. Сафія любіла жывёл, таму ёй хацелася быць ветэрынарам. Ва ўсякім разе, яна не лічыла, што каб

жыць добра, чалавеку патрэбна выйграць мільён у лато. Хутчэй, зусім наадварот. „Хто працуе, таму й шанцуе”, як той казаў.

Сафія сядзела ў сябе ў пакой аж пакуль маці не паклікала яе снедаць. Яна прыгатавала ялавічыну з печанай бульбай. Смаката! Яна таксама запаліла свечкі. А на дэсерт была марошка з вяршкамі.

Пра што яны толькі не гаварылі! Маці спытала, як Сафія думае святкаваць сваё 15-годдзе. Да яго заставалася ўсяго нейкалькі тыдняў.

Сафія паціснула плячыма.

— Ты не будзеш нікога запрашаць? Табе не хочацца рабіць свята?

— Не ведаю...

— Мы маглі б паклікаць Марту і Анэ-Марыю... і Хеге. І Ёрунь, вядома. Ну, і Ёргена, калі хочаш... Але табе лепш відаць. Ведаеш, сваё 15-годдзе я помню як зараз. Здаецца, не так даўно тое й было. Ужо тады я адчувала сябе дарослай. Дзіўна, праўда? Каб сказаць, што я з тых пор змянілася, дык не.

— А ты й не змянілася. Нічога ў свеце „не змяняецца”. Ты толькі яшчэ больш пасталела...

— Хм... неяк ты гэта так па-даросламу сказала. Па мне, дык гэта ўсё так хутка.

АРЫСТОЦЕЛЬ

... дбайны руплівец, якому хацелася ўпарадкаваць чалавечыя веды...

Пакуль маць драмала пасля сьнедання, Сафія пайшла да Схованкі. Яна паклала грудок цукру ў ружовы капэрт і напісала на ім: „Альбэрта”.

Пакуль што Сафія ніякіх лістоў не атрымоўвала, але праз некалькі хвілін яна пачула, як набліжаецца сабака.

— Гермес! — гукнула яна і ён тут жа залез у Схованку з вялікім жоўтым капэртам у пашчы.

— Добры сабачка!

Сафія абняла яго адной рукою: сабака з дарогі цяжка дыхаў. Яна дастала ружовы капэрт з цукрам і сунула сабаку ў пашчу. Той вылез з Схованкі і зноў знік у напрамку лесу.

Сафія крышку хвалявалася, калі расчыняла капэрт. Ці згадвалася там пра хатку і човен?

У капэрце, як звычайна, ляжалі сашчэпленыя аркушы. І ў дадатак — невялічкая цыдулка. На ёй стаяла:

Дарагая паненка-дэтэктыв, або дакладней паненка-ўзломшыца!

Пра ранішняе здарэнне ўжо паведамлена ў паліцыю...

Ды не, я не да такой ступені сярдую. Калі ты так моцна зацікавілася пошукамі адказаў на філасофскія загадкі, — гэта зусім не дрэнна. Горш, праўда, што мне прыйдзеца перабрацца ў іншае месца. Але я сам ва ўсім вінаваты. Мне варта было ведаць, што ты адна з тых, каму карціць пра ўсё даведацца.

З павагаю Альбэрта Кнокс.

Сафія з палёгкаю выдыхнула. Добра, усё ж, што ён не сердаваў. Але чаму ён мусіць некуды перабірацца?

Захапіўшы ўсё аркушы, яна пайшла да сябе ў пакой. Лепей, каб яна была дома, калі маці прачнецца. Хутка яна зручненька ўладкавалася на сваім ложку і прынялася чытаць пра Арыстоцеля.

Філасаф і навуковец

Дарагая Сафія, Платонава вучэнне пра ідэі цябе напэўна не пакінула безуважнай. Ты не першая. Не ведаю, ці ты прыняла ўсё за чыстую манету, ці ў цябе таксама знайшлося, што запырэчыць. Але калі ў цябе ўзніклі-такі запырэчынні, магу цябе запэўніць, што такія ж самыя запырэчанні былі яшчэ ў *Арыстоцеля* (384-322 гг. да н.э.), які вучыўся ў Платонавай Акадэміі на працягу цэлых 20 год.

Сам Арыстоцель не быў афінянінам. Ён паходзіў з Македоніі, але пераехаў у Афіны, каб вучыцца ў Акадэміі, калі Платону быў 61 год. Бацька Арыстоцеля быў

вядомым урачом, а значыцца, прыродазнаўцам. Абапіраючыся адно на паходжанне Арыстоцеля, ужо можна зрабіць выснову пра прадмет яго даследванняў. Яго больш за ўсё займала жывая прырода. Ён стаў не толькі апошнім славетым грэцкім філосафам, але й першым буйным біёлагам Еўропы.

Калі гаварыць проста, дык Платона так моцна займалі вечныя формы, або „ідэі”, што ён асабліва не звяртаў увагі на перамены ў прыродзе. Але вось Арыстоцеля дужа цікавілі ўсе гэтыя перамены, або прыродныя працэсы, як мы іх сёння называем.

А калі гаварыць яшчэ прасцей, дык можна сказаць, што Платон адышоў ад пачуццёвага свету і як бы пагардліва глядзеў на ўсё, што нас атачае. (Яму хацелася выбрацца на свет з пячоры. Яму хацелася зазірнуць у вечны свет ідэй!) А Арыстоцель усё рабіў наадварот: ён поўзаў па зямлі, вывучаючы рыб і жаб, кураслеп і макі.

Можна таксама сказаць, што Платон карыстаўся толькі сваім разуменнем. Арыстоцель скарыстоўваў таксама адчуванні.

Нават у самой іх манеры пісання мы знойдзем выразныя адрозненні. Платон пісаў мудрагеліста і быў творцам мітаў, а Арыстоцель пісаў суха і грунтоўна, нібы для якой энцыклапедыі. Затое ён фіксаваў свае назіранні за жывой прыродай.

У Старажытнасці згадвалася аж 170 твораў, складзеных Арыстоцелем. З іх да нашых дзён дайшлі 47. Але гаварка тут не пра гатовыя кнігі. Па вялікім рахунку, гэта тыя нататкі, якія Арыстоцель рабіў да сваіх лекцый. У той час, калі жыві Арыстоцель, філасофія па-ранейшаму заставалася вусным заняткам.

Значэнне Арыстоцеля для еўрапейскай культуры яшчэ і ў тым, што менавіта ён стварыў саму навуковую тэрміналогію, якую па сённяшні дзень скарыстоўваюць розныя галіны навукі. Ён быў вялікім сістэматыкам, які заснаваў і ўпарадкаваў навуковыя веды.

Паколькі Арыстоцель пісаў пра ўсе галіны навукі, я закрану толькі найбольш важныя з іх. Я шмат чаго распавядаў табе пра Платона, таму спярша паслухай, як Арыстоцель аспрэчваў Платонава вучэнне пра ідэі. Пасля мы паглядзім, як Арыстоцель прыйшоў да свае ўласнае натурфіласофіі. Бо менавіта Арыстоцель падсумаваў ўсе тыя веды, што былі назапашаны да яго натурфілосафамі. Мы паглядзім, як ён упарадкоўвае нашыя ўяўленні і засноўвае такую навуку, як логіка. Нарэшце, мы пагаворым крыху пра погляды Арыстоцеля на чалавека і грамадства.

Калі ты пагаджаешся на такія ўмовы, то нам застаецца толькі закасаць рукавы і прыступіць да справы.

Ніякіх прыроджаных ідэй

Платона, як і папярэдніх філосафаў, займалі пошукі таго вечнага і нязменнага, якое застаецца пры ўсіх пераменах. У выніку сваіх пошукаў ён прыйшоў да высновы, што вечнымі і нязменнымі з’яўляюцца дасканалыя ідэі, якія лунаюць над пачуццёвым светам. Платон лічыў таксама, што гэтыя ідэі былі сапраўднейшыя за ўсё існае ў прыродзе. Спачатку была сама „ідэя каня” і толькі пасля цені коней пачыналі скакаць у пачуццёвым свеце. „Ідэя курыцы”, такім чынам, з’явілася раней і за саму курыцу, і за яйка.

Арыстоцель меркаваў, што Платон перавярнуў усё да гары нагамі. Ён пагаджаўся са сваім настаўнікам у тым, што кожны асобны конь „змяняецца” і ніводзін конь не жыве вечна. Ён пагаджаўся таксама, што сама форма каня была вечнай і нязменнай. Але „ідэя каня” — гэта не больш чым уяўленне, якое складаецца ў нас *пасля таго*, як мы нагледзімся на пэўную колькасць коней. „Ідэя”, або „форма каня”, такім чынам, сама па сабе не існуе. Для Арыстоцеля „форма каня” — гэта асаблівая прыкметы каня, або тое, што мы сёння называем *відам* „конь”.

Удакладняю: калі Арыстоцель гаварыў пра „форму каня”, ён меў на ўвазе тое, што будзе агульным для ўсіх коней. І прыклад з формамі пернікавых чалавечкаў тут недарэчны, бо гэтыя формы існуюць цалкам незалежна ад кожнага асобнага пернікавага чалавечка. Арыстоцель не верыў у існаванне нейкіх там формаў, якія ляжаць сабе на паліцы недзе па-за межамі прыроды. Арыстоцель лічыў, што

„формы” першапачаткова ўласцівы ўсім рэчам і ўяўляюць сабой сукупнасць асаблівых прыкмет гэтых рэчаў.

Такім чынам, Арыстоцель не згаджаецца з Платонам у тым, што „ідэя курыцы” з’явілася перш за саму курыцу. Тое, што Арыстоцель называе „формай курыцы”, прысутнічае ў кожнай асобнай курыцы ў якасці асаблівых прыкмет курыцы, напрыклад, здольнасці несці яйкі. Таму атрымоўваецца, што сама курыца і „форма курыцы” такія ж непадзельныя, як душа і цела.

Гэта, бадай, усё, што тычыцца Арыстоцелевай крытыкі Платонавага вучэння пра ідэі. Але заўваж сабе, што зараз мы гаворым пра значныя змены, якія адбываліся ў складзе мыслення. Для Платона найвышэйшай ступенню рэчаіснасці былі нашы думкі. Для Арыстоцеля відавочна было, што найвышэйшая ступень рэчаіснасці — гэта нашыя пачуцці. Платон меркаваў, што ўсё вакол нас — гэта адно адбіткі таго, што існуе ў свеце ідэй, а значыць, і ў душы чалавека. Арыстоцель, наадварот, меркаваў, што ўсё, што ў душы, — гэта адно адбіткі рэчаў, якія існуюць у прыродзе. Таму сапраўдным светам можа быць толькі прырода. На думку Арыстоцеля, Платон ніяк не здолеў адысці ад мітычнай карціны свету, дзе людскія ўяўленні прынімаліся падмянялі сабой рэчаіснасць.

Арыстоцель адзначаў, што ў свядомасці не існуе нічога, што першапачаткова не даецца праз пачуцці. Платон сказаў бы, што ў прыродзе не існуе нічога, што першапачаткова не існуе ў свеце ідэй. Таму, уласна, Арыстоцель меркаваў, што Платон „падвойвае калькасць рэчаў”: Платон тлумачыў існаванне кожнага асобнага каня праз існаванне „ідэі каня”. Але, Сафія, табе самой падабаецца такое тлумачэнне? А адкуля тады бярэцца сама „ідэя каня”? Ці, можа, існуе таксама нейкі трэці конь, адбіткам якога з’яўляецца гэтая „ідэя каня”?

Арыстоцель лічыў, што ўсе нашыя думкі і ідэі з’явіліся ў нашай свядомасці пасля таго, як мы нешта пабачым або пачуем. Але мы маем таксама прыроджаны розум. Мы валодаем прыроджанай здольнасцю ўпарадкоўваць нашыя пачуццёвыя ўражанні ў розныя групы і класы. Так з’яўляюцца паняткі „камень”, „расліна”, „жывёла” і „чалавек”. Так з’яўляюцца паняткі „конь”, „амар” і „канарэйка”.

Арыстоцель не адмаўляе, што чалавек мае прыроджаны розум. Зусім наадварот, па меркаванні Арыстоцеля, якраз *розум* і з’яўляецца той адметнай рысах, якая выдзяляе чалавека. Але да таго, як мы пачнем нешта адчуваць, розум наш будзе „пустым”. Чалавек, такім чынам, не мае аніякіх прыроджаных ідэй.

Формы — гэта уласцівасці рэчаў

Выказаўшы сваё стаўленне да Платонавага вучэння пра ідэі, Арыстоцель сцвярджае, што рэчаіснасць складаецца з асобных рэчаў, якія ўяўляюць сабой адзінства *формы* і *матэрыі*. „Матэрыя” — гэта той матэрыял, з якога зроблена тая ці іншая рэч, а „форма” — гэта яе характэрныя ўласцівасці.

Уяві сабе, Сафія, як перад табою бегае, трапечучы крыламі, курыца. „Формай курыцы” якраз і будзе тое, што яна трапеча крыламі, а таксама кудахча і нясе яйкі. Пад „формай курыцы”, такім чынам, маецца на ўвазе ўласцівасці курыцы як віда, або тое, што курыца *робіць*. Калі ж курыца здохне — то бок перастане кудахтаць — тады й „форма курыцы” перастане існаваць. Усё, што ад яе застаецца, — дык гэта курыная „матэрыя” (невясёлую тэму мы з табой закранулі, Сафія!), але яе нельга будзе назваць „курыцай”.

Як я ўжо сказаў, Арыстоцеля займалі перамены ў прыродзе. У „матэрыі” заўсёды закладзена магчымасць набыць сваю пэўную „форму”. Мы можам сказаць, што „матэрыя” імкнецца рэалізаваць закладзеныя ў іх магчымасці. Кожная перамена ў прыродзе, на думку Арыстоцеля, з’яўляецца пераходам матэрыі з „магчымасці” ў „рэчаіснасць”.

Менавіта так, Сафія, патлумачу. Раскажу для прыкладу цікавую гісторыю: жывё-быў дойдзі, які працаваў над вялізнай гранітнай камлыгай. Кожны дзень ён біў у бязвыглядны камень, аж неяк аднойчы прыходзіць да яго маленькі хлопчык. „Што ты хочаш з гэтага зрабіць?” — спытаў хлопчык. „Пачакай і пабачыш”, — адказаў

дойлід. Калі праз некалькі дзён хлопчык прыйшоў зноў, то пабачыў прыгожага каня, якога скульптар высек з гранітнай камлыгі. Малога конь дужа ўразіў. Тады ён павярнуўся да дойдліда і спытаў: „А як ты даведаўся, што было там у сярэдзіне?”

Сапраўды, як ён даведаўся? Дойлід нейкім чынам убачыў форму каня ў гранітны камлызе. Бо якраз у гэтай самай гранітнай камлызе была закладена магчымасць набыць форму каня. Так Арыстоцель і меркаваў: ва ўсіх рэчах у прыродзе закладзеныя магчымасці набыць завершаны стан у якасці нейкай пэўнай „формы”.

Але вернемся назад да курыцы і яйка. У курыным яйку закладзена магчымасць зрабіцца курыцай. Гэта, праўда, не азначае, што ўсе курыныя яйкі зрабляцца курыцай, таму што некаторымі з іх паснедаюць — звараць усмятку або зрабляць яечню — і магчымасць яйка набыць „форму” курыцы не будзе выкарыстана. Але добра вядома, таксама, што з курынага яйка гусь ніколі не вылупіцца. Такой магчымасці курынае яйка не мае. Такім чынам, па „форме” рэчаў мы ўжо можам вызначыць як магчымасці нейкай рэчы, так і яе абмежаванні.

Гаворачы пра „форму” і „матэрыю”, Арыстоцель не абмяжоўваецца адно жывымі арганізмамі. Як „формай курыцы” з’яўляецца кудахтанне, лапатанне крыламі, а таксама нясенне яек, так формай каменя з’яўляецца тое, што ён падае на зямлю. Як нельга знайсці курыцу, якая б не кудахтала, так і нельга знайсці камень, які б не падаў на зямлю. Канешне, ты можаш падняць камень і высока яго падкінуць, але ты не здолееш закінуць яго на месяц, таму што па прыродзе сваёй камень заўсёды падае на зямлю. (Увогуле, з гэтым эксперыентам табе след быць крыху асцярожнай, таму што камень проста так не падае. Ён імкнецца нейхутчэй вярнуцца на зямлю — і трапляе ў таго, хто стаіць на яго шляху!)

Мэтавая прычына

Перад тым, як скончыць размову пра тое, што ўсё жывой і нежывое ў прыродзе мае сваю „форму”, па якой вызначаюцца закладзеныя у іх магчымасці, варта адзначыць таксама, што Арыстоцель меў даволі цікавыя погляды на прычинныя сувязі ў прыродзе.

Калі мы сёння гаворым пра „прычыну” таго або іншага, то мы маем на ўвазе, якім чынам нешта адбываецца. Фортка разбілася, таму што Пэтэр кінуў у яе камень, чаравікі з’явіліся, таму што шавец іх пашыў з кавалка скуры. Але Арыстоцель меркаваў, што ў прыродзе існуе некалькі відаў прычын. Ва ўсім ён вылучаў чатыры прычыны. Самым важным будзе зразумець, што ён меў на ўвазе пад „мэтавай прычынай”.

Вярнемся да разбітай форткі: натуральным будзе спытаць, уласна, чаму Пэтэр шпурнуў у яе камень. Тым самым мы цікавімся, якую ён меў задуму. Пэўна, не выклікае ніякіх сумненняў, што задума, або „мэта”, таксама іграе важную ролю, калі мы гаворым пра пашыў чаравікаў. Але Арыстоцель заўважаў таксама, што такая вось „мэтавая прычына” ёсць і ў працэсах нежывой прыроды. Дастаткова будзе аднаго прыкладу.

Сафія, чаму ідзе дождж? Ты, напэўна, праходзіла ў школе, што дождж ідзе, таму што вадзяная пара ў аблоках астуджаецца, пасля звадкоўваецца і робіцца кроплямі, якія пад уздзеяннем сілы цяжару падаюць на зямлю. Арыстоцель ахвотна б з гэтым пагадзіўся. Між тым, ён заўважыў бы, што пакуль ты назвала толькі тры прычыны: „матэрыяльную прычыну” — вадзяная пара (аблокі), якая знаходзілася ў месцы астуджэння паветра, „дзейсную прычыну” — астуджэнне вадзяной пары, і „фармальную прычыну” — уласцівасць, або „форма”, вады падаць на зямлю. Калі ты да гэтага нічога дадасць больш не можаш, то Арыстоцель сказаў бы яшчэ, што дождж ідзе менавіта таму, што раслінам і жывёлам патрэбна для росту дажджавая вада. Менавіта гэта ён называў „мэтавай прычынай”. Як бачыш, па меркаванні Арыстоцеля, кропля вады мае сваю жыццёвую мэту, або „задуму”.

Мы, мусіць, перакулім усё да гары нагамі і скажам так: расліны растуць, таму што існуе вільгаць. Бачыш розніцу, Сафія? Арыстоцель меркаваў, што паўсюль у

прыродзе існуе мэтанакіраванасць. Дождж ідзе, бо раслінам патрэбна расці, а памаранчы й вінаград растуць, бо людзі іх ядуць.

Сённяшняя навука не падзяляе такога меркавання. Мы гаворым, што харчаванне і вада — гэта адна з умоў існавання жывёл і людзей. Не было б такіх умоў — мы б не існавалі. Але мэта вады або памаранчаў не ў тым, каб нас падсілкоўваць.

Што да поглядаў на прычыны, дык тут цяжка ўнікнуць спакусы і не сказаць, што Арыстоцель памыліўся. Але не будзем спяшацца. Многія вераць, што Бог стварыў свет такім, які ён ёсць, акурат дзеля таго, каб там маглі жыць людзі і жывёлы. Вось на такой падставе можна будзе сцвярджаць, што вада ў рэках існуе, таму што людзі і жывёлы маюць у ёй патрэбу, каб існаваць. Але тады атрымоўваецца, што мы гаворым пра мэту, або задуму, *Бога*, а не дажджавых кропель або вады ў рацэ.

Логіка

Розніца паміж „формай” і „матэрыяй” іграе важную ролю, таксама калі Арыстоцель апісвае, як чалавек спазнае прыроду.

Калі мы нешта спазнаем, то мы размяркоўваем рэчы па розных групам або катэгорыях. Я бачу каня, пазней — яшчэ аднаго, і яшчэ аднаго. Коні не зусім падобныя адзін да аднаго, але існуе *штосьці*, што ва ўсіх конях застаецца аднолькавым, і якраз гэтае штосьці, што аднолькава для ўсіх коней, і з’яўляецца „формай каня”. Тое асабістае, што коней адрознівае, належыць да „матэрыі” каня.

Вось так мы й ходзім па свеце, рассартоўваючы рэчы па розных скрынках. Кароў — у хлеў, коней — у стайню, парасят — у свінарнік, а курэй — у катух. Тое ж самае адбываецца, калі Сафія Амундсэн прыбіраецца ў сябе ў пакоі. „Кнігі” яна ставіць на кніжную паліцу, „падручнікі” кладзе ў заплечнік, а часопісы — ў шуфляду камоды. Адзенне акуратна зложваецца і складаецца ў шафу: майткі на адну паліцу, світэры — на другую, а шкарпэткі — на трэцюю. Заўваж, што тое ж самае адбываецца і ў нашых галовах: мы вылучаем рэчы, зробленыя з каменю, воўны й гумы. Мы вылучаем жывыя й нежывыя прадметы, а таксама „раслін”, „жывёл” і „людзей”.

Табе тут усё зразумела, Сафія? Арыстоцелю хацелася грунтоўна папрыбірацца ў дзівочым пакоі прыроды. Ён намагаўся давесці, што ўсе рэчы ў прыродзе належаць да пэўных груп і падгруп. (Гермес — гэта жывая істота, дакладней — жывёла, дакладней — пазваночнае, дакладней — млекакормячае, дакладней — сабака, дакладней — лабрадор, дакладней — самец лабрадора.)

Схадзі да сябе ў пакой, Сафія. Падбярэ з падлогі будзь-які прадмет. Ты пабачыш, што ўсё, што б ты ні падабрала, можна будзе аднесці да пэўнай групы. Калі б ты аднойчы пабачыла рэч, якая б не паддавалася класіфікацыі, цябе б гэта дужа ўразіла. Калі б табе трапіўся, напрыклад, жмуток нечага, што б ты не змагла аднесці ні да раслін, ні да жывёл, ні да мінералаў, ну, тады, думаю, ты нават не адважылася б да яго дакрануцца.

Я згадаў быў пра расліны, жывёлы і мінералы і ўспомніў, што ёсць такая гульня, калі адзін небарака чакае ў калідоры, пакуль астатнія з кампаніі прыдумляюць, што б такое загадаць, каб той адгадаваў, калі яго (ці яе) зноў пусцяць у пакой.

Так, скажам, кампанія вырашае загадаць ката Монса, які акурат зараз шастае па суседскім гародзе. Пасля заходзіць той небарака і пачынае адгадаваць. Астатнія могуць адказваць толькі „так” або „не”. Калі небарака — добры знаўца Арыстоцеля (і таму яго нельга больш назваць небаракам), то размова будзе весціся прыблізна ў такім кірунку: гэта нешта канкрэтнае? (Так!) Гэта мінерал? (Не!) Гэта нешта жывое? (Так!) Гэта расліна? (Не!) Гэта жывёла? (Так!) Гэта птушка? (Не!) Гэта млекакормячае? (Так!) Гэта жывёла? (Так!) Гэта кот? (Так!) Монс? (Тааааааак! Смех...)

Акурат Арыстоцель і прыдумаў гэтую гульню. Платону след аддаць належнае за гульню ў „хованкі ў поцемках”. А Дэмакрыту — за вынаходніцтва цаглінак лега.

Арыстоцель быў дбайным рупліўцам, якому хацелася ўпарадкаваць чалавечыя веды. Таму ён стаў заснавальнікам такой навукі, як *логіка*. Ён сфармуляваў некалькі стогогіх правілаў пра высновы й доказы, якія дзейнічаюць у логіцы. Прывяду адзін

прыклад: калі я спярша сцвярджаю, што „ўсе жывыя істоты смяротныя” (першая пасылка), а пасля сцвярджаю, што „Гермес — гэта жывая істота” (другая пасылка), то з гэтага я раблю элегантную выснову пра тое, што „Гермес смяротны”.

Гэты прыклад паказвае, што Арыстоцэлева логіка зводзіцца да адносінаў паміж паняткамі, у нашым выпадку паміж паняткамі „жывая істота” і „смяротны”. Нават калі ты пагадзіся з Арыстоцелем, які на ўсе 100 адсоткаў меў рацыю ў сваёй выснове, усё ж трэба прызнацца, што нічога новага ён не сказаў. Мы загадзя ведалі, што Гермес „смяротны”. (Бо ён жа, урэшце, сабака, а ўсе сабакі з’яўляюцца „жывымі істотамі”, якія, у сваю чаргу, „смяротныя”, не ў прыклад валунам на Галхэпігене). Так і ёсць, Сафія, для нас тут нічога новага. Але не заўсёды адносіны паміж групамі рэчаў бываюць такімі зразумелымі. Час ад часу бывае неабходным папрыбірацца ў нашых панятках.

Дастаткова будзе аднаго прыкладу: ці сапраўды маленечкія мышаты смокчуць малако са сваёй мамы, так як гэта робяць авечкі й парасяты? Якім бы недарэчным не здавалася гэтае пытанне, паспрабуем паразважаць: мышы не адкладваюць яйкі (прынамсі, пра мышыныя яйкі я ніколі не чуў). Яны выводзяць жывых дзіцянят, як свінні або авечкі. Але жывёлу, у якой нараджаюцца жывыя дзіцяняты, мы называем млекакормячай, а млекакормячыя — гэта якраз такія жывёлы, якія смокчуць малако з маці. Так мы і прыйшлі да высновы. Хоць адказ сядзеў у нашых галовах, над пытаннем нам усё ж прыйшлося падумаць. Бо мы забегаліся і забыліся, што мышаты сапраўды ссуць матку. Мабыць, гэта здарылася з тае прычыны, што мы ніколі не бачылі, як мышанятам мыш дае цыцку. А не бачылі мы гэта, таму што мышы крыху саромеюцца даглядаць дзеці на вачах у людзей.

Лесвіца прыроды

Калі Арыстоцель распачаў „прыбірацца” ва ўсім існым, ён найперш заўважыў, што ўсе рэчы ў прыродзе можна падзяліць на дзве асноўныя групы. З аднаго боку — *нежывыя рэчы*, такія як каменне, вадзяныя кроплі або камякі зямлі. Такія рэчы самі па сабе змяняцца не здольныя. Яны, па меркаванні Арыстоцеля, могуць змяняцца толькі пад уздзеяннем знешніх сіл. З другога боку — *жывыя рэчы*, якія самі па сабе здольныя да зменаў.

Што да „жывых рэчаў”, то іх Арыстоцель падзяляе яшчэ на дзве розныя групы. З аднаго боку мы маем жывую расліннасць (або расліны), з другога боку — жывыя істоты. Нарэшце, „жывыя істоты” таксама можна падзяліць на дзве падгрупы, а менавіта на *жывёл і людзей*.

Ты павінна згадзіцца, што такі падзел Арыстоцеля выглядае дакладным і выразным. Паміж жывой і нежывой рэччу, напрыклад, паміж ружай і каменем, існуе-такі істотная розніца. Такую ж істотную розніцу мы бачым паміж раслінамі і жывёламі, напрыклад, паміж ружай і канём. Далей мне след сказаць, што нейкая розніца існуе таксама паміж канём і чалавекам. Але ў чым канкрэтна заключаецца гэтая розніца? Ты можаш мне адказаць?

У мяне, на жаль, няма часу чакаць, пакуль ты напішаш адказ і адправіш яго ў ружовым капэрце разам з грудочкам цукру, таму адкажу сам. Калі Арыстоцель размяркоўвае прыродныя з’явы па розных групам, то ён абапіраецца на ўласцінасці рэчаў, то бок, што яны *могуць* або што яны *робяць*.

Усім „жывым рэчам” (раслінам, жывёлам і людзям) уласціва харчавацца, расці і размнажацца. Усе „жывыя істоты” (жывёлы і людзі) здольныя таксама пачуццёва ўспрымаць акаляючы свет і рухацца ў прасторы. Акрамя таго, усім людзям уласціва мысленне, або здольнасць размяркоўваць пачуццёвыя ўспрымання па розных групам і класах.

Такім чынам, у прыродзе не існуе выразна акрэсленых межаў. Мы бачым плаўны пераход ад прасцейшых раслін да больш арганізаваных раслін і ад прасцейшых жывёл да жывёл больш арганізаваных. На самым версе гэтай лесвіцы стаіць чалавек, які, па меркаванні Арыстоцеля, жыве жыццём усяе прыроды. Чалавек расце і харчуецца, як і расліны, ён мае адчуванні і здольны рухацца ў прасторы

падобна жывёлам, але ён валодае таксама асаблівай уласцівасцю, характэрнай толькі для чалавека, і гэта — здольнасць рацыянальна мысліць.

Тым самым, чалавек нясе ў сабе іскру боскага розуму, Сафія. Так, я не памыліўся, менавіта боскага. У некаторых месцах у Арыстоцеля можна прачытаць, што менавіта Бог прыводзіць у рух усё ў прыродзе. Так Бог становіцца абсалютнай вяршыняй лесвіцы прыроды.

Арыстоцель меркаваў, што рух зорак і планет кіруе рухам усяго, што існуе на Зямлі. Але павінна было існаваць нешта яшчэ, што прыводзіла ў рух самыя нябесныя целы. Гэта нешта Арыстоцель называў „першарухам”, або „Богам”. „Першарух” сам па сабе нікуды не рухаецца, але ён з’яўляецца „першапрычынай” руху нябесных цел, а значыць, і руху ўсяго існага ў прыродзе.

Этыка

Але вернемся назад да чалавека, Сафія. Па меркаванні Арыстоцеля, „форма” чалавека — гэта спалучэнне „душы расліны”, „душы жывёлы” і „душы розуму”. Таму ён пытаецца: як чалавеку належыць жыць? Што чалавеку патрэбна, каб жыць добра? Адкажу кораценька: шчаслівым бывае толькі той чалавек, які выкарыстоўвае ўсе свае здольнасці і магчымасці.

Арыстоцель меркаваў, што існуе тры формы шчасця: першая форма шчасця — гэта жыццё жаданняў і задавальненняў. Другая форма — гэты жыццё вольнага і адказнага грамадзяніна. Трэцяя — гэта жыццё навукоўца і філосафа.

Арыстоцель, аднак, падкрэслівае, што каб пра жыць шчаслівае жыццё, чалавеку патрэбна наяўнасць усіх гэтых трох форм шчасця адначасова. Ён, такім чынам, не прымаў ніякай аднабаковасці. Калі б ён жыў у наш час, ён напэўна б сказаў, што чалавек, які даглядае адно сваё цела, такі ж аднабаковы — і непаўнаважнасны — як і той, хто выкарыстоўвае адно сваю галаву. Гэтыя дзве крайнасці з’яўляюцца праявай сапсаванага ладу жыцця.

Таксама ў адносінах х іншымі людзьмі Арыстоцель адзначаў патрэбу прытрымлівацца „залатой сярэдзіны”: мы не павінны быць ні задужа баязлівымі, ні задужа адчайнымі, але мы павінны быць *смелымі*. (Замала смеласці — гэта баязлівасць, а замнога смеласці — гэта адчайнасць.) Нам таксама не след быць ні задужа сквапнымі, ні задужа марнатраўнымі, але нам след быць *шчодрымі*. (Быць замала шчодрым — гэта сквапнасць, а быць задужа шчодрым — гэта марнатраўства.)

Так сама і ў ежы. Небяспечна будзе есці вельмі мала, але так сама небяспечна будзе есці дужа многа. І Платонава, і Арыстоцелева этыка нагадваюць грэцкую медыцыну: шчаслівым, або „гарманічным”, чалавекам зробіць мяне жыццё ў раўнавазе і мернасці.

Палітыка

У сваіх поглядах на грамадства Арыстоцель таксама зыходзіць з таго, што чалавеку след унікаць аднабаковасці. Ён называў чалавека „палітычнай істотай”. Ён меркаваў, што без грамадства нам ніколі не стаць паўнаважнымі людзьмі. Ён заўважаў, што сям’я і мясцовая супольнасць задавальняюць больш нізкія жыццёвыя патрэбы, такія як ежа, цяпло, стварэнне сям’і і выхаванне дзцей. А вось патрэбу ў вышэйшай форме арганізацыі супольнага жыцця людзей здольна задаволіць толькі дзяржава.

Такім чынам, узнікае пытанне пра арганізацыю дзяржаўнага ладу. (Ты, пэўна, помніш Платонавы развагі пра „філасофскую дзяржаву”?) Арыстоцель выдзяляе тры добрыя формы дзяржаўнага ладу. Першая — гэта *манархія*, калі ўлада ў дзяржаве належыць толькі аднаму вярхоўнаму кіраўніку. Каб не сапсаваць такі лад, трэба ўнікаць „тыраніі”, калі самадзержац пачынае кіраваць дзяржаваю адно на сваю карысць. Другая добрая форма дзяржаўнага ладу — гэта *арыстакратыя*. Пры арыстакратыі дзяржаваю кіруе больш-менш значная група людзей. Такому ладу след сцерагчыся пераходу ў „алігархію”, або „хунту”, як яе яшчэ сёння называюць. Трэцюю добрую форму дзяржаўнага ладу Арыстоцель называў „палітыяй”, што азначае „дэмакратыя”. Але і ў гэтага ладу знойдзецы свой адваротны бок.

Дэмакратыя можа перайсці ў ахлакратыю. (У Германіі, нават без такога тырана, як Гітлер, усе гэтыя дробныя нацысты стваралі жудасную ахлакратыю.)

Погляд на жанчыну

Нарэшце, мы пагаворым пра погляды Арыстоцеля на жанчыну. На жаль, тут не было так радасна, як у Платона. Арыстоцель меркаваў, што жанчына — гэта, бадай, непаўнаватая істота. Такі сабе „недароблены” мужчына. Пры распладненні жанчына падпарадкоўваецца і прымае, а мужчына пануе і дае. Бо, на думку Арыстоцеля, у спадчыну дзіці пераходзяць толькі мужчынскія здольнасці. Ён думаў, што ўсе здольнасці дзіцяці закладзеныя ў мужчынскім семі. Жанчына параўноўваецца з глебай, якая адно прымае й даглядае зерне, а мужчына — гэта сам „сейбіт”. Або калі гаварыць на манер Арыстоцеля, мужчына надае „форму”, а жанчына памагае „матэрыяй”.

Канешне, і глядзіцца яно прыкра, і цяжка паверыць, што такі разумны чалавек, як Арыстоцель, мог настолькі памыляцца ў сваіх поглядах на адносіны паміж поламі. Але з гэтага можна зрабіць два вывады: па-першае, у Арыстоцеля не было практычнага вопыта ні ў адносінах з жанчынамі, ні догляду дзяцей. Па-другое, не давядзе да добра, калі філасофіяй і іншымі навукамі будуць займацца выключна адны мужчыны.

Але асабліва прыкра ўсё ж тое, што не Платонавы, а менавіта Арыстоцелевы памылковы погляд на адносіны паміж поламі зрабіўся пануючым у эпоху Сярэднявечча. Гэты самы погляд на жанчыну пераняла й царква, хоць у Бібліі такога нідзе не стаяла. І дарэчы, сам Езус ніколі не быў жанчынаненавіснікам!

Ну, пакуль на гэтым хопіць! Але хутка будзе працяг.

Калі Сафія прачытала главу пра Арыстоцеля адзін з паловаю разы, яна паклала аркушы назад у жоўты капэрт і аглядзела пакой. Ёй адразу кінулася ў вочы, як тут непрыбрана. На падлозе валяліся кнігі і папкі. З шафы тырчэлі шкарпэткі і футболкі, панчохі і джынсы. На крэсле ля пісьмовага стала ў ворах нагрувашчана была брудная адзежа.

У Сафіі з’явілася неадольнае жаданне *прыбрацца*. Перш-наперш яна выпаражніла ад адзення ўсе паліцы у шафе. Паскідала ўсё прама на падлогу. Пачынаць важна было з самага пачатку. Пасля прынялася за карпатлівую працу: кожную адзежыну след было акуратненька злажыць разам і палажыць на паліцу ў шафе. Паліц было сем. Адну Сафія заняла пад трусы й майкі, другую — пад шкарпэткі і панчохі, а трэцюю — пад штаны. Так, адну за адной, яна заняла ўсе паліцы. Яна не задумвалася над тым, куды класці адзежу. Тое, што трэба было памыць, яна пакідала ў пластыкавы пакет, які выпаў з ніжняй паліцы.

Цяжка ёй давалася хіба што з адной рэччу. Гэта была даволі звычайная панчоха белага колеру. І праблема была не толькі ў тым, што да пары не хапала другою панчохі. Гэта панчоха была не Сафііна.

Яна стаяла і некалькі хвілін уважліва яе разглядала. На ёй не было аніякага імя, але Сафія здагадвалася, каму яна магла належаць. Яна закінула панчошу на верхнюю паліцу разам з цаглінкамі лега, відэакасетай і чырвоным шаўковым шалікам.

Пасля ўзялася за падлогу. Сафія разсартавала кнігі і папкі, часопісы і плакаты строга ў адпаведнасці з тым, як пра тое пісаў настаўнік філасофіі ў главе пра Арыстоцеля. Управіўшыся з падлогай, яна спярша прыбрала ложак, а пасля прынялася за пісьмовы стол.

Нарэшце яна склала роўненькім стосікам усе аркушы пра Арыстоцеля, знайшла папку і дзіркакол, прабіла дзіркі ў аркушах і акуратненька начапіла іх на колцы. Папку палажыла на верхнюю паліцу побач з белай панчохай. Пазней трэба будзе схадзіць у Схованку за пернікавай бляшанкай.

Ад сённяшняга дня яна будзе свае рэчы трымаць у парадаку. І Сафія думала не толькі пра рэчы ў пакоі. Начытаўшыся пра Арыстоцеля, яна цяпер разумела, што важна было таксама трымаць у парадаку свае паняткі і ўяўленні. Спецыяльна для

такіх пытанняў яна адвяла асобную паліцу, самую верхнюю ў шафе. Гэта было адзінае месца ў пакоі, пра змест якога яна пакуль мала што ведала.

Апошнія гадзіны дзве маці нідзе не было чуваць. Сафія спусцілася на першы паверх. Перад тым, як разбудзіць маці, ёй трэба было пагадаваць сваіх жывёл.

На кухні яна схілілася над акварыем з залатымі рыбкамі. Адна рыбка была чорнай, другая — рудой, а трэцяя — чырвона-белай. Таму іх звалі Чорны Піт, Золатавалоска і Чырвоны Каптурок. Пасыпаючы рыбкам камячкі корму, яна прыгаворвала:

- Вы належыце да жывой прыроды. А значыцца, вы здольныя харчавацца, расці й размнажацца. Дакладней будзе ўсё ж аднесці вас да жывёльнага царства. Таму, уласна, вы здольныя рухацца і паглядаць праз акварый. А калі гаварыць яшчэ дакладней, то вы рыбы, а таму дыхаеце праз жабры і плаваеце туды-сюды ў вадзе жыцця.

Сафія закрыла банку з рыбіным кормам. Ёй спадабалася называць рыбак у адпаведнасці з прыродным парадкам і неяк асабліва спадабалася, як трапна яна сказала пра вадзю: „вада жыцця”. Настала чарга хвалістых папугайчыкаў. Сафія насыпала ім у кармушку зерня і сказала:

— Даражэнькія мае Сміт і Смяле, з вас атрымаліся найцудоўнейшыя папугайчыкі, таму што вы вылучыліся з найцудоўнейшых папугаевых ячак, формай якіх, на шчасце, сталі якраз хвалістыя папугайчыкі, а не нейкія там балбатлівыя папугі.

Сафія зайшла ў вялікую ванную. Тут у вялікай каробцы лена разлеглася чарапах. Часам, калі маці за трэцім або за чацвёртым разам даводзілася мыць ногі, яна благім матам крычала, што яе заб'е. Але пакуль што далей пагроз справа не рушыла. З вялікай шклянкі з-пад сочыва Сафія выцегла ліст салата і паклала яго ў каробку.

— Дарагая Гавінда, — сказала яна, — хоць ты й не з самых спрытных жывёл, але табе ўсё ж пашчасціла адным вочкам паглядзець на гэты велічэзны свет, у якім мы жывём. Можаш суцешыць сябе, што ты не адзіная, хто не здолее пераўзыйсці самое сябе.

Шэрхан напэўна сцярог мышэй недзе на вуліцы, як і належыць кацячай пародзе. Да матчынай спальні Сафія пайшла праз гасцёўню. На журнальным століку стаяла ваза з нарцысамі. Здавалася, нібы гэтыя жоўтыя кветкі пачціва пакланіліся Сафіі, калі яна праз іх праходзіла. Сафія спынілася на імгненне і правяла па іх гладзенькіх пялёстках:

— І вы таксама належыце да жывой прыроды, — заўважыла яна. — І таму маеце пэўную перавагу перад шкляннай вазай, у якой вы стаіце. Але гэтага, на жаль, самі зразумець вы не ў стане.

Сафія ціхенька зайшла ў матчыну спальню. Тая яшчэ спала, але Сафія паклала руку ёй на галаву і сказала:

— А ты ў нас самая шчаслівая. Бо ты не толькі такая ж жывая, як палявыя нарцысы. І не толькі такая ж самая жывая істота, як Шэрхан або Гавінда. Ты чалавек, а значыць, ты маеш рэдкую здольнасць мысліць.

— Сафія, што ты там такое гаворыш? — маці прачнулася хутчэй, чым звычайна.

— Я кажу, што ты падобная да заспанай чарапахі. А што да астатняга, дык магу табе паведаміць, што я прыбралася ў пакоі. І падышла да гэтай справы з філасофскай грунтоўнасцю.

Маці села ў ложку:

— Я хутка. Ты не зварыш кавы?

Сафія зрабіла, як прасіла маці, і сядзела на кухні з кавай, сокам і шакаладам.

Праз некаторы час Сафія спытала:

— Мама, ты калі-небудзь задумвалася, навошта мы жывём?

— А ты ўсё пра тое ж.

— Пра тое ж, але я ведаю адказ. Людзі жывуць на гэтай планеце для таго, каб паўсюль вандраваць і даваць усім рэчам назву.

— Вось як? Ніколі б не падумала.

— Тады ў цябе сур'ёзная праблема. Бо чалавек — гэта істота, якая думае. Калі ты не думаеш, то ты й не чалавек.

— Сафія!

— Уяві сабе, што існавалі б адно расліны й жывёлы. Тады б ніхто не вылучыў „катоў” і „сабак”, „нарцысы” і „агрэст”. Расліны і жывёлы таксама жывыя, але толькі мы здольныя размеркаваць прыроду па розных групам і класах.

— Ты ў мяне, сапраўды, самая дзіўная на свеце, — сказала маці.

— Ну, ты ўжо як скажаш, — запярэчыла Сафія. — Усе людзі больш ці менш дзіўныя. Я чалавек, таму я больш ці менш дзіўная. У цябе толькі адна дачка, таму выходзіць, што я ў цябе самая дзіўная на свеце.

— Я мела на ўвазе, што ты мяне палохаеш усімі гэтымі... сваімі размовамі.

— Якая ты ў нас палахлівая.

Пазней Сафія пайшла да Схованкі. Яна змагла пранесці вялікую пернікавую бляшанку ў пакой так, каб маці не заўважыла.

Спачатку яна склала аркушы па парадку, пасля прабіла ў іх дзіркі і нацапіла іх на колцы ў папку паперадзе главы пра Арыстоцеля. А пасля пранумаравала кожную старонку па праваму верхняму куточку. Назбіралася ўжо больш за 50 старонак. Сафія займалася ўкладаннем свайго ўласнага падручніка філасофіі. Праўда, не яна сама пісала падручнік, затое падручнік пісаўся спецыяльна для яе.

Пра ўрокі на панядзелак яна й не ўспомніла. Мабыць, па асновах хрысціянства будзе кантрольная, але настаўнік заўсёды гаварыў, што для яго важней асабістая заахвочанасць і ўласныя меркаванні. Сафія адчувала, што і адно, і другое ў яе збольшага ёсць.

ЭЛІНІЗМ

... іскра ад вогнішча...

Лісты ад настаўніка філасофіі пачалі прыходзіць у самую Схованку, аднак, па старой звычцы, у панядзелак уранцы Сафія ўсё ж зазірнула ў паштовую скрынку.

Як і трэба было чакаць, там было пуста. Яна пайшла па Канюшынавай вуліцы. Але раптам заўважыла на дарозе паштоўку. На ёй — белы ждып з блакітным сцягам. На сцязе стаяла „UN”. Гэта ці не сцяг Арганізацыя Аб'яднаных Нацый?

Сафія перавярнула картку і толькі тут заўважыла, што ніякае гэта не фота, а звычайная паштоўка. Каму: „Хільда Мёлер Кнаг, атрымальнік Сафія Амундсэн...”. Марка была нарвежская, праштампаваная „Батальён ААН”, пятніца 15 чэрвеня 1990. 15 чэрвеня! Гэта ж Сафіін дзень народзінаў!

На паштоўцы стаяла:

Дарагая Хільда, спадзяюся, што я не спазніўся да святкавання твайго 15-годдзя. Ну, можа, на які дзень. Але гэта вялікай ролі не іграе, таму што майго падарунка хопіць табе на доўга. У некаторым сэнсе, ты зможаш карыстацца ім усё жыццё. Але ўсё роўна, вінішую цябе яшчэ раз. Ты, мабыць, ужо здагадалася, чаму я пасылаю паштоўкі Сафіі. Я ні на кроплю не сумняваюся, што яна іх табе перадае.

PS.: Мама расказала, што ты сваю згубіла партманэтку. Абяцаю кампенсаваць згубленыя 150 крон. А новы білет школьніка ты напэўна атрымаеш яшчэ да пачатку летніх вакацыяў. Твой тата.

Сафія стаяла, як укопаная. Калі была праштампавана папярэдняя паштоўка? Нешта ў глыбінях свядомасці гаварыла ёй, што паштоўка з выяваю пляжа таксама была праштампавана ў чэрвені, але да яго ж яшчэ цэлы месяц! Яна тады й увагі не звярнула...

Сафія зірнула на гадзіннік і стрымгалоў пабегла назад да хаты. Хай яна лепш спазніцца ў школу.

Сафія адамкнула дзверы і паляцела да сябе наверх. Першая паштоўка, адрасаваная Хільдзе, ляжала пад чырвоным шаўковым шалікам. Так і ёсць: яна таксама была праштампавана 15 чэрвеня! На Сафіін дзень народзінаў і за дзень да пачатку летніх вакацый!

Па дарозе да гандлёвага цэнтра, ля якога яе чакала Ёрунь, яна напружана думала.

Хто такая Хільда? Чаму яе бацька вырашыў, што Сафія яе знойдзе? Усё роўна не было ніякага сэнсу слаць паштоўкі дачцэ праз Сафію. Сафія ніколі не паверыла б, што ён не ведаў, дзе жыве яго ўласная дачка. Мо які жарт? Яму, мабыць, хацелася здзівіць дачку на дзень народзінаў, вось ён і скарыстаўся зусім не знаёмай дзяўчынкай, якая падыходзіла і ў якасці сышчыка, і ў якасці паштальёна? Можа таму паштоўкі й прыйшлі на месяц раней? Можа, ён скарыстоўваў яе ў якасці сувязнога, каб на дзень народзінаў падараваць дачцэ новую сяброўку? Можа, яна й была тым самым падарункам, якім „можна карыстацца ўсё жыццё”?

І калі гэты дзівак сапраўды знаходзіўся ў Ліване, як ён увогуле здолеў расстарацца Сафіінага адраса? Але гэта яшчэ не ўсё: Сафію і Хільду аб’ядноўвалі, прынамсі, дзве рэчы. Калі дзень народзінаў Хільды таксама прыпадаў на 15 чэрвеня, то яны, выходзіла, нарадзіліся ў адзін дзень. Акрамя таго, у абедзвюх былі таты, якія працавалі далёка ад дому.

Сафія адчувала сябе, нібы ў зачараваным свеце. Мабыць, варта было верыць у лёс. Ды не, не след было спяшацца рабіць вынікі, таму што можа стацца, і тут знойдзецца сваё натуральнае тлумачэнне. Але вось як Альбэрта Кнокс здолеў знайсці Хільдыну партманэтку, калі Хільда жыла аж у Лілесане? Да яго ж ехаць і ехаць. І чаму паштоўка ляжала на дарозе? Няўжо паштальён згубіў яе, калі ішоў да Сафіінай паштовай скрынкі? Але тады, чаму ён згубіў менавіта гэтую паштоўку?

— Ты ў сваім розуме? — пачала абурацца Ёрунь, як толькі згледзела Сафію ля магазіна.

— Прабач.

Ёрунь строга глянула на яе, нібы які школьны настаўнік:

— Спадзяюся, у цябе была ўважлівая прычына.

— Гэта звязана з ААН, — апраўдвалася Сафія. — Мяне высачыла варожая міліцыя Лівана.

— Кінь дурное! Ты проста закахалася!

Яны з усіх ног пабеглі да школы.

Кантрольную па асновах хрысціянства, да якой Сафія падрыхтавацца не паспела, далі на трэцім уроку.

Светапогляд і талерантнасць

1. Пералічы, што чалавек можа ведаць. Пасля пералічы, у што чалавек можа толькі верыць.

2. Назаві некалькі фактараў, якія аказваюць уплыў на светапогляд чалавека.

3. Што такое сумленне? Як ты лічыш, ці аднолькавае ў людзей сумленне?

4. Што такое „прыярытэт каштоўнасцяў”?

Парад тым, як адказаць, Сафія доўга сядзела і разважала. Ці можна было выкарыстаць нешта з курса Альбэрта Кнокса? Хоць нічога іншага ёй не заставалася, таму што падручнік па асновах хрысціянства яна ўжо даўно не адкрывала. Але пайшло добра, словы самі клаліся на паперу.

На думку Сафіі, чалавек можа ведаць, што месяц — гэта ніякі не кружок сыру і на яго адваротным баку таксама ёсць кратэры, што Сакрата і Езуса прысудзілі да смяротнага пакарання, што ўсе людзі рана ці позна памруць, што велічныя храмы Акропаля пабудавалі ў 400-х гадах да н.э. пасля грэка-персідскай вайны і што найгалоўнейшым грэцкім вяшчуном быў Дэльфійскі аракул. Пералічваючы, у што чалавек можа верыць, яна напісала, што адны вераць, напрыклад, у існаванне жыцця на другіх планетах, а іншыя — не; адны вераць, што Бог існуе, а другія — што ніякага Бога няма; адны вераць, што ёсць жыццё пасля смерці, а другія — што ніякага жыцця пасля смерці не бывае; адны вераць, што Езус быў сынам Божым, а

другія — што ён быў проста мудрым чалавекам. У канцы яна напісала: „Усё ж нікому не дадзена ведаць, адкуля пайшоў свет. Сусвет можна параўнаць з аграмадным трусам, якога выцягваюць з вялікага капелюша. Філосафы спрабуюць ускараскацца наверх па адной з таненькіх шарсцінак трусінай поўсці, каб зазірнуць у вочы Вялікаму Чарадзею. Пакуль цяжка сказаць, ці яны гэта здолеюць. Але калі адзін філосаф узлезе на спіну другому, то яны пакрысе апынуцца на версе мяккай трусінай поўсці, і тады, на маю думку, аднойчы яны патрапяць гэта зрабіць. PS.: У Бібліі распавядаецца пра адну такую тоненькую шарсцінку ў трусінай поўсці. Гэтая паўсцінка называлася Вавілонскай вежай. Яна была зруйнавана з зямлёй, таму што Чарадзею не спадабалася, з якім імпэтам маленькія людзі-блошкі пнуліся наверх з поўсці белага труса, якога ён толькі што начараваў.”

Наступнае пытанне. „Назаві некалькі фактараў, якія аказваюць уплыў на светапогляд чалавека”. Натуральна, выхаванне і асяроддзе — гэта дужа важны фактар. У людзей, якія жылі ў часы Платона, быў зусім іншы светапогляд, чым у многіх з нас, проста таму што яны жылі ў іншы час і ў іншым асяроддзі. Акрамя гэтага, немалаважным быў вопыт, які набываў чалавек. Розум таксама быў важны ў выбары светапогляду. На розум асяроддзе ніяк не ўплывала, ён быў агульным для ўсіх. Мабыць, асяроддзе і адносіны ў грамадстве можна параўнаць з тымі ўмовамі, якія панавалі ў глыбіні Платонавай пячоры. Дзякуючы розуму, некаторыя пачынаюць выбірацца з поцемкаў да святла. Але такі падараж патрабуе ад чалавека незвычайнай мужнасці. Сакрат быў добрым прыкладам, як чалавек здольны вызваліцца ад існуючых уяўленняў з дапамогаю розуму. У канцы яна напісала: „У наш час людзям з розных краін і розных культур даводзіцца кантактаваць цясней. Таму ў адной той самай шматпавярхоўцы могуць суседнічаць хрысціяне, мусульмане і будысты. Тут важней талерантна паставіцца да чужой веры, а не пытацца, чаму ўсе не вераць у тое самае.”

Сафія лічыла, што курс філасофіі ёй у многім дапамог. Нарэшце, яна магла дадаць крыху прыроджанай кемлівасці і ў дадатак выкарыстаць засвоеныя раней веды.

Яна прынялася за трэцяе пытанне: „Што такое сумленне? Як ты лічыш, ці аднолькавае ў людзей сумленне?” Пра гэта ў школе ім многа гаварылі. Сафія напісала: „Сумленне — гэта здольнасць чалавека аддзяляць добрае ад дрэннага. Я асабіста лічу, што ўсе людзі валодаюць такой здольнасцю, то бок што сумленне прыроджанае. Сакрат таксама так меркаваў. Але што менавіта гаворыць сумленне — гэта для ўсіх рознае. Тут, мабыць, сафісты мелі рацыю. Яны меркавалі, што вызначэнне добрага і дрэннага залежыць ад асяроддзя, у якім чалавек выхоўваецца. А Сакрат, наадварот, лічыў, што ва ўсіх аднолькавая свядомасць. Мабыць, абодва бакі мелі рацыю. Нават калі не ўсіх замучыць сумленне ад таго, што яны ходзяць голымі, усё ж большасць з нас згрызае сумленне, калі мы непрыстойна абыходзімся з другім чалавекам. Удакладню, што валодаць сумленнем і дзейнічаць сумленна — гэта дзве розныя рэчы. У некаторых сітуацыях выглядае так, што людзі ідуць супроць сумлення, але я лічу, што і ў іх таксама ёсць якое-нікакое, але сумленне, хоць яно й добра прыхавана. Часам здаецца, што некаторыя людзі таксама не маюць розуму, але гэта толькі таму, што яны ім не карыстаюцца. PS.: Розум і сумленне можна параўнаць з цягліцай. Калі не карыстацца цягліцай, яна з часам усохне і аслабне.”

Застаецца толькі адно пытанне: „Што такое прыярытэт каштоўнасцяў?” Пра гэта таксама апошнім часам было шмат гаворана. На прыклад, купіць машыну — гэта каштоўна, таму што можна хутка перамяшчацца з месца на месца. Але калі з-за аўтатранспарта памірае лес і забруджваецца прырода, тады чалавеку трэба выбіраць, якой каштоўнасці аддаць перавагу. Сафія пасля доўгіх роздумаў прыйшла да высновы, што здаровыя лясы і чыстае асяроддзе — гэта большая каштоўнасць, чым час, зэканомлены на дарогу да працы. Яна дадала яшчэ некалькі прыкладаў. А ў канцы напісала: „Я асабіста лічу, што філасофія важней за ангельскую граматыку.

Таму разумным было й тут правільна размяркаваць каштоўнасці і ўвесці філасофію ў школьную праграму, а гадзіны ангельскай крыху ўбавіць.”

На апошнім перапынку настаўнік адвёў Сафію ў бок і сказаў:

— Я ўжо прачытаў твае адказы па асновах хрысціянства. Твая карнтольная ляжала амаль на версе.

— Спадзяюся, у вас было над чым падумаць.

— Я пра гэта й хацеў з табою пагаварыць. Твае адказы ў многім дужа разважлівыя. На дзіву па-даросламу, Сафія. І самастойна. Але ці ты чытала дамашняе заданне?

— Але вы ж казалі, што заахвочваеце асабістыя меркаванні, — выкруцілася яна.

— Так і ёсць, але... ў пэўных межах.

Сафія глядзела прама настаўніку ў вочы. Яна лічыла, што ёй гэта можна, асабліва пасля ўсяго, што яна перажыла за апошнія дні.

— Я пачала чытаць кнігі па філасофіі. Яны даюць глебу для ўласных меркаванняў, — сказала яна.

— Але мне цяжка будзе паставіць табе адзнаку. Тут або „нездавальняюча”, або „выдатна”.

— Бо бок, усе мае адказы або цалкам правільныя, або цалкам няправільныя? Вы гэта хацелі сказаць?

— На гэты раз „выдатна”, але наступны раз пачытай зададзенае, — сказаў настаўнік.

Пасля заняткаў Сафія пайшла дадому, кінула заплечнік на прыступках і пабегла ў Схованку. На тоўстым карэнні на яе ўжо чакаў жоўты капэрт. Па краі ён быў зусім сухі, значыць, Гермес прыблягаў даўно.

Захапіўшы капэрт, яна пайшла ў хату. Спачатку наклала паесці жывёлам, а пасля паднялася да сябе. Сафія прымасцілася на ложку, адкрыла ліст ад Альбэрта і прынялася чытаць.

Элінізм

Вітаю зноў, Сафія! Ты ўжо прайшла натурфілосафаў і Сакрата, Платона і Арыстоцеля. А гэта значыць, што з самой асноваю еўрапейскай філасофіі ты пазнаёмілася. Пачынаючы з сённяшняга дня я не буду пасылаць табе ўводныя практыкаванні для роздуму, якія раней прыходзілі ў белым капэрце. Розных заданняў і картвольных работ табе, думаю, і ў школе хапае.

Я раскажу пра вялікі прамежак часу ад Арыстоцеля, пачынаючы з канца 300-х гадоў да н.э. і аж да пачатку Сярэднявечча, прыблізна да 400 гадоў н.э. Заўваж, што тут мы карыстаемся выразамі „да нашай эры” і „нашай эры”. Прычынай такога падзелу стала такая значная — і такая цудоўная — падзея, як узнікненне хрысціянства.

Арыстоцель памёр у 322 г. да н.э., а Афіны губляюць сваю вядучую ролю. Гэта звязана таксама з вялікімі гістарычнымі пераменамі ў выніку заваёваў *Александра Вялікага* (356-323).

Александр Вялікі быў царом Македоніі. Арыстоцель таксама паходзіў з Македоніі, ён у свой час быў настаўнікам малога Александра. Менавіта Александр атрымаў канчатковую перамогу над персамі. Больш таго, Сафія, у выніку шматлікіх ваенных паходаў ён далучыў да грэцкай цывілізацыі Егіпет і ўсе краіны Усходу аж да Індыі.

У гісторыі чалавецтва пачынаецца зусім новая эпоха. На свет з’яўляецца новае грамадства, у якім грэцкая культура і грэцкая мова іграюць вядучую ролю. Гэты перыяд, які доўжыўся амаль 300 гадоў, называецца *элінізмам*. Аднак „элінізмам” называюць як сам гістарычны перыяд, так і распаўсюджванне і панаванне грэцкай мовы і культуры на тэрыторыях трох вялікіх эліністычных дзяржаваў — Македоніі, Сірыі і Егіпта.

Пачынаючы з 50-гг. да н.э. ваенная і палітычная перавага адыходзяць Рыму. Новая імперыя адно за адным заваявала ўсе эліністычныя дзяржавы, і з тае пары рымская культура і лацінская мова запанавалі на тэрыторыі ад Гішпаніі на захадзе і

далёка на ўсход. Пачынаецца *Рымская эпоха*, якая яшчэ называецца *позняй Антычнасцю*. Але тут заўваж сабе адну рэч: пакуль рымляне не здолелі заваяваць эліністычны свет, сам Рым быў грэцкай культурнай правінцыяй. Такім чынам, грэцкая культура — і грэцкая філасофія — будуць яшчэ доўга іграць важную ролю пасля таго, як да палітычнай перавагі грэкаў астанецца адно пагалоска.

Рэлігія, філасофія і навук

Элінізм вызначаўся тым, што межы паміж рознымі краінамі і культурамі пакрысе спіраліся. Раней у грэкай, рымлян, егіпцян, вавіланян, сірыйцаў і персаў былі свае багі ў межах так званых „нацыянальных рэлігій”. Аднак цяпер розныя культуры плавіліся ў агульным катле рэлігійных, філасофскіх і навуковых уяўленняў.

Напэўна, не памылюся, калі скажу, што гарадская плошча саступіла месца сусветнай арэне. І на старажытнай гарадской плошчы збіралася людзю, які голасна заклікаў ці то паглядзець на розны тавар, ці то паслухаць розныя меркаванні і ідэі. Новым стала хіба тое, што гарадскія плошчы поўніліся таварам і ідэямі са ўсіх куткоў свету. Таксама і народу збіралася ці мала, але заклікалі яны таксама й на розных адмысловых мовах.

Мы ўжо згадвалі, што ўяўленні грэкаў шырока распаўсюдзіліся далёка за межы старажытных абсягаў грэцкай культуры. Але ў гэты час па ўсяму Міжземнамор’ю пачынаюць ушананоўваць усходніх багоў. Узніклі новыя вераванні, якія запазычвалі сваіх багоў і ўяўленні адразу з некалькіх старажытных культур. Гэта называецца *сінкрэтызмам*, або змяшэннем рэлігій.

Раней людзі адчувалі моцную прыналежнасць да свайго ўласнага народу і свайго ўласнага горада-дзяржавы. Але пакрысе такія межы і лініі падзелу прападаюць і многія людзі робяцца няўпэўненымі і сумняваюцца наконт сваіх светапоглядаў. Уся позняя Антычнасць была прасякнута малавер’ем, заняпадам культуры і безнадзейнасцю. „Свет састарэў”, — як тады гаварылі.

Агульным паміж ўзнікненнем новых рэлігій і элінізмам было тое, што ўсе яны грунтаваліся на нейкім вучэнні пра тое, як уратаваць чалавека ад смерці. Часцяком з гэтага вучэння рабілася таямніца. Калі чалавек верыў у нейкае вучэнне і, акрамя таго, выконваў пэўныя рытуалы, у яго з’яўлялася надзея, што душа яго не памрэ, але будзе мець вечнае жыццё. Нейкія пэўныя *веды* пра тое, як насампрэч Сусвет ўпарадкаваны, для выратавання душы былі такімі ж важнымі, як і рэлігійныя абрады.

Гэта што да новых рэлігій, Сафія. Але *філасофія* таксама паступова рушыла ў напрамку „выратавання” і суцяшэння на жыццёвым шляху. Філасофская веда была каштоўнай не толькі сама па сабе, яна таксама вызваляла чалавека ад страху перад смерцю і безнадзейнасці. Такім чынам зніклі межы паміж рэлігіяй і філасофіяй.

Увогуле, можна сказаць, што эліністычная філасофія нічога новага не прыдумала. Не з’явілася ніякага новага Платона або Арыстоцеля. Наадварот, ідэі трох выбітных філосафаў з Афінаў леглі ў аснову многіх філасофскіх плыняў, пра якія я неўзабаве кораценька раскажу.

Змяшэнне досведу розных культур адбілася таксама на эліністычнай *навуцы*. Ключавая роля ў развіцці навуковых ведаў належала Александрыі: менавіта ў гэтым егіпецкім горадзе перакрыжоўваліся традыцыі Усходу і Захаду. Афіны са сваімі філасофскімі школамі, закладзенымі Платонам і Арыстоцелем, па-ранейшаму заставаліся філасофскай сталіцай, а Александрыя стала навуковым цэнтрам. Са сваёй велічэзнай бібліятэкай гэты горад зрабіўся цэнтрам развіцця матэматыкі, астраноміі, біялогіі і медыцыны.

Мы можам параўнаць эліністычную культуру з сучасным светам. XX стагоддзе таксама вызначаецца паступовым развіццём адкрытага сусветнага грамадства. І ў наш час гэта таксама прыводзіць да значных пераменаў у светапоглядзе і ў стаўленні да рэлігіі. Як напачатку нашай эры ў Рыме можна было сустрэць уяўленні пра багоў Грэцыі, Егіпта і краін Усходу, так і напрыканцы XX стагоддзя можна знайсці

рэлігійныя ўяўленні з розных куткоў свету ва ўсіх больш-менш буйных еўрапейскіх гарадах.

І ў наш час мы таксама назіраем, як мешаніна старых і новых рэлігій, філасофіі і навукі фармуе новыя прапановы на „рынку светапоглядаў”. Дужа багата з так званых „новых ведаў” — гэта, напраўду, старыя ісціны, якія, дарэчы, бяруць свой пачатак у элінізме.

Як мы ўжо згадалі, эліністычныя філосафы працягвалі разважаць над праблемамі, узнятымі Сакратам, Платонам і Арыстоцелем. Усіх іх аб’ядноўвалі пошукі адказу на пытанне, як лепш чалавеку жыць і паміраць. Такім чынам, у парадак дня была пастаўлена *этыка*. У новым сусветным супольстве яна зрабілася найважнейшым прадметам філасофскіх даследванняў. Ставілася такое пытанне: што ёсць сапраўднае шчасце і як яго дасягнуць. Мы разгледзім чатыры такія філасофскія плыні:

Кінікі

Расказваюць, нібыта аднойчы, пастаяўшы перад лаўкаю з раскладзеным таварам, Сократ усклікнуў: „Як багата ўсяго, што мне не трэба!”

Гэты выраз можна вынесці ў загаловак *філасофіі кінікаў*, якую у Афінах каля 400 г. да н.э. заснаваў *Антысфен*. Ён быў вучнем Сократа і захапляўся перш за ўсё Сократавай непераборлівасцю.

Кінікі сцвярджалі, што сапраўднае шчасце не ў знешніх рэчах, такіх як матэрыяльная раскоша, палітычная ўлада і моцнае здароўе. Сапраўднае шчасце — гэта не трапіць у залежнасць ад такіх вось выпадковых і мінулых рэчаў. Якраз таму, што шчасце ад усяго такога не залежыць, яго ўсе могуць дасягнуць. Акрамя таго, аднойчы дасягнуўшы, яго нельга згубіць.

Самым вядомым кінікам быў вучань Антысфена *Дыяген*. Расказваюць, што Дыяген жыў у бочцы і, акрамя адзежыны, кія й кайстры, нічога не меў. (Пры такім раскладзе адабраць у яго шчасце было не так проста!) Аднойчы, калі ён сядзеў і грэўся на сонцы ля сваёй бочкі, да яго прыйшоў Аляксандр Вялікі. Ён стаў перад мудрацом і спытаў, ці не можа ён зрабіць што-небудзь для Дыягена. „Можаш, — адказаў Дыяген. — Пасунься на крок убок, а то ты засціш мне сонца”. Тым Дыяген паказаў, што быў багацейшым і шчаслівейшым за ўсемагутнага заваёўніка, бо ні ў чым не меў патрэбы.

Кінікі меркавалі, што чалавеку не след турбавацца пра сваё здароўе. Нават пакуты і смерць не павінны яго клапаціць. Таксама чалавеку не след заходзіцца ад хваляванняў праз пакуты іншых людзей.

Ад слова „кінік” паходзіць слова „цынік”, якое ў наш час ўжываецца са значэннем „нячулы да пакутаў іншых”.

Стоікі

Кінікі зрабілі ўплыў на *філасофію стоікаў*, якая ўзнікла ў Афінах каля 300 г. да н.э. Яе заснавальнікам быў *Зянон*, які нарадзіўся на выспе Кіпр, але далучыўся да кінікаў у Афінах пасля крушэння карабля. Ён звычайна збіраў сваіх прыхільнікаў у крытай каланададзе — порціку. Назва „стоік” паходзіць ад грэцкага слова „стоа”, то бок „порцік”. Пазней стаіцызм зрабіць значны ўплыў на рымскую культуру.

Падобна Геракліту, стоікі меркавалі, што ўсе людзі надзеленыя адным тым самым сусветным розумам, або „логасам”. Яны меркавалі, што кожны чалавек — гэта нібы свет у мініятуры, „мікракосмас”, у якім адбіваецца „макракосмас”.

Гэта прывяло да ідэі пра існаванне нейкага ўніверсальнага права, так званага „натуральнага права”. З-за таго, што натуральнае права грунтуецца на адвечным розуме чалавека і Сусвету, яно не змяняецца ні ў часе ані ў прасторы. Тым самым стоікі прымаюць бок Сократа, які казаў супроць сафістаў.

Натуральнае права распаўсюджваецца на ўсіх людзей, у тым ліку рабоў. Зборы законаў розных дзяржаў ўспрымаліся стоікамі як непаўнаважныя падабенствы „права”, закладзенага ў самой прыродзе.

Стоікі не толькі не рабілі розніцы паміж асобным чалавекам і Сусветам, яны таксама не згаджаліся на проціпастаўленне паміж „духам” і „матэрыяй”. На іх думку, існуе толькі адна прырода. Такі погляд называецца „манізмам” (у адрозненне, напрыклад, ад ярка выражанага „дуалізму” Платона, інакш кажучы, падзелу рэчаіснасці на дзве часткі).

Як сапраўдныя дзеці свайго часу, стоікі былі перакананымі „касмапалітамі”. Яны, так бы мовіць, былі больш адкрытыя тагачаснай культуры, чым „філосафы з бочкі” (кінікі). Яны звярталі ўвагу на чалавечае супольства, цікавіліся палітыкай, а многія з іх былі актыўнымі палітычнымі дзеячамі, як, напрыклад, рымскі кесар *Марк Аўрэлій* (121-180). Яны садзейнічалі пашырэнню грэцкай культуры і філасофіі ў Рыме, асабліва прамоўца, філосаф і палітык *Цыцэрон* (106-43 до н.э.). Менавіта ён сфармаваў самое паняцце „гуманізм”, то бок такое светаўспрыманне, якое ставіць у цэнтр асобнага чалавека. Пазней стоік *Сэнэка* (4 г.да н.э. — 65 г.н.э.) сказазаў: „Чалавек чалавеку — святыня”. У далейшым гэтыя словы зрабіліся лозунгам для ўсёй гуманістычнай плыні.

Апроч таго, стоікі падкрэслівалі, што ўсе натуральныя працэсы — як то, напрыклад, хвароба або смерць — адбываюцца па нязменных законах прыроды. Таму чалавеку след навучыцца пакорлівасці свайму лёсу. Нічога не адбываецца выпадкова, меркавалі яны. Усё адбываецца з немінучасцю, і не дужа дапаможа скардзіцца на свой лёс, калі ён стукае ў дзверы. Але й шчаслівых падзеі ў жыцці чалавеку таксама след прымаць супакойна. Тут мы бачым падабенства з кінікамі, якія сцвярджалі, што ўсе вонкавыя рэчы не маюць ніякага значэння. Да гэтай пары мы гаворым „стоік” пра чалавека, які трымае ў цуглях свае пачуцці.

Эпікурэйцы

Як мы ўжо гаварылі, Сакрата займала пытанне, як чалавеку належыць жыць. І кінікі, і стоікі тлумачылі яго так, што чалавек павінен быў вызваліцца ад матэрыяльнай раскошы. Але ў Сакрата быў таксама вучань, якога звалі *Арысціп*. Вось ён меркаваў, што мэтай жыцця павінна было стаць дасягненне найбольшага пачуццёвага задавальнення. „Найвышэйшае дабро — асалода, найвышэйшае зло — пакута”, — гаварыў Арысціп. Такім чынам яму хацелася вынайсці спосаб існавання, які б дазволіў унікнуць будзь-якой формы пакуты. (Мэтаю кінікаў і стоікаў было *вытрымаць* усялякія формы пакуты. Гэта не зусім тое, што ўсімі сіламі намагацца *ўнікнуць* пакуты.)

Каля 300 г. да н.э. *Эпікур* (341-270) заснаваў у Афінах філасофскую школу (школу эпікурэйцаў). Ён развіў Арысціпаву этыку насалоды і спалучыў яе з Дэмакрытавым вучэннем пра атамы.

Расказваюць, што эпікурэйцы збіраліся ў садзе. Таму іх празвалі „філосафамі з сада”. Над уваходам у сад нібыта вісела шыльда са словамі „Падарожнік, табе тут будзе добра. Тут асалода — найвышэйшае дабро.”

Эпікур заўважаў, што вынікі задавальнення заўсёды трэба сувымераць з магчымымі пабочнымі дзеяннямі. Калі табе даводзілася аб’есціся шакаладам, ты разумееш, што я маю на ўвазе. Калі не, тады даю табе наступнае заданне: вазьмі свае сабраныя грошы і на дзвесьце крон купі шакаладу. (Зыходжу з таго, што ты любіш шакалад.) А цяпер для практыкавання важна, каб ты наважылася з’есці ўвесь шакалад адразу. Праз якіх паўгадзіны пасля таго, як ты з’ясі ўсю гэтую смакату, табе стане зразумела, што Эпікур меў на ўвазе, калі гаварыў пра „пабочныя дзеянні”.

Эпікур мекаваў таксама, што вынік ад імгненнага задавальнення трэба сувымераць з магчымасцю атрымаць большую, даўжэйшую або мацнейшую насалоду пазней. (Ну, напрыклад, ты вырашаеш цэлы год не есці шакаладу, таму што табе хочацца адкласці ўсе кішэнныя грошы на новы ровар або дарагія вакацыі за мяжой.) У адрозненне ад жывёл, чалавек мае магчымасць планаваць сваё жыццё. Ён здольны рабіць „разлік сваіх насалод”. Смачны шакалад, натуральна, мае сваю каштоўнасць, але ж ровар і падарож да Англіі таксама яе маюць.

Эпікур звяртае ўвагу на тое, што „насалода” не заўсёды тое самае, што пачуццёвае задавальненне, як, напрыклад, у выпадку з шакаладам. Сюды адносяцца таксама такія каштоўнасці, як сяброўства і сузіранне мастацтва. Апроч таго, каб атрымаць насалоду ад жыцця, трэба было глядзець старадаўнія грэцкія ідэалы, такія як самавалоданне, умеркаванасць і душэўны спакой. Жарсьці трэба ўтаймоўваць. А стрываць пакуту дапаможа нам душэўны спакой.

У сад Эпікура часта прыходзілі людзі, якія пакутвалі ад страху перад багамі. Карысным сродкам у барацьбе з рэлігіяй і забабонамі стала Дэмакрытава вучэнне пра атамы. Для добрага жыцця немалаважным было таксама перамагчы страх перад смерцю. Што да гэтага пытання, дык тут Эпікур скарыстаўся Дэмакрытавай тэзай пра „атамы душы”. Ты, напэўна, помніш, што той адмаўляў існаванне жыцця пасля смерці, таму што, калі мы паміраем, усе „атамы душы” разлятаюцца ва ўсе бакі.

Эпікур тлумачыў даволі проста: „Смерць не мае да нас аніякага дачынення. Таму што пакуль мы ёсць, то смерці яшчэ няма. Калі ж прыходзіць смерць, то нас ужо няма”. (Вядома, што ніхто з памерлых напраўду ніколі не скардзіцца.)

Сам Эпікур падагульніў сваю вызваленчую філасофію выслоўем, якое ён называў „лекамі на чатыры зёлкі”:

Не трэба баяцца багоў. Не трэба хвалявацца пра смерць. Дабро лёгка дасягнуць. Страх лёгка стрываць.

Ужо не ў першыню ў грэцкай культуры справа філосафа параўноўвалася са справаю лекара. Тут маецца на ўвазе, што чалавеку варта мець „філасофскую аптэчку”, у якой бы месціліся гэтыя чатыры карысныя зёлкі.

У адрозненне ад стоікаў, эпікурэйцаў мала цікавілі палітыка й жыццё грамадства. „Жыві непрыкметна!”, — раіў Эпікур. Яго „сад” можна, напэўна, параўнаць з сучаснымі камунамі. Сёння таксама многія шукаюць нейкую выспу або прыстанак, каб захавацца ад сусветнага грамадства.

Пасля смерці Эпікура многія яго паслядоўнікі сталі разумець пад насалодай адно атрыманне пачуццёвых задавальненняў. Іх лозунгам стала: „Жыві імгненнем!”. Слова „эпікурэец” стала агульным для нястрыманых у насалодзе людзей і носіць сёння зневажальнае адценне.

Неаплатанізм

Мы пабачылі, якое развіццё атрымалі ідэі Сакрата ў філасофскіх школах кінікаў, стоікаў і эпікурэйцаў. Апроч таго, яны карысталіся вучэннямі дасакратыкаў Геракліта і Дэмакрыта. А вось самая значная філасафская плынь Позняй Антычнасці развівалася перш-наперш пад уплывам Платонавага вучэння пра ідэі. Таму мы называем яе неаплатанізмам.

Самым вядомым неаплатонікам быў *Плацін* (каля 205-270), які вывучаў філасофію ў Александрыі, але пазней перабраўся ў Рым. Варта заўважыць, што ён выхоўваўся менавіта ў Александрыі — горадзе, які ўжо шмат стагоддзяў быў месцам перакрывавання грэцкай філасофіі і ўсходняй містыкі. Разам з Плацінам у Рым прыйшло вучэнне пра ўратаванне, якое пазней стане галоўным канкурэнтам хрысціянства. Шмат у чым неаплатанізм паўплывае таксама на хрысціянскае багаслоўе.

Ты помніш Платонава вучэнне пра ідэі, Сафія? Ён раздзяляў свет ідэй і свет пачуццёвых успрыманняў. Разам з тым ён увёў таксама выразны падзел паміж чалавечай душой і чалавечым целам. Так чалавек зрабіўся падвойнай істотай: наша цела складаецца з зямлі й пылу, як і ўсё іншае ў пачуццёвым свеце, але мы таксама маем неўміручую душу. У гэта верылі многія старажытныя грэкі яшчэ задоўга да Платона. Акрамя таго, Плаціну былі вядомы падобныя вераванні ў Азіі.

Плацін меркаваў, што свет нацягнуты паміж двух палюсоў. На адным канцы яскравее боскае святло, які ён назваў „Адзінае”. Іншы раз ён называе гэта „Богам”. На другім канцы — непраглядная цемра, куды не пранікае святло ад „Адзінага”. Але Плацін адзначаў, што цемры напраўду не існуе. Гэта толькі адсутнасць святла, а самой цемры — няма. Адзінае, што існуе, — гэта „Бог”, або „Адзінае”, але кожная

яснась ад крыніцы святла пакрысе рассейваецца ў змроку, таму недзе праходзіць мяжа, за якую боскім прамяням будзе не дабрацца.

Па меркаванні Плаціна, душа асветлена прамянямі „Адзінага”, а матэрыя — гэта цемра, якая напраўду не існуе. Але на ўсе формы ў прыродзе таксама ідзе кволае свячэнне ад „Адзінага”.

Уяві сабе вялізнае вогнішча, раскладзеная сярод ночы, Сафія. Ад вогнішча ва ўсе бакі ляцяць іскры. Паблізу вогнішча будзе светла, як удзень, на адлегласці ў шмат кіламетраў таксама можна ўбачыць цьмяны бляск далёкага вогнішча. Калі мы рушым далей, мы пабачым адно маленькую бліскуючыю рыску, як бы ад ліхтара ўпоцемках. А калі мы пойдзем яшчэ далей, то святло нас не дасягне. У нейкім месцы праменне рассейваецца па ночы, а калі робіцца зусім цёмна, то мы нічога не бачым. Ні нават ценяў або абрысаў.

А цяпер уяві сабе, што рэчаіснась і ёсць вось такое вогнішча. Тое, што гарыць, — гэта Бог, а цемра па-за вогнішчам — гэта халодная матэрыя, з якой зроблены людзі і жывёлы. Бліжэй да Бога знаходзяцца вечныя ідэі, якія з’яўляюцца першаснымі формамі ўсіх стварэнняў. Душа чалавека — гэта, перш за ўсё, „іскра ад вогнішча”. Але паўсюль у прыродзе таксама бліскаціць ад боскага святла. Мы бачым яго ва ўсіх жывых істотах: ва мне самім, ружы або лугавым званочку ёсць такое святло. Найдалей ад жывога Бога знаходзяцца зямля, вада і каменне.

Кажу табе, што ва ўсім існым сакрытая боская таямніца. Яна прамяніцца ў сланечніку або маку. Гэту непасціжную таямніцу мы ловім у матыльку, які ляціць з бадзелька, або залатой рыбцы, якая плавае ў акварыі. Усё ж найбліжэй да Бога мы становімся праз нашу душу. Толькі там мы ўз’ядноўваемся з найвялікшай таямніцай жыцця. У рэдкія моманты можна адчуць, што мы і ёсць *сама боская таямніца*.

Выкарыстанне вобразаў у Плаціна нагадвае Платонаву прыпавесць пра пячору: чым бліжэй да выхаду, тым бліжэй да крыніцы ўсяго бытнага. Але ў адрозненне ад Платонавага выразнага двухдзялення рэчаіснасці, мысленне Плаціна прасякнута імкненнем да цэласнасці. Усё адзіна, таму што ўсё Бог. Нават цені на самой глыбіні Платонавай пячоры маюць кволае зьяненне ад „Адзінага”.

За сваё жыццё Плацін некалькі разоў перажыў уз’яднанне душы з Богам. Такі досвед мы называем *містычным вопытам*. Але такім вопытам валодаў не адзін Плацін. Ва ўсе часы ва ўсіх культурах былі людзі, якія паведамлялі пра нешта падобнае. Яны па-рознаму апісваюць свой досвед, але асноўныя рысы застаюцца ва ўсіх нязменнымі. Разгледзім некаторыя з іх.

Містыка

Містычны вопыт — гэта калі чалавек перажывае адзінства з Богам або „сусветнай душой”. У многіх рэлігіях адзначаецца, што паміж Богам і яго стварэннем ляжыць прорва, але містык не адчувае існавання ніякай прорвы. Ён ці яна перажывае „ўзыход да Бога” або „ўз’яднанне” з Ім.

Насампрэч, тое, што мы ў паўсядзённым жыцці называем „я” — гэта не наша сапраўднае я. У нейкія моманты мы здольныя адчуць сябе часткаю нейкага большага я. Адны містыкі называюць гэта „Богам”, іншыя — „сусветнай душой”, „маці прыродай” або „тварэннем свету”. Пад час такога ўз’яднання містык адчувае, што ён „губляе сябе самога”, знікае ў бостве або расчыняецца ў ім, як кропля вады „губляе сябе”, калі мяшаецца з марскою вадой. Адзін індыйскі містык апісаў гэта так: „Калі быў я, то Бога не было. Зараз ёсць Бог, але мяне больш няма”. Хрысціянскі містык *Сылезіус* (1624-1677) неяк сказаў: „Як, дасягнуўшы мора, робіцца кропля морам, так, дасягнуўшы Бога, стане душа Богам”.

Ты думаеш, напэўна, што „згубіць самое сябе” не дужа прыемна. І тут я цябе разумею, Сафія. Але справа ў тым, што ты губляеш так неверагодна мала ў параўнанні з тым, што табе даецца у замену. Ты губляеш сябе акурат такою, якою ты ёсць у гэты момант, але разам з тым, разумееш, што напраўду ты ёсць нешта намнога большае. Ты — гэта тварэнне свету. Ты і ёсць тая самая душа Сусвету, дарагая Сафія. Ты і ёсць Бог. Калі ты мусіш згубіць сябе як Сафію Амундсэн, суцяш

сябе, што гэтае „я на кожны дзень” ты ўсё роўна аднойчы страціш. Тваё сапраўднае я — якое ты адчуваеш, толькі губляючы сябе, — гэта, на думку містыкаў, дзіўны агонь, які гарыць вечна.

Але такі містычна досвед не заўсёды прыходзіць сам. На сустрэчу з Богам містык часта мусіць ісці „шляхам ачышчэння і азарэння”. Гэта шлях складаецца з простага жыцця і розных медытатывных захадаў. Як толькі містык дасягае мэты, ён скажа: „Я Бог” або „Я — гэта Ты”.

Містычныя напрамкі характэрны для ўсіх буйных сусветных рэлігій. І апісанні містыкам свайго містычнага вопыту аказваюцца дужа падобныя да такога вопыту, набытага ў іншых культурных умовах. Культурная аснова ўпершыню выяўляецца, калі містык тлумачыць свой містычны вопыт з пункту гледжання рэлігіі або філасофіі.

У *заходній містыцы*, то бок у межах іўдзейства, хрысціянства і іслама, містыкі адзначаюць, што перажываюць сустрэчу з існым Богам. Нават калі Бог прысутнічае і ў прыродзе, і ў чалавечай душы, ён таксама ўзнесены высока над светам. Ва *ўсходняй містыцы*, то бок у межах індызма, буддызма і кітайскай рэлігіі, апісваюць звычайна суцэльнае ўз’яднанне з Богам або „сусветнай душой”. „Я сусветная душа” або „Я — Бог”, сказаў бы такі містык. Таму што Бога ў свеце нельга лакалізаваць, ён паўсюль і нідзе.

Асабліва ў Індыі яшчэ задоўга да Платона такія містычныя плыні былі дужа распаўсюджанымі. Неяк *Свамі Вівекананда*, які спрыяў распаўсюджванню ідэй індызма на Захадзе, сказаў:

„Як у некаторых сусветных рэлігіях сцвярджаецца, што атэіст — гэта чалавек, які не верыць у існага Бога па-за межамі самога сябе, так мы называем атэістам чалавека, які ў самога сябе не верыць. Менавіта няверу ў веліч сваёй уласнай душы мы называем атэізмам”.

Містычны вопыт мае значэнне і для этыкі. Былы прэзідэнт Індыі *Радхакрышнан* сказаў неяк: „Любі бліжняга свайго, як самога сябе, бо то ты й ёсць. Верыць, што твой бліжні — гэта не ты, — ілюзія”.

Нават сёння знойдуцца людзі, якія не практыкуюць ніякай рэлігіі, але якія зазнаюць містычны вопыт. На іх раптам сыходзіць „касмічны розум” або агортвае „пачуццё акіяну”. У такія моманты яны адчуваюць сябе выкінутымі з часу і ім адкрываецца свет „с пункту погляду вечнасці”.

Сафія паварушылася ў ложку. Ёй захацелася адчуць, што ў яе ёсць цела.

Пакуль яна чытала пра Плаціна і містыкаў, ёй пачало здавацца, што яна расплываецца па пакоі, вылятае з акна і вісіць высока над горадам. Яна бачыла людзей унізе на плошчы, але яна ўсё плыла далей і далей — па-над зямным шарам, на якім яна жыла, па-над Паўночным морам і Еўропай, па-над Сахараі і разлеглымі саванамі Афрыкі.

Увесь неабсяжны зямны шар ператварыўся ў жывую істоту і здавалася, што гэтай істотай і была сама Сафія. „Я і ёсць свет”, думалася ёй. Увесь гэты вялічэзны Сусвет, які часта здаваўся Сафіі непасціжым і наводзіў на яе страх, — і было яе ўласнае я. Цяпер Сусвет выглядаў бяскрайнім і велічным, але зараз і ёй самой ні канца не было і ні краю.

Гэтае дзіўнае адчуванне хутка мінула, але Сафія ні на кроплю не сумнявалася, што яно назаўсёды застанецца з ёю. З яе нібы штосьці вырвалася вонкі і змяшалася з рэштаю свету, гэта як нехта крапнуў фарбы ў пітнік і уся вада афарбавалася.

Калі ўсё скончылася, яна нібы прачнулася ад дзіўнага сну. Балела галава. Сафія амаль расчаравана зазначыла, што мае цела і яно намагаецца паварушыцца. Пакуль яна ляжала на жываце і чытала аркушы ад Альбэрта Кнокса, у яе задрэнцвела спіна. Але ўражанні яна атрымала надзвычайныя.

Нарэшце Сафія здолела злезці з ложка. Яна прабіла ў аркушах дзіркі і пацапіла іх на колцы разам з другімі лекцыямі, а пасля пайшла ў сад.

Тут радасна, нібы ў дзень стварэння свету, цілінькалі птушкі. На бярозах за старымі трусінымі клеткамі так яскравела светла-зялёнае лісцейка, што здавалася, нібы тварэц пакуль не скончыў разбаўляць фарбы.

Ёй цяпер што, сапраўды лічыць, што ўсё існае — гэта адно боскае я? І што яе душа — гэта „іскра ад вогнішча”? Калі так, то атрымоўвалася, што яна сама была боскаю істотай.

ПАШТОЎКІ

... я накладаю на сябе строгую цэнзуру...

Наступныя некалькі дзён ад настаўніка філасофіі больш лістоў не прыходзіла. У чацвер святкавалі 17 траўня. 18 заняткаў у школе таксама не было.

Па дарозе са школы ў сераду шаснаццатага Ёрунь раптам спытала:

— Як наконт выправы з палаткай?

Першае, пра што падумалася Сафіі, дык гэта, што ён нельга надоўга сыходзіць з дому. Але яна адказала:

— Я не супраць.

Праз якіх пару гадзін Ёрунь прыйшла да Сафіі з вялізным заплечнікам. Сафія таксама склала заплечнік і падвязала да яго палатку. Яшчэ ў іх былі спальныя мяшкі і цёплая бялізна, посцілкі і кішэнныя ліхтарыкі, вялікія тэрмасы з гарбатай і мноства рознага смакоцця.

Недзе а пятай вярнулася дадому маці, і дзяўчаты атрымалі цэлую навуку пра тое, што ім след і няслед рабіць. Арамя таго, маці хацелася дакладна ведаць, дзе яны збіраюцца ставіць палатку.

Яны адказалі, што палатку паставяць на Цецяруковым узвышшы. Можна, раніцай ім пашчасіць пачуюць такаванне цецярука.

Але Сафію цягнула туды не толькі з-за цецярука. Наколькі ёй было вядома, ад Цецяруковага ўзвышша да Маёравай хаткі было рукой падаць. Нешта цягнула яе туды, але сама яна ні за вошта другі раз туды не пайшла б.

На павароце супраць Сафіінага дома яны выбраліся на сцежку. Ёрунь і Сафія гаварылі пра ўсякую ўсячыну, і Сафіі было добра ад таго, што можна не думаць пра філасофію.

Каля васьмай яны паставілі палатку на роўнядзі ля Цецяруковага ўзвышша. Уладкаваліся на начлег, падаставалі спальныя мяшкі. А калі ўправіліся з ладнымі лустамі хлеба, Сафія спытала:

— Ты чула пра Маёраву хатку?

— Якую яшчэ Маёраву хатку?

— Недзе тут у лесе стаіць дамок... ля азярца. Некалі там жыў адзін дзівакаваты маёр, таму месца й называецца Маёрава хатка.

— А зараз там жывуць?

— Можна й жывуць, пойдзем пабачым?

— А гэта дзе?

Сафія паказала паміж дрэў.

Ёрунь ісці туды не дужа й хацелася, але, нарэшце, яна згадзілася. Сонца заходзіла.

Спачатку яны ішлі паміж высокіх елак, а пазней мусілі лезці праз густы хмызняк. Нарэшце, дзяўчаты выбраліся на сцежку. Ці гэтай сцежкай яна ішла ўранцы ў нядзелю?

Гэтай, а хутка паміж дрэвамі зправа ад сцежкі нешта заблішчэла.

— Гэта там, — сказала Сафія.

Хутка яны стаялі ля азярца. Сафія прыставіла далонь да вачый і паглядзела ў бок дамка. На гэты раз вокны былі зачыненыя аканіцамі. Чырвоная будынінка выглядала такою закінутай, што Сафія не магла ўспомніць, калі апошнім разам нешта такое бачыла.

Ёрунь азірнулася.

— Мы што, пойдзем па вадзе? — спытала яна.

— Не, паплынем на чаўне.

Сафія махнула ў бак чароту. Там стаяў човен, акурат як і тым разам.

— Ты што, была тут?

Сафія пакруціла галавой. Раскажы зараз сяброўцы пра першыя адведзіны — і пытанняў не абярэшыся. І як ёй не расказаць тады пра Альбэрта Кнокса і курс філасофіі?

Пакуль дзяўчаты грэблі да дамка, яны жартавалі і смяяліся. На гэты раз, калі яны прысталі да берага, Сафія выцягнула амаль увесь човен на бераг. Хутка яны ўжо стаялі ля дзвярэй. Ёрунь паляпала па клямцы, у хаце напраўду нікога не было.

— Зачынена... А ты, здаецца, думала, што адкрыта?

— Мож, мы пашукаем ключ? — прапанавала Сафія.

І сама пачала глядзець пад каменнямі на прызбе.

— Ды ну цябе, давай вернемся назад да палаткі, — праз некаторы час буркнула Ёрунь.

Але Сафія радасна завішчэла:

— Знайшла! Знайшла!

Яна ўрачыста выцягнула ключ, уставіла яго ў замок і дзверы адамкнуліся.

Сяброўкі пракраліся, нібы злодзеі, у хату. Там было холадна і цёмна.

— Я нічога не бачу, — шапнула Ёрунь.

Але Сафія й гэта прадугледзела. Яна выцягнула з кішэні пачак запалак і шоргнула адной. Да таго, як запалка патухла, яны здолелі разгледзець хіба, што ў хаце нікога не было. Сафія шоргнула яшчэ адной запалкай, на гэты раз яна заўважыла недагарак свечкі ў падсвечніку з кутага жалеза, які стаяў на коміне. Трэцяй запалкай Сафія распаліла свечку і квалае цяпельца асвятліла маленькую вітальню, у якой стаялі дзяўчаты.

— Глядзі ты, такі маленькі агеньчык, а колькі многа ад яго святла! — заўважыла Сафія.

Ёрунь кіўнула. Але Сафія не сунімалася:

— Але недзе гэтае святло канчаецца. На самой справе, цемры як такой не існуе.

Гэта толькі адсутнасць святла.

— Ат, не наводзь страху. Хадзем лепш адсюль!

— Спярыша паглядзімся ў люстэрка.

Сафія паказала ў бок люстэрка ў масянжовай раме, што вісела над камодай, як і той раз.

— Якое прыгожанькае...

— Ты глядзі, яно зачараванае.

— „Люстра мілае, скажы, ды ўсю праўду далажы: хто на свеце ўсіх мілей, усіх румяней і бялей?”

— Я не жартую, Ёрунь. Калі глянуць праз гэтае люстэрка, то можна пабачыць па той бок.

— Ты ж казал, што ніколі тут не была. Табе што, напалохаць мяне захацелася?

Сафія нічога не адказала.

— Sorry!

Тут Ёрунь заўважыла нешта ў кутку на падлозе. Каробачка нейкая. Ёрунь падняла яе.

— Глядзі, паштоўкі, — сказала яна.

Сафіі аж дыхаць заняло:

— Не чапай! Чуеш? Не смей іх чапаць!

Ёрунь здрыганулася і выпусціла каробку з рук, нібы апарыўшыся. Паштоўкі паразляталіся па падлозе. Яна рассмяялася:

— Гэта ўсяго толькі паштоўкі.

Ёрунь села на падлогу і пачала іх збіраць. Сафія села побач з ёю.

— Ліван... Ліван... Ліван... Усе паштоўкі праштампаваны ў Ліване, — заўважыла Ёрунь.

— Знаю, — уздыхнула Сафія.

Ёрунь павярнулася да Сафіі і зазірнула ёй у вочы:

— Ты ўсё ж тут была раней.

— Ну так, была.

Ёй раптам прыйшло ў галаву, што прасцей было ў тым прызнацца. Нічога дрэннага не станеца, калі яна раскажа сяброўцы крышку пра тыя дзівосы, якія з ёй адбываліся апошнім часам.

— Мне проста не хацелася табе расказваць, пакуль мы тут не пабываем.

Ёрунь разглядала паштоўкі.

— Яны ўсе на імя нейкай Хільды Мёлер Кнаг.

Толькі тут Сафія падабрала пару паштовак:

— А адрас ёсць?

— Хольда Мёлер Кнаг, атрымальнік Альбэрта Кнокс, Лілеван, Нарвегія, — чытала Ёрунь.

Сафія з палёгкаю ўздыхнула. Яна баялася, што на гэтых паштоўках таксама атрымальнікам значылася яна, Сафія Амендсэн. Сафія пачала ўглядацца ў паштоўкі.

— 28 красавіка... 4 траўня... 6 траўня... 9 траўня... Паштоўкі былі праштампаваныя ўсяго некалькі дзён назад.

— А глядзі сюды... Усе штампы *па-нарвежску*. Глядзі яшчэ — «Батальён ААН». І маркі таксама нарвежскія.

— Думаю, што так ім трэба. Ну, і пошта там у іх свая, каб заставацца нейтральнымі.

— А як яны пошту адпраўляюць дамоў?

— Мабыць, з ваенным самалётам.

Сафія паставіла свечку на падлогу. Сяброўкі пачалі чытаць паштоўкі. Ёрунь паскладала іх па парадку і ўзяла першую:

Дарагая Хільда, павер, я такі шчаслівы, што хутка прыбуду ў Лілесанд. Разлічваю прыязьміцца ў Хевіку вечарам на Купалле. Больш за ўсё мне б хацелася трапіць на тваё пятнаццацігоддзе, але я ваенны і мушу падпарадкоўвацца загадам. Затое абяцаю табе, што вялікі падарунак да дваіго дня народзінай я выбіраў рупліва.

Тата, які заўжды думае пра тваю будучыню.

PS.: Копію гэтага ліста я пасылаю асобе, якая нам абаім добра вядома. Ты мяне зразумееш, Хільдэмор. Якраз зараз я асабліва таямнічы, але ты мяне зразумееш.

Сафія ўзяла наступную паштоўку:

Дарагая Хільда, тут мы жывём адным днём. Калі я што і буду ўспамінаць пра гэтыя месяцы ў Ліване, дык гэта доўгія гадзіны чакання. Але я раблю ўсё, каб ты атрымала добры падарунак да свайго пятнаццацігоддзя. Больш пакуль што нічога сказаць не магу. Я накладваю на сябе строгую цэнзуру.

Твой тата.

У сябровак ад цікавасці аж дух зацяло. Яны нічога не казалі, адно захоплена чыталі паштоўкі далей:

Дарагое маё дзіця, мне б хацелася пасылаць табе лісты з белым голубам. Але белых галубоў ў Ліване не дастаць. Калі гэтай ахопленай вайною краіне што і патрэбна, дык гэта белыя галубы. Каб толькі ААН аднойчы паспрыяла міру ва ўсім свеце.

PS.: Можна, тваё пятнаццацігоддзе нам раздзяліць з іншымі людзьмі? Паглядзім, калі я прыбуду дамоў. Але ты дагэтуль не здагадваешся, пра што я кажу.

Твой тата, якому хапае часу думаць пра нас абоіх.

Яны прачыталі шэсць паштовак, заставалася яшчэ адна. Там стаяла:

Дарагая Хільда, у мяне назбіралася столькі таемстваў вакол твайго дня народзінаў, што па некалькі разоў на дню мне так і хочацца патэлефанаваць табе і расказаць пра ўсё адразу. Падарунак усё большае й большае. А ведаеш, калі нешта робіцца вялікім, то гэта цяжка трымаць у сабе.

Твой тата.

PS.: Адноўчы ты сустрэнеш дзяўчынку, якую зовуць Сафія. Каб вы ведалі крыху адна пра адну яшчэ да таго, як сустрэнецца, я пасылаю ёй копіі ўсіх паштовак, якія прыходзяць табе. Павер мне, Хільда, хутка яна пачне пра ўсё здагадвацца. А пакуль ёй вядома не больш, чым табе. У яе ёсць сяброўка, якую зовуць Ёрунь. Можна, яна чым дапаможа?

Ёрунь і Сафія, прачытаўшы апошнюю паштоўку, толькі моўчкі сядзелі і адна на адну паглядалі. Ёрунь моцна сціскала Сафііну руку:

— Мне страшна, — вымавіла яна.

— Мне таксама.

— Якім чыслom праштампавана апошняя паштоўка?

Сафія паглядзела на штэмпель:

— 16 траўня. Сённяшнім.

— Такога не можа быць! — узлавалася Ёрунь.

Яны яшчэ раз уважліва прыгледзеліся да штэмпеля, там выразна значылася: «16.05.1990».

— Не можа быць, — не сунімалася Ёрунь. — Акрамя таго, розуму не дабярэ, хто мог гэтае напісаць. Ён павінен нас ведаць. Але як яму стала вядома, што якраз сёння мы прыйдзем сюды?

Найбольш перапужалася, вядома, Ёрунь. Бо для Сафіі як-ніяк усё гэта з Хільдай і яе татам было не ў навіну.

— Думаю, уся справа ў масянжовым люстэрку.

Ёрунь зноў здрыганулася.

— Ты што, хочаш сказаць, што паштоўкі самі вылятаюць прама з люстэрка ў той самы момант, як іх праштампуюць на пошце ў Ліване?

— А ў цябе ёсць лепшае тлумачэнне?

— Няма.

— Але тут ёсць яшчэ штосьці таемнае.

Сафія паднялася з падлогі і панесла свечку да сцяны, на якой віселі дзве карціны.

— «Бэрклі» і «Б'еркелі». Што гэта значыць?

— Не ведаю.

Свечка дагарала.

— Хутчэй хадзем адсюль! — прыскорвала Ёрунь.

— Іду, толькі люстэрка забяру, — яна пайшла да масянжовага люстра над белай камодай, стала на пальчыкі і зняла яго са сцяны. Ёрунь спрабавала запырэчыць, але Сафія яе не слухала.

Калі яны выйшлі з хаты, стаяла рэдзенькая травеньская ноч. З неба праточвалася яснасць, якой якраз хапала, каб выразна разгледзець абрысы хмызнякоў і дрэваў. Азярцо паходзіла на люстэрка, у якім гэта неба адбівалася. Сяброўкі няспешна павеславалі на той бок.

Па дарозе назад да палаткі дзяўчаты асабліва не размаўлялі, каб не перашкаджаць адна адной напружана думаць пра ўбачанае. Час ад часу ў іх з-пад ног вялятала спуджаныя птушка, пару разоў яны чулі, як утукала сава.

Як толькі дзяўчаты дабраліся да палаткі, яны тут жа пазалазілі ў спальныя машкі. Ёрунь не дазволіла Сафіі паставіць люстэрка ў палатцы. Перад тым, як заснуць, яны дамовіліся легчы далей ад уваходу ў палатку, каб было не так страшна. Сафія захапіла таксама паштоўкі. Яна паклала іх у кішэню ў спальны мяшок.

Наступнай раніцай яны прагнуліся рана. Сафія першая выкараскалася з мяшка, надзела боты і выйшла з палаткі. Вялікае масянжовае люстра ляжала ў траве. На ім

было поўна расы. Сафія выцерла расу світэрам і нахілілася над сваім уласным адбіткам. Здавалася, яна адначасова глядзіць на сябе зверху ўніз і знізу ўверх. На шчасце, новых паштовак з Лівана нідзе не было відаць.

Над роўнядзю за палаткай вісела шкумаццё ранішняй смугі, падобнае на камячкі ваты. Дробныя птушкі заходзіліся цўканнем, буйных жа птушак не было ні чуваць, ні бачыць.

Дзяўчаты панацягвалі на плечы яшчэ па аднаму світэру і расклаіся паснедаць ля палаткі. Хутка яны пачалі гаварыць пра Маёраву хатку і таемныя паштоўкі.

Паснедаўшы, яны злажылі палатку і выправіліся дадому. Усю дарогу Сафія сама цегла люстра пад пахай. Часам яна мусіла спыняцца, каб перадыхнуць: Ёрунь па-ранейшаму адмаўлялася дакранацца да люстра.

Калі яны амаль параўняліся з першым домам, нешта выбухнула. Сафія ўспомніла, што пісаў тата Хільды пра ахоплены вайною Ліван. Ёй падумалася, якая яна ўсё ж шчаслівая, што жыве ў мірнай краіне. Выбухі ішлі ад бяскрыўдных ляскавак.

Сафія запрасіла Ёрунь да сябе на гарачы шакалад. Маці пацікавілася, дзе яны знайшлі такое вялікае люстра. Сафія адказала, што яно ляжала ля Маёравай хаткі. Маці зноў запэўніла, што ўжо многа-многа гадоў там ніхто не жыве.

Калі Ёрунь пайшла дадому, Сафія пераапрацулася ў чырвоную сукенку. За рэшту Дня незалежнасці больш нічога не здарылася. Вечарам у навінах перадавалі рэпартаж пра тое, як нарвежскі батальён у Ліване святкаваў 17 траўня. Сафія аж прыліпла да экрана. Адзін з вайскоўцаў у тэлевізары мог быць бацькам Хільды.

Увечары 17 траўня Сафія павесіла вялікае мяснжовае люстра ў сваім пакоі. Наступнага дня ўранцы ў Схованцы яе чакаў новы жоўты капэрт. Яна яго раскрыла і адразу прынялася чытаць тое, што стаяла на белых аркушах.

ДВА КУЛЬТУРНЫЯ АСЯРОДДЗІ

... толькі так табе не прыйдзеца лунаць у пустой прасторы...

Не так шмат часу засталася да нашай сустрэчы, дарагая Сафія. Я разлічаваў на тое, што ты вернешся назад да Маёравай хаткі, таму й пакінуў там усе паштоўкі ад бацькі Хільды. Толькі так іх можна перадаць далей Хільдзе. Табе не трэба ламаць галаву над тым, як яна гэтыя паштоўкі атрымае. Да 15 чэрвеня яшчэ шмат вады сплыве ў мора.

Мы пабачылі, як эліністычныя філосафы на ўсе бакі пераапрацоўвалі ідэі стражытных грэцкіх філосафаў. Апроч таго, на іх пачыналі глядзець як на фундатараў рэлігіі. Плацін амаль што шанавалі Платона за збавіцеля чалавецтва.

Але нам вядома таксама, што ў разгледжаныя намі перыяды нарадзіўся другі збавіцель, і адбылося гэта па-за межамі грэка-рымскіх тэрыторый. Я маю на ўвазе *Езуса з Назарэта*. У гэтай главе мы разгледзім, як хрысціянства спакваля пачынае ўкарэньвацца ў грэка-рымскім свеце — гэта амаль як свет Хільды спакваля ўкарэньваецца ў наш свет.

Ёзус быў яўрэям, а ўсе яўрэі належаць да семіцкага культурнага асяроддзя. Грэкі і рымляне належаць да індаеўрапейскага культурнага асяроддзя. Таму мы з упэўненасцю можам сказаць, што еўрапейская цывілізацыя мае два карані. Да таго, як мы бліжэй разгледзім паступовае змяшэнне хрысціянства з грэка-рымскай культурай, пагаворым спачатку пра два гэтыя карані.

Индаеўрапейцы

Индаеўрапейскімі называюцца ўсе краіны і культуры, якія карыстаюцца індаеўрапейскімі мовамі. Да такіх моў адносяцца ўсе еўрапейскія мовы, за выключэннем фіна-ўгорскіх (саамскай, фінскай, эстонскай і венгерскай), а таксама баскскай. Большасць індыйскіх і іранскіх моў таксама належаць да індаеўрапейскай моўнай сям'і.

Прыблізна 4000 гадоў таму назад на землях вакол Чорнага і Каспійскага мораў жылі праіндаеўрапейцы. У хуткім часе пачалася міграцыя гэтых індаеўрапейскіх

плямёнаў, адны рынуліся на паўночны ўсход — да Ірану і Індыі, іншыя — на паўднёвы захад — да Грэцыі, Італіі і Гішпаніі, на захад — праз Сярэднюю Еўропу да Англіі і Францыі, на паўночны ўсход — да Скандынавіі і на поўнач — да Усходняй Еўропы і Расіі. Куды б індаеўрапейцы не прыходзілі, яны мяшаліся там з даіндаеўрапейскімі культурамі, але індаеўрапейская рэлігія і індаеўрапейская мова рабіліся дамінуючымі.

І старажытныя індыйскія Веды, і грэцкая філасофія, і нават сагі пра багоў *Сноры Стурлусана* былі, такім чынам, складзеныя на роднасных мовах. Але роднаснаю была не толькі мова. За роднасцю моваў стаіць таксама роднасць мыслення. Менавіта таму мы гаворым пра індаеўрапейскае „культурнае асяроддзе”.

На індаеўрапейскую культуру ў першую чаргу наляжыла свой адбітак вера ў мноства розных багоў. Тое, што называецца *політэізмам*. Назвы багоў, а таксама многія словы і выразы, звязаныя з асноўнымі падзеямі ў рэлігійным жыцці, сустракаюцца паўсюль, дзе жывуць індаеўрапейцы. Прывяду некалькі прыкладаў.

У старажытнай Індыі шанавалі бога неба *Д’яуса*. Па-грэцку гэтага бога завуць *Зеўс*, па-лацінску — *Юпітэр* (дакладней *Ёў-патэр*, што значыць „Бацька Ёў”), а па-старажытнанарвежску — *Тыр*. Такім чынам, назвы *Д’яус*, *Зеўс*, *Ёў* і *Тыр* — „дыялектныя” варыянты таго самага слова.

Ты, напэўна, помніш, што скандынаўскія вікінгі верылі ў багоў, якіх яны называлі *асамі*. Гэтае слова са значэннем „богі” таксама можна сустрэць па ўсім арэале рассялення індаеўрапейцаў. На старажытнай індыйскай мове (санскрыце) богі называюцца *асурамі*, а па-іранску — *ахурамі*. Другое слова са значэннем „бог” на санскрыце гучыць як *дзева*, па-іранску — *дэва*, па-лацінску — *дэус*, а па-старажытнанарвежску — *тывур*.

Акрамя таго, у Скандынавіі верылі ў цэлую групу багоў урадлівасці (напрыклад, *Н’ёрд*, *Фрэй* і *Фрэя*). Для гэтых багоў існавала асобная назва — *ваны*. Гэтае слова роднаснае лацінскай назве багіні ўрадлівасці *Венеры*. На санскрыце знойдзецца роднаснае *вані*, якое азначае „жаданне” або „хцівасць”.

Выразнае сваяцтва можна заўважыць таксама і ў асобных мітах, распаўсюджаных па ўсім арэале рассялення індаеўрапейцаў. Калі *Снуры Стурлусан* распавядае пра скандынаўскіх багоў, некаторыя з яго сагаў нагадваюць індыйскія міты, якія расказваліся 2-3000 гадоў раней. Безумоўна, на сагі *Снуры Стурлусана* паўплывалі асаблівасці прыродных умоў Скандынавіі, а на індыйскія міты — індыйская прырода. Але многія міты маюць адно ядро і агульнае паходжанне. Такое ядро найвыразней прасочваецца ў мітах пра жыватворныя напоі і барацьбу багоў з нейкай пачварай хаоса.

Нават у самім ладзе мыслення прасочваецца падабенства паміж індаеўрапейскімі культурамі. Напрыклад, усе яны ўспрымаюць свет, як прадстаўленне, у якім добрыя і злыя сілы няспынна вядуць паміж сабою барацьбу. Індаеўрапейцы, так бы мовіць, спрабуюць „акінуць вокам” будучыню свету.

Можна сказаць, што зусім не выпадкова грэцкая філасофія ўзнікла якраз у межах рассялення індаеўрапейцаў. Індыйская, грэцкая і скандынаўская міталогія бяруць свой пачатак ад філасофскага, або „спекулятыўнага”, сузірання свету.

Індаеўрапейцы імкнуліся дасягнуць „разумення” ходу падзей у свеце. Можна, дарэчы, знайсці падабенства ў словах са значэннем „разуменне” або „веда” ў розных культурах індаеўрапейскага арэалу. На санскрыце гэта *відья*. Гэтае слова сутучна з грэцкім *ідэя*, якое, як ты помніш, іграла важную ролю ў Платонавай філасофіі. З лацінскай мовы нам вядома слова *відэо*, праўда, у рымлян яно азначала „глядзець”. (Толькі ў наш час гэтае „глядзець” амаль што зрабілася тым самым, што ўтаропіцца ў экран тэлевізара.) З англійскай нам вядомы словы *уайіз* і *уыздам* (мудрасць), з нямецкай — *віссэн* (веда). А веда па-нарвежску — *вітэн*. Такім чынам, нарвежскае слова „вітэн” мае аднолькавы карань з індыйскім „відья”, грэцкім „ідэя” і лацінскім „відэо”.

Даволі абагульнена можна сцвярджаць, што зрок для індаеўрапейцаў быў найгалоўнейшым пачуццём. Літаратурныя традыцыі індыйцаў і грэкаў, іранцаў і германцаў неслі на сабе адбітак бачанняў і відзеж касмічнага ўпарадкавання. (Зноў да паходжання слоў: слова „відзежа” якраз і ўтворана ад лацінскага дзеяслова „відэо”). Знамянальным для індаеўрапейскіх культур было і тое, што, абапіраючыся на міты, яны стваралі выявы і скульптуры багоў.

Нарэшце, індаеўрапейцы мелі *цыклічны* погляд на гісторыю. То бок яны меркавалі, што гісторычныя падзеі ідуць па кругу — або ствараюць цыкл — падобна на тое, як поры года прыходзяць на змену адна адной. Таму ні пачатку, ні канца ў гісторыі, на самой справе, не існуе. Часта можна пачуць пра розныя светы, якія прыходзяць і адыходзяць у бесперапыннай чарадзе народзінаў і смерці.

Дзве вялікія ўсходнія рэлігіі — індуізм і будызм — маюць індаеўрапейскае паходжанне. Такое самае паходжанне мае і грэцкая філасофія, таму можна правесці выразныя паралелі паміж індуізмам і будызмам, з аднаго боку, і грэцкай філасофіяй — з другога. Дагэтуль у індуізме і будызме вялікую ролю іграе філасофская рэфлексія.

Даволі часта ў індуізме і будызме падкрэсліваецца, што боскае прысутнічае ва ўсім бытным (пантэізм) і што чалавек здольны дасягнуць еднасці з Богам праз рэлігійную веду. (Успомні, што казаў Плацін, Сафія!) Для гэтага, звычайна, глыбока паглыбляюцца ў сябе, або медытуюць. Таму, уласна, у некаторых краінах Усходу бяздзейнасць і адзінота ўслаўляюцца рэлігіяй. У Грэцыі таксама многія меркавалі, што для выратавання душы чалавеку належыць жыць у аскезе, або рэлігійнай адзіноце. Шмат што ва ўладкаванні жыцця сярэднявечных кляштароў паходзіць ад васьмі такіх уяўленняў, якія існавалі ў грэка-рымскім свеце.

Апроч таго, у шмат якіх індаеўрапейскіх культурах упор рабіўся на веру ў перасяленне душ. Больш за 2500 гадоў мэтай кожнага індыйца з’яўляецца збаўленне ад такога перасялення. Акрамя таго, успомнім Платона, які таксама верыў у перасяленне душ.

Семіты

Разгледзім цяпер семітаў, Сафія. Гэта ўжо будзе зусім іншае культурнае асяроддзе і зусім іншая мова. Семіты паходзяць з Аравійскай паўвыспы, але семіцкае культурнае асяроддзе ахоплівае непараўнана большы арэал. Больш за 2000 гадоў яўрэі жывуць далёка ад сваёй прарадзімы. Але найбольшае распаўсюджванне за межы геаграфічнага абсягу іхняга рассялення атрымалі, дзякуючы хрысціянству, семіцкая гісторыя і семіцкая рэлігія. Апрача таго, семіцкая культура пашырылася яшчэ далей з распаўсюджваннем ісламу.

Усе тры заходнія рэлігіі — іудаізм, хрысціянства і іслам — маюць семіцкія карані. Святое пісанне мусульманаў *Каран* і *Стары Запавет* складзеныя на роднасных семіцкіх мовах. Адно са слоў ў Старым Запавеце, якое азначае „Бог”, мае такі самы карань, як і мусульманскае *Алах*. (Слова „аллах” азначае „бог”).

Крыху складаней з хрысціянствам. Натуральна, хрысціянства таксама мае семіцкія карані. Але Новы Запавет быў складзены па-грэцку, а пад час фармавання хрысціянскага багаслоўя, або тэалогіі, значны ўплыў на яго зрабілі грэцкая і лацінская мовы, а разам з тым, і эліністычная філасофія.

Як я згадаў вышэй, індаеўрапейцы верылі ў шмат розных багоў. А вось што да семітаў, то яны даволі-такі рана прыйшлі да веры ў існаванне ўсяго аднаго Бога. Тое, што называецца *монатэізмам*. У аснове іудаізма, хрысціянства і іслама ляжыць ідэя пра існаванне толькі аднаго Бога.

Агульнай рысай для семітаў з’яўляецца *лінейны* погляд на гісторыю. То бок гісторыю яны ўспрымалі, як лінію. Аднаго разу Бог стварыў свет і з таго самага моманту пачынаецца гісторыя. Але аднойчы яна скончыцца, і адбудзецца гэта ў „судны дзень”, калі Бог будзе вяршыць суд над жывымі і памерлымі.

Важнай рысай гэтых трох заходніх рэлігій якраз і з’яўляецца роля, якая адводзіцца гісторыі. Дакладней, ідэя пра тое, што Бог умешваецца ў гісторыю і што

сама гісторыя існуе для таго, каб Бог мог вяршыць сваю волю над светам. Як некалі ён вывеў Абрама да „запаветнай зямлі”, так вядзе ён род людскі праз гісторыю да „суднага дня”. Калі ўсё зло на свеце будзе вынішчана.

З-за сваёй вялікай веры ў тое, што Бог кіруе гісторыяй, семіты цягам многіх тысячагоддзяў пісалі гісторыю свайго народу. Якраз гэтыя гістарычныя падзеі і ляжаць ў аснове святых пісанняў.

Дагэтуль Ерусалім з’яўляецца рэлігійным цэнтрам для іўдзеяў, хрысціян і мусульман. Гэта таксама сведчыць пра тое, што яны маюць агульныя гістарычныя карані. У гэтым горадзе размешчаны буйныя (іўдзейскія) сінагогі, (хрысціянскія) царквы і (ісламскія) мячэці. Таму шкада, што якраз Ерусалім зрабіўся яблыкам разладу і людзі тысячамі забіваюць адзін аднаго, бо ніяк не разбярцуца, каму належыць гэты багаты на традыцыі горад. Спадзяюся, што аднойчы ААН патрапіць ператварыць Ерусалім у месца сустрэчы ўсіх гэтых трох рэлігій. (Пакуль практычную частку курса філасофіі мы больш чапаць не будзем. Пакінем яе бацьку Хільды. Бо, як ты, напэўна, зразумела, ён назіральнік ААН у Ліване. Скажу больш: ён маёр міратворчых сіл. Цалкам натуральна, калі ты здагадваешся пра ўзаемазвязь. Але не будзем прыспешваць падзеі.)

Мы згадвалі, што ў індаеўрапейцаў найгалоўнейшым пачуццём быў зрок. А вось на семіцкіх тэрыторыях важная роля адводзілася *слыху*. Таму не дзіўна, што яўрэйскі знак веры пачынаецца словамі „Слухай, Ізраэль!”. У Старым Запавеце мы чытаем пра тое, як людзі „слухалі” словы Госпада, а яўрэйскія прарокі пачынаюць свае казанні зваротам: „Так кажа Яхвэ (Бог)”. У хрысціянстве таксама ўвага акцэнтуюцца на „слуханні” Божых слоў. Яўрэйскія, хрысціянскія і мусульманскія набажэнствы вызначаюцца найперш чытаннем усных, або рэчытатывам.

Я сказаў таксама, што індаеўрапейцы заўсёды стваралі выявы і скульптуры сваіх багоў. А для семітаў тыповым з’яўляецца „забарона на выявы”. То бок забараняецца ствараць выявы або скульптуры Бога або святых. У Старым Запавеце таксама згадваецца, што чалавеку нельга ствараць ніякай выявы Бога. Дагэтуль такая забарона захоўваецца ў ісламе і іўдаізме. Больш за тое, у ісламе ўвогуле фатаграфія або выяўленчае мастацтва не асабліва папулярна. Тлумачыцца гэта тым, што чалавеку нельга змагацца з Богам і нешта „ствараць”.

„Але ў хрысціянскай царкве знойдзецца нямала выяў і Бога, і Езуса”, — напэўна, падумаеш ты. І будзеш мець рацыю, Сафія, але гэта якраз і будзе прыкладам уплыву грэка-раманскага свету. (У праваслаўнай царкве — то бок у Грэцыі і Расіі — да гэтай пары дзейнічае забарона на „выразаныя” выявы біблейскай гісторыі — скульптуры або ўкрыжаванні).

У адрозненне ад буйнейшых усходніх рэлігій, у гэтых трох заходніх рэлігіях звяртаецца ўвага на існаванне прорвы паміж Богам і яго стварэннямі. Іх мэтаю з’яўляецца не ўратаванне чалавека ад перасялення душ, а яго ўратаванне ад граха і правіны. Акрамя таго, рэлігійнае жыццё тут вызначаецца больш пацерамі, казаннямі і чытаннем Святога Пісьма, чым паглыбленнем ў сябе і медытаваннем.

Ізраэль

Дарагая Сафія, я не буду спаборнічаць з таім настаўнікам па асновах хрысціянства. Аднак, давай усё ж хуценька падсумуем іўдзейскія асновы хрысціянства.

Усё пачынаецца з таго, што Бог стварыў землю. Пра тое, як гэта адбывалася, ты можаш пачытаць сама на самых першых старонках Бібліі. Але пазней людзі паўсталі супраць Бога. У пакаранне за гэта не толькі Адам і Ева былі вымушаны сысці з Эдэмскага саду. Цяпер на зямлю прыйшла смерць.

Непаслушэнства людзей перад Богам чырвонай ніткай праходзіць праз усю Біблію. У першай кнізе Майсея расказваецца пра сусветны патоп і Ноеў каўчэг. Далей апавядаецца, як Бог уклаў завет з Абрамам і яго родам. У гэтым запеце — або дамове — Абрам і яго род бярэцца глядзець Божы наказ. За тое Бог абяцаў дабраслаўляць Абрамавых нашчадкаў. Пазней завет быў заключаны нанова, калі

Майсей атрымаў дзеве скрыжалі на гары Сінай (Майсееў Закон). Гэта адбылося каля 1200 на н.э. У той час ізраэльтяне былі рабамі ў Егіпце, але з Божай дапамогай гэты народ зноў вярнуўся ў Ізраэль.

Нам вядома, што каля 1000 года да раства Хрыстова — і задоўга да таго, як узнікла грэцкая філасофія — у Ізраэля было тры цары. Спярша — *Саул*, пасля *Давід*, а яшчэ пазней цар *Саламон*. Ізраэльскі народ пад час іх панавання быў аб'ядны ў адно царства, якое дасягнула свайго найвялікшага палітычнага, ваеннага і культурнага росквіту пры цары Давідзе.

Калі народ выбіраў цароў, іх памазвалі на царства. Так з'явіўся тытул „Месія”, што значыць „памазанец”. З боку рэлігіі на цароў глядзелі як на пасярэднікаў паміж Богам і людзьмі. Таму цароў яшчэ называлі „сын Божы”, а краіну — „царствам Божым”.

Але не доўга пратрымалася Ізраэльскае царства. Хутка яно было падзелена на паўночнае царства (Ізраэль) і паўднёвае царства (Іудзея). У 722 г. паўночнае царства было захоплена асірыйцамі і згубіла ўсю палітычную і рэлігійную вагу. Не на шмат лепш пайшло на поўдні. Паўночнае царства ў 586 г. захапілі вавілоняне. Храм быў разбураны, а большасць насельніцтва пагналі ў Вавілон. „Вавілонскі палон” цягнуўся да 539 г. У той год народ вярнуўся ў Ерусалім і адбудаваў вялізны храм нанова. Аднак аж да пачатку нашага летазлічэння яўрэі ўвесь час падпарадкоўваліся чужынцам.

Яўрэі пыталіся, *чаму* распалася царства Давіда, а на народ находзіла адно ліха за другім. Бог жа абяцаў абараняць Ізраэль. Але ж народ наксама абяцаў выконваць заветы Божыя. Пакрысе на гэта сталі глядзець, як на кару, якую Бог спасылае на Ізраэль за яго непааслухмянаства.

Пачынаючы прыблізна з 750 г. да нараджэння Хрыстова з'яўляецца шэраг *прарокаў*, якія прадказвалі кару Божую над Ізраэлем з-за таго, што народ парушыў Гасподні завет. Яны гаварылі, што прыйдзе дзень, калі Бог пакліча Ізраэль на суд. Мы называем гэта „прароцтвамі пра канец свету”.

Хутка з'яўляюцца таксама прарокі, якія абвясцілі, што Бог хоча выратаваць рэшткі народа і пашле ім „князя міру”, або „цара міру” з роду Давіда. Ён адновіць царства Давіда і народ надалей будзе жыць шчасліва.

„Народ, які хадзіў у цемры, убачыць святло вялікае; на жыхароў краіны ценю смяротнага святло зазьяе”¹, — гаварыў прарок Ісаія. Гэта мы называем „прароцтвамі пра збаўленне”.

Удакладню: народ Ізраэлевых жывіў шчасліва пры цары Давідзе. Але з цягам часу жыццё ізраэльтян гаршэла і прарокі сталі апавяшчаць пра прыход новага цара з роду Давіда. Гэты „Месія” або „Сын Божы” павінен быў збавіць народ, узняць былую моц Ізраэля і ўсталяваць „царства Божае”.

Езус

Спадзяюся, Сафія, што табе ўсё зразумела. Ключавыя словы: „Месія”, „сын Божы”, „збаўленне” і „царства Божае”. Заўважу на пачатку, што на гэта глядзелі, як на палітыку. У часы Езуса таксама многія думалі, што прыйдзе новы „Месія”, то бок палітычны, ваенны і рэлігійны лідэр, па велічыні роўны з царом Давідам. Таму гэты „збавіцель” лічыўся народным вызваліцелем, які б спыніў пакуты яўрэяў і збавіў іх ад рымскага прыгнёту.

Усё ж знайшлося нямала тых, хто бачыў у прароцтвах не толькі палітку. Яшчэ за пару стагоддзяў да Хрыста прарокі апавяшчалі, што абяцаны „Месія” стане збавіцелем усяго свету. Ён не толькі вызваліць ізраэльтян з-пад чужынскага прыгнёту, ён уратуе ўсё чалавецтва ад граха і правіны, а таксама ад смерці. Спадзявані на прыход „збавіцеля” ў гэтым сэнсе слова былі шырока распаўсюджаны па ўсім эліністычным свеце.

І тут з'яўляецца Езус. Не ён адзін мог сысці за абяцанага Месію. Езус таксама гаварыў пра „сына Божага”, „царства Божае”, „Месію” і „збавіцеля”. Так ён даводзіў

¹Тут і далей цытуецца Біблія па перакладзе В. Сёмухі.

пакрысе сваю сувязь са старажытнымі прароцтвамі. Ён прыбыў у Ерусалім вярхом на асліцы, а люд, які ішоў спераду і следам, услаўляў яго за свайго збавіцеля. Так, праз дакладнае ўзнаўленне абрада ўзвядзення на трон, ён прама пераймае каранацыю старажытных цароў. Ён таксама дазваляе людзям дабраславіць сябе. „Прыйшоў час і наблізілася царства Божае”, — кажа ён.

Важна заўважыць сабе гэта. А зараз сачы за маімі развагамі: у адрозненне ад іншых „месій” Езус тлумачыў, што ён ніякі не палітычны або ваенны паўстанец. Яго прызначэнне было нашмат важней. Ён казаў пра збаўленне ўсіх людзей і дараванне Божае. Ён вандраваў сярод людю і так казаў сустрэчным: „Даруюцца табе грахі твае”.

Даволі дзёрзкім было раздаваць „дараванне грахоў” такім чынам. Яшчэ горш было тое, што ён называў Бога „Бацькам” (Абба). У часы Езуса гэта было непрынята ў яўрэйскім асяроддзі. Таму даволі хутка многія кніжнікі пачалі на яго наракаць і шукаць, як бы пакараць Езуса смерцю.

Удакладню: у часы Езуса многія чакалі, што прыйдзе Месія і агнём і мячом усталое „царства Божае”. Паняцце „царства Божае” чырвонаю ніткаю праходзіць таксама праз усіх казанні Езуса, але яно само па сабе мае неверагодна шырокае значэнне. Езус называў „царствам Божым” любоў да бліжняга, клопат пра слабога і беднага і дараванне тым, хто зрабіў дрэнна.

Размова вядзецца пра кардынальнае пераасэнсаванне значэння старажытнага і напавуаеннага выразу. Люд хадзіў і чакаў начальніка войска, які хутка абвесціць „царства Божае”. І вось прыходзіць Езус — у доўгай кашулі і сандалях — і гаворыць, што „царства Божае”, то бок „новы завет” — гэта „палюбі блізкага твайго, як самога сябе”. І больш за тое, Сафія: ён, у дадатак да ўсяго, сказаў, што мы павінны любіць ворагаў нашых. Калі яны б’юць нас, мы не павінны плаціць такою ж манетай, наадварот, мы павінны „падставіць другую шчаку”. І мы павінны дараваць — не да сямі разоў, а да сямі разоў па семдзсят.

За ўсё сваё жыццё Езус таксама ніколі не цураўся весці размову ані з блудніцамі, ані з карыслівымі мытнікамі або палітычнымі ворагамі народа. Але ён ідзе далей: ён гаворыць, што марнатравец, які распустіў маёмасць свайго бацькі, або несумленны мытар, які прыхаваў грошы, — праведныя перад Богам, калі толькі яны прыйдуць да яго і папросяць даравання. Такі шчодры Бог на міласць.

Але Езус ідзе яшчэ крыху далей — глядзі не ўпадзі: ён сказаў, што такія вось „грэшнікі” больш праведныя перад Богам — і больш заслугоўваюць даравання Божага — чым беззаганныя фарысеі і „паслухмяныя грамадзяне”, якія хадзілі паўсюль і выстаўлялі на паказ сваю беззаганнасць.

Езус падкрэсліваў, што ніхто з людзей не варты міласці Божай. Мы не здольныя самі выратаваць сябе. (У што верылі многія грэкі!) Калі Езус высоўвае строгія этычныя патрабаванні ў Нагорнай пропаведзі, ён не толькі паказвае волю Божую, але й даводзіць, што ні адзін чалавек не можа лічыцца праведным перад Богам. Божая міласць бясконца, але й нам трэба звярнуцца да Бога з малітвай пра яго дараванне.

Падрабязней пра тое, хто такі быў Езус і чаму ён вучыў, хай раскажа твой настаўнік па асновах хрысціянства. Перад ім стаіць адмысловая задача. Спадзяюся, яму ўдасца паказаць вам, якім самабытным чалавекам быў Езус. Яму геніяльна ўдавалася карыстацца тагачаснай мовай і ўадначасе абнаўляць і неверагодна пашыраць змест старых выслоўяў. Не дзіўна, што яго распялі. Яго радыкальныя выказванні пра збаўленне настолькі супярэчылі палітычным і іншым інтарэсам, што яго мусілі прыбраць з дарогі.

У выпадку з Сакратам мы бачылі, якую небяку можа несці ў сабе зварот да людскога розуму. У выпадку з Езусам мы бачым, як небяспечна патрабаваць безумоўнай любові да бліжняга і такога ж безумоўнага даравання. Нават у наш час магутнасць вялікіх дзяржаў можа затрашчаць па ўсіх швах, калі ад іх пачынаюць патрабаваць міру, любові, пражытак бедным і даравання дзяржаўным ворагам.

Ты помніш, як злаваўся Платон, калі на смерць адпраўлялі праведнікаў. Паводле хрысціянскага вучэння, Езус быў адзіным праведнікам, які жыў на зямлі. Усё ж яго адправілі на смерць. Паводле хрысціянскага вучэння, ён памёр за людскія грахі. Якраз гэта і называюць „збавіцельнымі пакутамі” Езуса. Езус быў тым „пакутнікам”, які прыняў на сябе грахі чалавецтва, каб мы „прымірыліся” з Богам і выратаваліся ад кары Божай.

Павел

Пасля таго, як Езуса ўкрыжавалі і пахавалі, хутка папаўзлі чуткі, што ён паўстаў з гроба. Тым ён паказаў, што быў больш, чым чалавекам. Тым ён паказаў, што ён на праўду быў „сынам Божым”.

Трэба заўважыць, што ў хрысціянскай царкве Вялікодная раніца распачынаецца пагалоскаю пра Хрыстова ўваскрашэнне. Яшчэ Павел заяўляў: „Калі б Хрыстос не ўваскрос, то й казанне наша было б дарэмна і вера нашая марная.”

Тады ўсе людзі маглі верыць, што „паўстануць у плоці”. Для гэтага наш збаўца Езус і быў ўкрыжаваны. Але вось тут, Сафія, заўваж сабе, што на яўрэйскай зямлі гаворка вялася не пра „неўміручасць душы” або тую ці іншую форму „перасялення душы”. Ідэя была чыста грэцкая, то бок індаеўрапейская. Паводле хрысціянства, нічога ў чалавеку само па сабе неўміручым не з’яўляецца, у тым ліку й душа. Царква верыць у „васкрашэнне цела і жыццё вечнае”, але якраз тут і ёсці Божы цуд: мы ўратаемся ад смерці і „пагібелі”. Гэта ніякая не наша заслуга, і нічога прыроднага тут няма, то бок гэта не прыроджаная здольнасць.

Першыя хрысціяне пачалі прапаведваць „дабравесць” пра збаўленне праз веру ў Ісуса Хрыста. Ён прыйшоў, каб выратаваць „царства Божае”, якое апынулася на краю пагібелі. Цяпер цэлы свет атрымаў уратаванне за Хрыста. (Слова „Хрыстос” — гэта пераклад на грэцкую яўрэйскага слова „месія” і азначае „памазанец”.)

Усяго праз некалькі гадоў пасля смерці Езуса прыняў хрысціянства фарысей Павел. Праз свае шматлікія місіянерскія вандраванні па ўсім грэка-рымскім свеце ён зрабіў з хрысціянства светаваю рэлігію. Пра гэта можна прачытаць у Дзеях Святых Апосталаў. Апроч таго, Паўлавы прамовы і навучанні хрысціянскаму люду дайшлі да нас у шматлікіх пасланнях, якія ён пісаў да першых хрысціянскіх суполак.

Ён наведвае Афіны. Ён праходзіць па плошчах сталіцы філасофіі. І, як расказваецца, ён „узрушыўся духам, убачыўшы гэты горад поўны ідалаў”. Ён наведваў яўрэйскую сінагогу ў Афінах і ўступаў у гаворку з эпікурэйскімі і стаічнымі філосафамі. І тыя ўзялі яго і прывялі ў Арэапаг. Тут яны казалі: „ці можам мы ведаць, што гэта за новае вучэнне, якое ты прапаведуеш? Бо нешта дзіўнае ўкладваеш ты ў вушы нашыя; таму хочам ведаць, што гэта такое?”

Сафія, ты ўяўляеш сабе гэта? На Атэнскай плошчы раптам з’яўляецца нейкі яўрэй і пачынае расказваць пра нейкага збавіцеля, якога ўкрыжавалі і ён паўстаў з гроба. Ужо тады, калі Павел наведвае Афіны, мы бачым само сутыкненне паміж грэцкай філасофіяй і хрысціянскім вучэннем пра спасенне. Але Паўлу ўдаецца прыцягнуць афінян сваёй прамовай. Стоячы сярод Арэапага, то бок пад велічнымі храмамі Акропаля, прамаўляе ён наступнае:

„Афіняне! — пачынае ён. — З усяго бачу я, што вы неяк адмыслова набожныя. Бо, прыходзячы і аглядаючы вашыя святыні, я знайшоў і ахвярнік, на якім напісана: „невядомаму Богу”. Вось Яго, Якога вы, не ведаючы, шукаеце, я прапаведую вам: Бог, які стварыў свет і ўсё, што ў ім, будучы Госпадам неба і зямлі, не ў рукатворных храмах жыве і не вымагае служэння рук чалавечых, быццам маючы ў нечым патрэбу, а Сам дае ўсяму жыццё і дыханне і ўсё. З адной крыві ён вывеў увесь род чалавечы, каб жыў ён на ўсім улонні зямлі, назначыўшы наперад вызначаныя часіны і межы іхнія пражыванню, каб яны шукалі Бога, ці не адчуюць яго, і ці не знойдуць, хоць Ён і не далёка ад кожнага з нас: бо мы жывём і рухаемся і існуем, як і некаторыя з вашых паэтаў казалі: „мы Ягонія і род”. І вось мы, будучы родам Божым, не павінны думаць, што Боства падобнае да золата, альбо срэбра, альбо каменя, увасобленага ў твор мастацтва і выдумкі чалавечай. І вось, пакідаючы

часіны няведання, Бог сёння наказвае людзям усім усюды пакаяцца; бо Ён вызначыў дзень, у які будзе справядліва судзіць свет праз загадзя вызначанага Ім Мужа, даўшы доказ усім, уваскрэсіўшы Яго з мёртвых.”

З прамоваю Паўла ў Афінах, Сафія, хрысціянства пачыло праточвацца ў грэка-рымскі свет. Гэта было нешта зусім адрознае ад эпікурэйскай, стаічнай або неаплатанічнай філасофіі. Аднак Павел знаходзіць у гэтай культуры моцнае апірышча. Ён указвае на тое, што пошукі Бога ляжаць сакрытыя ва ўсіх людзях. Гэтым ён нічога новага грэкам не сказаў. Новым у прамовах Паўла было тое, што Бог адкрыў сябе чалавеку і сапраўды выйшаў яму на сустрэчу. Ён не толькі „філасофскі Бог”, якога можна спасцігнуць чалавечымі думкамі. Ён таксама „не падобны да золата, альбо срэбра, альбо каменя”, як тыя боствы, якіх хапае і на Акропалі, і на вялікай плошчы. Бог „не ў рукатворных храмах жыве”. Ён Бог існы, які кіруе гісторыяй і памірае на крыжы за грахі чалавецтва.

У Дзеях Святых Апосталаў расказваецца, што калі Павел прамаўляў сярод Арэапага, некаторыя пачалі насміхацца з яго, пачуўшы пра ўваскрэсенне з мёртвых. А другія казалі: „Пра гэта паслухаем цябе іншым часам”. А былі такія, якія, паслухаўшы Паўла, прынялі хрысціянства. Паміж іх была жанчына, якую звалі *Дамар*, і гэта нам трэба сабе добра заўважыць. Сярод мужоў, якія прымалі хрысціянства, былі таксама жанчыны.

Павел працягваў сваю місіянерскую дзейнасць. Усяго праз пару якіх дзесяцігоддзяў ад смерці Езуса хрысціянскія суполкі былі створаныя ва ўсіх буйных грэцкіх і рымскіх гарадах — Афінах, Рыме, Александрыі, Эфесе, Карынце. За трычатыры стагоддзі ўвесь эліністычны свет зрабіўся хрысціянскім.

Сімвал веры

Павел не толькі залажыў асновы хрысціянства праз сваю місіянерскую дзейнасць. Пашыраўся таксама яго ўплыў на рэлігійныя суполкі, якія мелі вялікую патрэбу ў духоўным настаўленні.

Важным пытанне ў першыя гады пасля смерці Езуса было, ці маглі не-яўрэі прынімаць хрысціянства, не перакінуўшыся спярша ў іўдаізм. Ці належыць, напрыклад, грэкам трымацца Майсеевага закона? На думку Паўла, гэта было не абавязковым. Хрысціянства было нечым большым за яўрэйскую секту. Яно звярталася да ўсіх людзей і ўсім несла вестку пра спасенне. На змену „старому завету” паміж Богам і Ізраэлем прыйшоў „новы завет”, усталяваны Езусам паміж Богам і людзьмі.

Але хрысціянства было не адзінай рэлігіяй таго часу. Мы бачылі, што эпоха элінізму была працягата змяшэннем вераванняў. Таму для царквы важна было кораценька сфармуляваць вызначэнне хрысціянскаму вучэнню. Гэта трэба было зрабіць, каб адмяжавацца ад другіх вераванняў і пазбегнуць раздзялення самога хрысціянскага вучэння. Так з’явіліся першыя *сімвалы веры*. Сімвал веры падсумоўвае найважнейшыя хрысціянскія „догмы”, або ўстаноўчыя сцверджанні.

Адным з такіх важных сцвярджэнняў было тое, што Езус быў богачалавекам. Паводле сваіх дзеяў ён быў не проста „сынам Божым”. Ён сам быў Богам і ўадначасе „сапраўдным чалавекам”, які раздзяліў людскую долю і на самой справе пакутаваў на крыжы.

Гэта гучыць супярэчліва. Але паводле царквы, *чалавек стаў Богам*. Езус быў не „паўбогам” (часткова чалавекам, а часткова богам). Вера ў такіх вась „паўбогаў” была даволі распаўсюджана ў эліністычных рэлігіях. Царква вучыла, што Езус быў „сапраўдным Богам і сапраўдным чалавекам.”

Постскрыптум

Я намагаюся патлумачыць, як яно ўсё разам звязанае, дарагая Сафія. Калі хрысціянства прыходзіць на грэка-рымскія землі, спачатку адбываецца адмысловае сутыкненне паміж двума культурнымі асяроддзямі. А пазней — адна з найвялікшых ў гісторыі змена культур.

Мы хутка развітаемся са старажытнасцю. Ад першых грэцкіх філосафаў прайшло амаль тысяча год. Перад намі — хрысціянскае сярэднявечча. Яно таксама цягнулася ля тысячы гадоў.

Нямецкі паэт Гётэ сказаў неяк: „*Хто тры тысячы стагоддзяў Не ўлічыў ў жыцці сваім, Той жыве — бы ў цемры ходзіць: Дзень пражыў, жыве другім...*”. Але мне б не хацелася, каб ты апынулася сярод такіх людзей. Я раблю ўсё мажлівае, каб ты ведала свае гістарычныя карані. Толькі так ты станеш чалавекам. Толькі так ты будзеш больш, чым малпа без поўсці. Толькі так табе не прыйдзеца лунаць у пустой прасторы.

„Толькі так ты станеш чалавекам. Толькі так ты будзеш больш, чым малпа без поўсці...”

Сафія моўчкі сядзела і паглядала ў сад праз дзіркачку ў агароджы. Яна пачала разумець, як важна ведаць пра свае гістарычныя карані. Гэта, ва ўсякім разе, было дужа важна для ізраэльскага народу.

Сама яна была адно выпадковым чалавекам. Але калі яна будзе ведаць пра свае гістарычныя карані, то стане крыху менш выпадковай.

Сама яна жыла ўсяго некалькі год на гэтай планеце. Але калі гісторыя чалавецтва была яе ўласнай гісторыяй, тады, у некаторым сэнсе, ёй было некалькі соцён гадоў.

Сафія, прыхапіўшы ўсе аркушы, вылезла са Схованкі. Яна радасна паскакала па садзе дадаму, а там — да сябе ў пакой.

СЯРЭДНЯВЕЧЧА

... у самім пачатку дарогі нельга сказаць, што дарога была выбрана памылкова...

За цэлы тыдзень ад Альбэрта Кнокса нічога не было чуваць. Ніякіх паштовак з Лівана таксама не прыходзіла, зато яна ўвесь час размаўляла з Ёрунь пра паштоўкі, знойдзеныя ў Маёравай хатцы. Ёрунь яны не давалі спакою. Але нічога больш не адбывалася, і першыя жакі ўцішыліся за падрыхтоўкай урокаў і гульні ў бадмінтон.

Сафія зноў і зноў перачытвала лісты ад Альбэрта Кнокса, каб знайсці там хоць нешта пра Хільду і ўсё, што з ёю звязана. Разам з тым у яе з’явілася магчымасць добра засвоіць антычную філасофію. Ёй больш не цяжка было размяжоўваць Дэмакрыта ад Сакрата, Платона ад Арыстоцеля.

У пятніца 25 траўня яна стаяла за плітой і гатавала вячэру да прыходу маці. Гэта быў яе заўсёдны абавязак па пятніцах. Сёння яна гатавала суп з рыбнымі фрыкадэлькамі і морквай. Дужа проста.

На дварэ расхадзіўся вецер. Памешваючы варыва, яна павярнулася і паглядзела ў вакно. Бярозы гнুলіся, нібы каласкі.

Раптам нешта стукнула па шкле. Сафія зноў павярнулася і на гэты раз пабачыла нейкую картонку, якая прыліпла да форці.

Сафія падышла да акна: то была паштоўка. Праз шкло яна прачытала: „Хільда Мёлер Кнаг, атрымальнік Сафія Амундсэн...”

Хто б падумаў. Яна расчыніла вакно і дастала паштоўку. Не з Лівана ж яе сюды ветрам заняло.

Гэта паштоўка таксама была праштампавана пятніцай 15 чэрвеня.

Сафія адставіла суп і прысела ля стала. На паштоўцы стаяла:

Дарагая Хільда, не ведаю, ці ты яшчэ святкуеш дзень народзінаў, калі чытаеш гэту паштоўку. У некаторым сэнсе, я спадзяюся, дакладней маю надзею, што прайшло не так шмат дзён. Тое, што для Сафіі два-тры тыдні, для нас не такі й доўгі час. Я прыеду дамоў на Купалле. Вось тады, Хільда, мы ўладкуемся з табой на садовых арэлях і будзем разам паглядаць на мора. Нам будзе пра што пагаврыць.

Твой тата, якога час ад часу гняце гэтая тсячагадовая барацьба паміж яўрэямі, хрысціянамі і мусульманамі. Я заўжды мушу гаварыць сабе, што ўсе

тры рэлігіі вядуць свой пачатак ад Абрама. Але ж ці не ўсе яны павінны маліцца аднаму Богу? Тутака Каін з Авелем пакуль не скончылі забіваць адзін аднаго.

PS.: Можна б ты перадала прывітанне Сафіі? Небарака, яна пакуль нічога не разумее. Але ж ты разумееш, праўда?

Сафія стомлена схілілася над сталом. Натуральна, што яна нічога не разумела. А вось Хільда, атрымоўваецца, разумела?

Калі Хільдын бацька просіць Хільду перадаць ёй прывітанне, то выходзіць, што Хільда ведала пра Сафію больш, чым Сафія ведала пра Хільду. Усё гэта выглядала такім складаным, што Сафія зноў прынялася за вячэру.

Падумаць толькі, паштоўка сама па сабе прыляцела да вакна на кухні. Авіяпошта нейкая...

Як толькі яна зноў прыставіла суп, пачуўся тэлефонны званок.

Добра, каб тата! Калі б ён толькі прыехаў дадому, яна б яму расказала ўсё-ўсё, што толькі адбылося за апошнія тыдні. Але, напэўна, то была Ёрунь або мама... Сафія пабегла да апарата.

— Сафія Амундсэн.

— Гэта я, — пралунала на другім канцы.

Сафія не сумнявалася ў трох рэчах: гэта быў не тата. Голас быў мужчынскі. Яна, акрамя таго, дакладна ведала, што чула гэты самы голас раней.

— Хто гэта?

— Альбэрта Кнокс.

— Ой...

Сафія не знайшла, што адказаць. Яна ўспомніла, што чула гэты голас на відэо з Афінаў.

— У цябе ўсё добра?

— Ну, так...

— Пачынаючы з сённяшняга дня лісты прыходзіць больш не будуць.

— Але я й не думала пасылаць табе жабу.

— Нам трэба сустрэцца сам на сам. Разумееш, застаецца не так шмат часу.

— Чаму?

— Бацька Хільды хутка нас акружыць.

— Як гэта, акружыць?

— З усіх бакоў, Сафія. Зараз нам трэба супрацоўнічаць.

— Як...

— Але ты не шмат здольная зрабіць, пакуль я не раскажу табе пра Сярэднявечча. Нам трэба таксама паспець прайсці эпоху Адраджэння і 1600-ыя гады. Ключавую ролю зыграе, да таго ж, Бэрклі...

— Гэта яго партрэт вісеў на сцяне ў Маёравай хатцы?

— Так, яго. Можна быць, што за яго філасофію адбудзецца бітва.

— Ты гаворыш, нібы пра якую вайну.

— Я б назваў гэта хутчэй барацьбой духу. Нам трэбы раскатурхаць увагу Хільды і перацягнуць яе на наш бок яшчэ да таго, як яе бацька вернецца дамоў у Лілесанд.

— Я нічога не разумеею.

— Можна, філосафы адкрыюць табе вочы. Прыходзь да касцёла Марыі ўранцы а чацвёртай. Але, дзіця маё, нікога з сабой не вядзі.

— Мне ісці сярод ночы?

— ... лясь!

— Алё!

Во хітун! Павесіў слухаўку. Сафія кінулася да пліты. Суп амаль не вылецеў з каструлі. Яна закінула туды фрыкадэлькі і моркву і зрабіла меншы агонь.

Касцёл Марыі? Гэта быў старажытны каменны касцёл, узведзены яшчэ ў Сярэднявеччы. Сафія думала, што яго выкарыстоўваюць адно для канцэртаў і нейкіх асаблівых набажэнстваў. Зрэдчас касцёл стаяў адкрыты ўлетку для турыстаў. Але ж сярод ночы хто табе яго адкрые?

Перад прыходам маці Сафія паклала папштоўку з Лівана разам з іншымі рэчамі, атрыманымі ад Альбэрта Кнокса і Хільды. Паснедаўшы, яна пайшла да Ёрунь. Як толькі тая адчыніла дзверы, Сафія выпаліла:

— Я мушу папрасіць цябе пра нешта, — і больш нічога не сказала, аж пакуль не прычыніліся дзверы ў пакой Ёрунь.

— Узніклі некаторыя праблемы, — паведаміла яна.

— Што на гэта раз?

— Я вымушана прасіць цябе, каб ты сказала маці, што сёння я начую ў цябе.

— Вось і добра.

— Але гэта толькі сказаць, разумееш. Мне трэба будзе ў зусім іншае месца.

— Ужо гаршэй. У цябе нехта з'явіўся?

— Не нехта, а Хільда.

Ёрунь ціхенька прысвіснула, але Сафія паглядзела прама ёй у вочы.

— Я прыду да цябе ўвечары, але мне трэба будзе ненадоўга выйсці ля трэцяй ночы, — папярэдзіла Сафія. — Табе трэба мяне прыкрыць, пакуль мяне не будзе.

— Але куды ты пойдзеш, Сафія? Што ты збіраешся рабіць?

— Sorry. Я атрымала строгі загад.

З начаваннем ў сяброўкі ніякіх праблем не ўзнікла, хутчэй наадварот. Сафіі часам здавалася, што маці любіла бываць дома адна.

— Ты заўтра да кашы прыйдзеш? — адзінае, што цікавіла маці, калі Сафія выпраўлялася ў гасці.

— Калі не прыду, ты ведаеш, дзе мяне шукаць.

І чаму яна гэта сказала? Якраз у гэтым яна й сама не была ўпэўнена.

Начаванне ў сяброўкі пачалося, як і ўсякае начаванне ў сяброўкі — з давяральнымі размовамі далёка за палунач. Уся розніца была хіба ў тым, што Сафія завяла гадзіннік на пятнаццаць хвілін на чацвёртую, калі яны нарэшце ля першай ночы палеглі.

Калі праз дзеве гадзіны гадзіннік зазвінеў і Сафія па ім лягнула, Ёрунь ледзь расплюшчыла вочы.

— Асцярожна там, — прамармытала яна.

Сафія выбралася з дому. Да касцёла Марыі было некалькі кіламетраў, але нават паспаўшы не больш за дзеве гадзіны, зморанасці зусім не адчувалася. Па-над пагоркамі на ўсходзе чырвонай істужкаю занімаўся світанак.

Калі яна падыйшла да дзвярэй старажытнага каменнага касцёла, было амаль чатыры гадзіны. Сафія штурханула велізарныя дзверы. Яны паддаліся!

У сярэдзіне было так пуста і ціха, як бывае толькі ў старажытных касцёлах. Праз вітражы тачылася сіняватае святло, і ў ім вірыліся тысячы драбнюсенкіх парушынак, якімі поўнілася ўсё паветра. Здавалася, нібы пыл збіраўся на тоўстых падпорах, якія ў розных напрамках рэзалі скляпенні касцёла. Сафія села на лаўку сярод нефу. Яна моўчкі паглядала на алтар і старажытная ўкрыжаванне, пафарбаванае ў няяркія колеры.

Прайшло некалькі хвілін. Раптам загучалі арганы. Сафія не наважвалася павярнуць галаву. Гучаў нейкі дужа старадаўні псалом, відаць, таксама сярэднявечны.

Пасля арганы сціхлі і хутка за яе спінаю пачуліся крокі. Можна, павярнуцца? Не, лепш яна будзе глядзець на ўкрыжаванага Езуса.

Нехта прайшоў блізка ад яе і Сафія пабачыла чалавечую постаць, якая рушыла наперад. На ім была карычневая манаская сутана. Сафія магла паклясціся, што бачыла сапраўднага сярэднявечнага манаха.

Ёй рабілася вусцішна, але яна была не з баязлівага дзсятка. Дайшоўшы да алтарнага месца, манах павярнуў да катэдры і ўзыйшоў наверх. Ён абAPERся аб біла, паглядзеў уніз на Сафію і сказаў па-латыні:

— Gloria patri et filio et spirito sancto. Sicut erat in principio et nunc et semper in saecula saeculorum.

— Ну, што за блазан, гаварыў бы па-нарвежску! — крыкнула Сафія.

Рэха падхапіла яе словы і панесла далей па старажытным каменным касцёле.

Як яна разумела, гэты манах і быў Альбэрта Кнокс. Яна шкадавала, што так неўрачыста выразілася ў старым касцёле. Але яна спалохалася, а калі чалавек палохаецца, то пераходзіць межы дазволенага, каб хоць неяк сябе супакоіць.

— Цішэй!

Альбэрто падняў руку, як робяць святары, калі даюць пастве знак сесці.

— Дзіця маё, колькі часу? — спытаў ён.

— Без пяці чатыры, — адказала Сафія і больш не баялася.

— Настаў час. Пачынаецца Сярэднявечча.

— Сярэднявечча пачынаецца а чацвёртай? — недаўмена спытала Сафія.

— Так, недзе ля чацвёртай. Але пасля выбівае пятая гадзіна, шостая, сёмая, а час нібы стаіць на месцы. Б'е восьмая, дзевятая, дзесятая. А Сярэднявечча ўсё яшчэ цягнецца. «Хутчэй бы прагнуцца на сустрэчу новаму дню», — мабыць, думаеш ты. Так, разумею. Але зараз выходны, адзін суцэльны, доўгі выходны. Выбівае адзінаццатая, дванаццатая, трынаццатая — і настае час, які мы называем высокім Сярэднявеччам. Зараз у Еўропе ўзводзяцца велічныя храмы. І толькі ля чатырнаццатай то тут то там пачынаюць раздавацца петушыныя спевы. І толькі зараз, чуеш, толькі зараз гэтае доўгае Сярэднявечча ідзе на спад.

— Атрымоўваецца, што Сярэднявечча доўжылася дзесяць гадзін, — сказала Сафія.

Альбэрта высунуў галаву з-пад покрыву карычневай сутаны і пільна паглядзеў на паству, якая зараз складалася ўсяго з адной чатырнаццацігадовай дзяўчынкі:

— Так, калі за гадзіну прыняць сто гадоў. Можна сказаць, што Езус нарадзіўся ля палуначы. Павел распачаў свае місіянерскія подаражы крыху раней ад паловы першай, а памёр у Рыме пятнаццацю хвілінамі пазней. Аж да трэцяй гадзіны хрысціянская царква была больш-менш забаронена, але ў 313 годзе хрысціянства прызналі за рэлігію ў Рымскай імперыі. Адбылося гэта пры імператары Канстанціне. Многа гадоў пазней, ужо перад самой смерцю, гэты пабожны манарх сам прыняў хрышчэнне. З 380 года хрысціянства зрабілася дзяржаўнай рэлігіяй ва ўсёй Рымскай імперыі.

— Хіба Рымская імперыя не распалася?

— Так, яна апынулася пад пагрозай развалу. Мы стаім на парозе самай важнай змены культур за ўсю гісторыю чалавецтва. Пачынаючы з 300-х гадоў, у дадатак да нападаў ваяўнічых плямёнаў з поўначы, Рым падточвае ўнутранае бязладдзе. У 330 годзе імператар Канстанцін перанёс сталіцу рымскай імперыі ў Канстанцінопаль — заснаваны ім самім горад на прыбярэжжы Чорнага мора. Некаторыя называлі яго „другім Рымам”. У 395 годзе Рымская імперыя распалася на Заходне-рымскую з цэнтрам у Рыме і Усходне-рымскую, сталіцай якой стаў Канстанцінопаль. У 410 годзе на Рым быў разрабаваны барбарскімі плямёнамі, а ў 476 годзе Заходне-рамская дзяржава спыніла сваё існаванне. Усходне-рымская імперыя праіснавала аж да 1453, калі Канстанцінопаль захапілі туркі.

— І тады горад перайменавалі ў Стамбул?

— Верна. Заўважым сабе, аднак, яшчэ адну дату: 529 год. Менавіта тады царква зачыняе Платонаву акадэмію ў Афінах. У гэты ж год быў створаны *ордэн Бенедыктынцаў* — першы буйны манаскі ордэн. Год 529 стаў сімвалічным: хрысціянская царква пасадзіла грэцкую філасофію пад замок і з гэтага часу кляштары атрымалі манаполію на выхаванне, мысленне і развіццё. Хутка палова шостаі...

Сафія даўно зразумела, як Альбэрта размяркоўвае гісторыю па гадзінах. Палунач — гэта нулявы год, адна гадзіна — гэта 100 гадоў пасля нараджэння Хрыстова, шэсць гадзін — 600 гадоў, а чатырнаццаць гадзін — 1400 год.

Альбэрта між тым працягваў:

— Само слова Сярэднявечча азначае „прамежак часу паміж дзвюма другімі эпохамі”. Гэты выраз быў вынайздзены ў эпоху Адраджэння. Людзі глядзелі на Сярэднявечча, як на адну суцэльную доўтую — „тысячагадовую” — ноч, якая накрыла Еўропу ў перыяд паміж Антычнасцю і эпохай Адраджэння. Да гэтай пары мы карыстаемся словам „сярэднявечны” са зневажальным адценнем, калі гаворым пра ўсё аўтарытарнае і непрыхільнае да змен. Але для некаторых Сярэднявечча — гэта таксама „тысяча гадоў росту”, бо менавіта ў Сярэднявеччы сфармавалася сістэма адукацыі. Яшчэ ў раннім Сярэднявеччы пры кляштарах сталі стварацца першыя школы. У 1100 гадах з’яўляюцца катэдральныя школы, а недзе ў 1200 гадах — першыя ўніверсітэты. Да нашых дзён прадметы, якія выкладаюцца ва ўніверсітэце, падзяляюцца па навуковых групах, або „факультэтах”, як і ў Сярэднявеччы.

— Тысяча гадоў — гэта дужа доўгі прамежак часу.

— Хрысціянству трэба быў час, каб прасякнуць у глыбіні народнай свядомасці. За Сярэднявечча, апрача таго, сфармаваліся розныя нацыі — са сваімі гарадамі і замкамі, народнай музыкай і вуснай народнай творчасцю. Што стала б з казкамі і народнымі песнямі, калі б не Сярэднявечча? І што стала б з Еўропай, Сафія? Мабыць, яна так бы й засталася рымскай правінцыяй? Пагалоска пра такія краіны, як Нарвегія, Англія або Германія, якраз і ідзе ад гэтых бяздонных глыбіняў Сярэднявечча. У гэтых глыбінях плавае шмат тлустай рыбы, нават калі не заўсёды патрапіш яе згледзець. Але Сноры Стурлусан быў чалавекам Сярэднявечча. І Святы Уляў² таксама. І Карл Вялікі. Не гавораць ўжо пра Рамэо і Джулію, Бендыка і Аралілью³, Улява Остэсан⁴ або трояў з Хедальскага лесу⁵. І яшчэ цэлую чараду ганарлівых князёў і вялікасных каралёў, смелых рыцараў і прыгожых дзеў, безыменных майстраў па вітражах і геніяльных творцаў арганаў. А я яшчэ не назваў ні манахаў, ні крыжакоў або знахарак.

— І пра святароў таксама ты нічога не сказаў.

— Што праўда, то праўда. У Нарвегію хрысціянства прыйшло не раней за 1000-ыя гады, але не зусім правільным будзе лічыць, што Нарвегія стала хрысціянскай пасля бітвы пры Стыккестадзе⁶. Старажытныя паганскія вераванні жылі далей, употай ад хрысціянства, і шмат якія дахрысціянскія элементы змяшаліся пакрысе з хрысціянскімі ўяўленнямі. Напрыклад, у нарвежскім святкаванні Калядаў пабраліся разам хрысціянская і ўласна скандынаўская традыцыі. І як той казаў, мужык і жонка — найлепшая суполка, так і тут, калядныя булкі, каляднае парася і каляднае піва стварылі дружную суполку з паданнямі пра вяшчуноў з Усходу і стайню ў Віфлееме. Аднак пазней хрысціянства становіцца адзінай пануючай рэлігіяй. Таму ўся культура Сярэднявечча яшчэ называецца „адзінай хрысціянская прасторай”.

— Атрымоўваецца, што яно было не толькі змрочным і смутным?

— У першыя стагоддзі пасля 400 году яно сапраўды вызначалася культурным заняпадам. Перыяд Рымскай імперыі быў перыядам „высокай культуры”: у вялікіх гарадах былі свае каналізацыі, грамадскія лазні і бібліятэкі. Я ўжо не кажу пра велічную архітэктурку. Але за першыя стагоддзі Сярэднявечча ўся гэта культура была занядбана. Тое ж самае адбылося з гандлёва-грашовай сістэмай. У Сярэднявеччы людзі вярнуліся назад да натуральна-абменнай гаспадаркі. Эканоміка развівалася пад уплывам феадалізму, то бок такіх адносінаў, пры якіх зямля належала буйным феадалам, а абрабляў яе просты люд — каб зарабіць сабе на хлеб. У першыя стагоддзі Сярэднявечча таксама рэзка ўпала колькасць насельніцтва. Скажу хіба,

²Святы Уляў (995-1030) — нарвежскі кароль, які актыўна спрыяў увядзенню хрысціянства на сваіх землях. (Заўв. пер.)

³Бендык і Аралілья — героі скандынаўскай рыцарскай балады пра нешчаслівае каханне. (Заўв. пер.)

⁴Уляў Остэсан — галоўны герой „Песні-відзежы” — нарвежскай сярэднявечкай балады. (Заўв. пер.)

⁵Нарвежская народная казка „Хлопчыкі, якія сустрэлі троя ў Хедальскім лесе”, запісаная вядомымі нарвежскімі фалькларыстамі Пэтэрам Асб’ёрнсэнам (1812-1885) і Ёргенам Му (1813-1882). (Заўв. пер.)

⁶Бітва пры Стыккестадзе адбылася 29 ліпеня 1030 года і ўмоўна лічыцца датаю прыняцця хрысціянства на нарвежскіх землях. (Заўв. пер.)

што ў старажытным Рыме было каля мільёну жыхароў. А ўжо ў 600-х гадах насельніцтва гэтага старажытнага горада паменшылася да 40 000 насельнікаў, то бок на тры чвэрці. Вось гэтая лядашчая купка людзей і вяла сваё існаванне паміж велічных будынкаў часу росквіту Рымскай імперыі. Калі ў каго ўзнікала патрэба ў будаўнічых матэрыялах, далёка хадзіць не трэба было: імі заўсёды можна было расстарацца на старажытных руінах. Вядома што сучасныя археолагі з гэтае прычыны незадавалена чмыхаюць, па іх, дык лепш бы сярэднявекавыя людзі ўвогуле не краналі помнікаў старажытнасці.

— Усе мы заднім розумам моцныя.

— Палітычная магутнасць Рымскай імперыі згасла яшчэ напрыканцы 300-х гадоў. Але біскуп Рымскі хутка абвясціў сябе вярхоўным галавою ўсёй рымска-каталіцкай царквы. Ён пачаў звацца „папам Рымскім” і пазней яго будуць шанаваць за Езусавага заступніка на зямлі. Такім чынам, амаль праз усё Сярэднявечча, Рым заставаўся царкоўнай сталіцай. І мала хто адважваўся „ісці супраць Рыма”. З цягам часу каралі і князі новых нацыянальных дзяржаў, праўда, так падужэлі, што некаторыя з іх адважваліся супрацівіцца непарушнай моцы каталіцкай царквы. Адным з іх стаў і наш кароль Свєрыр⁷...

Сафія пільна глянула на вучонага манаха:

— Ты сказаў, што царква зачыніла Платонаву акадэмію ў Афiнах. І што, усе грэцкія філосафы канулі ў лету?

— Некаторыя з іх. З дзе-якімі тудамі Арыстоцеля і Платона людзі былі знаёмыя. Але старажытная Рымская імперыя пазней распалася на тры розныя культурныя асяроддзі. У Заходняй Еўропе ўтварылася *лацінскамоўная* хрысціянская культура з цэнтрам у Рыме. Ва Усходняй Еўропе — *грэцкамоўная* культура з цэнтрам у Канстанцінопалі. Пазней гэты горад атрымаў грэцкую назву — Візантыя. Таму, апрача рымска-каталіцкага, мы гаворым таксама й пра „візантыйскае Сярэднявечча”. Але Паўночная Афрыка і Блізкі Усход таксама некалі падпарадкоўваліся Рымскай імперыі. У гэтым рэгіёне ў эпоху Сярэднявечча развіваецца *арабамоўная* мусульманская культура. Пасля смерці Мухамада ў 632 годзе на Блізкім Усходзе і ў Паўночнай Афрыцы пануючай рэлігіяй зрабіўся іслам. Іспанія пазней таксама далучылася да мусульманскага культурнага асяроддзя. У мусульман з’явіліся свае свята гарады — Мека, Медына, Ерусалім і Багдад. Да арабаў перайшоў таксама старажытны эліністычны горад Александрыя. Гэта мела вялікае значэнне для культурна-гістарычнага развіцця рэгіёна. Шмат што з грэцкай навуковай думкі перайшло ў спадчыну арабам. Праз увесь перыяд Сярэднявечча ім не было роўных у такіх галінах навукі, як матэматыка, хімія, астраномія і медыцына. Па сённяшні дзень мы карыстаемся менавіта „арабскімі лічбамі”. Яшчэ багата ў чым, апрача навукі, арабская культура пераўзыходзіла хрысціянскую.

— Мне ўсё ж цікава, што сталася з грэцкімі філосафамі.

— Можаш сабе ўявіць шырокую плынь, якая спачатку дзеліцца на тры розныя ракі, а пасля зноў зыходзяцца разам у адну паўнаводны цечаю?

— Магу.

— Тады ты таксама можаш уявіць, як адна грэка-рымская культура падзялілася на рымска-каталіцкую культуру на Захадзе, усходне-рымскую на Усходзе і арабскую на Поўдні. Калі гаварыць спрошчана, то неаплатанізм быў падхоплены захадам, вучэнне Платона — усходам, а вучэнне Арыстоцеля — арабамі на поўдні. Але ва ўсіх гэтых трох адгалінаваннях было нешта агульнае. І напрыканцы Сярэднявечча ў Паўночнай Італіі ўсе тры адгалінаванні зноў з’ядналіся. Арабскі ўплыў ішоў з Іспаніі, грэцкі — з Грэцыі і Візантыі. І менавіта тады пачалося „Адраджэнне” — час, калі „адраджаецца” антычная культура. У некаторым сэнсе, антычная культура перажыла доўгі перыяд Сярэднявечча.

— Разумею.

⁷Свєрыр (Нарвежскі) Сігурдсан (1151-1202) — кароль Нарвегіі.

— Але не будзем заходзіць наперад, дзіця маё. Пагаворым спярша пра сярэднявечную філасофію. І я больш не буду гаварыць да цябе з кафедры. Я спускаюся.

У Сафіі цяжэлі павекі — за ўсю ноч яна паспала не больш за дзве гадзіны. Яна, нібы ў сне, назірала, як да яе ад кафедры касцёла Марыі накіроўваецца гэты дзіўны манах.

Альбэрта наблізіўся да алтара. Спярша ён падняў вочы на старажытнае ўкрыжаванне. Пасля павярнуўся да Сафіі, павольна пакрочыў да яе і сеў побач на лаўку.

Неяк дзіўна было сядзець ля яго. З-пад покрыва сутаны на Сафію глядзелі карыя вочы. Вочы чалавека сярэдняга веку, цёмнавалосага, з вострай бародкай.

„Хто ты? Чаму ты з’явіўся ў маім жыцці?” — думала яна.

— Пакрысе мы разнаёмімся, — сказаў Альбэрта Кнокс, нібы прачытаўшы яе думкі.

Пакуль ён распавядаў пра сярэднявечную філасофію, святло, якое тачылася ў касцёл праз вітражы, памалу ярчэла.

— У праўдзівасці хрысціянства ніхто з сярэднявечных філосафаў не сумняваўся, — пачаў Альбэрта. — Пытанне стаяла, ці чалавек мусіць толькі верыць у хрысціянскае адкрыццё, ці ён здольны наблізіцца да хрысціянскіх ісцінаў сваім розумам. Як ставіліся грэцкія філосафы да напісанага ў Бібліі? Ці былі супярэчнасці паміж Бібліяй і розумам або ці сумяшчальныя вера і веда? Амаль уся сярэднявечная філасофія намагалася знайсці адказы адно на гэтыя пытанні.

Сафія нецярпліва заківала. Менавіта на пытанне пра веру і веду яна пісала на кантрольнай па асновах хрысціянства.

— Паглядзім, як адказваюць на гэтыя пытанні два знакаміцейшыя філосафы Сярэднявечча, і пачнем мы з *Аўгустына*, які жыў з 354 па 430 год. На прыкладзе яго жыцця можна разгледзець непасрэдна сам пераход ад позняй Антычнасці да ранняга Сярэднявечча. Аўгустын нарадзіўся ў паўночна-афрыканскім горадзе Тагаст, але ўжо ў шаснаццацігадовым ўзросце паехаў вучыцца ў Карфаген. Пазней ён падарожнічаў да Рыма і Мілана, а апошнія гады свайго жыцця быў біскупам у горадзе Гіпон, крыху на захад ад Карфагена. Але хрысціянінам Аўгустын быў не ўсё жыццё. Да таго, як прыняць хрысціянства, ён прайшоў праз шматлікія рэлігійныя і філасофскія плыні.

— Напрыклад?

— Нейкі час ён быў *маніхеем*. Маніхейства было тыповым вераваннем перыяду позняй Антычнасці. Яго падмуркам стала напалову рэлігійнае, а напалову філасофскае вучэнне пра ўратаванне. Маніхейства вучыла, што свет складаўся з дзвюх частак: добра і зла, святла і цемры, духа і матэрыі. Сваім духам чалавек здольны быў узняцца па-над матэрыяльным светам і закласці тым самым аснову ўратавання душы. Але Аўгустыну не даваў спакою такі рэзкі кантраст паміж добром і злом. Маладога мысляра ўвогуле цікавіла, як сёння кажуць, „праблема зла”, то бок пытанне, адкуль зло бярэцца. Нейкі час ён захапляўся стаічнай філасофіяй, паводле якой, паміж добром і злом выразнай мяжы не існавала. Але найбольшы ўплыў на Аўгустына зрабіла другая значная філасофская плынь позняй Старажытнасці, а менавіта неаплатанізм. Тут яго асабліва прывабіла ідэя пра боскі пачатак ўсяго бытнага.

— І таму ён зрабіўся біскупам-неаплатонікам?

— Можна сказаць і так. Перш за ўсё, ён быў хрысціянінам, але на хрысціянскую веру Аўгустына моцна паўплываў светапогляд Платона. Але, Сафія, тут ты павінна добра ўсведоміць, што сярэднявечнае хрысціянства не магчыма цалкам адмежаваць ад грэцкай філасофіі. Шмат што з яе было перанесена ў новую эпоху бацькамі царквы, такімі, як Аўгустын.

— Ты хочаш сказаць, што Аўгустын на пяцьдзесят адсоткаў быў хрысціянінам, а на астатнія пяцьдзесят неаплатонікам?

— Сам ён, канешне, лічыў, што быў хрысціянінам на ўсе сто адсоткаў. Але выразнай супярэчнасці паміж хрысціянствам і Платонавай філасофіяй для яго не існавала. Ён згледзеў такое надзвычайнае падабенства паміж Платонавай філасофіяй і хрысціянскім вучэннем, што нават выказаў меркаванне пра знаёмства Платона з асобнымі кнігамі Старога Запавету. Гэта, канешне, дужа сумнеўна. Хутчэй за ўсё можна гаварыць, што Аўгустын сам „ахрысціяніў” Платона.

— Выходзіць, Аўгустын не развітаўся з філасофіяй, нават калі й прыняў хрысціянства?

— Не, аднак ён даводзіў, што існуе мяжа, далей за якую ў рэлігійных пытаннях розуму сягнуць не дадзена. Хрысціянства ўяўляла сабой таксама боскую таямніцу, да якой мы можам наблізіцца абно праз веру. Але калі мы будзем верыць у хрысціянства, то Бог „прасветліць” нашу душу і мы зможам дасягнуць нейкай звышнатуральнай веды пра Бога. Аўгустын і сам адчуваў, што ёсць мяжа філасофскаму пазнанню. Яго душа здабыла спакой, толькі калі ён прыняў хрысціянства. Ён пісаў: „Не супакоіцца сэрца наша, пакуль да Цябе не прыстане”.

— Мне не зусім зразумела, як Платонава вучэнне пра ідэі магло з’яднацца з хрысціянствам, — прызналася Сафія. — А што з вечнымі ідэямі?

— Аўгустын, услед за Бібліяй, сцвярджае, што Бог стварыў свет з нічога. Грэкі больш схільныя былі лічыць, што свет існаваў заўсёды. Але да стварэння Богам свету, у Бога былі „ідэі” свету, меркаваў Аўгустын. Ён, інакш кажучы, надзяляе Бога ідэямі платанізму і такім чынам выратаўвае ўяўленні Платона пра вечныя ідэі.

— Разумна.

— Але гэта паказвае, як Аўгустын і многія іншыя бацькі царквы разрываліся на часткі, абы толькі ўз’яднаць грэцкае і яўрэйскае мысленне. У нейкім сэнсе, яны былі жыхарамі дзвюх культур. У сваіх поглядах на зло Аўгустын таксама звяртаецца да неаплатанізма. Падобна Плаціну, ён прымаў за зло „адсутнасць Бога”. Зло само па сабе не мае быцця, яго не існуе. А сам Бог здольны толькі на дабро. Аўгустын меркаваў, што зло спараджаецца праз чалавечае непаслушэнства. Або, гаворачы яго ўласнымі словамі: „Добрыя памкненні — воля Бога, а злыя памкненні — адыход ад волі Яго”.

— Ён таксама лічыў, што ў чалавека боская душа?

— І так, і не. Аўгустын сцвярджае, што паміж Богам і людзьмі ляжыць неадольная прорва. У гэтым ён абавіраецца на Біблію, ставячы тым самым пад сумнеў вучэнне Плаціна пра адзінства ўсяго бытнага. Але Аўгустын падкрэслівае, што чалавек — гэта духоўная істота. Ён мае матэрыяльнае цела, якое належыць матэрыяльнай рэчаіснасці, дзе моль точыць і іржа ёсць, а таксама душу, здольную да пазнання Бога.

— Што адбываецца з душой, калі мы паміраем?

— На думку Аўгустына, пасля сатварэння граху ўвесь род чалавечы апынуўся на краі пагібелі. Аднак над некаторымі Бог вырашыў злітавацца.

— Чаму б яму не ўратаваць усіх? — спытала Сафія.

— Якраз тут Аўгустын адмаўляў людзям у праве крытыкаваць Бога. Ён спасылаецца на пасланне Паўла да рымлянаў: „А ты хто, чалавеча, што спрачаешся з Богам? Ці скажа творыва творцу: навошта ты мяне так зрабіў? Ці ж не мае ганчар улады над глінаю, каб з таго самага месіва зрабіць адзін посуд на ганаровае ўжыванне, а другі — на буднае?”

— Бог што, сядзіць на небе і забаўляецца з людзьмі? Калі яму хто з яго ўласных стварэнняў не прыглянецца — ён яго на сметнік.

— Аўгустын даводзіў, што ніводзін з людзей не варты боскай ласкі. Аднак Бог выбірае тых, каго ён выратуе ад пагібелі. І яму добра вядома, каго ён памілуе, а каго не. Гэта вядома загадзя. Такім чынам, адказ на тваё пытанне — так, мы гліна ў руках Бога. Мы цалкам залежым ад яго ласкі.

— Атрымоўваецца, што Аўгустын вяртаецца да веры ў лёс.

— У некаторым сэнсе. Але Аўгустын настойваў, што чалавек адказны за сваё ўласнае жыццё. Ён радзіў жыць так, каб па нашым жыццёвым шляху было бачна, што мы належым да выбраных. І ён казаў, што чалавек сам вольны выбраць, як яму жыць. Але вось як у нас тое атрымаецца, вядома Богу „загадзя”.

— І гэта справядліва? — спатала Сафія. — Сакрат лічыў, што ўсе людзі надзеленыя аднолькавымі магчымасцямі, таму што ва ўсіх той самы розум. А Аўгустын дзяліў людзей на дзве групы. Першым будзе выратаванне, а другім — праклён.

— Так, разам з Аўгустынавай тэалогіяй мы неяк аддаліліся ад гуманізму Афін. Але не Аўгустын дзяліў людзей на дзве групы. Ён абапіраўся на біблейскае вучэнне пра ўратаванне і пагібель. У сваёй кнізе „Пра град Божы” ён гэта тлумачыць падрабязней.

— Раскажы!

— Выразы „град Божы” і „царства Божае” былі ўзятыя з Бібліі, з казанняў Езуса. На думку Аўгустына, гісторыя — гэта барацьба паміж „царствам Божым” і „царствам зямным”. Гэта не дзвюе асобныя палітычныя адзінкі. Яны саборнічаюць за ўладу ў сярэдзіне кожнага чалавека. „Царства Божае” нечым нагадвала царкву, а „царства зямное” — палітычныя утварэнні, напрыклад, Рымскую імперыю, якая распадалася якраз пры жыцці Аўгустына. Такое дзяленне акрэслілася яшчэ больш, калі сярэднявечныя царква і дзяржава пачалі барацьбу за ўладу. Тады гаварылі: „Няма ніякага ўратавання, як толькі праз царкву”. Аўгустынава „царства Божае”, нарэшце, пачало атаясамляцца з царквоўнай сістэмай. Толькі пад час Рэфармацыі ў 1500-х гадах залуналі пратэсты супраць таго, што чалавек, каб атрымаць Божае ўратаванне, павінен ісці дарогаю царквы.

— Даўно пара.

— Заўважым, таксама, што Аўгустын стаў першым мысляром, які у сваёй філасофіі загаварыў пра *гісторыю*. Сама барацьба паміж добром і злом была не ў навінку. Новым было тое, што гэтая барацьба разглядалася ў гістарычнай перспектыве. Тут у Аўгустына было не так многа платанізму. Ён схіляецца да лінэарнага погляду на гісторыю, з якім мы сустракаемся ў Старым запавеце. Ён вучыць, што Бог скарыстоўвае ўсю гісторыю, каб узвесці „царства Божае”. Гісторыя неабходна, каб выхаваць людзей і знішчыць зло на зямлі. Або як казаў Аўгустын: „Промысел Божы вядзе гісторыю чалавецтва ад Адама і да заканчэння свету, нібы гісторыю аднаго чалавека — ад дзяцінства да старасці.”

Сафія глянула на гадзіннік і сказала:

— Восем гадзін. Хутка мне трэба ісці.

— Але спярша паслухай пра другога знакамітага філосафа Сярэднявечча. Можа, выйдзем надвор?

Альбэрта ўстаў з лаўкі. Малітоўна склаўшы далоні, ён пакрочыў па галоўнаму ходу. Выглядала так, быццам ён моліцца Богу або раздумоўвае над нейкімі духоўнымі ісцінамі. Сафія пайшла за ім, хоць ёй, урэшце, нічога іншага не заставалася.

На дварэ яшчэ вісела тонкім покрывам ранішняя смуга. Сонца даўно ўзышло, але з-за туману відаць яго было цьмяна. Касцёл Марыі знаходзіўся на краю старой часткі горада.

Альбэрта сеў на лаўку перад касцёлам. Сафіі падумалася, што будзе, калі яе тут згледзяць. Дзіўна выглядала ўжо тое, што яна сядзіць на лаўцы а восьмай раніцы, а тут яшчэ сярэднявечны манах побач.

— Восем гадзін, — пачаў Альбэрта. — З часоў Аўгустына прайшло каля чатырохсот год, пачынаецца доўгі навучальны дзень. Да дзесяці гадзін адукацыяй заўмаюцца выключна школы пры кляштарам. Паміж 10 і 11 з’яўляюцца першыя катэдральныя школы, а ля 12 — першыя ўніверсітэты. Апрача таго, у гэты час узводзяцца велічныя гатычныя храмы. Гэты касцёл таксама быў пабудаваны ў 1200-х гадах, то бок у эпоху

высокага Сярэднявечча. У горадзе не знайшлося сродкаў на будаўніцтва большага храма.

— Яно й не трэба было, — перабіла Сафія. — Самае горшае, што я ведаю, — гэта пустыя храмы.

— Але вялізныя храмы ўзводзіліся не толькі для таго, каб прытуліць мнагалікую паству. Яны будаваліся, каб праславіць Бога, і самі па сабе ўяўлялі нешта накшталт набажэнства. Але не толькі гэтым славілася эпоха высокага Сярэднявечча, асабліваю цікавасці філосафаў віклікае іншае.

— А што?

— У гэты час значую ролю пачынаюць адыгрываць іспанскія арабы, — працягваў Альбэрта. — Цягам сярэдніх вякоў яны захоўвалі навуковыя традыцыі Арыстоцеля, а пачынаючы з 1100-х гадоў, некаторыя вучоныя пачынаюць прыбываць у Паўночную Італію па запрашэнні мясцовых князёў. Такім чынам у Еўропе сталі вядомыя многія творы Арыстоцеля, якія пазней былі перакладзены з грэцкай і арабскай на лацінскую мову. Гэта выклікала новы інтарэс да прыродазнаўчых навук. Апрача таго, перагледзена было пытанне пра адносіны Святога Пісьма да грэцкай філасофіі. У прыродазнаўчых галінах без Арыстоцеля было нікуды. Але пытанне стаяла, калі слухаць „філосафа”, а калі — выключна Біблію? Разумееш?

Сафія кінула.

— Найвялікшым і найзнакаміцейшым філосафам эпохі высокага Сярэднявечча быў *Тамаш Аквінскі*, які жыў з 1225 па 1274 год, — працягваў манах. — Ён паходзіў з невялікага мястэчка Аквіна паміж Рымам і Неапалем, але працаваў універсітэцкім настаўнікам у Парыжы. Я называю яго „філосаф”, хоць ён збольшага быў тэалагам. Урэшце, на той час нейкай пэўнай мяжы паміж філасофіяй і тэалогіяй не існавала. Мінаючы падрабязнасці, скажу хіба, што Тамаш Аквінскі „ахрысціянніў” Арыстоцеля, як Аўгустын „ахрысціянніў” Платона напачатку сярэдніх вякоў.

— Табе не здаецца дзіўным, што філосафы, якія жылі за шмат стагоддзяў да Хрыста, былі „ахрысціянены”?

— Я з табою недзе згодзен. Але „ахрысціянніць” гэтых двух вялікіх грэцкіх мысляроў значыла разумець і тлумачыць іх такім чынам, каб яны не ўспрымаліся, як нейкая пагроза хрысціянскаму вучэнню. Пра Тамаша Аквінскага гавораць, што ён „узьяў быка за рогі”.

— А я, напраўду, не ведала, што філасофія мае дачыненне да бою быкоў.

— Тамаш Аквінскі быў сярод тых, хто намагаўся аб’яднаць філасофію Арыстоцеля з хрысціянствам. Гаворыцца, што ён стварыў вялікую сінтэзу паміж верай і ведай. А зрабіў ён гэта якраз праз дасканалое вывучэнне Арыстоцелевых поглядаў і скарыстаўшы яго ўласныя словы.

— То бок, узьяў быка за рогі. На жаль, я амаль не спала ўночы, таму, баюся, табе прыйдзеца патлумачыць гэта падрабязней.

— Як меркаваў Тамаш Аквінскі, тое, што даводзіць нам філасофія або розум, і тое, што даводзіць нам хрысціянскае вучэннем або вера, зусім не абавязкова супярэчыць адно аднаму. Дужа часта хрысціянства і філасофія гавораць пра тое самае. Таму, скарыстаўшыся розумам, мы здольныя спасцігнуць твая самыя ісціны, пра якія мы можам прачытаць у Бібліі.

— І як гэта магчыма? Розум што, сапраўды можа распавесці нам пра стварэнне свету за шэсць дзён? Або пра тое, што Езус быў сынам Божым?

— Не, такія чыста „хрысціянскія ісціны” даступныя нам толькі праз веру і Святое Пісьмо. Але Тамаш лічыў, што існуе яшчэ шэраг „натуральных тэалагічных ісцін”, то бок такіх, якія можна спасцігнуць як праз хрысціянскую веру, так і з дапамогай прыроджанага, або „натуральнага”, розуму. Прыкладам такой ісціны можа быць сцвярджэнне, што Бог існуе. Па меркаванні Тамаша, да яго вядуць дзве дарогі. Адна — праз веру і Святое Пісьмо. Другая — праз розум і назіральнасць. Найбольш памысная з іх — гэта дарога праз веру і адкрыццё, таму што, паспадзяваўшыся адно

на свой розум, лёгка збіцца з дарогі. Але Тамаш падкрэсліваў, што паміж філосафам, як, скажам, Арыстоцель, і хрысціянствам, не абавязкова існуюць супярэчнасці.

— Мы што, можам прытрымлівацца Арыстоцелева вучэння так сама, як Бібліі?

— Не-не. Арыстоцель адолеў толькі пачатак дарогі, таму што не быў знаёмы са Святым Пісьмом. Але ў самім пачатку дарогі нельга сказаць, што дарога была выбрана памылкова. Напрыклад, не будзе памылкаю сцвярджаць, што Афіны знаходзяцца ў Еўропе, хоць асабліва дакладна гэта таксама не будзе. Калі ў якой кнізе стаіць толькі, што Афіны — гэта еўрапейскі горад, то не залішне будзе зазірнуць таксама ў геаграфічны атлас. Тут табе адкрыецца ўся праўда: Афіны — сталіца Грэцыі, маленькай краіны, размешчанай у паўднёва-ўсходняй частцы Еўропы. Калі табе пашанцуе з атласам, то ты таксама знойдзеш там звесткі пра Акропаль. А можа нават пра Сакрата, Платона і Арыстоцеля!

— Але першае сцверджанне пра Афіны таксама было правільным.

— Верна! Для Тамаша важным было паказаць, што існуе ўсяго адна праўда. Калі наш розум згаджаецца з Арыстоцелевымі развагамі, то яны ні ў якім разе не супярэчаць хрысціянскаму вучэнню. Адно частку ісціны мы можам спасцігнуць цалкам сваім розумам і назіральнасцю. Менавіта пра такія ісціны Арыстоцель гаворыць, напрыклад, калі ён апісвае расліннае і жывёльнае царства. Другую частку ісціны Бог адкрывае нам праз Біблію. Але дзве гэтыя часткі ісціны супадаюць у многіх важных пунктах. Існуюць пэўныя пытанні, якія Біблія і розум асвятляюць цалкам аднолькава.

— Напрыклад, ці існуе Бог?

— Напрыклад. Арыстоцелева філасофія таксама зыходзіла з таго, што існуе Бог, або так званая першапрычына, якая рухае ўсім бытным. Але Арыстоцель не дае больш падрабязнага апісання Бога. Тут нам застаецца цалкам і поўнасць пакладацца на Біблію і казанні Езуса.

— Дык што цяпер, атрымоўваецца, што Бог ёсць?

— Канешне, не ўсе з гэтым згодныя. Але на сённяшні дзень большасць з нас пагаджаецца, што чалавечы розум не здольны даказаць адваротнае, а менавіта, што Бога няма. Тамаш пайшоў далей. Ён паспрабаваў даказаць існаванне Бога, абшпіраючыся на вучэнне Арыстоцеля.

— Во як!

— Тамаш меркаваў, што сваім розумам мы таксама здольныя ўразумець, што усё бытнае павінна мець „першапрычыну”. Бог адкрывае сябе чалавеку як праз Біблію, так і праз розум. Такім чынам, існуе „тэалогія адкрыцця” і „натуральная тэалогія”. Тое самае тычыцца маралі. Мы чытаем у Бібліі, як Бог хоча, каб мы жылі. Акрамя таго, Бог надзяліў нас сумленнем, з дапамогаю якога мы „натуральна” аддзяляем дабро ад зла. Такім чынам, да маральнага жыцця вядзе таксама „дзе дарогі”. Мы ведаем, што нельга рабіць другім людзям шкоды, хаця мы не чыталі ў Бібліі, што „усё, што хочаце, каб рабілі вам людзі, тое і вы рабеце ім”. Але тут таксама, надзейней будзе трымацца біблейскага заповіту.

— Думаю, я разумею, — сказала Сафія. — Гэта амаль што як з навальніцай: пра яе набліжэнне мы ведаем па бліскавіцы і па грукатах гromу.

— Можна сказаць і так. Нават нічога не бачачы, мы чуем гром. І нават нічога не чуючы, мы бачым, што набліжаецца непагадзь. Канешне, лепей за ўсё і бачыць, і чуць. Але не існуе ніякай *супярэчнасці* паміж тым, што мы бачым, і тым, што мы чуем. Зусім наадварот: гэтыя два адчуванні дапаўняюць адно аднаго.

— Разумею.

— Можна ўзяць яшчэ адзін прыклад. Ты сядзіш і чытаеш раман, ну, скажам, „Вікторыю” Кнута Гамсуна.

— А я яго напраўду чытала...

— Ці не атрымоўваеш ты нейкія веды пра пісьменніка, адно чытаючы напісаную ім кнігу?

— Я магу, прынамсі, сказаць, што існуе пісьменнік, які напісаў гэту кнігу.

- А яшчэ?
- У яго рамантычны погляд на каханне.
- Калі ты чытаеш гэты раман — тварэнне Гамсуна — ты атрымоўваеш таксама дзе-якія звесткі пра самага Гамсуна. Але табе карціць даведацца пра яго яшчэ больш. Ці зможаш ты, напрыклад, прачытаць у „Вікторыі”, колькі гадоў было пісьменніку, калі ён напісаў гэты раман, дзе ён жыў або, напрыклад, колькі ў яго было дзяцей?
- Вядома, не змагу.
- Але такія звесткі ты знойдзеш у біяграфіі Кнута Гамсуна. Толькі зазірнуўшы ў біяграфію — або аўтабіяграфію, — ты бліжэй пазнаёмішся з асобай пісьменніка.
- Згодна.
- Прыблізна тыя самыя адносіны існуюць таксама паміж стварэннямі Бога і Бібліяй. Толькі назіраючы за рэчаіснасцю, мы прыходзім да разумення, што Бог існуе. Далей мы можам сказаць таксама, што Бог любіць кветкі і жывёл, а то ён бы іх ніколі не стварыў. Але звесткі пра асобу Бога знойдем мы адно ў Святым Пісьме, то бок „аўтабіяграфіі” Бога.
- Цікавы прыклад.
- Угу...
- Першы раз Альбэрта сядзеў, задумаўшыся, і нічога не адказваў.
- Гэта мае нейкае дачыненне да Хільды? — раптам вырвалася ў Сафіі.
- Мы нават не ведаем, ці існуе нейкая „Хільда”.
- Але мы то тут, то там трапляем на яе сляды. Паштоўкі і шаўковы шалік, зялёная партманэтка, панчоха...
- Альбэрта кіўнуў:
- Выдае на тое, што толькі Хільдын бацька вырашае, колькі яшчэ такіх слядоў мы пабачым. Але пакуль нам вядома хіба, што існуе нехта, хто шле нам гэтыя паштоўкі. Мне б хацелася, каб ён напісаў што-небудзь пра сябе. Але да гэтага мы яшчэ вернемся.
- Ужо дванаццаць гадзін. Ва ўсякім разе, мне трэба вярнуцца дадому да заканчэння Сярэднявечча.
- На заканчэнне я кораценька раскажу, як у Тамаша Аквінскага атрымалася дапасаваць ідэі Арыстоцеля да хрысціянскай тэалогіі. Гэта тычыцца як Арыстоцелевай логікі, філасофіі пазнання, так і натурфіласофіі. Ты помніш, напрыклад, яго сістэму іерархіі бытнага, дзе напачатку стаялі расліны, пасля — жывёлы, а затым людзі?
- Сафія кіўнула.
- Ужо Арыстоцель меркаваў, што на самой вяршыні іерархіі стаіць Бог, або своеасаблівы максімум быцця. Такую схему было лёгка дапасаваць да хрысціянскай тэалогіі. Тамаш прапанаваў услед сваю іерархію, складзеную паводле павелічэння канцэнтрацыі быцця, якая ішла ад раслін і жывёл да чалавека, ад чалавека да анёлаў, а ад анёлаў да Бога. Чалавек, падобна жывёлам, мае цела з органамі пачуццяў, але ў дадатак да гэтага чалавек мае таксама „разважаючы” розум. У анёлаў няма такога цела з органамі пачуццяў, таму іх розум здатны да імгненнага спасціжэння ісціны. Ім не трэба „раздумоўваць”, як людзям, ім не трэба рухацца ад вываду да вываду. Яны здольныя спазнаць усё, што даступна спазнаць чалавеку, мінаючы ланцугі прычын і наступстваў. І менавіта таму, што ў іх няма цела, яны ніколі не памруць. Яны не вечныя, як Бог, таму што яны самі некалі былі створаны Богам. Але ў іх няма цела, ад якога можна аддзяліцца, таму яны і не паміраюць.
- Гэта так цудоўна!
- Але над анёламі валадарыць Бог, Сафія. Ён бачыць і ведае ўсё ў адной суцэльнай безупынной відзежы.
- Атрымоўваецца, што ён зараз нас бачыць.
- Так, можа і бачыць. Але не „зараз”. Для Бога не існуе часу, які існуе для нас. Наше „зараз” — гэта не тое ж самае, што Богава „зараз”. Нават калі для нас

праходзіць некалькі тыдняў, гэта зусім не азначае, што для Бога гэта таксама некалькі тыдняў.

— Які жах! — ускрыкнула Сафія, і адразу ж прыкрыла рот даланёю.

Альбэрта запытальна глянуў на яе.

— Я атрымала новую паштоўку ад Хільдынага бацькі, — пачала яна тлумачыць. — Ён нешта такое пісаў, што „калі для Сафіі пройдзе адзін або два тыдні, то не абавязкова для нас гэта будзе такі ж доўгі час”. І тут ты мне расказваеш тое самае, але пра Бога!

Сафія заўважыла, як твар пад карычневым покрывам сцягнуўся ў грывасу.

— І не сорамна яму!

Сафія не зразумела, што Альбэрта хацеў гэтым сказаць, можа, прыйшлося да слова.

— На жаль, Тамаш Аквінскі пераняў таксама Арыстоцэлевы погляд на жанчын, — працягваў Альбэрта. — Ты, мабыць, помніш, што для Арыстоцеля жанчына была непаўнаважнасць мужчынам. Апрача таго, Арыстоцель меркаваў, што дзеці пераходзяць у спадчыну адно бацькавы якасці, таму што жанчына была пасіўнай і прымаючай, а мужчына — актыўным і ствараючым. Такія погляды цалкам адпавядалі Бібліі, меркаваў Тамаш, дзе гаворыцца, напрыклад, што жанчына была створана з рабыні Адама.

— Смеху варта!

— Аднак заўважу, што яйцаклетку ў млекакормячых упершыню выявілі адно ў 1827 годзе. Таму не дзіўна, што раней ствараючую і жыццёфармуючую ролю ў апладненні адводзілі мужчыну. Адзначу таксама, што, на думку Тамаша, жанчына падпарадкоўваецца мужчыне толькі з-за сваёй матэрыяльнай прыроды. Але душа жаночая мае такую ж каштоўнасць, як і мужчынская. Не небе паміж мужчынай і жанчынай пануе роўнасць, таму што паміж імі больш не існуе ніякай плоцевай розніцы.

— Не дужа сучасны. А ў Сярэднявеччы, увогуле, былі жанчыны-філосафы?

— У сярэднявечнай царкве панавалі мужчыны. Але гэта не азначае, што жанчын-мысляроў не было. Адна з іх — *Хільдэгарда Бінгенская*.

Сафія вырачыла вочы:

— Яна мае нейкае дачыненне да Хільды?

— Ну і пытанні ж у цябе! Хільдэгарда жыла з 1098 па 1179 год і была мнішкаю ў манастыры нямецкага мястэчка Бінген. Нягледзячы на тое, што яна была жанчынаю, яна вяла прапаведніцкую дзейнасць, была пісьменніцай, урачом, батанікам і прыродазанаўцай. Яе можна лічыць сімвалам жанок Сярэднявечча, якія на той час вызначаліся больш прыземленым падыходам да жыцця і стаялі бліжэй да навуковага спазнання свету.

— Але ці мае яна нейкае дачыненне да Хільды?

— У старажытнасці хрысціяне і іўдзеі верылі, што Бог быў не толькі мужчынам. Ён таксама быў надзелены жаночымі рысамі, або „мацярынскай прыродай”. Таму што жанкі таксама створаныя па Божым падабенстве. Па-грэцку такія жыночыя рысы Бога называліся „Сафія”. „Сафія” азначае „мудрасць”.

Сафія засмучана павяла галаваю. Чаму ніхто ёй гэтага раней не расказаў? І чаму яна ніколі раней пра гэта не распытвала?

Альбэрта працягваў:

— Як сярод іўдзеяў, так і сярод грэцкіх праваслаўных вернікаў „Сафія” — „мацярынская прырода Бога” — ў сярэднія вякі іграла немалую ролю. На Захадзе на яе забыліся. І вось з’яўляецца Хільдэгарда. Яна расказвае, што да яе ў відзежах прыходзіць Сафія. На ёй залатыя адзенні, аздобленыя каштоўнымі камянямі...

Сафія ўсхапілася з лаўкі. Да Хільдэгарды ў відзежах прыходзіла Сафія!

— Дык, мабыць, і я прыходжу ў відзежах да Хільды? — яна зноў села.

У трэці раз Альбэрта паклаў ёй руку на плечы:

— Якраз гэта нам і трэба высветліць. Але зараз амаль гадзіна дня. Табе трэба паспець да сьнеданьня, хутка настане новы час. Я запрашаю цябе на размову пра Рэнэсанс. Гермес будзе чакаць цябе ў садзе.

Пасля гэты дзіўны манах падняўся і пайшоў да касцёла, а Сафія ўсё сядзела, раздумоўваючы пра Хільдэгарду і Сафію, Хільду і Сафію. Раптам яе як токам працяло, яна падскочыла і крыкнула наўздагон настаўніку філасофіі, пераапанутага манахам:

— А якога Альбэрта ў Сярэднявеччы таксама не жыло?

Ён прыцішыў хаду і павярнуў да Сафіі галаву:

— Настаўнікам Тамаша Аквінскага быў знакаміты мысляр. Яго звалі Альбэрт Вялікі, — сказаў ён і знік за дзвярыма касцёла Марыі.

Усё ж Сафія на гэтым не супакоілася. Яна таксама накіравалася да касцёла. Але ў ім не было ані душы. Праз падлогу ён праваліўся, ці што?

Па дарозе з касцёла на вочы ёй трапілася выява Марыі. Сафія падыйшла бліжэй і пільна ўглядзелася. Раптам яна заўважыла маленькую кропельку пад адным вокам Марыі. Гэта ці не сляза?

Сафія шуганула прэч з касцёла і — бегма да Ёрунь.

РЭНЭСАНС

... о боскі род у чалавечых шатах...

Ёрунь стаяла на пляцоўца каля жоўтага дома, калі запыханая Сафія недзе а палове другой з'явілася ля брамкі.

— Цябе не было больш за дзесяць гадзін! — ускрыкнула Ёрунь.

Сафія заматала галавою:

— Мяне не было больш за тысячу гадоў.

— Дзе ты была?

— На спатканні з сярэднявечным манахам. Ну і дзівак жа ён!

— Ты пры сваім розуме? Твая маці тэлефанавала паўгадзіны таму назад.

— І што ты ёй сказала?

— Я сказала, што ты пабегла ў кіёск.

— І што яна?

— Прасіла, каб ты патэлефанавала, калі прыйдзеш. Горш выйшла з маімі бацькамі. Яны ля дзесятай прыйшлі да мяне ў пакой з гарачым шакаладам і булачкамі. А другі ложак — пусты. Уяўляеш?

— І што ты сказала?

— Так няёмка! Я сказала, што ты пайшла дамоў, таму што мы пасварыліся.

— Тады нам трэба хуценька зноў памірыцца. І трэба так зрабіць, каб твае бацькі не сустракаліся з маёй мамай дзён пару. Думаеш, у нас атрымаецца?

Ёрунь паціснула плячыма. Раптам у яны пабачылі бацька Ёрунь, апранутага ў камбінезон, які каціў у сад вазок. Яму, мабыць, не давала спакою леташняе жаўталісце.

— Што, зноў не разлівада? — спытаў ён. — А я засланку варыўні ад лісця разгроб.

— Як добра! — адазвалася Сафія. — Мабыць, цяпер мы зможам папіць какавы, сядзячы на варыўні, а не на ложку.

Бацька напружана пасміхнуўся, а Ёрунь сцэпанула. Дома ў Сафіі адзін да аднаго гаварылі крыху бесцырымоннай, чым у сям'і фінансавага саветніка Інгебрыгцэна з жонкай.

— Прабач, Ёрунь, але ж мне таксама трэба неяк падыграць.

— Ну, ты раскажаш што-небудзь?

— Раскажу, калі ты правядзеш мяне дадому. Гэта ўсё роўна не для вушэй фінансавага саветніка або немаладой Барбі.

— Не грубіянь! Табе больш падабаецца разладжаны шлюб, дзе адзін адпраўляе другога валындацца па марах?

— Зусім не. Я проста ноччу амаль не спала. І ведаеш, мне здаецца, што Хільда бачыць усё, што мы робім.

Яны павярнулі да Канюшынавай вуліцы.

— Ты хочаш сказаць, што яна празорца?

— Можа, празорца. А, можа, і не.

Ёрунь, па ўсім відаць, уся гэтая таемнасць не задавальняла.

— Але як тады растлумачыць, што яе бацька адпраўляе ўсе гэтыя дурныя паштоўкі на адрас нейкай закінутай у лесе халабуды.

— Прызнацца, не ведаю.

— Ты так і не скажаш, дзе была?

І Сафія ўсё расказала. І пра таемны курс філасофіі таксама. Але яна прымусіла Ёрунь з кляцьбой паабяцаць, што ўсё застанеца толькі паміж імі.

Яны доўга ішлі, не гаворачы ні слова.

— Не падабаецца мне ўсё гэта, — сказала Ёрунь, калі яны набліжаліся да дома № 3 па Канюшынавай вуліцы.

Перад весніцамі Сафіінага сада яна спынілася і хацела была павярнуць дадому.

— Ніхто не просіць, каб табе нешта падабалася. Але філасофія — гэта не бяскрыўдная гульня. Яна пра тое, хто мы ёсць і адкуля мы паходзім. Ты думаеш, у школе нам пра гэта раскажуць?

— Усё роўна ніхто не ведае адказы на гэтыя пытанні.

— А пытанні задаваць нас нават не вучаць.

Калі Сафія зайшла на кухню, суботняя каша ўжо стаяла на сталі. Чаму яна не патэлефанавала ад Ёрунь, маці ніяк не пракаментавала.

Пасля сьнедання Сафія сказала, што пойдзе паспіць. Яна патлумачыла гэта тым, што ў Ёрунь амаль не заснула. Урэшце, гэта не так і дзіўна, калі начуеш у сяброўкі.

Да таго, як легчы, яна прымасцілася перад вялікім масянжовым люстэркам, якое яшчэ раней прыладзіла не сцяне. Спачатку яна там нічога не ўбачыла, акрамя свайго бледнаватага зморанага твару. Але раптам — нібы з-за яе твару праступілі дужа слабыя абрысы нейкага іншага твару.

Сафія распачна ўздыхнула. Прывярзецца ж усякае.

Яна выразна бачыла абрысы свайго бледнаватага твару, аблямаванага чорным валоссем, з якога нельга было зрабіць аніякай прычоскі, хіба што распусціць косы, ды так і хадзіць. Але з-за гэтага твару то з'яўлялася, то прападала выява нейкай іншай дзяўчынкі.

Раптам незнаёмая дзяўчынка пачала часта міргаць абодвума вачыма. Здавалася, ёй хацелася даць знак, што яна сапраўды існуе па той бок люстэрка. Гэта працягвалася ўсяго некалькі секунд. Пасля яна знікла.

Сафія села на ложку. Яна ні на каліўца не сумнявалася, што там, у залюстэрку, быў твар Хільды. Некалі яна мімаходам бачыла яе фотаздымак на білеце школьніка, у Маёравай хатцы. Гэта напэўна была тая ж самая дзяўчынка, што і ў залюстэрку.

Ці не дзіўна, што такія вось неверагодныя рэчы здараліся з ёю кожны раз, калі яна ад стомы на нагах не стаяла? Не залішне будзе спытаць сябе пасля, ці не прыдумкі ўсё гэта.

Сафія павесіла адзенне на крэсла і шмыгнула пад коўдру. Заснула яна імгненна і спала непрабудным, неверагодна выразным сном.

Ён снілася, як яна стаіць у вялікім садзе, які прасціраецца ўніз да чырвонага лодачнага дамкі. На прыстані ля дамкі сядзіць светлавалосая дзяўчынка і ўглядаецца ў мора. Сафія падыйшла да яе і прымасцілася побач. Але незнаёмая дзяўчынка, здавалася, яе не заўважыла. „Мяне завуць Сафія”, — назвалася яна. Але незнаёмка па-ранейшаму яе ні бачыла ані чула. „Ты, мабыць, глуханямая”, — сказала Сафія. А незнаёмая дзяўчынка і сапраўды нічога з таго, што гаварыла Сафія, не чула. Раптам Сафія пачула, як нехта гукаў: „Хільдэмур!” Дзяўчынка падхапілася з прыстані і з усіх ног кінулася да дома. Атрымоўваецца, што ніякая яна была не

глуханямая. З боку дома да яе бег чалавек сярэдняга веку. У форме і ў блакітнай берэтцы. Дзяўчынка кінулася яму на шыю і чалавек закружыў яе. Раптам Сафія заўважыла ланцужок з залатым крыжыкам, які ляжаў на прыстані, дзе сядзела дзяўчынка. Яна нахілілася да яго і падабрала. А пасля прагнулася.

Сафія глянула не гадзіннік. Яна спала пару гадзін. Яна села ў ложку і пачала думаць над гэтым неверагодным сном. Ён быў настолькі выразным, нібы ўсё, што з ёю адбывалася, было на самой справе. Сафія была больш чым упэўнена, што дом і прыстань напраўду недзе існавалі. Ці не падобны яны былі на карціну ў Маёравай хатцы? Ва ўсякім разе, дзяўчынка, якую яна сасніла, напэўна была тая самая Хільда Мёлер Кнаг, а той чалавек — яе бацька, які вярнуўся з Лівану. У сне ён нечым нагадваў Альбэрта Кнокса.

Калі Сафія выбралася з-пад коўдры і пачала прыбіраць ложка, яна знайшла пад падушкай залаты ланцужок з крыжыкам. З другога боку на крыжыку выгравіравана было тры літары: „ХМК”.

Сафіі не ўпершыню снілася, што яна знаходзіць каштоўнасці. Але ўпершыню ёй надарылася прыхапіць са сну нешта з сабою.

— Чорт вазьмі, здарыцца ж такое! — гучна вылаялася яна.

Яна так разлавалася, што аж рванула на сябу дзеры шафы і закінула аздобу на самы верх да шоўкавага шаліка, белай панчохі і ўсіх паштовак з Лівана.

Раніцай у нядзелю маці разбудзіла Сафію да сьнеданьня — з цёплымі булачкамі і памаранчавым сокам, яечняй і італьянскай салатай. Рэдка здаралася, каб маці ўставала у нядзелю раней за яе. А калі здаралася, то маці ад душы шчыравала над багатым нядзельным сьнеданнем, а пасля ўжо будзіла Сафію.

За сталом маці сказала:

— Па садзе бегае нейкі сабака. Цэлую раніцу вынюхвае ўсё нешта ля старой агароджы. Ты не ведаеш, чый ён?

— А, дык гэта... — хацела было адказаць Сафія, але адразу ж прыкрала рот.

— Ён быў тут раней?

Сафія ўжо стаяла ля вялікага акна гасцёўні, якое выходзіла ў вялізны сад. Яна так і думала. Гермес разлёгся каля патаемнага лазу ў Схованку.

І што ён сказаць? Але не паспела яна прыдумаць, што скажа маці, як тая ўжо стаяла побач з ёю.

— Ты сказала, што ён тут быў раней?

— Гэты сабака, мабыць, загроб недзе тут костку. А зараз ён прыбег, каб выграбці свой скарб назад. У сабак таксама ёсць памяць...

— Можа і ёсць, Сафія. Ты ў нас больш цяміш у сабачай псіхалогіі.

Сафія напружана думала.

— Я адвяду яго дадому, — сказала яна.

— Дык ты ведаеш, дзе ён жыве?

Сафія паціснула плячыма.

— У яго, напэўна, адрас на ашыйніку.

Сафія заспяшалася ў сад. Як толькі Гермес яе згледзеў, ён з усіх ног прыпусціў да Сафіі, і, шалена матляючы хвостом, пачаў на яе скакаць.

— Гермес, разумнічак! — пахваліла Сафія.

Яна ведала, што маці стаіць ла акна. Каб толькі ён не палез праз агароджу! Але сабака паляцеў да дарожкі, перасёк пляцоўку перад домам і сігануў да брамкі.

Калі Сафія прычынілі за сабою брамку, Гермес пабег за метры два перад ёю. Яны ішлі доўгімі завулкамі паміж сядзібамі. Не толькі Сафія з Гермесам выбраліся на нядзельны шпацыр. Людзі гулялі цэлымі сем'ямі. Сафію балюча ўкалола зайздрасць.

Час ад часу Гермес бег панюхаць якога іншага сабаку або нешта ўбаку ад дарогі, але варта было Сафіі загадаць яму ісці „на месца”, як ён адразу бег да яе.

Хутка яны мінавалі старую пашу, вялікі стадыён і дзіцячую пляцоўку і выйшлі да вуліц з больш ажыўленым транспартным рухам. Адсюля ўздоўж шырокай брукаванкі з тралейбуснымі каляінамі яны накіраваліся да цэнтра горада.

У цэнтры горада Гермес патрусіў праз плошчу Стурторге да вуліцы Хіркегатэн. Яны апунуліся ў старой частцы горада з вялізнымі будынкамі, пабудаванымі напачатку стагоддзя. Было каля паловы другой.

Зараз яны знаходзіліся ў другім краю горада. Сафія бывала тут не часта. Адноўчы, калі яна была маленькая, яны адведвалі старую цётчак, якая жыла на адной з гэтых вуліц.

Неўзабаве яны выйшлі на маленькую плошчу, якая месцілася паміж старымі будынкамі. Яна называлася „Нюторге” і была токой самай старой, як і ўсё навокал. Сам горад, урэшце, таксама быў закладзены дужа даўно, яшчэ ў Сярэднявеччы. Гермес наблізіўся да пад’езда №14 і спыніўся, чакаючы, пакуль Сафія адчыніць дзверы. У яе ў жываце нешта кальнула.

У пад’ездзе на сцяне віселі зялёныя паштовыя скрынкі. Сафія раптам пабачыла паштоўку, прычэпленую да адной з паштовых скрынак у верхнім радзе. На паштоўцы паштальёнам было пазначана, што адрасат невядомы. Адрасатам значылася: „Хільда Мёлер Кнаг, Нюторге 14...” і праштампавана паштоўка была 15/6. Да гэтага дня яшчэ два тыдні з гакам, але на гэта, па ўсім відаць, паштальён не звярнуў увагі.

Сафія атадрала паштоўку ад скрыні і прачытала:

Дарагая Хільда, Сафія накіроўваецца да настаўніка філасофіі. Ёй хутка спаўняецца пятнаццаць год, а табе ўжо споўнілася пятнаццаць учора. А мо сёння, Хільдэмур? Калі сёння, то ўжо напэўна бліжэй да вечара. Але наш час бяжыць крыху па-рознаму. Адно пакаленне старэе, другое падростае. Гісторыя, між тым, ідзе сваім парадкам. Табе калі-небудзь прыходзіла ў галаву, што гісторыю Еўропы можна параўнаць з гісторыяй чалавечага жыцця? Тады Старажытнасць будзе дзяцінствам Еўропы. Пасля настае доўгае Сярэднявечча — школьныя гады Еўропы. А потым прыходзіць Адраджэнне. Прабеглі школьныя гады і маладой Еўропе так і карціць з галавою кінуцца ў вір жыцця. Мабыць, можна сказаць, што Адраджэнне — гэта пятнаццацігоддзе Еўропы. Сярэдзіна чэрвеня, дзіця маё, і „як цудоўна жыць на свеце! Як прывабліва жыццё!”⁸.

PS.: Шкада, што ты загубіла свой залаты крыжык. Табе след навучыцца лепей глядзець за сваімі рэчамі! Твой тата, які ўжо не за гарамі.

Гермес ужо пабег наверх. Сафія з паштоўкаю ў руках рушыла за ім. Ёй прыйшлося паспяшацца, каб не спазніцца за сабакам, які радасна матляў хвостом. Яны мінулі другі, трэці, чацвёрты і пяты паверхі. Далей наверх вялі адно вузенькія сходы. Яны што, аж на самы дах? Гермес палез наверх па гэтых вузенькіх сходах, спыніўся ля вузенькіх дзвярэй і пачаў скрабці іх сваімі пазурамі.

Хутка па той бок пачуліся крокі. Потым дзверы адчыніліся і на парозе паказаўся Альбэрта Кнокс. На ім больш не было манаскага адзення, але сённяшні ўбор таксама быў не зусім звычайным. Белья панчоці, чырвоныя шарападобныя панталоны і жоўтая куртка з мяшэчкамі на плячах. Ён нагадваў Сафіі джокера з калоды карт. Калі яна не памылялася, то такія ўбранні былі тыповымі для эпохі Адраджэння.

— Вось клоун! — сказала Сафія і, адштурхнуўшы яго ў бок, увайшла ў кватэру.

Зноў небарака настаўнік зрабіўся ахвяраю яе страху, перамешанай са збянтэжанасцю. Сафія да таго ж была задужа ўзрушана з-за паштоўкі, на якую натрапіла ўнізе.

— Цішэй, дзіця маё, — сказаў Альбэрта, зачыніўшы за сабою дзверы.

— А вось і пошта, — буркнула Сафія і падала Альбэрта паштоўку так, нібы ён быў вінаваты ў тым, што яна з’явілася.

⁸Цытата з песні вядомага шведскага паэта і кампазітара Гюнара Вэнэрбэрга (1817-1901), якая ўвайшла ў склад яго музычнага зборніка „Бурсакі” (1851), прысвечанага маладым навучэнцам горада Упсалы. (Зайв. пер.)

Той прачытаў пасланне на паштоўцы і паківаў галавой:

— Ён робіцца ўсё нахабней. Вось пабачыш, ён выкарыстоўвае нас, каб пацешыць дачку на яе дзень народзінаў.

Пасля Альбэрта парваў паштоўку на дробныя кавалачкі і выкінуў іх у сметніцу.

— Там было пра тое, што Хільда згубіла свой залаты крыжык, — сказала Сафія.

— Я бачыў.

— Але якраз гэты крыжык я знайшла дома, у сябе ў ложку. Ты не ведаеш часам, як ён туды трапіў?

Альбэрта ўрачыста паглядзеў ёй у вочы:

— Можна, ад гэтага і дух займае. Але гэта танны фокус, які для яго зрабіць — прасцей простага. Давай лепш засяродзім увагу на нашым вялікім трусе, якога выцягваюць з чорнага капелюша Сусвету.

Яны зайшлі ў гасцёўню, такой дзіўнай гасцёўні Сафія яшчэ ніколі ў жыцці не бачыла.

Альбэрта жыві на гарышчы ў вялікай кватэры са схілістай страхой. У страсе было прарэзана акно, якое ўпускала яркае святло прама з неба. Але ў пакоі было яшчэ адно акно, якое выходзіла на горад. Праз яго Сафія магла ахапіць вокам дахі ўсіх старых будынкаў.

Аднак яе здзіўляла не гэта, а ўсё, што знаходзілася ў гэтай прасторнай гасцёўні. Пакой быў застаўлены мэбляю і ўсякай усячынай з самых розных гістарычных эпох. Канапа, мабыць, была з трыццатых гадоў, стары сэкрэтэр — пачатку гэтага стагоддзя, а аднаму з крэслаў было мо некалькі стагоддзяў. Але мэбля — гэта яшчэ не ўсё. На паліцах і ў шафе поўнілася старажытнымі цацкамі і навуковымі прыладамі. Старажытныя гадзіннікі і посуд, ступкі і рэторы, нажы і лялькі, гусіныя пёры і падстаўкі для кніг, актанты і секстанты, кампасы і барометры. Цэлая сцяна была застаўлена кнігамі, але не такімі, якія ляжаць у кнігарнях. Гэтая бібліятэка таксама прадстаўляла сабой стагоддзе друкаванай вытворчасці ў разрэзе. На сценах віселі чарцяжы і карціны. Некаторыя з іх былі выкананы ў апошнія дзесяцігоддзі, але многія выглядалі дужа старажытнымі. Акрамя таго, на сценах вісела мноства старых карт. На адной з іх Согнэ-ф'ёрд месціўся ля фюльке Трэнделага, а Трондхэйм-ф'ёрд ляжаў аж на поўначы, недзе ў фюльке Нурланд.

Сафія доўга моўчкі стаяла і паглядала, нахіляючы галаву то ў адзін, то ў другі бок, каб як мага лепш разглядзець вітальню.

— Колькі ж у цябе ўсякай старызна! — сказала яна нарэшце.

— Ато ж! Уяві толькі, колькі стагоддзяў гісторыі сабралася ў гэтым пакоі! Па мне, дык ніякая гэта не старызна.

— Ты збіраеш антыкварыят і ўсякае такое?

Альбэрта зрабілася сумна.

— Не ўсім жа аднолькава пляць па цячэнні гісторыі, Сафія. Некаторым таксама трэба спыніцца і падабраць тое, што параскідана па берагах.

— Неяк мудрагеліста ты гаворыш.

— Затое я гавару праўду, Сафія. Мы жывем не толькі ў наш час. Мы таксама нясём з сабою гісторыю. Не забывай, што ўсе рэчы ў гэтай хаце некалі былі новымі. Гэтая драўляная лялька з гадоў 1500-х, мабыць, была зроблена да пяцігоддзя нейкай дзяўчынкі. Можна нават яе старэнькім дзядулем... Пасля дзяўчынкі падрасла, пасталела і выйшла замуж. Мабыць, у яе самой нарадзілася дачка, якой перайшла ў спадчыну гэтая цацка. Пасля дзяўчынкі састарэла і адыйшла ў іншы свет. Адтуля яна больш ніколі не вернецца. Увогуле, на гэтай зямлі яна была не больш, чым госцейка. А вось яе лялька да гэтай пары захавалася і стаіць вунь там на паліцы.

— Усё робіцца адразу такім сумным і ўрачыстым, калі ты так гаворыш.

— Але жыццё і ёсць сумное і ўрачыстае. Мы прыходзім на гэта свет, сустракаем і вітаем адзін аднаго і караценькі час ідзем разам. Пасля мы разыходзімся і знікаем так сама знянацку і невытлумачальна, яе і прыйшлі.

— Можна цябе папытаць?

— Канешне, можна. Мы ж тут не ў хованкі гуляем.
 — Чаму ты пераехаў у Маёраву хатку?
 — Каб не быць задужа далёка ад цябе, калі мы толькі пачыналі размаўляць праз лісты. Я ведаў, што старая хаціна паражняе.
 — І ты таму і пераехаў?
 — Так, таму і пераехаў.
 — Можа, тады ты ведаеш, як Хільдын бацька празнаў пра твой пераезд?
 — Калі не памыляюся, то ён ведае амаль усё, што з намі адбываецца.
 — Я ўсё роўна не разумею, як паштальён прыносіў туды пошту. Гэта ж у самім лесе!

Альбэрта па-змоўніцку пасміхнуўся.

— Нават і гэта — яшчэ адна драбязя для Хільдынага бацькі. Танны фокус-покус, прымітыўнае марочанне галавы. Бадай, ні за кім іншым у свеце так пільна не назіраюць, як за намі.

У Сафіі расло абурэнне.

— Калі мне давядзецца з ім сустрэцца, я яму вочы павыдзіраю!

Альбэрта пайшоў да канапы і размясціўся на ёй. Сафія пакрочыла за ім і ўладкавалася ў глыбокай фатэлі.

— Толькі філасофія можа наблізіць нас да Хільдынага бацькі, — сказаў ён. — Сёння я раскажу табе пра эпоху Рэнэсансу.

— Пачынай!

— Усяго праз некалькі гадоў пасля смерці Тамаша Аквінскага адзінства хрысціянскай культуры пачынае распадацца. Пакрысе з тэалогіі вылучаліся філасофія і навука, што паспрыяла таксама ўсталяванню больш вольных адносін з боку царквы да рацыянальнага мыслення. Усё больш пашыралася меркаванне пра немагчымасць наблізіцца да Бога разуменнем, таму што Бога нельга было спасцігнуць думкаю. Галоўнейшым для чалавека стала не зразумець таямніцы хрысціянства, а спадзявацца на Боскую волю.

— Разумею.

— Усталяванне больш вольных адносін паміж верай і навукай прывяло да адкрыцця новага навуковага метаду і новага віду рэлігійнай практыкі. Такім чынам, у 1400-х і 1500-х гадах закладаліся асновы для пераходу да дзвюх важных эпох, а менавіта *Адраджэння* і *Рэфармацыі*.

— Давай па адной.

— Рэнэсанс — гэта перыяд неверагоднага росквіту культуры, які пачынаецца напрыканцы 1300-х гадоў у Паўночнай Італіі і хутка распаўсюджваецца адтуля ў паўночным напрамку цягам 1400-х і 1500-х гадоў.

— Ты гаварыў, што слова „Рэнэсанс” азначае „адраджэнне”, так?

— Так, а адраджацца пачалі антычныя мастацтва і культура. Калі мы гаворым пра гэты перыяд, мы яшчэ згадваем пра „гуманізм эпохі Адраджэння”, таму што пасля доўгага перыяду Сярэднявечча з яго рэлігійным поглядам на ўсе праявы жыцця, у цэнтры ўвагі зноў апынаецца чалавек. Залуналі заклікі вярнуцца „да крыніц”, што перш-наперш азначала да старажытных ідэалаў гуманізму. Пошук антычных скульптур і рукапісаў амаль зрабіўся народным відам спорту. Увайшло ў моду вывучэнне грэцкай мовы. Гэта прывяло да новых даследванняў грэцкай культуры. Далучэнне да грэцкіх ідэалаў гуманізму мела таксама педагагічнае значэнне. Вывучэнне гуманітарных дысцыплін складала „класічную адукацыю” і садзейнічала развіццю так званых „чалавечых якасцяў”. У той час гаварылі так: „Коні народжваюцца, але чалавек не народжваецца — ён выходзіць”.

— Атрымоўваецца, каб стаць чалавекам, нам патрэбна выхаванне?

— Атрымоўваецца, што так. Але перад тым, як бліжэй пазнаёміцца з рэнэсанснымі ідэямі гуманізму, мы пагаворым пра палітычныя і культурныя падзеі, якія выклікалі іх да жыцця.

Альбэрта падняўся і стаў хадзіць кругом па хаце. Нарэшце ён спыніўся і паказаў на дужа старажытны інструмент, які стаяў на адной з паліц.

— Што гэта? — спытала ён.

— Падобна на старажытны комнас.

— Правільна.

Пасля Альбэрта паказаў на старую стрэльбу, якая вісела на сцяне над канапай.

— А гэта?

— Старая стрэльба.

— Так, ну а гэта?

Альбэрта дастаў з паліцы вялікую кнігу.

— Старажытная кніга.

— Дакладней інкунабула.

— Інкунабула?

— Што азначае „дзяцінства”. Гэтым словам называюць кнігі, якія былі надрукаваны ў дзіцячы век друкарскага майстэрства. То бок да 1500 года.

— Яна сапраўды такая старая?

— Сапраўды такая старая. Гэтыя тры вынаходніцтвы, на якія мы паказалі, — компас, порах і друкарства — з’яўляюцца важнымі перадумовамі пераходу да новага часу, які мы называем эпохай Адраджэння.

— Патлумач гэта падрабязней.

— Компас спрасціў караблеваджэнне. Інакш кажучы, яго вынаходніцтва спрыяла вялікім геаграфічным адкрыццям. Тое ж самае можна сказаць і пра порах. Новыя віды зброі далі еўрапейцам ваенную перавагу над амерыканскімі і азіятскімі культурамі. Урэшце, у Еўропе порах таксама атрымаў шырокі ўжытак. Друкарства было важным для распаўсюджвання новых ідэй гуманістаў-адраджэнцаў. Не апошняю ролю зыграла друкарства і ў тым, што царква згубіла сваю спрадвечную манополію на адукацыю. Пазней адно за адным з’яўляюцца розныя інструменты і прылады. Дужа важным з іх быда, напрыклад, падзорная труба. Яна адкрыла палкам новыя магчымасці для астраноміі.

— І нарэшце, з’явіліся ракеты і карабель для прылунення.

— Ну, гэта ты далёка забегла. Але ў эпоху Адраджэння пачынаецца працэс, які праз шмат часу давядзе чалавека да Месяца. А разам з тым, да Хірасімы і Чарнобыля. Але гэтаму працэсу папярэднічалі перамены ў культурным і эканамічным жыцці. Важнай перадумоваю стаў пераход ад натуральнай гаспадаркі і таварна-грашовых адносінаў. Напрыканцы сярэдніх вякоў узніклі і развіліся гарады з актыўнай рамесніцкай вытворчасцю і гандлем новым таварам, грашовай эканомікай і банкаўскімі ўстановамі. Пакрысе сфармавалася бургерства, якое расстаралася сабе пэўных прывілей і вольнасцяў. Усё, што патрэбна было для жыцця, можна было прыдбаць за грошы. Гэта дало штуршок развіццю дбаласці, уяўлення і стваральніцкіх здольнасцяў чалавека. Да індывіда высоўваліся цяпер зусім іншыя патрабаванні.

— Гэта недзе нагадвае ўзнікненне грэцкіх гарадоў дзве тысячы гадоў таму назад.

— Няхай так. Я раскажаў, што грэцкая філасофія вылучылася з мітычнай карціны свету, якая панавала ў культуры земляробаў. Так і жыхары гарадоў эпохі Адраджэння пачынаюць вызваляцца з-пад улады феадалаў і царквы. Гэта адбываецца якраз у той час, калі абуджаецца інтарэс да грэцкай культуры, прыспешаны цяснейшымі кантактамі з арабамі ў Іспаніі і візантыйскай культурай на Усходзе.

— Тры антычныя плыні злучыліся ў адну шырачэнную цечаю.

— Ты ўважлівая вучаніца. Але досыць пра вытокі Рэнэсанса. Перайду да новых ідэй.

— Давай, але мне трэба паспець дадому да абеду.

Толькі зараз Альбэрта зноў сеў на канапу. І паглядаючы на Сафію, працягваў:

— Рэнэсанс вызначаецца перш-наперш узнікненнем *новага погляду на чалавека*. Гуманісты-адраджэнцы зусім па-іншаму ўспрымалі чалавека, яны верылі ў каштоўнасць чалавечага жыцця, што ішло ў разрэз з аднабаковай сярэднявечнай тэзай пра грахоўную прыроду чалавека. Зараз чалавека ўспрымалі, як нешта неверагодна велічнае і каштоўнае. Адным з найбольш выбітных дзеячаў Адраджэння быў *Фічына*. Ён некалі ўсклікнуў: „Пазнай самога сябе, о боскі род у чалавечых патах!” Другі, *Піка дэла Мірандола* напісаў „Усхваленне чалавечай годнасці”. Такое было немажліва ў Сярэднявеччы. Цягам сярэдніх вякоў асноваю ўсяго лічыўся Бог. Гуманісты-адраджэнцы асноваю ўсяго назвалі самога чалавека.

— Але тое самае рабілі і грэцкія філосафы.

— Таму мы і гаворым пра „адраджэнне” антычнага гуманізму. Але рэнэсансавы гуманізм быў у большай ступені прасякнуты *індывідуалізмам*. Мы не проста людзі, мы таксама ўнікальныя індывіды. Гэтая ідэя магла прывесці да амаль бязмежнага ўхвалення чалавечага генія. Ідэалам зрабіўся так званы „чалавек Адраджэння”, то бок чалавек, які прымае ўдзел ва ўсіх сферах жыцця, мастацтва і навукі. Новы погляд на чалавека таксама выявіўся ў цікавасці да анатоміі чалавечага цела. Як і ў Антычнасці, зноў пачалося анатамаванне трупаў з мэтай даведацца, з чаго складаецца цела. Гэта было важным як для медыцыны, так і для мастацтва. У мастацтве ізноў прызвычаліся паказваць чалавека голым. Заўважу, што гэта адбылося пасля тсячы гадоў сарамлівасці. Зноў чалавек адважыўся быць самім сабою. Больш было няма чаго саромецца.

— Як учадзелі, — заўважыла Сафія, нахіляючыся над невялікім сталом паміж ёю і настаўнікам філасофіі.

— Твая праўда. Узнікненне новага погляду на чалавека прывяло да зусім *новага жыццёвага настрою*. Чалавек быў створаны не толькі для Бога. Бог стварыў чалавека таксама для самога чалавека. Таму людзям нішто не перашкаджала радавацца жыццю тут і цяпер. А як толькі чалавеку нічога больш не перашкаджала развівацца, перад ім адкрыліся бясконцыя магчымасці. Мэтай зрабіўся пераход ўсякіх межаў. Гэта таксама было новым, у адрозненне ад антычнага гуманізму. Бо старажытныя гуманісты адзначалі, што чалавеку след захоўваць спакой, мернасць і самавалоданне.

— А гуманісты-адраджэнцы што, згубілі самавалоданне?

— Яны, прынамсі, не ва ўсім ведалі меру. Ім здавалася, нібы цэлы свет абудзіўся нанова. Так узнікае вострае ўсведамленне эпохі. Як раз у гэты час і ўвайшло ва ўжытак слова „Сярэднявечча”, якім называюць усе стагоддзі ад Антычнасці да іхняга часу. Шмат у якіх сферах жыцця адбыўся неверагодны росквіт. У мастацтве і архітэктуры, літаратуры і музыцы, філасофіі і навукі. Прыкладна наглядны прыклад. Мы ўжо згадвалі пра старажытны Рым, вядомы яшчэ пад ганарлівымі назвамі „горад гарадоў” і „пуп зямлі”. На працягу сярэдніх вякоў горад заняпаў, і да 1417 года ад мільённага насельніцтва старажытнага горада засталася ўсяго 17000 жыхароў.

— Гэта не на шмат больш, чым у Лілесандзе.

— Гуманісты-адраджэнцы паставілі сабе за мэту аднавіць былую культурную і палітычную славу Рыма. Спярша яны прыняліся адбудоўваць вялізны сабор Святога Пятра над магілаю апостала Пятра. А што да сабора, дык тут не выпадае гаварыць ні пра мернасць, ані пра самавалоданне. Шмат хто са знакамітых людзей Адраджэння спрычыніўся да найвялікшага ў свеце будаўнічага праекту. Работы над саборам распачаліся ў 1506 годзе і працягваліся цэлых 120 гадоў, але прайшло яшчэ пяцьдзесят гадоў, як сабор Святога Пятра быў завершаны.

— Відаць, велізарны сабор атрымаўся.

— Ён больш за 200 метраў у даўжыню, 130 метраў у вышыню і мае плошчу больш за 16000 квадратных метраў. Але годзе пра заўзятасць людзей Адраджэння. Вялікае значэнне мае таксама *новы погляд на прыроду*, які з’явіўся ў гэты час. Тое, што чалавек адчуваў сябе гаспадаром рэчаіснасці, а не ўспрымаў жыццё на зямлі, як падрыхтоўку да жыцця вечнага, сфармавала цалкам новае стаўленне да фізічнага

свету. Прыроду пачалі ўспрымаць пазітыўна. Многія таксама меркавалі, што Бог прысутнічае ў сваіх стварэннях. Ён жа бясконцы і ўсюдыісны. Такі погляд на рэчаіснасць называецца *пантэізмам*. Калі мысляры Сярэднявечча заўважылі б, што паміж Богам і яго тварэннем ляжыць неадольная прорва, то зараз казалі б, што прырода боская па сваёй сутнасці — так, менавіта „праява Бога”. Але царква не заўсёды ўхваляла такія новыя ідэі. Часам за іх прыходзілася дарага расплочвацца, як, напрыклад, у выпадку з *Джардана Бруна*. Ён не толькі сцвярджаў, што Бог прысутнічае ва ўсім існым. Ён меркаваў таксама, што Сусвет бязмежны. За гэта ён панёс лютую кару.

— Якую?

— Яго спалілі на плошчы Кветак у Рыме, у 1600 годзе...

— Гэта жажліва... і неразумна. І ты называеш гэта гуманізмам?

— Гуманізмам я называю не гэта. Гуманістам быў Бруна, а не яго каты. Але пад час гуманізму квітнеў таксама так званы „антыгуманізм”, то бок аўтарытарная ўлада царквы і дзяржавы. У эпоху Адраджэння паўсюдна чынілі таксама справы над ведзьмамі, палілі на кастрышчах ератыкоў, верылі ў чарнакніжжа і забабоны, усчыналі крываваыя войны ў імя рэлігіі, у тым ліку барбаркія заваёвы Амерыкі. У гуманізму заўсёды быў цёмны бок. Ні адна эпоха не бывае або толькі добрай, або толькі дрэннай. Дабро і зло цягнуцца побач дзвюма ніткамі праз усю гісторыю чалавецтва. І часта яны пераплятаюцца. Як, напрыклад, у выпадку з наступным ключовым паняткам . У эпоху Адраджэння сфармаваўся *новы навуковы метада*.

— Гэта тады пабудавалі першыя заводы і фабрыкі?

— Не зусім. Але перадумоваю ўсяго тэхнічнага прагрэсу, які распачаўся пасля Рэнэсансу, быў новы навуковы метада. Інакш кажучы, цалкам новы погляд на сутнасць навукі. Тэхнічны плён новага метада пабачылі не адразу.

— У чым заключаўся гэты новы метада?

— Ён найперш заключаўся ў даследванні прыроды ўласнымі органамі пачуццяў. Ужо пачынаючы з 1300-х гадоў большасць папярэджвала супраць сляпой веры ў старыя аўтарытэты. Такімі аўтарытэтамі выступалі царкоўныя догмы і натурфіласофія Арыстоцеля. Гучалі таксама папярэджанні наконт таго, што не варта верыць, нібы ўсякую задачу можна рашыць, добра падумаўшы. Такая перабольшаная вера ў значэнне розуму панавала цягам ўсяго Сярэднявечча. Зараз пачалі адзначаць, што будзь-якое даследванне прыроды мусіць грутнавацца на назіранні, вопыце і эксперыменце. Гэта называецца *эмпірычны метада*.

— Што гэта значыць?

— Гэта значыць толькі тое, што чалавек грунтуе свае веды пра рэчаіснасць на ўласным вопыце, а не на запыленых скрутках бумагі або напружаннем мозгу. У старажытныя часы таксама навука была эмпірычнай. Той самы Арыстоцель сабраў мноства важных назіранняў за прыродай. Але сістэматычныя эксперыменты былі цалкам у навінку.

— Тады ж не было такіх тэхнічных прыстававанняў, як зараз?

— Натуральна, што ні вылічальных машын або электронных вагаў тады не існавала. Але была матэматыка і вагі. Цяпер важным было перавесці навуковыя назіранні на дакладную матэматычную мову. „Вымярай ўсё, што вымяраецца, а тое, што не вымяраецца, рабі вымяральным”, — гаварыў *Галілеа Галілей*, адзін з найбуйнейшых навукоўцаў 1600-х гадоў. Ён гаварыў таксама, што „кніга прыроды напісана на мове матэматыкі”.

— І разам з усімі эксперыментамі і вымярэннямі адкрылася прамая дарога да новых вынаходніцтваў?

— Першай прыступкай стаў новы навуковы метада. Ён зрабіў магчымай тэхнічную рэвалюцыю, а тэхнічны прагрэс, у сваю чаргу, прывёў да ўсіх наступных вынаходніцтваў. Можна сказаць, што людзі пачалі выходзіць з-пад улады прыроды. Чалавек больш не быў часткаю прыроды. Над прыродаю чалавек уладарыў і карыстаўся ёю. „Веды — сіла!”, — абвясціў ангельскі філосаф *Фрэнсіс Бэкан*. Тым

самым ён падкрэсліваў практычную карысць ведаў — і гэта было новым. Чалавек пачынае ўмешвацца ў прыроду і падпарадкоўваць яе.

— І не толькі на дабро.

— Не, згадайма ніткі дабра і зла, якія ўвесь час пранізваюць усю чалавечую дзейнасць. Тэхнічны прагрэс, які распачаўся ў эпоху Адраджэння, прывёў да стварэння ткацкіх станкоў і беспрацоўя, лекаў і новых хваробаў, меліярацыі зямель і спусташэння глебы, новых практычных прылад — як пральная машына або лядоўня — і забруджвання наваколя. З-за пагрозы прыродных катаклізмаў, якая навісла над намі, тэхнічны прагрэс многім падаецца небяспечным адхіленнем ад шляху прыроды. Гаварылі, што чалавецтва распачало працэс, які мы больш не ў стане кантраляваць. Аптымiсты, аднак, мяркуюць, што мы пакуль жывем у дзіцячыя гады тэхнікі. А ў тэхнічнай цывілізацыі і хваробы свае, дзіцячыя, але з цягам часу чалавек навучыцца падпарадкоўваць прыроду, не рызыкуючы сапаваць яе ушчэнт.

— А што ты сам на гэты конт думаеш?

— Я думаю, што рацыю маюць і адны, і другія. У некаторых выпадках людзям варта спыніць сваё ўмешванне ў прыроду, а ў некаторых яно можа быць паспяховым. Напэўна скажу хіба адно: няма шляху назад да Сярэднявечча. Пачынаючы з эпохі Адраджэння, чалавек не толькі стаў часткаю ўсяго бытнага. Ён сам пачаў умешвацца ў прыроду і фармаваць яе ў адпаведнасці са сваімі ўяўленнямі. Гэта яшчэ раз даказвае, якім дзіўным стварэннем з'яўляецца чалавек.

— Мы ўжо пабывалі на Месяцы. Ні адзін чалавек Сярэднявечча, пэўна, і ўявіць сабе гэта быў не здольны?

— Што не, то не. І гэта падводзіць нас да *новай карціны свету*. Праз усё Сярэднявечча чалавек хадзіў пад небам і паглядаў на сонца і месяц, зоркі і планеты. І ніхто не сумняваўся, што цэнтрам Сусвету была Зямля. Ніякія назіранні за прыродай не пашкодзілі ўяўленням пра тое, што сама Зямля стаіць на месцы, а „нябесныя целы” круцяцца вакол яе. Гэта мы называем „*геацэнтрычнай карцінай свету*”, то бок усё круціцца вакол Зямлі. Хрысціянскія ўяўленні пра тое, што Бог сядзіць і правіць над усіма нябеснымі цэламі, яшчэ больш садзейнічалі ўсталяванню менавіта такой карціны свету.

— Калі б гэта й напраўду было так проста!

— Але ў 1543 была надрукавана невялічкая кніжыца „Аб вярчэнні нябесных сфер”. Яе напісаў польскі астраном *Капернік*, які памёр у той самы дзень, калі кніжыца пабачыла свет. Капернік сцвярджаў, што не Сонца рухаецца вакол Зямлі, а наадварот. Прынамсі, да такога выніку ён прыйшоў, назіраючы за нябеснымі цэламі. На яго думку, менавіта рух Зямлі вакол сваёй восі прымушаў людзей верыць, што Сонца круціцца вакол Зямлі. Ён пісаў, што рух нябесных цел можна было зразумець нашмат лягчэй, калі чалавеку зыходзіць з таго, што Зямля і іншыя планеты рухаюцца па кругу вакол Сонца. Гэта мы называем „*геліацэнтрычнай карцінай свету*”, то бок усё круціцца вакол Сонца.

— І такая карціна свету была правільнай?

— Не зусім. У тым, што Зямля круціцца вакол Сонца, Капернік, безумоўна, меў рацыю. Але ён меркаваў таксама, што Сонца было цэнтрам Сусвету. Сёння мы ведаем, што Сонца — гэта толькі адна з незлічоных зорак, і што ўсе зоркі над намі складаюць толькі адну з мільярдаў галактык. Капернік лічыў таксама, што Зямля і іншыя планеты рухаюцца па кругу вакол Сонца.

— А гэта не так?

— Не, ўсе гэтыя рухі па кругу Капернік пазычыў са старажытных уяўленняў пра нябесныя целы, якія, маўляў, абсалютна круглыя і рухаюцца па кругавых арбітах, і ўсё гэта толькі таму, што яны „нябесныя”. Яшчэ з часоў Платона шар і круг лічыліся самымі дасканалымі геаметрычнымі фігурамі. Але напачатку 1600-х гадоў нямецкі астраном *Ёган Кеплер* прадставіў рэзультаты сваіх шматлікіх назіранняў за нябеснымі цэламі, і як аказалася, планеты рухаюцца па эліптычных — або авальных — арбітах, а Сонца з'яўляецца іх агульным фокусам. Ён адзначае таксама, што

хуткасць руху планет памяншаецца па меры таго, як яны аддаляюцца ад Сонца. Кеплер упершыню заўважае, што Зямля — гэта такая ж планета, як і ўсе іншыя. Кеплер выказаў таксама меркаванне, што фізічныя законы маюць аднолькавае дзеянне паўсюль у Сусвеце.

— Як ён мог пра гэта ведаць?

— Ён ведаў пра гэта, таму што вывучаў рух планет на ўласныя вочы, а не слепа пакладаючыся на старажытныя напісы. Прыблізна ў той самы час, што і Каплер, жыві яшчэ адзін знакаміты італьянскі навуковец *Галілеа Галілей*. Ён таксама карыстаўся падзорнай трубой, каб назіраць за нябеснымі цэламі. Ён вывучаў кратэры на Месяцы і даводзіў, што там былі такія ж горы і даліны, як і на Зямлі. Галілей адкрыў таксама, што планета Юпітэр мае аж чатыры месяцы. Атрымоўвалася, што месяц быў не толькі ў Зямлі. Усё ж галоўнай заслугаю Галілеа стала фармуляванне так званага *закона інэрцыі*.

— А ён пра што?

— Галілей пісаў так: „Прыдбаная хуткасць цела будзе захоўвацца нязменнаю да тае пары, пакуль на яе не падзейнічаюць знешнія сілы паскарэння або запавольвання”.

— Няхай так.

— Але гэта важная заўвага. Са старажытных часоў адным з найважнейшых аргументаў супраць руху Зямлі вакол свае восі, было тое, што Зямля, у такім выпадку, рухалася б так хутка, што падкінуты прама ўверх каменьчык упаў бы за многа метраў далей ад таго месца, дзе яго падкінулі.

— А чаму гэта не так?

— Калі ты, седзячы ў купэ цягніка, кінеш на падлогу яблык, ён ўпадзе не за тваёю спінаю, а прама ўніз. І адбываецца гэта таму, што дзейнічае закон інэрцыі. Яблык захвае ту самую хуткасць, якая была ў яго да таго, як упасці.

— А, разумею.

— Але ў часы Галілея цягнікоў не было. Але калі ты пакоціш шар па падлозе, а пасля раптоўна яго выпусціш...

— ... то шар пакоціцца далей...

— ... таму што хуткасць захоўваецца і пасля таго, як шар выпусціць.

— Але ўрэшце ён спыніцца, канешне, калі пакой трапіцца даволі доўгім.

— Гэта таму што іншыя сілы ўздзейнічаюці на хуткасць. Па-першае, зашкодзіць падлога, асабліва з неапрацаванага дрэва. А пад уздзеяннем сілы прыцягнення пакрысе шар увогуле спыніцца. Але пачакай, я зараз табе нешта пакажу.

Альбэрта Кнокс накіраваўся да старажытнага сэкратэра, дастаў там нешта з шуфлядкі і, вярнуўшыся назад, паклаў на стол перад Сафіяй драўляную дошку, таўшчынёю ў некалькі міліметраў з аднаго канца і вострую з другога. Побач з дошкай, якая заняла амаль увесь стол, Альбэрта паклаў зялёны шар.

— Гэта называецца нахіленая плоскасць, — сказаў ён. — Як ты думаеш, што будзе, калі я пушчу гэты шар з таўшчэйшага боку плоскасці?

Сафія засмучана ўздыхнула.

— Стаўлю дзесяць крон на тое, што ён пакоціцца ўніз па стале, а пасля ўпадзе на падлогу.

— Паглядім.

Альбэрта пушціў шар, і той пакаціўся дакладна так, як сказала Сафія. Спярга накіраваўся уніз па стале, пасля бразнуўся на падлогу і пабег аж да самага парога.

— Уражвае, — сказала Сафія.

— А то не! Вось такія эксперыменты і ставіў Галілей.

— Ён што, здурэў?

— Не трэба так. Яму проста хацелася пабачыць усё на ўласныя вочы, і гэта толькі пачатак. Раскажы мне спярша, чаму шар пакаціўся з наклоннай плоскасці?

— Ён пакаціўся, таму што быў цяжкім.

— Так. А што такое цяжар?

- Ну што ў цябе за бязглуздыя пытанні?
- Яны не бязглуздыя, калі ты не ў стане адказаць. Чаму шар упаў уніз на падлогу?
- З-за сілы прыцягнення.
- Правільна, або яшчэ кажуць гравітацыі. Цяжар таксама звязаны з сілай прыцягнення, якая, уласна, і прывяла наш шар у рух.
- Альбэрта схадзіў прынёс шар і зноў падышоў да дошкі.
- А зараз я паспрабую закаціць шарык па плоскасці назад, — сказаў Альбэрта. — А ты глядзі, як ён будзе рухацца.
- Ён прысеў на кукішкі, прымерыўся і пусціў шар наверх па ўзнятай паверхні. На Сафііных вачах шар пабег уверх, пасля нежак адхіліўся ўбок і пакаціў па плоскасці ўніз.
- Што ты пабачыла? — спытаў Альбэрта.
- Шар пакаціўся крыва, таму што паверхня была крывая.
- А зараз я вазьму і пафарбую шар фламастэрам... мо тады мы лепш разгледзім тваё „крыва”.
- Ён прынёс фламастэр і пафарбаваў увесь шар у чорны. А пасля зноў пусціў яго наверх. Цяпер Сафія выразней бачыла, як шар каціўся па нахіленай паверхні, таму што зараз ён пакідаў за сабою чорную лінію.
- Як бы ты зараз апісала рух шара? — спытаў Альбэрта.
- Выгнуты... падобны на паўкруг.
- Ну, вось і яно!
- Альбэрта ўзрушана паглядзеў на яе:
- Канешне, гэта не зусім круг. Гэта фігура называецца парабалай.
- Няхай будзе парабала!
- Але чаму шар пакаціўся менавіта так?
- Сафія задумалася і, нарэшце, адказала:
- Дошка стаіць пад нахілам, таму шар коціцца на падлогу пад уздзеяннем сілы прыцягнення.
- Добра! Мы робім сенсацыю. Я запрашаю выпадковую дзяўчынку на гарышча і яна прыходзіць якраз да той самай высновы, што і Галілей, але ўсяго пасля адной спробы.
- Ён запляскаў у далоні. Сафія не момант перапалохалася, думаючы, што ён з’ехаў з глузду. А той працягваў:
- Ты толькі што пабачыла, як на той самы прадмет уздзейнічаюць уадначасе *дзе сілы*. Галілей вынайшаў, што тое самае адбываецца, напрыклад, з гарматным ядром. Адразу пасля стрэлу яно ляціць у паветры, але праз некаторы час паступова прыцягваецца да Зямлі. Рух ядра ў паветры адпавядае руху шара па нахіленай дошцы. У часы Галілея гэта, насамрэч, стала новым адкрыццём. Арыстоцель некалі меркаваў, што снарад, выпушчаны пад нахілам уверх, спярша апіша ў паветры дугу, а пасля рэзка ўпадзе на зямлю. Гэта не адпавядала рэчаіснасці, але памылку Арыстоцеля заўважылі не раней, як *паставілі доказы*.
- Няхай так. Але няўжо гэта было так важна?
- Ці было гэта важна — так, несумненна! Гэта адкрыццё мела касмічныя маштабы, дзіця маё. Сярод усіх навуковых адкрыццяў чалавецтва яно — адно з найгалоўнейшых.
- Спадзяюся, ты патлумачыш, чаму.
- Пазней прыйшоў ангельскі фізік *Ісак Ньютан*, які жыў з 1642 па 1727 год. Менавіта ён канчаткова апісаў рух сонечнай сістэмы і планетаў. Акрамя таго, ён дакладна растлумачыў, *чаму* яны так рухаюцца. І зрабіў ён гэта, абавіраючыся на так званую „Галілееву дынаміку”.
- А што, планеты — гэта такія ж шары на нахіленай плоскасці?
- У некаторым сэнсе. Але пачакай, Сафія.
- Ды мне, урэшце, нічога не застаецца.

— Яшчэ Кеплер заўважыў, што павінна існаваць нейкая сіла, якая прыцягвае нябесныя целы адно да аднаго. Напрыклад, сіла Сонца, якая магла ўтрымліваць планеты на сваіх арбітах. Такая сіла павінна была растлумачыць таксама, чаму планеты запавольваюць рух вакол Солнца па меры аддалення ад яго. Далей Кеплер меркаваў, што марскія прылівы і адлівы — гэта калі паверхня вады ў моры павышаецца або зніжаецца — выкліканы сілаю Месяца.

— Гэта праўда.

— Так, праўда. Але якраз гэта аспрэчваў Галілей. Ён насміхаўся над Кеплерам, які „дапускаў, што Месяц мае ўладу над вадою”. Сам Галілей не прымаў ідэю дзеянні сіл гравітацыі на вялікіх адлегласцях, у тым ліку паміж рознымі нябеснымі цэламі.

— І тут ён памыліўся.

— Так, якраз тут ён даў маху. У ў гэта неяк цяжка паверыць, таму што Галілей увогуле дужа цікавіўся зямным прыцягненнем і падзеннем цел на зямлю. Апрача таго, ён паказаў, якім чынам на рух цела могуць уздзейнічаць некалькі сіл.

— Але ты згадаў Ньютана.

— Дык вось, прыйшоў Ньютан. Ён сфармуляваў так званы *закон сусветнага прыцягнення*. Гэты закон гаворыць, што прадметы прыцягваюцца адзін да аднаго з сілаю, якая ўзрастае па меры павелічэння прадметаў і памяншаецца па меры павелічэння адлегласці паміж імі.

— Думаю, мне зразумела. Паміж двума сланамі, напрыклад, будзе большае прыцягненне, чым паміж дзвюма мышамі. І большае прыцягненне будзе паміж двума сланамі ў адным запарку, чым паміж адным сланом, які знаходзіцца ў Афрыцы, і другім, які знаходзіцца ў Індыі.

— Ну, вось ты і зразумела. А зараз пяройдем да самага галоўнага. Ньютан адзначаў, што гэтае прыцягненне — або „гравітацыя” — універсальнае, то бок дзейнічае ў маштабах усяго Сусвету. Гэта значыць паўсюль, у тым ліку ў космасе паміж нябеснымі цэламі. Расказваюць, што гэтая ідэя аднойчы прыйшла яму ў галаву, калі ён сядзеў пад яблыняй. Ubачыўшы, як яблык падае на зямлю, ён задумаўся, а ці не прыцягваецца да Зямлі Месяц з тою самаю сілаю, і ці не таму Месяц заўжды круціцца вакол Зямлі.

— Ну, тут яшчэ як глянуць.

— Чаму?

— Калі б Месяц прыцягваўся да Зямлі з тою ж самаю сілаю, што яблык, калі ён падае долу, тады б Месяц ўпаў на Зямлю, а не круціўся вакол Зямлі, як кот вакол кашы...

— Цяпер мы набліжаемся да законаў Ньютана пра рух планет. Што да прыцягнення Месяца да Зямлі, тут ты на 50 працэнтаў маеш рацыю, а на 50 працэнтаў памыляешся. Як ты думаеш, чаму Месяц не падае на Зямлю? Зямное прыцягненне ж напраўду ўздзейнічае на Месяц з неверагоднай сілай. Уяві толькі, якія сілы трэба прыкласці, каб узяць мора на метар або два ў час прыліву.

— Мне цяжка адказаць.

— Успомні нахіленую плоскасць Галілея. Што адбылося з шаром, калі я пакаціў яго назад?

— На Месяц што, уздзейнічаюць дзве розныя сілы?

— Менавіта так. Пад час узнікнення Сонечнай сістэмы Месяц адкінула прэч ад Зямлі наймавернай сілаю. Гэтую сілу Месяц захоўваў і будзе захоўваць заўсёды, таму што ён рухаецца ў беспаветранай прасторы...

— І ў той жа час на Месяц уздзейнічае сілы зямнога прыцягу?

— Правільна. Абедзве гэтыя сілы нязменныя і ўздзейнічаюць адначасова. Таму Месяц заўсёды будзе рухацца вакол Зямлі.

— Гэта і праўду так проста?

— Прасцей няма куды, менавіта сама „прастата” вызначала працы Ньютана. Ён заўважаў, што усяго некалькі фізічных законаў маюць аднолькавую дзею ва ўсім Сусвеце. Што да руху планет, то тут ён папросту выкарыстаў два законы прыроды,

адкрытыя Галілеем. Першы — закон *інэрцыі*, які сам Ньютан пераказаў так: „Усякае цела будзе знаходзіцца ў спакоі або рухаецца раўнамерна і прамалінейна, калі на яго не будуць уздзейнічаць знешнія сілы”. Другі закон Галілей адкрыў з дапамогай нахіленай плоскасці: калі на цела дзейнічаюць у адначасе некалькі сіл, то цела будзе рухацца па эліптычнай траекторыі.

— І такім чынам Ньютан растлумачыў, чаму планеты рухаюцца вакол Сонца.

— Менавіта так. Усе планеты маюць эліптычную арбіту вакол Сонца праз два розныя рухі. Па-першае, прамалінейнага руху, які яны атрымалі пад час стварэння Сонечнай сістэмы, і, па-другое, рух вакол Сонца як рэзультат гравітацыі, або сілы прыцягу.

— Даволі разумна.

— А як жа. Ньютан ведаў, што паўсюль у Сусвеце дзейнічаюць тыя самыя законы. Тым самым ён зняпраўдзіў старажытныя сярэднявечныя ўяўленні пра тое, што „на небе” дзейнічаюць не такія законы, як на Зямлі. Існаванне геліацэнтрычнай карціны свету было канчаткова пацверджана і канчаткова растлумачана.

Альбэрта прыбраў са стала нахіленую плоскасць і аднёс яе назад у шуфляду. Пасля ён падняў з падлогі шар і паклаў яго перад сабою на стол.

Сафія сядзела і думала, колькі ўсяго можа вынайсці пры дапамозе нейкай нахіленай дошкі і шара. Яна ўтаропілася на зялёны шар — з чорнымі слядамі ад фламастрэра — і думала пра шар зямны.

— І людзям прыйшлося прыняць, што жывуць яны на адной са шматлікіх планет Сусвету, — сказала яна.

— Так, пагадзіцца з новай карцінай свету было не так проста. Такая ж самая сітуацыя складзецца пазней, калі Дарвін абвесціць, што чалавек паходзіць ад звяроў. У абодвух выпадках пахіснулася вера ў адмысловае месца чалавека сярод усяго існага. У абодвух выпадках шалёна супрацівілася царква.

— А то! Бо куды ж цяпер дзець Бога? Неяк прасцей было з Зямлёй у цэнтры, а на паверх вышэй — Бог і ўсе нябесныя целы.

— Але гэта было не самым складаным. Калі Ньютан заявіў, што фізічныя законы дзейнічаюць аднолькава ў любым кутку Сусвету, то можна было падумаць, што ён зняславіў веру ў божую ўсемагутнасць. Але вера самога Ньютана была нязрушнай. Для яго законы прыроды былі доказам існавання вялікага і ўсемагутнага Бога. Горш было з уяўленнямі чалавека пра самога сябе.

— Ты пра што?

— Пачынаючы з эпохі Адраджэння чалавек мусіў прызвычаіцца да таго, што ён вядзе сваё жыццё на нейкай планеце ў велічэзнай нябеснай прасторы. Не ведаю, ці да гэтай пары мы патрапілі прызвычаіцца да гэтага. Але ўжо ў эпоху Адраджэння нехта заўважыў, што кожны асобны чалавек ад гэтага часу пачаў заняцца больш цэнтральнае становішча, чым раней.

— Тут мне не зразумела.

— Раней цэнтрам Сусвету была Зямля. Але калі астраномы даказалі, што ў Сусвеце няма ніякага абсалютнага цэнтру, цэнтраў стала столькі, сколькі людзей.

— А, разумею.

— Рэнэсанс прынёс *новыя адносіны да Бога*. У той самы час, калі філасофія і навука адыходзілі ад тэалогіі, развівалася новая хрысціянская пабожнасць. Пасля з’явіўся індывідуалістычны погляд на чалавека. Гэта зрабіла таксама пэўны ўплыў на веру. Асабістыя адносіны з Богам зрабіліся цяпер значнейшымі за адносіны да царквы як установы.

— Напрыклад, асабістыя вячэрнія пацеры?

— Так, пацеры таксама. У сярэднявечнай каталіцкай царкве апірышчам усякага царкоўнага набажэнства былі імша па-лацінску і рытуальныя пацеры. З Бібліі чыталі адно святары або манахі, бо яна была толькі па-лацінску. Ад эпохі Адраджэння Біблію пачынаюць перакладаць з габрэйскай і грэцкай на народныя гаворкі. Гэта было важным для так званай *Рэфармацыі*.

- Мартын Лютэр...
- Так, Лютэр быў выбітнай постацю, але не адзіным рэфарматарам. Былі таксама царкоўныя рэфарматары, якія не адыходзілі ад рымска-каталіцкай царквы. Адным з іх быў *Эразм Ратэрдамскі*.
- Лютэр адышоў ад катольскай царквы, таму што не хацеў гандляваць індальгенцыямі?
- З-за гэтага таксама, але размова вялася пра нешта куды важнейшае. Па меркаванні Лютэра, чалавеку не трэба было ісці ў царкву або да святара, каб атрымаць вызваленне ад боскага пакарання за грахі. І яшчэ больш непатрэбным было несці ў царкву грошы за божае дараванне. Так званы гандаль індальгенцыямі ў каталіцкай царкве быў забаронены з пачатку 1500-х гадоў.
- Думаю, што Богу гэта спадабалася.
- Лютэр увогуле лічыў непатрэбнымі многія рэлігійныя абрады і догмы, якімі папоўнілася царкоўная гісторыя цягам Сярэднявечча. Яму хацелася вярнуцца да пачатковага хрысціянства, пра якое мы чытаем у Новым Запавеце. „Толькі Святое Пісьмо”, — абвясціў Лютэр. З гэтым заклікам яму хацелася вярнуцца „да вытокаў” хрысціянства, як гуманістам-адраджэнцам хацелася вярнуцца да антычных вытокаў мастацтва і культуры. Лютэр пераклаў Біблію на нямецкую мову і тым самым заклаў асновы нямецкай пісьмовай мовы. Каб усяк і кожны мог чытаць Біблію і, у некаторым сэнсе, быць сам сабе святаром.
- Сам сабе святаром? А гэта не занадта?
- Лютэр меркаваў, што святары ніякімі асаблівымі стасункамі з Богам не вызначаліся. Таксама ў лютэранскіх парафіях з практычных меркаванняў былі пастаўлены святары, якія правілі імшу і неслі свой заўсёдны святарскі абавязак. Але на думку Лютэра, не праз царкоўныя рытуалы чалавек атрымоўвае божае дараванне і збавенне ад сваіх грахоў. Збавіцель прымае людзей цалкам „дарэмна”, толькі праз веру. На такую ідэю ён натрапіў, чытаючы Біблію.
- Атрымоўваецца, што Лютэр таксама быў тыповым адраджэнцам?
- І так, і не. Тыповай адраджэнскай рысай у яго была засяроджаная ўвага на асобе чалавека і на асабістых адносінах да Бога кожнага індывіда. Ва ўзросце 35 гадоў ён бярэцца за вывучэнне грэцкай мовы і распачынае карпатлівую працу над перакладам Бібліі на нямецкую мову. Тое, што латынь саступае месца народным гаворкам, таксама было тыповай рысай Рэнэсанса. Але Лютэр не быў такім гуманістам, як Фічына або Леанарда да Вінчы. Многія гуманісты, як напрыклад, Эразм Ратэрдамскі, з ім не згаджаліся. На іх думку, у Лютэра быў дужа негатыўны погляд на чалавека. Лютэр меркаваў менавіта, што чалавек выйшаў цалкам спаскуджаны пасля грэхападзення. Толькі з Божае ласкі чалавек можа быць „апраўданы”, затым што доляю ўсякага граху ёсць смерць.
- Бязрадасна неяк.
- Альбэрта Кнокс падняўся. Ён узяў са стала зялёна-чарны шар і паклаў яго сабе ў нагрудную кішэню.
- Ужо на пятую! — выгукнула Сафія.
- А наступнай вялікай эпохай ў гісторыі чалавецтва стане барока. Але яе, мусіць, мы пакінем да наступнага разу, дарагая Хільда.
- Што ты сказаў? — Сафія аж падскачыла на крэсле. — Ты сказаў „дарагая Хільда”?
- Ат, недарэчна абмовіўся.
- Але ніякая абмоўка ніколі не бывае цалкам выпадковай.
- Ты, пэўна, маеш рацыю. Вось бачыш, Хільдын бацька ўжо пачынае ўкладаць нам у вусны свае словы. Думаю, ён карыстаецца тым, што мы стаміліся. І нам у гэтых абставінах не так лёгка пастаяць за сябе.
- Ты сказаў, што ты не Хільдын бацька. Пабажыся, што гэта праўда!
- Альбэрта кінуў.
- Дык што, можа, я Хільда?

— Сафія, я стаміўся. Зразумей, мы прасядзелі з табой больш за дзве гадзіны, і амаль увесь час гаварыў толькі я. Табе ж трэба было на вячэру.

Сафіі падалося, што ён хацеў выставіць яе прэч. Па дарозе ў вітальню яна напружана раздумоўвала, чаму гэта Альбэрта знячэўку абмовіўся. Той шкандыбаў услед.

Пад невялічках вешалкай з мноствам дзівацкіх убораў, падобных на тэатральныя касцюмы, спаў Гермес. Альбэрта кінуў у яго бок і сказаў:

— Ён прыйдзе за табою наступным разам.

— Дзякую за лекцыю, — сказала Сафія.

Яна падскочыла і абняла Альбэрта.

— Ты самы разумны і самы добры з усіх маіх настаўнікаў, — сказала яна і выйшла на лэсвіцу.

— Хутка мы зноў убачымся, Хільда, — сказаў Альбэрта і бразнуў дзвярыма.

А Сафіі цяпер што хочаш, тое й думай.

Вось блазан, зноў абмовіўся! Сафія хацела было пастукаць у дзверы, але нешта яе стрымала.

На дварэ яна ўспомніла, што ў яе не было з сабою грошай, а таму дадому прыходзілася ісці пешкі. Вось табе маеш! Маці, напэўна, будзе раззлавана я і напалохана, калі яна не вернецца да шасці гадзін.

Але не прайшла яна і некалькіх метраў, як раптам заўважыла на ходніку грошык ў дзесяць крон. Акурат столькі каштаваў білет на аўтобус з перасадкаю.

Сафія знайшла патрэбны аўтобусны прыпынак і села на аўтобус да Стурторге. Адсюля ішоў другі аўтобус, які спыняўся амаль ля яе дома.

Толькі цяпер, чакаючы аўтобуса ля Стурторге, ёй упершыню падумалася, якая ж яна шчаслівая: знайсці дзесяць крон якраз у той момант, калі яны ёй былі так патрэбныя!

Няўжо Хільдын бацька іх падкінуў? Вось ён ужо быў майстра класці розныя рэчы ў патрэбных месцах.

А як бы ён гэта патрапіў зрабіць, калі ён зараз у Ліване?

І чаму гэта Альбэрта абмовіўся? І нават не адзін, а цэлых два разы.

У Сафіі па спіне пабеглі дрыжыкі.

ЭПОХА БАРОКА

... мы вытканы з таго ж, што мрой нашы...

Ад Альбэрта нічога не было чуваць ужо некалькі дзён. Па многа разоў на дню Сафія бегала ў сад, каб паглядзець, ці не прыбег Гермес. У той раз яна сказала маці, што сабака сам пабег дадому і што пасля яе запрасіў ў госці гаспадар, былы настаўнік фізікі. Ён расказваў Сафіі пра Сонечную сістэму і новыя навуковыя метады, якія з'явілася ў 1500-х гадах.

Ёрунь яна расказала больш. Пра візіт да Альбэрта, паштоўку ў пад'ездзе і пра дзесяць крон, якія яна знайшла па дарозе дамоў. Але ні слова пра свой сон і залаты крыжык.

У аўторак 29 траўня Сафія стаяла на кухні і выцірала посуд, а маці тым часам сышла ў гасцёўню, каб паглядзець навіны. Калі сціхла ўступная мелодыя выпуску, Сафія на кухні пачула, як дыктар паведамляў, што маёр нарвежскага батальёна ААН падарваўся на гранаце.

Сафія кінула ільняны ручнік на стол і кінулася ў гасцёўню. Яна толькі мільгам ўбачыла фатаграфію салдата ААН на экране, як дыктар перайшоў да іншых падзеяў.

— Толькі не гэта! — выгукнула Сафія.

Маці павярнулася да яе.

— Так, вайна — гэта зло...

Сафія заплакала.

— Ну што ты, Сафія. Не ўсё ж так жудасна.

— Яны казалі яго імя?

- Так... але я ўжо й не ўспомню. Ён ці не з Грымстада?
- Гэта не тое самае, што Лілесанд?
- Не, не выдумвай.
- Але калі нехта жыве ў Грымстадзе, мо ён у Лілесанд у школу ходзіць.
- Сафія больш не плакала. Цяпер надышла чарга дзейнічаць маці. Яна ўстала з крэсла і выключыла тэлевізар.
- Сафія, ты мне можаш растлумачыць, што ўсё гэта значыць?
- А што?
- Не, не што! У цябе з'явіўся нехта і я падазраю, што гэты нехта нашмат за цябе старэйшы. Адказвай зараз жа: ты знаёмая з чалавекам, які служыць у Ліване?
- Не, не зусім...
- Тады ты сустракаешся з *сынам* чалавека, які служыць у Ліване?
- Не! Ты чуеш мяне? Я нават ніколі не сустракалася з яго дачкой.
- З чыёй, „яго“?
- Гэта не твая справа.
- Як гэта, не мая?
- А давай я лепш табе допыт учыню. Чаму таты ніколі не бывае дома? Вы што, разводу баіцеся? А можа, у цябе хто іншы, пра каго ні я, ні тата не ведаем? Ну, і гэтак далей. У нас з табою ў абаіх назбіралася пытанняў.
- Ва ўсякім разе, думаю, нам трэба крыху пагаварыць.
- Можа, і так. Але якраз зараз я іду спаць, таму што я стамілася. Апроч таго, у мяне месячнае, — сказала Сафія і, ледзь стрымліваючы слёзы, пабегла да сябе ў пакой.
- Калі яна пасля ванны пераапанулася ў начное і легла, зайшла маці. Сафія прыкінулася, нібы ўжо спіць, хоць ведала, што маці ёй не верыла. Яна таксама разумела, што маці не верыла, што Сафія верыла, нібы маці верыла, што яна спіць. Аднак маці таксама прыкінулася, што Сафія спіць. Яна села на ложку скраечку і пагладзіла яе па галаве.
- Сафіі падумалася, што як усё ж складана было жыць двума жыццямі адразу. Ёй дужа хацелася, каб курс філасофіі як мага хутчэй скончыўся. Можа, то здарыцца да яе дня народзінаў, або ўжо дакладна на Купалле, калі Хільдын бацька вернецца з Лівану...
- Я хачу запрасіць гасцей на дзень народзінаў, — вымавіла яна.
- Вось і добра. Каго ты запросіш?
- Багата каго... Можна?
- Канешне. У нас жа вялізны сад... Мо і з надвор'ем пашанцуе.
- Але мне хочацца святкаваць на Купалле.
- Хай будзе на Купалле.
- Гэта важны дзень, — сказала Сафія, думаючы не толькі пра дзень народзінаў.
- Ну дык...
- Мне здаецца, я апошнім часам дужа пасталела.
- Дык гэта ж цудоўна, а то не?
- Не ведаю.
- Сафія, пакуль гаварыла, ляжала з галавою ў падушку.
- Але, Сафія, мо ты мне патлумачыш, чаму ты такая... нейкая не такая апошнім часам, — спытала маці.
- А ты не была нейкая не такая, калі табе было пятнаццаць?
- Напэўна, была. Але ты ж ведаеш, пра што я.
- Сафія павярнулася да маці:
- Сабаку завуць Гермес, — сказала яна.
- Так?
- Гэта сабака чалавека, якога завуць Альбэрта.
- Вось як?
- Ён жыве ў старой частцы горада.

- Ты аж туды хадзіла з сабакам?
 - Нічога са мной не здарылася.
 - Ты гаварыла, што гэты сабака быў у нас багата разоў раней.
 - Хіба я такое гаварыла?
- Сафія задумалася. Ёй хацелася расказаць, як мага больш, але яна проста не магла расказаць усё.
- Цябе амаль ніколі не бывае дома, — пачала яна.
 - Бо я задужа занятая.
 - Альбэрта і Гермес некалькі разоў у нас былі.
 - Чаму? А ў дом яны таксама заходзілі?
 - Ты не магла б задаваць адно пытанне за раз? У дом яны не заходзілі. Яны часта гуляюць у лесе. Табе гэта здаецца дужа таямнічым?
 - Зусім не.
 - Як усе іншыя, калі яны ідуць у лес, яны праходзяць паўз нашу брамку.
- Аднойчы, калі я прыйшла дадому са школы, я ўпершыню пабачыла Гермеса. Так я пазнаёмілася з Альбэрта.
- А што там за белы трус і ўсё гэткае?
 - Гэта Альбэрта мне пра яго расказаў. Ён сапраўдны філосаф. Ён расказаў мне пра ўсіх мысляроў.
 - Вось так вось, стоячы па-над плотам?
 - Не стоячы, а седзячы. Ён таксама прысылае мне лісты, і нават шмат. Часам лісты прыходзяць з поштай, а часам ён сам кідае іх у паштовую скрыню, калі ідзе ў лес.
 - Дык гэта і ёсць тыя самыя „палюбоўныя” лісты?
 - Так, але ніякія яны не палюбоўныя.
 - Ён піша толькі пра філасофію?
 - Так, уяві сабе. І ад яго я даведалася больш, чым за ўсе восем гадоў у школе. Ты калі-небудзь чула, напрыклад, пра Джардана Бруна, якога спалілі на вогнішчы ў 1600 годзе? Або пра закон сусветнага прыцягнення Ньютана?
 - Не, я пра многае, канешне, не ведаю...
 - Калі я не памыляюся, ты нават не ведаеш, чаму Зямля — твая ўласная планета!
- круціцца вакол Сонца.
- Колькі яму, прыблізна?
 - Не ведаю. Мо якіх пяцьдзесят.
 - А якое дачыненне ён мае да Лівана?
- Тут ужо горш. Сафія перабрала ў галаве з дузін адказаў і выбрала той, што гучаў найскладней:
- У Альбэрта ёсць брат, які служыць маёрам у батальёне ААН. Дык вось ён сам з Ліласанда. Ён раней у Маёравай хатцы жыве.
 - Нейкае дзіўнае імя — Альбэрта, табе не здаецца?
 - Можна, і дзіўнае.
 - Італьянскае нейкае.
 - Ведаю. Амаль усё разумнае паходзіць або з Грэцыі, або з Італіі.
 - Але ён гаворыць па-нарвежску?
 - І без ані ценю акцэнта.
 - Ведаеш, што я думаю, Сафія? Я думаю, што табе трэба запрасіць гэтага тваго Альбэрта да нас у госці. Я яшчэ ніколі не бачыла сапраўднага філосафа.
 - Пабачым.
 - Мо запрасіць яго на твой дзень народзінаў? Цікава будзе перамяшаць пакаленні. А можна, і мяне таксама на свята запрасяць. Я б магла разносіць ежу. Чым пагана?
 - Калі ён згадзіцца, то запрашу. З ім, ва ўсякім разе, набагата цікавей, чым з хлопцамі ў школе. Але...
 - Што?

- Госці, пэўна, могуць падумаць, што гэта твой каханак.
 - Ну, раскажаш ім, што гэта не так.
 - Пабачым.
 - Так, пабачым. І, Сафія, гэта праўда, што паміж мной і татам не заўсёды так гладка. Але ў мяне нікога іншага ніколі не было...
 - Я хачу спаць. І ў мяне дужа баліць живот.
 - Прынесці болеспаталяючае?
 - Прынясі.
- Калі маці вярнулася з таблеткай і шклянкай вады, Сафія ўжо спала.

31 траўня выпала на чацвер. Сафія ледзь уседзела апошнія заняткі ў школе. Па некаторых прадметах справы ў яе пайшлі значна лепш пасля таго, як распачаўся курс філасофіі. Звычайна па большасці прадметаў яна балансавала паміж „добра” і „выдатна”, але за апошні месяц і па кантрольнай па грамадазнаўстве, і па дамашнім сачыненні яна атрымала крэпкае „выдатна”. З матэматыкай было горш.

На апошнім уроку ім зноў далі сачыненне. Сафія выбрала тэму „Чалавек і тэхніка”. Праца спорылася: яна пісала пра Адраджэнне і навуковы прагрэс, пра новы погляд на прыроду, пра Фрэнсіса Бэкана, які сказаў, што „веды — сіла”, і пра новы навуковы метады. Яна ўдакладніла, што эмпірычны метады папярэднічаў тэхнічным вынаходніцтвам. Пасля яна напісала пра негатывыя наступствы, якія несла з сабою развіццё тэхнікі. Напрыканцы яна адзначыла, што ўсякая дзейнасць чалавека нясе ў сабе як дабро, так і зло. Дабро і зло — гэта чорная і белая ніткі, якія заўсёды пераплятаюцца. Часам яны ідуць так шчыльна, што іх нельга адззяліць адна да адной.

Калі настаўнік раздаваў назад сшыткі з сачыненнямі, ён глянуў на Сафію і кіўнуў, хітравата пасміхаючыся.

Яна атрымала „выдатка з плюсам”, а пад сачыненнем стаяў каментар: „Адкуль ты гэта ўсё ўзяла?”

Сафія дастала фламастэр і ўнізе вялікімі літарамі напісала: „Я вывучаю філасофію”. І ўжо хацела было загарнуць сшытак, як раптам з сярэдніны нешта выпала. Гэта была яшчэ адна паштоўка з Лівана.

Сафія прыгнулася над партай і стала чытаць:

Дарагая хільда, калі ты атрымаеш гэтую паштоўку, мы ўжо паспеем пагаварыць па тэлефоне пра трагічную смерць, якая тут здарылася. Часам я думаю, а ці не нельга было б пазбегнуць вайны і гвалту, калі б людзі круху больш думалі? Можна, самы дзейсны сродак супраць вайны і гвалту — гэта невялічкі курс філасофіі? Калі б ААН выдаць якую „Малую кніжыцу па філасофіі”, якую б кожны новы грамадзянін Зямлі атрымоўваў на сваёй роднай мове? Падкіну гэтую ідэю генеральнаму сакратару ААН.

Па тэлефоне ты расказала, што стала лепей глядзець за сваімі рэчамі. Вось і добра, а то ты самая рассяяная з усіх, каго я ведаю. Ты згадала таксама, што адзінае, што ты згубіла з тае пары, як мы апошні раз размаўлялі, — гэта грошык на дзесяць крон. Зраблю, што магу, каб іх знайсці. Нават калі я далёка ад дому, у мяне ёсць памочнік. (Калі я найду грошык, я пакладу яе ў падарунак на дзень народзінаў).

Твой тата, які, здаецца, ужо пачаў свой доўгі шлях па дарозе дадому.

Сафія якраз паспела дачытаць паштоўку, як зазвінеў званок з апошняга ўрока. Зноў яе галаву затлумілі розныя думкі.

На школьным падвор’і яе, як заўсёды, чакала Ёрунь. Па дарозе Сафія расчыніла ранец і паказала сяброўцы паштоўку.

— Калі яна была праштампавана? — спытала Ёрунь.

— Напэўна, таксама 15 чэрвеня...

— Не, пачакай... тут стаіць 30/5 1990.

— Гэта ўчора... то бок за дзень да няшчаснага выпадку ў Ліване.

— Не думаю, каб паштоўка з Лівана дайшла да Нарвегіі за адзін дзень, — засумнявалася Ёрунь.

— А паглядзі, які дзіўны адрас: „Хільда Мёлер Кнаг, атрымальнік Сафія Амундсэн, Фурулійская сярэдняя школа...”

— Думаеш, яна прыйшла па пошце? І настаўнік паклаў яе табе ў сшытак?

— Не ведаю. Не пайду ж я яго распытваць.

Пра паштоўку яны больш не гаварылі.

— У мяне ў садзе будзе вялікая вечарына на Купалле.

— З хлопцамі?

Сафія паціснула плячыма.

— Не абавязкова запрашаць самых недарэкаў.

— А Ёргена?

— Калі хочаш. Свая вавёрка на садовай вечарыне не зашкодзіць. Дарэчы, я думаю запрасіць таксама Альбэрта Кнокса.

— Ну, ты ўсім з глуздоў сышла.

— Ды ведаю я.

На тым яна і развіталіся ля гандлёвага цэнтру.

Калі Сафія прыйшла дамоў, то адразу пабегла ў сад паглядзець, ці не было там Гермеса. І сёння ён круціўся там паміж яблынямі.

— Гермес!

Сабака замер на месцы. Сафія дакладна ведала, што адбываецца ў гэтую секунду: ён пачуў Сафію, пазнаў яе голас і вырашыў паглядзець, ці там яна, адкуля яго паклікалі. Згледзеўшы Сафію, ён панёсся ёй насустрач так хутка, што толькі лапы замільгалі.

Даволі багата чаго адбылося ў сабачай галаве за адну секунду.

Наблізіўшыся да Сафіі, сабака сутаражна заматляў хвостом і скакаў да яе.

— Гермес, малайчынка! Годзе, годзе... не, не трэба мне твар лізаць. На месца... вось так!

Сафія адамкнула дзверы. Тут і Шэрхан з кустоў выскачыў. Ён неяк скептычна агледзеў незнаёмую жывёлу. Сафія падсунула кату ежы, насыпала птушкам зерня ў сподачак, занесла ў ванную чарапасе ліст салату і пакінула запіску маці.

Яна напісала, што павяла Гермеса дадому, і што патэлефануе, калі на паспее дадому да сёмай.

І яны з Гермесам рушылі праз горад. На гэты раз Сафія не забылася захапіць з сабой грошы. Спачатку яна хацела сесці на аўтобус разам з Гермесам, але перадумала, не спытаўшы наперад дазволу ў Альбэрта.

Пакуль яна крочыла ўслед за Гермесам, яна думала, што такое жывёла.

Якая розніца паміж сабакам і чалавекам? Яна ўспомніла, што гаварыў некалі на гэты конт Арыстоцель. Ён адзначаў, што і жывёла, і чалавек — гэта жывыя істоты, якія шмат у чым падобныя адзін да аднаго. Але паміж чалавекам і жывёлай існуе таксама істотная розніца, а менавіта розум, якім надзелены чалавек.

І чаму ён быў такім упэўненым наконт гэтай розніцы?

Дэмакрыт, у сваю чаргу, меркаваў, што чалавек і жывела даволі падобныя паміж сабою, бо і чалавек, і жывёла складаюцца з атамаў. Ён меркаваў таксама, што і ў чалавека, і ў жывёлы душа смяротная. На яго думку, душа таксама складаецца з маленечкіх атамаў, якія разлятаюцца ва ўсе бакі адразу пасля таго, як чалавек памірае. Ён увогуле верыў, што чалавечая душа неразрыўна звязана з мозгам.

Але як душа магла складацца з атамаў? Душу ж нельга намацаць або адчуць, як рэшту цела. Яна была нечым „духоўным”.

Яны мінавалі плошчу Стурторге і набліжаліся да старой часткі горада. Калі яны выйшлі на той самы ходнік, дзе Сафія мінулым разам знайшла дзесяць крон, яна інстынктыўна глянула ўніз на асфальт. А там — ну, акурат на тым самым месцы, дзе

яна падабрала грошык некалькі дзён таму назад — там зараз краявідамі даверху ляжала паштоўка. На ёй — сад з пальмамі і памаранчавымі дрэвамі.

Сафія нагнулася і падабрала яе. І тут Гермес пачаў гыркаць, нібы яму не спадабалася, што Сафія падабрала паштоўку.

Па адваротным баку стаяла:

Дарагая Хільда, жыццё складаецца ў аднаго суцэльнага ланцуга выпадковых здарэнняў. Грошык на дзесяць крон, які ты згубіла, зусім не абавязкова будзе ляжаць акурат на гэтым самым месцы. Можна, яе знайшла на плошчы ў Лілесандзе нейкая бабуля, якая чакала аўтобуса да Крыстыянсана. Ад Крыстыянсана далей яна выправілася цягніком да сваіх унукаў, а праз багата-багата гадзін яна магла згубіць гэтыя дзесяць крон тут на Нюторге. Далей цалкам магчыма, што той самы грошык пазней падабрала нейкая дзяўчынка, якой дужа-дужа былі патрэбныя якраз дзесяць крон на аўтобус, каб дабрацца дадому. Нельга ведаць загадзя, Хільда, але калі напраўду так, то варта задумацца, а ці не промысел Божы стаіць за ўсім гэтым.

Твой тата, які ў думках сваіх сядзіць на прыбярэжжы дома ў Лілесандзе.

PS.: Я ж пісаў табе, што дапамагу расшукаць грошык.

Там, дзе пазначаўся адрас, стаяла: „Хільда Мёлер Кнаг, атрымальнік: выпадковы прахожы...” Паштоўка была праштампавана 15/6.

Сафія пабегла за Гермесам на верх па лесвіцы. І толькі Альбэрта адчыніў дзверы, як яна выпаліла:

— Дарогу паштальёну, стары!

Яна думала, што на гэты раз у яе былі ўсе падставы праявіць крыху напорыстасці.

Альбэрта саступіў убок, прапускаючы Сафію ў кватэру. Гермес, як і той раз, лёг пад вешалкай.

— Няўжо ў цябе новая маёрава візітка, дзіця маё?

Сафія паглядзела на Альбэрта. І толькі тут яна заўважыла, што на ім былі зусім новыя ўбранні. Першае, на што яна звярнула ўвагу, быў доўгі завіты парык на галаве Альбэрта. Далей ішлі раскошныя курткі і панталоны з безліччу брыжоў і карункаў. Шыю аздабляў вычварны шаўковы бант, а паверх курткі вісела чырвоная накідка. На нагах былі белыя панчохі і лакіраваныя чаравікі, аздобленыя бантамі. Усё гэта нагадала Сафіі малюнку прыдворных Людовіка XIV.

— Ну і блазан, — сказала яна і працягнула яму паштоўку.

— Гм... ты напраўду знайшла дзесяць крон акурат там, куды ён падкінуў паштоўку?

— Дакладна.

— Ён становіцца ўсё нахабней і нахабней. Але гэта, мабыць, не так і пагана.

— Чаму?

— Таму што так нам будзе прасцей яго выкрыць. Але такія выкрутасы — гэта і пампезна, і брыдка. Мне здаецца, што ад усяго гэтага патыхае таннай парфумай.

— Парфумай?

— Безумоўна, усё зарганізавана элегантнейшым чынам, але гэта не больш чым ашуканства. Ты бачыш, ён самым нахабным чынам сочыць за намі, я пасля яшчэ асмельваецца параўноўваць гэта з промыслам Божым! — сказаў ён, паказваючы пальцам на паштоўку.

Пасля ён узяў і парваў яе на дробныя кавалачкі, акурат як і тым разам. Каб яшчэ больш не псаваць яму настрой, Сафія вырашыла нічога не гаварыць пра паштоўку, якую яна знайшла ў сваім школьным сшытку.

— Прысядзьма ў гасцёўні, мілая вучаніца. Каторы час?

— А чацвёртай.

— А сёння мы пагаворым пра 1600-я гады.

Яны ўвайшлі ў гасцёўню са схілістай страхой і вечкам акна ў столі. Сафія заўважыла, што Альбэрта папрыбіраў некаторыя прылады з таго разу і замест іх павыстаўляў іншыя.

На стала ляжала старажытная скрынка з цэлай калекцыяй розных лінз. Ля скрынкі ляжала разгорнутая кніга. Яна была дужа старажытнай.

— Што гэта? — пацікавілася Сафія.

— Гэта кніга — першае выданне знакамітых „Разваг пра метады” Дэкарта. Яна была надрукавана ў 1637 годзе, і гэта самае дарагое, што ў мяне ёсць.

— А скрынка...

— ... гэта дужа рэдкая калекцыя лінз, або аптычных шкелец. Іх выпаліраваў галандскі філосаф Спіноза ў сярэдзіне 1600-х гадоў. Мне яна дорага каштавала, але яна таксама адна з маіх найкаштоўнейшых скарбаў.

— Я, напэўна, разумела б больш, якая неацэная гэта кніга або скрыня, калі б ведала, хто былі гэтыя твае Спіноза і Дэкарт.

— Канешне. Але спярша давай паспрабуем ужыцца крыху ў час, у які яны жылі. Давай прысядзем.

Яны селі, як і той раз, Сафія — ў глыбокую фатэлю, а Альбэрта Кнокс — на канапу. Паміж імі стаяў стол з кнігай і скрынкай. Як толькі Альбэрта сеў, ён тут жа сцягнуў з сябе парык і кінуў на сэкратэр.

— Сёння мы пагаворым пра 1600-я гады, або *эпоху барока*.

— Эпоха барока? Нейкая дзіўная назва.

— Само слова „барока” азначае, на самой справе, „перліна няправільнай формы”.

У адрозненне ад прасцейшага і больш гарманічнага мастацтва эпохі Адраджэння, для барочнага мастацтва тыповым было кантраставанне формаў. Цягам цэлай эпохі не ўбывала напружанне спалучэння неспалучальнага. З аднаго боку працягваўся жыццесцвярдзальны настрой Рэнэсансу, а з другога — пачыналіся пошукі крайнасцяў з адыходам ад міру і рэлігійнай замкнёнасцю. У мастацтве і паўсядзённым жыцці перад намі паўстае пампезнасць і раскоша. У той жа час узнікаюць кляштары, закрытыя для свету.

— Велічныя замкі па суседстве з закрытымі кляштарамі.

— Можна сказаць і так. Адным з заклікаў эпохі барока быў лацінскі выраз „*carpe diem*”, што значыць „лаві дзень”. Разам з гэтым часта цытавалі таксама іншы лацінскі выраз „*memento mori*”, або „помні пра смерць”. У выяўленчым мастацтве напышлівыя праявы жыцця на адным і тым жа палатне суседнічалі з выяваю шкелета, намаляванай недзе ў кутку. Багата якія праявы жыцця ў эпоху барока вызначаліся асаблівай *манернасцю* і фанабэрыяй. Але ўадначасе людзей займаў і адваротны бок медаля, а менавіта *тленнасць* ўсяго існага. То бок усё прыгожае вакол нас некалі памрэ і знікне.

— Гэта праўда. Па мне, дык гэта так бяспрадасна, што нічога не бывае вечным.

— Тут ты думаеш сама так, як думалі людзі ў 1600-х гадах. Гэта эпоха была таксама часам палітычных супярэчнасцяў. Па-першае, Еўропу раздзіралі войны. Самай працяглай з іх стала Трыццацігадовая вайна, якая доўжылася з 1618 па 1648 год і закранула амаль усе еўрапейскія краіны. На самой справе гаворка вялася пра шэрах узброеных канфліктаў, якія асабліва часта ўзнікалі на тэрыторыі Германіі. Па вялікім рахунку, Трыццацігадовая вайна садзейнічала таму, што праз некаторы час дамінуючую ролю на еўрапейскім кантыненте стане адыгрываць Францыя.

— За што яны біліся?

— Гэтая вайна пачалася як сутыкненне паміж пратэстантамі і католікамі. Але затым перарасла таксама ў барацьбу за палітычную ўладу.

— Амаль што як у Ліване.

— Эпоха барока вызначалася таксама павелічэннем розніцы паміж класамі.

Напэўна ж ты чула пра французскую арыстакратыю і каралеўскі двор у Версалі. Не ведаю, ці расказвалі вам у школе таксама пра неверагодную галечу простага людю. Усякая *раскоша* каралеўскага двара вядзе да ўмацавання *самадзяржаўя*. Гавораць, што палітычнае жыццё эпохі барока можна параўнаць з тагачасным мастацтвам і архітэктурай. Барочныя пабудовы стракацелі ад мноства вычварных выгінаў і

завілін. Такім самым было і палітычнае жыццё, якое прярэсілася ад таемных забойстваў, змоваў і баламуцтва.

— Ці не тады застрэлілі ў тэатры шведскага караля?

— Ты маеш на ўвазе *Густава III*, і гэта будзе добры прыклад таму, што я кажу. Забойства Густава III адбылося ў 1792 годзе пра дужа „барочных” абставінах. У яго стрэлілі пад час балю-маскараду.

— Я думала, у тэатры.

— Гэты грандыёзны балю-маскарад праходзіў у оперы. З забойствам караля Густава III адышла ў нябыт шведская эпоха барока. Пры ім панавала „асветніцкае самаўладдзе”, амаль як пры Людовіку XIV стагоддзем раней. Густаў III таксама быў дужа фанабэрыстым і любіў усякія французскія цырымоніі і мудрагелістыя фразы этыкету. Апрача таго, як ты ўжо заўважыла, ён любіў тэатр...

— І ад таго памёр.

— Але, у эпоху барока тэатр быў не толькі формай мастацтва. Ён быў найвярнейшым сімвалам гэтага часу.

— Сімвалам чаго?

— Самага жыцця, Сафія. Нават і не ведаю, колькі разоў за 1600-я гады прагучала выслоўе „жыццё — тэатр”. Ва ўсякім разе, дужа багата. Акурат у эпоху барока з’яўляецца тэатр, якім мы яго ведаем — з кулісамі і тэатральнымі машынамі. На тэатральнай сцэне чалавек выбудоўвае ілюзію, і ўсё гэта дзеля таго, каб пасля выкрыць, што ўсё гэта была адно ілюзія. Так тэатр зрабіўся адлюстраваннем чалавечага жыцця ва ўсіх яго праявах. Тэатр змог паказаць, што „пыха да добра не давядзе”. З’яўляліся сцэнічныя творы, якія бязлітасна выкрывалі чалавечага ўбоства.

— *Шэкспір* таксама жыў у эпоху барока?

— Свае знакаміцейшыя дзятворы ён стварыў каля 1600 году. Так ён адной нагой у Ажраджэнні, а другой — у Барока. Але ўжо ў *Шэкспіра* поўніцца выказваннямі пра тое, што жыццё падобна тэатру. Хочаш паслухаць некалькі прыкладаў?

— Дужа.

— У п’есе „Як вам спадабаецца” ён піша:

Увесь свет — тэатр,
а людзі ўсе — акторы:
у іх свой выхад, свой сыход;
і кожны за свой час
багата роляў мае⁹...

А ў п’есе „Макбэт” ён піша:

Жыццё — мінуцы цень, актор-бядзяга,
які павырабляецца на сцэне
кароткі час
і сыдзе прэч;
то пагалоска пушчаная дурнем,
дзе сэнсу нізвання, адно вар’яцтва.

— Не дужа весела.

— *Шэкспіра* займала скарацечнасць жыцця. Ты мо чула яго самае знакамітае выказванне?

— „To be or not to be — that is the question”¹⁰.

— Так, словы Гамлета. Сёння мы ходзім па зямлі, а заўтра — нас няма.

— Дзякуй, пакрысе да мяне гэта даходзіць.

⁹Тут і далей пераклад вершаваных формаў Л. Ёхансэн, калі іншае не пазначана.

¹⁰„Быць ці не быць — вось у чым пытанне” (*Заўв. пер.*)

— Паэты барока параўноўвалі жыццё калі не з тэатрам, дык са сном. Яшчэ Шэкспір сказаў, напрыклад: „Мы вытканы з таго ж, што мроі нашы, і сном агорнута ўсё наша дробнае жыццё...”

— Як мілагучна!

— Іспанскі паэт Кальдэрон, які нарадзіўся ў 1600 годзе, напісаў п’есу, якая так і называецца — „Жыццё ёсць сон”. Там ёсць такія словы: „Што ёсць жыццё? — Вар’яцтва. Што жыццё? — Ілюзія, цень, прывід, і найвялікшае дабро — нікчэмна, таму што ўсё жыццё ёсць сон...”

— Мо ён і мае рацыю. Мы неяк праходзілі ў школе п’есу „Епэ з Б’ерге”.

— *Людвіга Холбэрга*, значыцца. Ён лічыцца найбуйнейшым драматургам Скандынавіі пераходнага перыяду ад барока да асветніцтва.

— Епэ засынае ў канаве... а пасля прачынаецца ў ложку барона. Тады ён думае, што яму прыснілася, што ён быў бедным селянінам. А калі ён зноў засынае, яго пераносяць назад у канаву — і ён зноў прачынаецца. Але зараз ён думае, што яму прыснілася, што ён ляжаў у ложку барона.

— Гэты сюжэт Холбэрг запазычыў ў Кальдэрона, а Кальдэрон, у сваю чаргу, запазычыў яго са збору старажытных арабскіх казак „Тысяча і адна ноч”. Але матыў параўнання жыцця са сном мы знойдзем таксама і ў старажытнасці, у тым ліку ў Індыі і Кітаі. Яшчэ старажытны кітайскі мудрэц *Чжуан-цзы* гаварыў: „Аднойчы мне прыснілася, што я матылёк, і зараз я не ведаю, ці я Чжуан-цзы, якому прыснілася, што ён матылёк, ці я матылёк, якому прыснілася, што ён Чжуан-цзы”.

— Тут, ва ўсякім разе, цяжка сказаць нешта напэўна.

— У Нарвегіі быў свой паэт эпохі барока і звалі яго *Пэтэр Дас*. Ён жыў з 1647 па 1707 год. З аднаго боку, ён апісваў жыццё тут і зараз, а з іншага — заўважаў, што толькі Бог ёсць вечным і нязменным.

— „Бог застанеца Богам і без царстваў, і без людзей ён застанеца Богам...”

— Але ў тым самым псалме ён апісвае таксама прыроду Паўночнай Нарвегіі, ён піша пра зубатку і сайду, траску і тлушчоўку. Гэта тыпова для барочнага твора. У адным тэксце суседнічаюць апісанні тленнага, зямнога, і вечнага, нябеснага. Усё гэта нечым нагадвае Платонавы падзел паміж мінучым светам пачуццёвых успрыманняў і нязменным светам ідэй.

— А што з філасофіяй?

— У філасофіі таксама адзначалася сур’эзнае рознагалоссе паміж рознымі поглядамі на рэчаіснасць. Мы ўжо гаварылі, што на думку адных, у аснове ўсяго бытнага ляжыць душа або дух. Такі погляд на рэчаіснасць называецца *ідэалізмам*. Супрацьлеглы яму погляд называецца *матэрыялізмам*. Гэта калі ўсякая праява рэчаіснасці зводзіцца да канкрэтных фізічных велічыняў. У 1600-х гадах матэрыялізм меў нямала прыхільнікаў. Найвядомейшым з іх быў, пэўна, ангельскі філосаф *Томас Гобс*. Ён меркаваў, што ўсе з’явы рэчаіснасці — у тым ліку людзі і жывёлы — складаюцца выключна з матэрыяльных часцінак. Нават свядомасць чалавека — або чалавечая душа — паўстае праз рух малесенькіх часцінак у мозгу.

— Ён разважаў так сама як і Дэмакрыт дзвюма тысячамі гадоў раней.

— „Ідэалізм” і „матэрыялізм” праходзяць краснаю ніткаю праз усю гісторыю філасофіі. Але рэдка калі абодва гэтыя погляды суіснавалі нароўні, як гэта было ў эпоху барока. Матэрыялізм жывіўся новымі адкрыццямі ў галіне прыродазнаўства. Ньютан паказаў, што паўсюль у Сусвеце дзейнічаюць тыя самыя законы. На яго думку, усе змены ў прыродзе — як на Зямлі, так і ў нябеснай прасторы — адбываюцца праз сілу прыцягу і па законах руху цел. Атрымоўвалася, што ўсё падпарадкавана адной непарушнай заканамернасці, інакш кажучы, адной той самай *механіцы*. Менавіта таму ўсякую прыродную змену, у прынцыпе, можна разлічыць з матэматычнай дакладнасцю. Тым самым Ньютан давёў да лагічнага канца так званую *механічную карціну свету*.

— Ён уяўляў сабе свет, як вялікую машыну?

— Менавіта так. Слова „механічны” паходзіць ад грэцкага слова „мекане”, што азначае „машына”. Але трэба адзначыць, што ні Гобс, ні Ньютан не бачылі ніякіх супярэчнасцяў паміж механічнай карцінай свету і верай у Бога. У адрозненне ад матэрыялістаў 1700-1800-х гадоў. Французскі ўрач і філосаф *Ламэтры* напісаў у сярэдзіне 1700-х гадоў кнігу „L’homme machine”. Гэта значыць „Чалавек-машына”. Ламэтры пісаў: „Як костка мае цягліцы, каб перасоўвацца, так і мозг мае „цягліцы”, каб думаць”. Пазней французскі матэматык Лаплас выказаў свой задужа механічны погляд на рэчаіснасць наступным чынам: калі б розум здолеў распазнаць размяшчэнне ўсіх матэрыяльных часцінак у зададзены момант часу, то „ўсё зрабілася б напэўным, і будучыня, як мінуўшчыня, паўстала б перад вачамі”. Інакш кажучы, усё ў жыцці вырашана загадзя. Як мае адбыцца, так і „карта ляжа”. Такі погляд на рэчаіснасць мы называем *дэтэрмінізмам*.

— Тады чалавек губляе свабодную волю.

— Так, і ўсё тады было б прадуктам механічных працэсаў, у тым ліку нашы думкі і мрой. У 1800-х гадах нехта з нямецкіх матэрыялістаў заўважыў, што працэсы мыслення суадносяцца з мозгам, як мача суадносіцца з ныркамі, а жоўць — з печанню.

— Але мача і жоўць — рэчывы, а думкі — не.

— Тут ты слухна заўважыла. Раз прыйшлося да слова, раскажу адну гісторыю. Неяк рускі касманаўт і рускі нэйрахірург сядзелі і гаварылі пра рэлігію. Нэйрахірург быў веруючым, а касманаўт не. „Я багата разоў лягаў у космас, — сказаў касманаўт, — але ніякага Бога або анёлаў я там не бачыў”. „А я аперыраваў багата разумных мазгоў, — адказаў нэйрахірург, — але не пабачыў там ні адной думкі”.

— І гэта не значыць, што думак не існуе.

— І гэта яшчэ раз даказвае, што думкі — не тое, што можна прааперыраваць або падзяліць на драбнейшыя часткі. Бывае, напрыклад, не так лёгка выдаліць нейкае памылковае ўяўленне. У дадатак, яно сядзіць звычайна задужа глыбока. Знакаміты філосаф 1600-х гадоў *Ляйбніц* заўважаў, што найвялікшая розніца паміж матэрыяльным і духоўным палягае ў тым, што матэрыяльнае можна падзяліць на драбнейшыя часткі. Але вось душу падзяліць на дзве часткі нельга.

— Канешне, нельга, бо які нож яе возьме?

Альбэрта толькі галавою кіўнуў. Пасля ён паказаў на стол:

— Знакаміцейшымі філосафамі 1600-х гадоў былі Дэкарт і Спіноза. Яны таксама ламалі галовы, напрыклад, над пытаннем пра суадносіны паміж „душой” і „целам”, і гэтых мысляроў мы разгледзім крыху больш падрабязней.

— Давай. Але калі мы не ўправімся да сёмай, мне трэба будзе патэлефанаваць дадому.

ДЭКАРТ

... яму хацелася прыбраць ўсе старыя матэрыялы з будаўніцтва...

Альбэрта ўстаў і зняў з сябе чырвоную накідку. Пасля, павесіўшы яе на спінку крэсла, зноў утульна размясціўся на канапе.

— *Рэнэ Дэкарт* нарадзіўся ў 1596 годзе і ўсё жыццё вандраваў па Еўропе. З маладых гадоў яго апаноўвалі думкі здабыць сабе пэўную веду пра прыроду чалавека і Сусвету. Але чым больш ён вывучаў філасофію, тым больш упэўніваўся ў сваім уласным няведанні.

— Амаль як Сакрат?

— Так, амаль як ён. Таксама, як Сакрат, ён быў упэўнены, што пэўнае спазнанне акаляючага свету дасягаецца толькі праз розум. Нам нельга слепа давяраць старажытным напісам. Нам нельга давяраць нават нашым уласным пачуццям.

— Тое ж лічыў і Платон. Ён меркаваў, што толькі розум здольны даць нам пэўную веду.

— Акурат. Паміж Сакратам і Платонам, дададзім сюды ж Аўгустына, і Дэкартам прасочваецца пэўная сувязь. Усё яны былі перакананымі рацыяналістамі. Усе яны

лічылі, што розум — гэта адзіная пэўная крыніца спазнання. У выніку вывучэння сярэднявечных навуковых трактатаў Дэкарт прыйшоў да высновы, што не ўсяму з напісанага можна было верыць. Ты можаш і тут параўнаць Дэкарта з Сакратам: той таксама не згаджаўся з агульнапрынятымі ісцінамі, пра якія яму казалі на плошчы ў Афінах. І што рабіць у такім выпадку, Сафія? Ты можаш мне адказаць?

— Тады трэба пачаць філасофстваваць на свой уласны манер.

— Акурат. Дэкарт выпраўляецца падарожнічаць па Еўропе, як Сакрат у свой час вандраваў па Афінах і размаўляў з людзьмі. Дэкарт гаварыў, што ад гэтай пары стане шукаць навуковую веду або ў сярэдзіне сябе самога, або ў „вялікай кнізе свету”. Ён паступіў на ваенную службу і такім чынам здолеў пабываць у многіх краінах Сярэдняй Еўропы. Пазней на некалькі гадоў ён перабіраецца ў Парыж, але ўжо ў 1629 выпраўляецца ў Галандыю, дзе правядзе амаль 20 гадоў і распачне працу над сваімі філасофскімі трактатамі. У 1649 годзе па запрашэнні каралевы Крысціны ён едзе ў Швецыю. Але ў перыяд знаходжання ў гэтай, як ён гаварыў, „краіне мядзведзяў, ільдоў і скал”, ён захварэў на запаленне лёгкіх і памёр зімою 1650 года.

— Яму было тады ўсяго 54 гады.

— Але і пасля сваёй смерці ён значнейшым чынам паўплывае на развіццё філасофіі. Не перабольшу, калі скажу, што менавіта Дэкарт заснаваў філасофію Новага часу. Пасля п’янючых адкрыццяў эпохі Рэнэсансу, якія далі магчымасць на-
новаму глянуць на чалавека і прыроду, узнікла патрэба звесці ўсе назапашаныя
веды ў адну стройную філасофскую сістэму. Першым значным будаўніком такой
сістэмы стаў Дэкарт, пасля яго прыйшлі Спіноза і Ляйбніц, Лок і Бэрклі, Юм і Кант.

— Што ты маеш на ўвазе, калі гаворыш пра „філасофскую сістэму”?

— Я маю на ўвазе такую філасофію, якая будзецца на новых асновах і, зыходзячы з іх, спрабуе даць свае адказы на ўсе важныя філасофскія пытанні. У старажытнасці былі свае вялікія будаўнікі сістэмы — Платон і Арыстоцель. У Сярэднявеччы быў Тамаш Аквінскі, які хацеў пабудаваць мост паміж Арыстоцелевай філасофіяй і хрысціянскай тэалогіяй. Пасля надыйшла эпоха Адраджэння са сваёй блытанінай старых і новых ідэй пра прыроду, навуку, Бога і чалавека. Толькі ў 1600-х гадах філасофія паспрабуе сабраць усё новае ў складную філасофскую сістэму. Першым, хто ўзяўся за такую справу, быў Дэкарт. Менавіта ён задаў тон таму, што ў далейшым зробіцца асноўным прадметам філасофскіх даследванняў на багата пакаленняў наперад. Найбольш за ўсё яго займала праблема мяжы чалавечага спазнання, то бок пытанне пра *пэўнасць нашых ведаў*. Другая істотная праблема, якая яго цікавіла, была *суадносінны паміж душой і целам*. Абодва гэтыя пытанні не будуць даваць спакою філасофам наступныя 150 гадоў.

— Атрымоўваецца, што ён апярэджваў свой час.

— Але ўментавіта ў яго час наспела вырашэнне гэтых праблем. Што да пытання пра пэўнасць ведаў, многія філосафы ўвогуле ставіліся да гэтага дужа скептычна. На іх думку, чалавеку нічога іншага не застаецца, як прыняць, што ён нічога не ведае. Але Дэкарта такі падыход не дужа задавальняў. Калі б ён пагадзіўся, што нічога не ведае, то ён перастаў бы быць сапраўдным філосафам. Тут ізноў можна правесці паралель паміж Дэкартам і Сакратам: той таксама не пагаджаўся са скептыцызмам сафістаў. Якраз у часы Дэкарта новая прыродазнаўчая навука выйшла на метады, дзякуючы якому можна было апісаць прыродныя працэсы цалкам пэўна і дакладна. Дэкарту стала цікава, а ці нельга вынайсці такі ж пэўны і дакладны метады таксама для філасофскай рэфлексіі.

— А, зразумела.

— Але гэта яшчэ не ўсё. Новая фізіка падняла да таго ж пытанне пра прыроду матэрыі, то бок пра прычыну фізічных працэсаў ў прыродзе. Мехаічнае разуменне прыроды заваёўвала ўсё больш і больш прыхільнікаў. Але чым больш мехаічных тлумачэнняў знаходзілася з’явам фізічнага свету, там больш актуальным рабілася пытанне пра стасункі паміж душой і целам. Да 1600-х гадоў душу ўспрымалі, звычайна, як нейкі „дух жыцця”, які прасякаў усе жывыя істоты. Амаль ва ўсіх

еўрапейскіх мовах першаснымі значэннямі слоў „душа” і „дух” былі „дыханне” або „подых”. Арыстоцель успрымаў душу, як нешта, што прысутнічае паўсюль у арганізме ў якасці „крыніцы жыцця”, нешта, што нельга аддзяліць ад цела. Таму ён гаварыў таксама пра „душу раслін” і „душу жывёл”. Толькі ў 1600-х гадах „душу” і „цела” пачынаюць у філасофіі размяжоўваць. І адбылося гэта з тае прычыны, што ўсе фізічныя целы — у тым ліку целы жывёл і людзей — пачалі тлумачыцца з гледзішча механічных працэсаў. Але не магла ж чалавечая душа быць часткаю гэткага „плоцевага механізма”. Дык, чым тады яна магла быць? І больш за тое, як нешта „духоўнае” магло запусціць механічны працэс?

— Дзіўна неяк думаць пра гэта.

— Пра што?

— Я вырашаю падняць уверх руку — і рука падымаецца. Або я вырашаю бегчы да аўтобуса — і ногі адразу ж пачынаюць імчаць да прыпынку. А калі часам мне падумаецца пра нешта дужа сумнае — раптам могуць пакаціцца слёзы. Тады, мабыць, існуе нейкая таемная сувязь паміж целам і свядомасцю.

— Менавіта гэтая праблема і падштурхнула Дэкарта да далейшых разважанняў. Падобна Платону, ён быў упэўнены, што паміж „духам” і „матэрыяй” праходзіць выразная мяжа. Але на пытанне, як цела ўздзейнічае на душу або душа ўздзейнічае на цела, Платон у свой час так і не адказаў.

— Я таксама не адкажу, але што прапанаваў на гэты конт Дэкарт?

— Давай сачыць за яго разважаннямі.

Альбэрта паказаў на кнігу на сталі і працягваў:

— У гэтай невяліччай кніжыцы, якая называецца „Развагі пра метады”, Дэкарт задаецца пытаннем, якім метадам след карыстацца філасофіі, каб развязаць нейкую філасофскую задачу. У прыродазнаўста такі новы метады ўжо быў...

— Пра гэта ты раскажаш.

— Дэкарт сцвярджае, што каб набыць упэўненасць у існаванні нечага праўдзівага, трэба ясна і выразна ўяўляць сабе гэта праўдзівае. А каб набыць такую ўпэўненасць, трэба найперш раскласці складаную задачу на як мага больш прасцейшых элементаў. З гэтых найпрасцейшых элементаў трэба і пачынаць. Далей ты, мабыць, заўважыш, што кожны элемент след „узважаць і памераць” — амаль як Галілей, якому карцела ўсё вымераць, а калі не вымераць, дык прынамсі зрабіць вымяральным. Цяпер, на думку Дэкарта, ад больш простага філосафа мог рухацца да больш складанага. Такім чынам адкрывалася магчымасць дасягнення новай веды. Нарэшце, трэба ўпарадкаваць і пракантраляваць простыя элементы, каб нічога не прапусціць. І толькі тады абагульніць усталяваную сувязь і зрабіць філасофскі вынік.

— Гучыць, як матэматычная задача.

— Так, Дэкарт хацеў дапасаваць „матэматычны метады” да філасофскай рэфлексіі. Ён хацеў даказаць філасофскія ісціны амаль так сама, як даказваюцца матэматычныя тэарэмы. То бок ён хацеў прымяніць у дачыненні да філасофскай рэфлексіі той самы інструмент, які мы выкарыстоўваем, калі працуем з лікамі, а менавіта *розум*. Бо толькі розум здольны даць нам пэўную веду. Відавочна, што пачуцці такой пэўнай веды нам даць не могуць. Мы ўжо адзначалі блізкасць Дэкартавых поглядаў з поглядамі Платона. Той таксама падкрэсліваў, што матэматыка і лікавыя стасункі даюць нам больш пэўны досвед, чым пачуццёвыя ўспрымання.

— А можна такім чынам адказаць на філасофскія пытанні?

— Паглядзім, як Дэкарт разважаў далей. Маючы за мэту пэўнае спазнанне прыроды быцця, Дэкарт сцвярджае, што для атрымання будзь-якіх дакладных ведаў чалавеку трэба ісці праз сумнеў. Менавіта так ён імкнуўся пазбегнуць будавання сваёй філасофскай сістэмы на зыбістай глебе.

— Бо калі фундамент не ўмацаваны, то можа абваліцца ўвесь будынак.

— Дзякуй за дапамогу, дзіця маё. Далей Дэкарт заўважаў, што самой неабходнасці сумнявацца ва ўсім не існуе, але ў прынцыпе, магчыма сумнявацца ва ўсім. Папершае, калі мы будзем чытаць Платона і Арыстоцеля, гэта яшчэ не значыць, што мы прасунемся ў нашых філасофскіх пошуках. Мы, без усякага сумневу, пашырым нашы веды пра гісторыю філасофіі, але не пра сам свет. Для Дэкарта важным было пазбавіцца ўсякіх старых ідэй яшчэ да таго, як распачаць свае ўласныя філасофскія даследзіны.

— Яму хацелася прыбраць ўсе старыя матэрыялы з будаўніцтва да таго, як узвесці свой уласны будынак?

— Так, каб быць цалкам упэўненым, што новы будынак філасофіі будзе трывалым, Дэкарт выкарыстоўваў толькі новыя і свежыя матэрыялы. Але яго сумнеў гэтым не абмяжоўваўся. Нам нельга давяраць нашым пачуццям, меркаваў ён. Можа яны трымаюць нас за дурняў.

— Як гэта?

— Калі мы бачым сон, нам здаецца, што ён сапраўдны. А ці, увогуле, існуе нейкая розніца паміж нашымі адчуваннямі ўвачавідкі і нашымі снамі? Дэкарт пісаў: „Чым больш я над гэтым раздумоўваю, тым менш знаходжу адрозненняў паміж яваю і сном. Чаму ты так упэўнены, што ўсё жыццё тваё — гэта ніякі не сон?”

— Думаў жа Епэ з Б'ерге, што яму прыснілася, што ён ляжаў у баронавым ложку.

— А вось калі ён ляжаў у баронавым ложку, то думаў, што яму прыснілася, што ён бедны селянін. Дэкарт пакрысе дайшоў да таго, што пачаў сумнявацца абсалютна ва ўсім. На гэтым затухалі філасофскія пошукі многіх мысляроў да Дэкарта.

— Не так далёка яны й зайшлі.

— Але Дэкарт спрабаваў знайсці выйсце з гэтай безвыхадзі. Ён робіць выснову, што ён ва ўсім сумняецца і што гэта адзінае, у чым ён цалкам упэўнены. І тут яго натхняе: існуе-такі адзін стасунак, у існаванні якога ён, нягледзячы ні на што, цалкам упэўнены — а менавіта, што ён сумняецца. Але калі бяспрэчна, што ён сумняецца, то бяспрэчна таксама, што ён мысліць, а калі ён мысліць, то бяспрэчна, што ён мысліўная істота. Або як ён сам гаварыў: „Cogito, ergo sum”.

— І што гэта значыць?

— „Я мыслю, значыць, я існую”.

— А мяне і не здзіўляе, што ён прышоў да гэтае высновы.

— Твая праўда. Але заўваж сабе, з якой інтуітыўнай упэўненасцю ён адчувае сябе „мысліўным я”. Ты, мабыць, помніш, што на думку Платона, спасцігнутае розумам з’яўляецца больш праўдзівым, чым спасцігнутае пачуццямі. Так і ў Дэкарта. Ён не толькі адчувае сябе „мысліўным я”, ён адначасова разумее, што гэтае „мысліўнае я” з’яўляецца больш праўдзівым, чым фізічны свет, спасцігнуты праз органы пачуццяў. Ён ідзе далей, Сафія. Ён яшчэ не скончыў свае філасофскія даследзіны.

— Ну дык і ты працягвай.

— Далей Дэкарт пытаецца, ці можна праз тую самую інтуітыўную упэўненасць спазнаць нешта яшчэ, акрамя пэўнасці ў існаванні яго як мысліўнай істоты. Ён прыходзіць да высновы, што ў яго ёсць таксама ясная і выразная ідэя дасканалай істоты. І гэту ідэю ён носіць у сабе ўвесь час, і для Дэкарта само сабою зразумела, што такая ідэя не можа зыходзіць з яго самога. Ідэя дасканалай істоты не можа спараджацца тым, хто сам па сабе недасканалы, сцвярджаў ён. Ідэя дасканалай істоты павінна спараджацца самой гэтай дасканалай істотай, або, інакш кажучы, Богам. А ў існаванні Бога Дэкарта, між тым, так сама не сумняецца, як не сумняецца ў наяўнасці „мысліўнага я” ў таго, хто мысліць.

— Мне здаецца, што ён пачынае рабіць задужа паспешлівыя вывады. У параўнанні з тым, як асцярожна ён рухаўся спачатку.

— Так, многія паказвалі на гэта як на самае слабое месца ў развагах Дэкарта. Але ты згадала пра вывады. На самой справе, ён нічога не даказвае, каб гаварыць пра вывады. Дэкарт папросту лічыць, што мы ў саміх сабе ўтрымліваем ідэю дасканалай істоты і што ў самой гэтай ідэі закладзена існаванне гэтай дасканалай істоты. Бо

дасканалая істота не была б дасканалай, калі б яе не існавала. Апроч таго, у нас не было б ідэі дасканалай істоты, калі б такая істота на існавала. Праз сваю недасканаласць мы не здольныя спарадзіць дасканаласць. Ідэя Бога, на думку Дэкарта, з'яўляецца прыроджанай, яна адбываецца на нас з самага нараджэння — „так мастак пазначае подпісам свой твор”.

— Але нават калі я маю ідэю „кракаслана”, гэта яшчэ не азначае, што „кракаслон” напраўду існуе.

— Дэкарт сказаў бы, што нават у самім паняцці „кракаслон” не закладзена магчымасць яго пэўнага існавання. А вось у паняцці „дасканалай істоты” такая магчымасць закладзена. Як заўважаў Дэкарт, гэта так сама пэўна, як і тое, што ў ідэі акружыны закладзена, што ўсе кропкі на гэтай акружыне роўнаадалены ад цэнтра акружыны. Калі акружына не задавальняе гэтаму патрабаванню, то гэта ўжо не акружына. Мы не можам таксама гаварыць пра дасканалую істоту, якая не валодае найважнейшаю з усіх уласцівасцяў, а менавіта быццём.

— Неяк мудрагеліста ён разважае.

— Гэта самае што ні на ёсць рацыяналістычнае мысленне. Падобна Сакрату і Платону, Дэкарт меркаваў, што паміж мысленнем і быццём існуе сувязь. Чым больш мы ўпэўнены ў існаванні нечага праўдзівага, тым больш верагодна, што яно існуе.

— Пакуль ён прыйшоў да двух вывадаў: што ён гэта мыслячая асоба і што існуе нейкая дасканалая істота.

— Абапіраючыся на гэтыя вывады, ён разважае далей. Усе нашы ідэі ўсяго існага ў вонкавай рэчаіснасці, — напрыклад, ідэю сонца або месяца — можна было б лічыць карцінамі сну. Але вонкавая рэчаіснасць мае такія некаторыя ўласцівасці, пра якія мы здольныя здабыць пэўныя веды. І гэтымі ўласцівасцямі з'яўляюцца матэматычныя стасункі, якія можна памераць, а менавіта: даўжыня, шырыня і вышыня. Такія „колькасныя” ўласцівасці будуць такімі ж яснымі і выразнымі для розуму, як і тэза пра тое, што я сам з'яўляюся мыслячай істотай. „Якасныя” ўласцівасці, як, напрыклад, колер, пах або смак, наадварот, звязаныя з нашым пачуццёвым апаратам і насампрэч не апісваюць вонкавую рэчаіснасць.

— Атрымоўваецца, што прырода ўсё ж не сон?

— Атрымоўваецца так. І якраз тут Дэкарт зноў звяртаецца да нашай ідэі пра дасканалую істоту. Калі нашаму розуму нешта ўяўляецца ясна і выразна — як у выпадку з матэматычнымі стасункамі вонкавай рэчаіснасці — то гэта таксама будзе пэўным веданнем. Бо які то дасканалы Бог, калі ён стане ўводзіць нас у зман? Дэкарт спасылаецца на „Боскую гарантыю” таго, што ўсё спазнае праз розум, ёсць пэўным досведам.

— Так, зараз мы маем, што ён мысліўная істота, што існуе Бог, а ў дадатак — вонкавая рэчаіснасць.

— Але вонкавая рэчаіснасць — гэта сусім не тое ж, што разумовая рэчаіснасць. Дэкарт заяўляе, што існуе дзве розныя формы рэчаіснасці, або дзве „субстанцыі”. Адна з іх — *мысленне*, або „душа”, а другая — *працягласць*, або „матэрыя”. Душа свядомая, яна не займае ніякага месца ў прасторы і таму не можа дзяліцца на драбнейшыя элементы. Матэрыя, наадварот, — толькі працяглая, яна займае месца ў прасторы і таму можа дзяліцца на драбнейшыя элементы, але яна не свядомая. На думку Дэкарта, абедзве гэтыя субстанцыі спараджаюцца Богам, таму што толькі Бог існуе незалежна ад усяго іншага. Але нават калі і „мысленне”, і „працягласць” спараджаюцца Богам, яны існуюць незалежна адна ад другой. Ідэя не мае ніякага дачынення да матэрыі і наадварот: матэрыяльныя працэсы адбываюцца цалкам незалежна ад ідэі.

— І таму ўсё створанае Богам можна раздзяліць на дзве часткі.

— Так. Мы называем Дэкарта *дуалістам*, то бок мысляром, які праводзіць выразную рысу паміж дзвюма субстанцыямі — духоўнай і працяглай рэчаіснасцямі. Толькі людзі, згодна з Дэкартам, маюць душу. Жывёлы цалкам належаць працяглай рэчаіснасці. Іх існаванне і рухі ажыццяўляюцца механічна. Для Дэкарта жывёлы —

гэта адмысловыя складаныя механізмы. У дачыненні да працяглай рэчаіснасці Дэкарт дастасоўвае тыя ж самыя механічныя тлумачэнні, якімі карысталіся матэрыялісты.

— Мне неяк не дужа верыцца, што Гермес — гэта машына або механізм. Па ўсім відаць, Дэкарт не дужа любіў жывёл. А што з намі? Мы таксама механізмы?

— І так, і не. Дэкарт прыйшоў да высновы, што чалавек — гэта дваістая істота, якая і мысліць, і займае месца ў прасторы. Такім чынам, у чалавека ёсць і душа, і працяглае цела. Нешта падобнае можна знайсці ў Аўгустына і Тамаша Аквінскага. Яны меркавалі, што чалавек, падобна жывёле, меа цела, але таксама ён мае дух, падобна анёлам. На думку Дэкарта, чалавечае цела ўяўляе сабой адмысловы механізм. Але ў чалавека ёсць таксама душа, якая можа дзейнічаць па сваёй уласнай волі незалежна ад цела. Працэсы, якія адбываюцца з целам, такой волі не маюць, яны падпарадкоўваюцца сваім уласным законам. Але мысленне адбываецца не ў самім цэле. Яно адбываецца ў душы, якая з'яўляецца цалкам вольнай у дачыненні да працяглай рэчаіснасці. Мушу заўважыць, што Дэкарт не выключаў таго, што жывёлы здольныя мысліць. Але калі ў іх ёсць такая здольнасць, тады падзел на „мысленне” і „працягласць” мае і да іх дачыненне.

— Пра гэта мы ўжо гаварылі. Калі я вырашу бегчы да аўтобуса, то цэлы „механізм” прывядзецца ў дзеянне. А калі я ўсё ж спазнюся на аўтобус, то пацякуць слёзы.

— Сам Дэкарт не адмаўляў, што душа і цела бесперапынна ўзаемадзейнічаюць паміж сабою. На думку Дэкарта, пакуль душа ўтрымліваецца ў цэле, яна будзе знітаваная з целам праз адмысловы орган у мозг, які ён называў „шышкападобнай залозай”. Менавіта ў гэтай частцы мозга ажыццяўляюцца стасункі паміж „духам” і „матэрыяй”. Так пачуцці і жаданні, звязаныя з патрэбамі цела, увесь час уводзяць у зман душу. Але душа здольная таксама адыходзіць ад гэтых „нізкіх” імпульсаў і дзейнічаць па сваёй уласнай волі незалежна ад цела. Мэта гэтага — саступіць кіраванне розуму. Таму што як бы моцна ў мяне не балеў живот, сума вуглоў трохкутніка заўсёды будзе складаць 180°. Такім чынам, у думкі ёсць здольнасць уздымацца над патрэбамі цела і паводзіць сябе „разумна”. З гэтага гледзішча думка незалежная ў адносінах да цела. Нашы ногі могуць з цягам часу састарэць і заняджаць, спіна — сагнуцца, а зубы павыпадаць, але 2 + 2 як было, так і застанецца 4 да той пары, пакуль у нас будзе жыць розум. Бо розум не старэе і не чэзне. Старэюць нашыя целы. Менавіта розум Дэкарт называў „душою”. Ніжэйшыя жаданні і настроі, такія як хцівасць або нянавісць, шчыльна знітаваны з функцыямі цела, а значыцца, з працяглай рэчаіснасцю.

— Я не магу зразумець, як Дэкарт мог параўноўваць цела з машынай або аўтаматычнай прыладай.

— Такое параўнанне стала вынікам таго, што ў часы Дэкарта людзі дужа захапляліся машынамі і гадзіннікавымі механізмамі, якія, на першы погляд, дзейнічалі самі па сабе. Слова „аўтамат” якраз і азначае „нешта, што рухаецца само”. Канешне, усякі такі рух „сам па сабе” быў адно ілюзіяй. Астранамічны гадзіннік, напрыклад, зроблены і заведзены чалавекам. Дэкарт заўважае, што такія вось штучныя апараты сабраць дужа проста, ды й складаюцца яны з абмежаванай колькасці дэталей, у адрозненне ад безлічы костак, цягліц, нерваў, артэрыяў і вен, з якіх складаецца цела чалавека або жывёлы. Чаму б Богу не скласці цела жывёлы або чалавека па законах механікі?

— Сёння многа гавораць пра „штучны інтэлект”.

— Так, і маюць на ўвазе сучныя аўтаматычныя прылады. Мы ствараем машыны, якія ўводзяць нас у зман, прымушаючы думаць, што яны й напраўду маюць інтэлект. Такія машыны дужа б напалохалі Дэкарта. Ён, мабыць, засумняваўся б, што чалавечы розум такі вольны і незалежны, як ён было падумаў. Бо знойдуцца філосафы, якія мяркуюць, што душа чалавека мае такую ж абмежаваную свабоду, што і працэсы ў цэле. Чалавечая дужа, натуральна, на багата складанейшая, чым

нейкая камп'ютэрная праграма, але на думку некаторых, мы ў прынцыпе такія ж абмежаваныя ў сваёй волі, як і камп'ютэрныя праграмы. Але глядзі, Сафія, я зараз нешта табе пакажу.

Альбэрта кінуў на вялікі пісьмовы стол на другім канцы пакоя. На ім стаяў невялікі камп'ютэр. Ён пайшоў да стала, і Сафія накіравалася за ім.

Альбэрта ўключыў машыну, і хутка ўверсе на экране з'явілася „С : ”. Альбэрта напісаў „Лайла” і сказаў:

— Гэта складаная камунікатывная праграма.

На экране цяпер з'явіўся тэкст:

„Прывітанне, мяне завуць Лайла. Табе зручна сядзець?”

Сафія набрала тры літары:

„Так”, — адказала яна, хоць сама пакуль не паспела сесці. Альбэрта прынес ёй фатэлю.

„Як цябе завуць?” — з'явілася на экране.

„Сафія Амундсэн”, — напісала Сафія і машына імгненна адрэагавала:

„Канюшынавая вуліца, дом 3. Прыемна з табою пазнаёміцца, Сафія. Ты з нецяярпеннем чакаеш твайго пятнаццацігоддзя?”

Сафія сцэпанулася. Альбэрта паклаў руку ёй на плечы і сказаў:

— Я толькі занёс у камп'ютэр тваё імя, адрас і дзень народзінаў. Гэта як назваць некага пры знаёмстве. Пра некаторыя звесткі пра новага знаёмага не зашкодзіць паклапаціцца загадзя.

„Не пагана”, — напісала цяпер Сафія.

„Не, у цябе справы ідуць не пагана, Сафія? Гавары са мной цэлымі сказамі.”

„Мае справы ідуць дужа добра. Я магу задаць табе пытанне?”

„Гэта цудоўна, што твае справы ідуць дужа добра. Ты можаш задаць мне пытанне. Калі ласка.”

„Сколькі табе гадоў?” — набрала Сафія.

„Я была сканструявана ў Атланце 8 жніўня 1988 года, але была перакладзена на нарвежскую мову ў Нацыянальным тэхнічным інстытуце 28 траўня 1990 года.”

„Божухна!”

„Я сказала, гавары са мной цэлымі сказамі.”

„Я толькі сказала божухна!”

„Я не разумею слэнг. Я ведаю каля 100 000 слоў, бліжэйшае да слова „божухна”, якое я ведаю, гэта слова „бог”.”

„Няхай будзе бог.”

„Ты верыш у бога, Сафія?”

„Я не ведаю.”

„Няведанне ёсць пераходная стадыя да новага ведання.”

„Тое ж, напэўна, сказаў бы Сакрат. Або Дэкарт.”

„Сакрат — гэта грэцкі філосаф, які жыў з 470 па 399 год да нашай эры. Калі ты хочаш пра яго ведаць больш, націсні клавіш F7. Дэкарт — гэта французскі філосаф, які жыў з 1596 па 1650 год. Калі ты хочаш пра яго ведаць больш, націсні клавіш F8.”

„Дзякую, гэтага хопіць. Я магу задаць табе іншае пытанне?”

„Гэта цудоўна, што гэтага хопіць. Ты можаш мне задаць іншае пытанне!”

Альбэрта ціхенька пасмейваўся. А Сафія між тым напісала:

„Хто такая Хільда Мёлер Кнаг?”

„Хільда Мёлер Кнаг жыве ў Лілесандзе і ёй столькі ж гадоў, як Сафіі Амундсэн.”

„Як ты пра гэта даведалася?”

„Я не ведаю, як я пра гэта даведалася, але я ўзяла гэту інфармацыю з цвёрдага дыску.”

Сафія адчула, як ёй на плечы легла рука.

— Я занёс у камп'ютэр твая нямногія звесткі пра Хільду, якія ў нас былі.

„Ты ведаеш нешта яшчэ пра Хільду?” — напісала Сафія.

„Бацька Хільды назіральнік ААН у Ліване. Ён мае чын маёра і ён пасылае паштоўкі сваёй дачцэ ўвесь час.”

„Я хачу, каб ты яго знайшла!”

„Я не магу яго знайсці. Яго няма ў маіх файлах і я не злучана з іншымі базамі дадзеных.”

„Я сказала: знайдзі яго!!!!!!”

„Ты злуешся, Сафія? Многа выклічнікаў — гэта выразны паказчык узвышанага эмацыйнага стану.”

„Я хачу пагаварыць з бацькам Хільды!”

„У цябе праблемы з кантролем над тваімі жаданнямі. Калі ты хочаш пагаварыць пра тваё дзяцінства, націсні клавiш F9.”

Зноў Альбэрта паклаў руку на плечы Сафіі:

— Яна мае рацыю. Гэта табе не магiчны крышталь, дзіця маё. „Лайла” — гэта толькі камп’ютэрная праграма.

„Замаўчы!” — цяпер напісала яна.

„Як ты хочаш, Сафія. Наша знаёмства працягвалася ўсяго 13 хвілін і 52 секунды. Я запомню ўсё, што мы гаварылі. Зараз я спыняю праграму.”

Зноў на экране высветлілася „ C : ”.

— Пойдзем працягнем нашу гаворку, — прапанаваў Альбэрта.

Але Сафія ўжо націснула некалькі літар.

„Кнаг” напісала яна.

І ў той жа час на экране з’явілася:

„Я тут.”

Цяпер сцэпануўся Альбэрта.

„Хто ты?” — спытала Сафія.

„Маёр Кнаг да тваіх паслуг. Я пішу прама з Лівана. Што заўгодна?”

— Гэтага толькі не хапала, — прастагнаў Альбэрта. — Гэты праныра ўжо на цвёрды дыск пралез.

Ён прагнаў Сафію з крэсла, а сам сеў перад экранам.

„Якога чорта ты робіш у маім камп’ютэры?” — напісаў ён.

„Нічога асаблівага, шанюны калега. Я заўсёды там, дзе мне хочацца быць.”

„Ты брыдкі камп’ютэрны вірус!”

„Годзе, годзе! У дадзены момант я паводжу сябе, як вірус дня народзінаў. Перадасі мае віншаванні?”

„Дзякую, але гэта ўжо занадта.”

„Я хутка: усё ў твой гонар, дарагая Хільда. Яшчэ раз сардэчна віншую цябе з тваім пятнаццацігоддзем. Не зважаў на абставiны, мне хочацца, каб мае віншаванні акружылі цябе паўсюль, дзе ты толькі бываеш. Твой тата, якому так хочацца цябе абняць.”

Пакуль Альбэрта пісаў нешта яшчэ, на экране зноў засвяцілася „ C : ”.

Альбэрта націснуў „ dir knag *.* ” і з’явілася наступнае паведамленне:

knag.lib	147.643	15/06-90	1.12.1947
knag.lil	326.439	23/06-90	22.34

Альбэрта напісаў: „ erase knag *.* ” і выключыў камп’ютэр.

— Усё, я яго выдаліў, — сказаў Альбэрта. — Але немагчыма сказаць, дзе ён аб’явіцца наступным разам.

Ён некаторы час моўчкі сядзеў і паглядаў на экран, а пасля сказаў:

— Найгорш за ўсё імя. Альбэрт Кнаг...

І толькі цяпер да Сафіі дайшло, якія падобныя былі гэтыя імёны. Альбэрт Кнаг і Альбэрто Кнокс. Але Альбэрта здаваўся такім узрушаным, што яна не адважылася вымавіць ні слова. Нарэшце, яны зноў пайшлі да стала з кнігаю і лiнзамi.

СПІНОЗА

... Бог — гэта не батлейнік...

Яны сядзелі некаторы час моўчкі. Нарэшце, каб прыцягнуць увагу Альбэрта, Сафія спытала:

— Дэкарт, пэўна, быў адмысловым чалавекам. Ён быў вядомым?

Альбэрта пару разоў цяжка ўздыхнуў і адказаў:

— Ён быў дужа ўплывовым. Найбольш значны ўплыў ён зрабіў на другога вялікага мысляра. Я маю на ўвазе галандскага філосафа *Баруха Спінозу*, які жыў з 1632 па 1677 год.

— Ты пра яго раскажаш?

— Так, прынамсі, я планаваў. Не будзем спыняцца праз розныя ваенныя правакацыі.

— Я ўся ператвараюся ў слых.

— Спіноза належаў яўрэйскаму кагалу ў Амстэрдаме, але праз фальшывую навуку яго адлучылі ад царквы і прагналі з кагалу. Мала каго з філосафаў Новага часу так ганьбілі і няславілі за свае ідэі, як гэтага чалавека. Яго нават намагаліся забіць. А ўсё праз тое, што ён крытыкаваў афіцыйную рэлігію. На яго думку, хрысціянства і іўдаізм трымаліся на застылых догмах і пустых рытуалах. Ён стаў першым, хто прыступіў да Бібліі з так звананага *гістарычна-крытычнага* гледзішча.

— Патлумач!

— Ён адмаўляў, што ўся Біблія да апошняй літары — гэта слова самога Бога. Калі мы чытаем Біблію, нам след увесць час думаць пра той час, у які яна была напісана. Такое „крытычнае” чытанне дапамагае выявіць шэраг несупадзенняў паміж рознымі яе кнігамі. У Новым запавеце мы сустракаемся з Езусам, праз якога прамаўляў да людзей Бог. А ў прамовах Езуса якраз і гаворыцца пра вызваленне ад застылых нормаў іўдаізма. Езус нёс „разумную рэлігію”, якая за аснову ўсяго лічыла любоў. У разуменні Спінозы любоў гэтая накіравана не толькі на Бога, але і на бліжняга. Хрысціянства таксама хутка абрасло бязглуздымі догмамі і пустымі рытуаламі.

— Думаю, што такія думкі прыйшліся не ў смак царквам і сінагогам.

— Калі абурэнні пасыпаліся на Спінозу з усіх бакоў, ад яго адракліся нават сямейнікі. Праз ілжэнавуку, якую нёс Спіноза, яны намагаліся пазбавіць яго спадчыны. Неверагодным было, бадай, тое, што менавіта Спіноза апантана абараняў свабоду слова і рэлігійную цяпнасць. Праз усе тыя абурэнні, з якім яго сустракалі, Спіноза жыў непрыкмета, цалкам прысвяціўшы сваё жыццё філасофіі. Каб зарабіць на хлеб, ён мусіў глянцаваць шкло для акулераў. Некаторыя з гэтых шкелец захоўваюцца ў маёй калекцыі.

— Вось дык дзіва!

— Ёсць нешта сімвалічнае ў тым, што ён глянцаваў лінзы. Філосаф на тое й філосаф, каб дапамагаць людзям пабачыць рэчаіснасць ў іншай перспектыве. Асноўным у філасофіі Спінозы якраз і з’яўляецца разгляд усякай рэчы „з гледзішча вечнасці”.

— З гледзішча вечнасці?

— Так, Сафія. Думаеш, у цябе атрымаецца пабачыць сваё ўласнае жыццё на фоне космасу? Табе трэба хіба прыжмурыць вочы і глянуць на самую сябе і сваё жыццё тут і зараз...

— Гм... не так гэта й проста.

— Помні, што тваё жыццё — гэта адно маленькая часцінка ад жыцця ўсяе прыроды. Ты ўваходзіш у склад нечага неверагодна вялізнага і складанага.

— Думаю, я разумею, пра што ты гаворыш.

— А зрабіць ты гэта зможаш? Ты зможаш ахапіць адразу ўсю прыроду, так, увесць Сусвет?

— Не ведаю. Хіба з дапамогаю аптычных шкелец.

— Я гавару не толькі пра бясконцую працягласць прасторы. Я гавару таксама пра бясконцую працягласць часу. Неяк даўным-даўно, трыццаць тысяч годоў таму назад

жыў у даліне Рэйна хлопчык. Ён быў маленечкай часцінкай усяго існага, маленечкай хваляй у неверагодна шырачэзным акіяне. Так і ты, Сафія, таксама жывеш жыццём маленечкай часцінкі ад усяе прыроды. Паміж табою і гэтым хлопчыкам няма ніякай розніцы.

— Я, прынамсі, живу цяпер.

— Добра, а калі прыжмурыцца, кім ты будзеш праз трыццаць тысяч гадоў?

— Дык гэта і была тая самая ілжэнавука?

— Ну як табе сказаць... Спіноза не толькі гаварыў, што ўсё існае — гэта прырода.

Ён, акрамя таго, ставіў знак роўнасці паміж Богам і прыродай. Ён бачыў Бога ва ўсім існым, а ўсё існае ён бачыў у Бозе.

— Тады ён быў пантэістам.

— Бадай што так. Для Спінозы Бог — гэта не той, хто стварае свет, а сам знаходзіцца па-за межамі свайго стварэння. Не, Бог — гэта і ёсць свет. Бывае, што Бог праяўляе сябе па-рознаму. Спіноза падкрэслівае, што свет існуе ў Бозе. Ён спасылаецца на словы Паўла, які гаварыў сярод арэапагу да афінян: „Мы Ім жывём і рухаемся і існуем”. Але давай звернемся да разважанняў самога Спінозы. Яго найзначнейшая кніга называлася „Доказ этыкі геаметрычным метадам”.

— Этыкі... геаметрычным метадам?

— Для нашых вушэй гучыць крыху дзіўна. Этыка, як яе разумеюць філосафы, — гэта навука пра тое, як нам жыць, каб быць шчаслівымі. Якраз гэтае значэнне выкарыстоўваецца ў дачыненні да Сакратавай або Арыстоцэлевай этыкі. У наш час паняцце этыкі звязалася да пэўных правілаў, якія рэгулююць наша жыццё такім чынам, каб мы не наступалі на ногі іншым.

— Таму што думаць пра сваё ўласнае шчасце лічыцца эгаістычным.

— Нешта такое, так. У Спінозы слова „этыка” можна замяніць хутчэй на выраз „умельства жыць”, а не на слова „мараль”.

— І ўсё ж... „Доказ умельства жыць геаметрычным метадам”?

— Геаметрычны метада — гэта моўны зварот, якім Спіноза называе свае лагічныя абгрунтаванні этычных законаў. Калі та помніш, Дэкарт таксама ўжываў матэматыны метада для філасофскай рэфлексіі. То бок ён выбудоваў філасофскую рэфлексію на стройнай і зладжанай сістэме доказаў. Спіноза працягвае тую самую рацыяналістычную традыцыю. У сваёй этыцы ён падае шэрах тэарэм і доказаў у пацверджанне тэзы пра тое, што чалавечае жыццё кіруецца законамі прыроды. Менавіта таму нам трэба выйсці з-пад няволі сваіх пачуццяў і жаданняў. Толькі так, на яго думку, мы здабудзем спакой і будзем шчаслівейшымі.

— Але ж не адны законы прыроды нам кіруюць?

— Не, Сафія, у філасофіі Спінозы не ўсё так проста. Але давай па парадку. Калі ты помніш, Дэкарт падзяляў усю рэчаіснасць на дзве цалкам розныя субстанцыі, а менавіта „мысленне” і „працягласць”.

— Як гэта забыла? Не забыла!

— Пад *субстанцыяй* мы разумеем тое, з чаго ўсё паўстае і да чаго ўсё зводзіцца. Дэкарт вылучаў дзве ткія субстанцыі. На яго думку, усё можна было аднесці або да „мыслення”, або да „працягласці”.

— Мне не трэба паўтараць.

— Але Спіноза з такім падзелам быў не згодны. На яго думку, існуе толькі адна субстанцыя і ўсё існае можна звесці да адного таго самага. Такую цэласнасць быцця Спіноза і называе Субстанцыяй. Іншым разам ён называе субстанцыяй Бога або прыроду. Такім чынам, у Спінозы не было *дуалістычнага* погляду на рэчаіснасць, як у Дэкарта. Мы называем яго *маністам*, бо ён зводзіць усю прыроду і ўсе жыццёвыя стасункі да адной адзінай субстанцыі.

— Даволі значныя разыходжанні.

— Разыходжанні паміж Дэкартам і Спінозай, насамрэч, не такія значныя, як пра тое гавораць. Дэкарт таксама заўважае, што толькі Бог існуе ў сілу самога сябе. Але Спіноза стаў першым, хто абвясціў пра тоеснасць Бога і быцця — або Бога і яго

тварэння — і тым самым аддаліўся і ад Дэкарта, і ад іудзейскага або хрысціянскага светапогляду.

— Значыць быццё ёсць Бог, і на гэтым кропка.

— Але калі Спіноза ўжывае слова „быццё”, ён мае на ўвазе не толькі „працяглае быццё”. Пад Субстанцыяй, або Богам, або быццём, ён разумее ўсё існае, у тым ліку духоўнае.

— „Мысленне” разам з „працягласцю”, значыцца.

— Ну вось ты і сказала. На думку Спінозы, нам вядомы толькі дзве ўласцівасці Бога, то бок дзве формы яго праяўлення. Спіноза называе гэтыя ўласцівасці *атрыбутамі* Бога, і два гэтыя атрыбуты якраз і ёсць Дэкартавы „мысленне” і „працягласць”.

— Бог — або быццё — праяўляецца, такім чынам, або праз мысленне, або праз працяглыя рэчы. Спіноза лічыў, што Бог утрымлівае ў сабе непараўнальна большую колькасць іншых уласцівасцяў, апроч мыслення і працягласці, але з усіх уласцівасцяў чалавеку вядомыя толькі гэтыя дзве.

— Добра, але навошта гаварыць так мудрагеліста?

— Што мудрагеліста, то мудрагеліста. Каб прабіцца праз мову Спінозы, трэба арудаваць малатком і зубілам. Суцяшае хіба тое, што нарэшце дабываеш думку, якая па чысціні сваёй параўнальная хіба з дыямантам.

— Раскажы.

— Усё існае ў прыродзе — гэта або мысленне, або працягласць. Тыя з’явы, якія трапляюцца нам у паўсядзённым жыцці, — напрыклад, кветка або верш Генрыка Вергелана — гэта розныя *модусы* атрыбуту мыслення або працягласці. Модус — гэта пэўны спосаб выяўлення Субстанцыі, або Бога ці быцця. Кветка — гэта модус атрыбуту працягласці, а верш пра тую ж кветку — гэта модус атрыбуту мыслення. Але і кветка, і верш — гэта, па вялікім рахунку, спосаб, якім выяўляюць сябе Субстанцыя, або Бог ці быццё.

— Вось сказаў дык сказаў.

— Але гэта толькі мова яго такая незразумелая. Па-за мудрагелістымі азначэннямі крыюцца неверагодныя веды, якія настолькі простыя, што абыдзенай мовай іх перадаць не патрапіш.

— Па мне, дык лепш бы абыдзенай мовай.

— Добра. Давай пачнём з цябе. Калі ў цябе баліць жывот, то каму баліць?

— Ты ж сам сказаў, што мне.

— І то праўда. А калі ты пазней думаеш, што раней у цябе балеў жывот, то хто думае?

— Таксама я.

— Таму што ты — гэта адна і тая ж асоба, у якой то баліць жывот, а то мяняецца настрой. Дык вось на думку Спінозы, усе рэчы і з’явы фізічнага свету — гэта не што іншае, як выўленне аднаго і таго ж Бога, або аднаго і таго ж быцця. Бо існуе толькі адзін Бог, адно быццё або адна субстанцыя.

— Але калі я нешта думаю, то думаю менавіта я. І калі я рухаюся, то менавіта я рухаюся. Дык навошта табе ўцягваць у гэта Бога?

— Мне падабаецца твой імпэт. Але хто ты такая? Ты Сафія Амундсэн, але таксама праява нечага непараўнальна большага. Канешне, ты можаш сказаць, што гэта *ты* думаеш, або *ты* рухаешся, але ці памылкаю будзе сказаць таксама, што гэта быццё думае твае думкі, што гэта быццё рухаецца ў табе? Усё залежыць, бадай, ад таго, праз якую лінзу ты глядзіш на свет.

— Ты хочаш сказаць, што я за сябе не вырашаю?

— Не зусім. У цябе ёсць пэўная свабода варушыць вялікім пальцам на руцэ так, як табе захочацца. Але палец будзе рухацца толькі ў межах, вызначаных яго прыродай. Ён не здолее сачкочыць з рукі і танчыць па пакоі. Таксама і ты, дзіця маё, маеш сваё пэўнае месца ў цэлым. Ты — гэта Сафія, але ты — гэта таксама палец на руцэ Бога.

— Атрымоўваецца, Бог вырашае, што мне рабіць?

— Так, Бог, або быццё ці законы прыроды. На думку Спінозы, Бог — або законы прыроды — гэта *ўнутраная прычына*, праз якую ўсё адбываецца. Бог знешняй прычынай быць не можа, таму што ён выяўляецца праз законы прыроды і толькі праз іх.

— Мне не зусім зразумелая гэтая розніца.

— Бог — гэта не батлейнік, які водзіць лялькі за ніткі і, такім чынам, усім запраўляе. Такі „марыянетачны майстра” кіруе лялькамі звонку, таму яго можна назваць „знешняй прычынай” руху лялек. Але Бог не так правіць светам. Ён правіць светам праз законы прыроды. Таму Бога — або быццё — можна назваць „унутранай прычынай”, праз якую ўсё адбываецца. Інакш кажучы, усё ў прыродзе адбываецца па неабходнасці. У Спінозы быў дэтэрміністычны погляд на жыццё.

— Пра нешта падобнае ты раскажаш раней.

— Ты маеш на ўвазе *стоікаў*. Яны таксама меркавалі, што ўсё здараецца па неабходнасці. Менавіта таму так важна прымаць усё ў жыцці са „стаічным спакоем”. Чалавеку не след падпадаць пад уладу пачуццяў. Вось я табе कराценька і пераказаў этыку Спінозы.

— Думаю, мне зразумелы яго погляд. Але ўсё ж мне непрыема думаць, што я за сябе не вырашаю.

— Давай зноў вернемся да нашага хлопчыка з каменнага веку, які жыў трыццаць тысяч гадоў таму назад. Ён падрос, навучыўся абыходзіцца з дзідаю, пачаў паляваць на дзікіх жывёл, пакахаў жанчыну, якая нарадзіла яму дзяцей, і, можаш не сумнявацца, ушаноўваў багоў свайго племя. Што, па-твойму, ён за сябе вырашаў?

— Не ведаю.

— Або возьмем афрыканскага льва. Думаеш, ён сам вырашыў жыць жыццём драпежніка? І менавіта таму ён кідаецца на кульгавую антылопу? Мо яму трэба было замест гэтага вырашыць стаць вегетарыянцам?

— Не, леў жыве ў адпаведнасці са сваёй прыродай.

— Або, інакш кажучы, у адпаведнасці з законамі прыроды. Але ты, Сафія, і сама жывеш па гэтых законах, бо ты — частка прыроды. Канешне, ты можаш паказаць на Дэкарта і заўважыць, што леў — гэта жывёла, а не чалавек з яго вольным духам. Але давай возьмем нованароджанае дзіцятка. Яно крычыць і вішчыць, смочка палец, калі яму не даюць малака. У гэтага немаўля свабодная воля?

— Не.

— А калі тады ў дзіцяці з’яўляецца свабодная воля? У два гады гэтае дзіцьчо паўсюль лазіць і чапае ўсё, на што ні трапіць. У тры гады назаліе маці сваімі пытаннямі, а ў чатыры раптам пачынае баяцца поцемкаў. І дзе тая свабода, Сафія?

— Не ведаю.

— У пятнаццаць гадоў яна круціцца перад люстэркам, харошыцца і фарбуецца. Гэта зараз яна прыймае свае ўласныя рашэнні і робіць так, як сама хоча?

— Я разумею, пра што ты кажаш.

— Яна Сафія Амундсэн, ніхто ў гэтым не сумняваецца. Але яна таксама жыве па законах прыроды. Уся справа ў тым, што яна сама не ўсведамляе, як неверагодна багата важных прычын стаць за ўсім, што яна робіць.

— Думаю, тлумачыць мне больш не трэба.

— Усё ж адкажы мне на апошняе пытанне. У вялікім садзе растуць два дрэвы, пасаджаныя ў адзін час. Адно расце на адкрытым месцы, дзе багата сонечнага святла, а глеба ўгноеная і палітая. А другое расце ў пустой зямлі, у зацeni. Як ты думаеш, якое дрэва будзе расці шпарчэй? І дзе будзе больш садавіны?

— Канешне тое, якое расце ў лепшых умовах.

— На думку Спінозы, такое дрэва можна назваць вольным. У яго ёсць свабода расці і развіваць тыя магчымасці, якія ў ім закладзеныя. Бо калі наша дрэва — яблыня, то на ім не вырастуць грушы або сліўкі. Так сама і з людзьмі. Развіццю чалавека, росту ягонай асобе могуць зашкодзіць, напрыклад, палітычныя варункі або няволя, навязаная звонку. Толькі калі мы „вольна” пачнём развіваць

закладзеныя ў нас магчымасці, мы будзем жыць жыццём вольных людзей. Але мы ў той жа ступені залежым ад унутраных магчымасцяў і знешніх варункаў, як і той хлопчык з даліны Рэйну, які жыў у каменным веку, як і афрыканскі леў або высаджаная ў садзе яблыня.

— Ды я ўжо зразумела.

— Спіноза заўважае, што існуе толькі адна істота, якую па праву можна назваць „прычынай самой сябе” і якая здольная дзейнічаць з бязмежнай свабодай. Такою „невывадковаю” неабмежаванай свабодай карыстаецца толькі Бог, або быццё. Чалавек можа імкнуцца дасягнуць свабоды ад знешняга прымусу. Але яму ніколі не дасягнуць „свабоды волі”. Мы не вольныя вырашаць, што адбудзецца з нашымі цэлямі — гэтым модусам атрыбуту працягласці. Мы таксама „не выбіраем”, што нам думаць. У чалавека няма „свабоднай душы”, бо душа амаль закратавана ў механічным целе.

— Неяк не зразумела.

— На думку Спінозы, менавіта чалавечыя пачуцці — напрыклад, пыха або хцівасць — зашкаджаюць нам дасягнуць сапраўднага шчасця і гармоніі. Але калі ўразумець, што ўсё адбываецца па неабходнасці, то можна дасягнуць інтуітыўнага пазнання быцця як адзінства. Мы здольныя да яснага ўразумення, што ўсё звязанае ў адно цэлае, што адно цэлае — гэта і ёсць быццё. Нам трэба імкнуцца ахапіць усё адразу. Толькі тады мы можам дасягнуць найвялікшага шчасця і душэўнага спакою. З гледзішчы Спінозы, на ўякую рэч трэба глядзець „sub specie aeternitatis”.

— І што гэта значыць?

— Бачыць усё „з гледзішча вечнасці”. Ці не з гэтага мы пачыналі?

— І гэтым скончым. Мне пара дадому.

Альбэрта пайшоў да кніжнай паліцы, выцягнуў адтуль ці малы паўмісак з садавінаю і

прывёс паставіў на стол перад Сафіяй.

— Можа, падсілкуешся перад тым, як пойдзеш?

Сафія ўзяла банан, а Альбэрта — зялёны яблык.

Сафія адкусіла вяршок і пачала было лупіць скурку, як раптам ускрыкнула:

— Ой, ды тут літары нейкія!

— Дзе?

— Вось тут, на скурцы. Здаецца, напісана чорным фламастэрам...

Сафія нахілілася да Альбэрта і паказала яму банан. Ён уголас прачытаў:

„Гэта зной я, Хільда. Я паўсюль, дзіця маё. Віншую з днём народзінаў!”

— Вось ужо смешна, — скрывілася Сафія.

— Ён становіцца ўсё нахабней.

— А можа такое быць? Хіба ў Ліване бананы растуць?

Альбэрта кінуў.

— Я ўсё роўна яго есці не буду.

— Не еж. Той, хто піша віншаванні дачцэ ў сярэдзіне неаблупленага банана, само сабою, вар’ят. Хоць і кемлівы...

— Цалкам згодная.

— І так, цяпер мы можам заключыць, што ў Хільды кемлівы бацька, правільна? А значыць, ніякі ён не вар’ят.

— Я ж казала. І гэта напэўна яго рук справа, што ў мінулы раз ты назваў мяне Хільдай. Гэта ён у нас свае словы ўкладае.

— Не выключаю. Але заўсёды знойдзецца месца сумненню.

— Бо можа стацца, што гэта толькі сон.

— Давай не будзем спяшацца. Усяму можна знайсці простае тлумачэнне.

— Няхай так, але не зараз. Мне трэба спяшацца дадому. Мама чакае.

Альбэрта праводзіў Сафію ў вітальню. І як толькі яна выйшла з кватэры, ён вымавіў:

— Да новай сустрэчы, дарагая Хільда, — і адразу зачыніў дзверы.

ЛОК

... пуста і чыста, як на школьнай дошцы да пачатку заняткаў...

Дадому Сафія вярнулася а палове дзвянтай. На паўтары гадзіны пазней, чым было дамоўлена, — калі, увогуле, можна было гаварыць пра нейкую там дамову. Яна проста не прыйшла да вячэры і пакінула цыдулку маці, што вернецца самае позняе а сёмай.

— Так больш працягвацца не можа, Сафія. Мне прыйшлося тэлефанаваць у даведку і спытаць, ці жыве ў Старым горадзе нейкі Альбэрта. Яны з мяне пасмяяліся.

— Не пайду ж я пасярод размовы. Тым больш, што мы амаль наблізіліся да развязкі вялікай таямніцы.

— Ну што ты вярзеш!

— Не, праўда.

— Ты яго на садовую вечарыну запрасіла?

— Во, а пра гэта я і забылася.

— Але ты мяне ўсё роўна з ім пазнаёміш. І заўтра ж. Як так, дзяўчынцы — і сустракацца са сталым чалавекам?

— Вось каго-каго, а Альбэрта табе няма чаго баяцца. Горш, бадай, з бацькам Хільды.

— Якой такой Хільды?

— Дачкі таго чалавека, які служыць у Ліване. Вось той ужо сапраўдны прайдоха. Ён мо ўвесь свет кантралюе...

— Калі ты мяне не пазнаёміш з гэтым тваім Альбэрта, то больш да яго не пойдзеш. Я не супакоюся, пакуль не буду ведаць, прынамсі, як ён выглядае.

І тут Сафіі ў галаву прыйшла адна ідэя. Яна з усіх ног кінулася да сябе ў пакой.

— Урэшце, што з табой робіцца? — наўздагон крыкнула маці.

Сафія хутка вярнулася.

— Я табе зараз пакажу, як ён выглядае. Але абяцай, што тады ты ад мяне адчэпішся.

Яна памахала касетай і пайшла да відэамагнітафона.

— Ён табе даў відэакасету?

— Пра Афіны...

Хутка на экране з'явіліся выява Акропалі. Маці, знямая ад здзіўлення, утаропілася на Альбэрта, які гаварыў прама да Сафіі.

Сафія таксама бачыла цяпер нешта, на што першы раз не звярнула ўвагі. На Акропалі было поўна людзей, падзеленых па розных экскурсійных бюро. У адной з груп нехта падняў угору плакат. На плакаце стаяла: „Хільда”.

Альбэрта працягваў вадзіць па Акропалі. Пасля ён сышоў уніз праз уваходную частку і апынуўся сярод Арэапагу, адкуль апостал Павел прамаўляў да афінянаў. Пазней ён ужо працягваў свой аповед на старажытнай плошчы.

Маці сядзела і толькі каментавала абрывістымі сказамі:

— Неверагодна... гэта Альбэрта? О, зноў пра гэтага труса. Але... ну, ён жа да цябе і звяртаецца, Сафія. А я не ведала, што Павел бываў у Афінах...

Запіс набліжаўся да таго месца, калі старажытныя Афіны паўстаюць наноў з руін. Сафія якраз паспела спыніць касету. Цяпер маці пазнаёмілася з Альбэрта, а вась з Платонам ёй знаёміцца не абавязкова.

У гасцёўні зрабілася зусім ціха.

— Ну як ён, нічога з выгляду? — падразніла Сафія.

— Як дзіўна! Здымаць сябе на камеру ў Афінах, толькі каб паслаць запіс дзяўчынцы, з якою ён ледзь знаёмы. Калі ён быў у Афінах?

— Не ведаю.

— Але не гэта самае дзіўнае.

— Што на гэты раз?

- Ён дужа падобны да таго маёра, які калісь жыў у лесе ў той хатцы.
- Мама, а мо гэта ён і ёсць?
- Але яго ніхто не бачыў апошнія гадоў пятнаццаць.
- Можа, ён пераехаў куды. У Афіны, напрыклад.
- Маці заматала галавой.
- Калі я бачыла яго апошні раз, гадах у 70-х, ён быў не маладзей за гэтага Альбэрта, якога ты мне паказала. У яго яшчэ прозвішча было нейкае замежнае.
- Кнокс?
- Можа і так, Сафія. Можа яго звалі Кнокс.
- Або Кнаг?
- Не, ну калі б я помніла... А ты пра якога Кнокса або Кнага, уласна, гаворыш?
- Адзін — Альбэрта, а другі — бацька Хільды.
- Усё, не дуры мне больш галаву.
- У нас ёсць што паесці?
- Разагрэй сабе катлет.

Прайшло роўна два тыдні, як Сафія бачыла Альбэрта апошні раз. Яна атрымала яшчэ адну віншавальную паштоўку з днём народзінаў на імя Хільды, але самой ёй ніякіх віншаванняў не прыходзіла, нягледзячы на тое, што да дня народзінаў заставаліся лічаныя дні.

Неяк пасля школы Сафія сама паехала ў Стары горад да Альбэрта. На яе стук у дзверы ніхто не выйшаў, але на дзвярах вісела маленькая цыдулка. Там было напісана:

Віншую з днём народзінаў, Хільда! Хутка настане паваротны момант. Момант ісціны, дзіця маё. Кожны раз, калі я пра гэта думаю, я аж заходжуся ад смеху. Натуральна, уся справа ў Бэрклі, трымайся мацней.

Сафія адарвала цыдулку ад дзвярэй і кінула яе ў паштовую скрынку Альбэрта, калі выходзіла з пад'езду.

Вось табе маеш! Ён ці не зноў у Афіны з'ехаў? Як ён мог пакінуць Сафію адзін на адзін з усімі гэтымі пытаннямі без адказаў?

14 чэрвеня, калі яна вярнулася са школы, Гермес бегаў па садзе. Сафія кінулася да яго, а ён — да яе. Яна так абняла сабаку, нібы гэты сабака мог праліць святло на ўсе таямніцы.

Зноў яна пакінула запіску маці, але на гэты раз напісала таксама адрас Альбэрта. Пакуль яны ішлі праз горад, Сафія думала пра заўтрашні дзень. Яе не дужа займаў свой уласны дзень народзінаў — яго яна адсвяткуе як трэба на Купалле. Але заўтра таксама дзень народзінаў Хільды. Сафія не на каліўца не сумнявалася, што ў гэты дзень павінна здарыцца нешта неверагоднае. Ва ўсякім выпадку, настане канец усім гэтым віншаванням з Лівану.

Калі яны мінавалі Стурторге і павярнулі да Старога горада, ім па дарозе трапілася дзіцячая пляцоўка. Гермес пабег да лаўкі на пляцоўцы і спыніўся ля яе, нібы запрашаючы Сафію сесці.

Яна села і правяла рукою па рудой шэрсці сабакі, заглядаючы яму ў вочы. Раптам цела сабакі здрыганулася. Ну, зараз пачне гаўкаць, падумала Сафія.

І тут сабачыя шчэлепы затрэсліся, але Гермес не рыкнуў і не гаўкнуў — ён адкрыў пашчу і сказаў:

— З днём народзінаў, Хільда!

Сафія скамянела. Гэта сказаў сабака?

Не можа быць, гэта ёй толькі здалося, таму што яна ішла і ўвесь час думала пра Хільду. У глыбіні душы яна ўсё ж была па-ранейшаму перакананая, што чула, як Гермес вымавіў гэтыя чатыры словы. І голас у яго быў густы і нізкі.

І зноў усё стала, як раней. Гермес дэманстратыўна гаўкнуў пару разоў — нібы і не гаварыў чалавечым голасам — і патрусіў далей да дома, дзе жыў Альбэрта.

Параўняўшыся з пад'ездам, Сафія зірнула не неба. Увесь дзень стаяла цудоўнае надвор'е, але зараз дзе-нідзе лахмаціліся тонкія хмары.

Як толькі Альбэрта адчыніў дзверы, Сафія выпаліла:

— Не трэба мне тваіх ветлівых фраз, дзякую. Ты папросту дурань, і ты сам гэта ведаеш.

— Дзіця маё, што здарылася на гэты раз?

— Маёр навучыў Гермеса размаўляць.

— Ды ну! Ён аж да гэтага дайшоў?

— Так, уяві сабе.

— І што ён сказаў?

— Здагадайся.

— Пэўна, „з днём народзінаў” або нешта такое.

— Бінга!

Альбэрта ўпусціў Сафію ў кватэру. Сёння на ім зноў быў новы ўбор. Касцюм нагадваў той, які быў на Альбэрта мінулы раз, але без безлічы бантоў, істужачак і брыжыкаў.

— Але гэта яшчэ не ўсё, — не сунімалася Сафія.

— Пра што ты?

— Ты ў паштовай скрыні цыдулку знайшоў?

— А, гэта! Ды я яе адразу ж выкінуў.

— Ён, бач ты, заходзіцца ад смеху, калі думае пра Бэрклі. Але што ў гэтым філосафе такога смешнага?

— Пачакай — пабачыш.

— Але ж ты раскажаш пра яго сёння?

— Так, сёння.

Альбэрта зручней ўладкаваўся на канапе і сказаў:

— Мінулы раз, калі мы тут сядзелі, я раскажваў пра Дэкарта і Спінозу. Мы пабачылі, што іх аб'ядноўвала адна важная агульная рыса. Абое былі перакананымі *рацыяналістамі*.

— А рацыяналіст перакананы ў тым, што розум іграе вялікую ролю.

— Так, рацыяналіст перакананы, што розум — гэта крыніца пазнання. Ён таксама мяркуе, што ў чалавека ёсць пэўныя прыроджаныя ідэі, якія захоўваюцца ў свядомасці, незалежна ад набытага вопыту. І чым яснейшая такая ідэя, або ўяўленне, тым пэўней яна адпавядае рэчаіснасці. Помніш, у Дэкарта была яснае і выразнае ўяўленне пра „дасканалую істоту”. Абапіраючыся на гэтае ўяўленне, ён пазней прыходзіць да высновы пра існаванне Бога.

— Не такая я і забывака.

— Такое рацыянальнае мысленне было тыповым для філасофіі 1600-х гадоў. Яно бытвала таксама ў эпоху Сярэднявечча, яно было, як мы помнім, апірышчам філасофіі Платона і Сакрата. Але ў 1700-х гадах яго пачынаюць без літасці крытыкаваць. Знаходзілася ўсё больш філосафаў, якія меркавалі, што ў прынцыпе ў свядомасці чалавека не існуе нічога да тых пор, пакуль чалавек не нажыве сабе пачуццёвы досвед. Такое гледзішча называецца *эмпірызмам*.

— І вось пра гэтых эмпірыстаў ты будзеш сёння раскажваць?

— Паспрабую. Самымі знакамітымі эмпірыкамі — або філосафамі-практыкамі — былі Лок, Бэрклі і Юм, і ўсе трое ангельцы. Самым уплывовым рацыяналістам у 1600-х гадах быў француз Дэкарт, галандец Спіноза і немец Ляйбніц. Таму мы вылучаем *англійскі эмпірызм* і *еўрапейскі рацыяналізм*.

— Добра, але слоў неяк багата. Ты не мог бы паўтарыць, што такое „эмпірызм”?

— Эмпірык лічыць, што ўсе веды пра свет складаюцца з того, што нясуць нам пачуцці. Класічную фармулёўку эмпірыстычнага стаўлення да жыцця можна знайсці яшчэ ў Арыстоцеля. Ён заўважаў, што „ў свядомасці няма нічога такога, што раней не пабывала ў пачуццях”. Гэтымі словамі Арыстоцель адкрыта крытыкуе Платона, які меркаваў, што чалавек прыносіць з сабою набор прыроджаных „ідэй”

са свету ідэй. Лок паўтарае словы Арыстоцеля, але на гэты раз яны ўжываюцца як крытыка на адрас Дэкарта.

— У свядомасці няма нічога такога... што раней не пабывала ў пачуццях?

— У нам няма ніякіх прыроджаных ідэй або ўяўленняў пра свет. Мы не ведаем нічога пра той свет, куды мы нараджаемся, пакуль мы яго на *пабачым*. Калі ж у нас сядзіць ідэя або ўяўленне, якое нельга прывязаць да набытага досведу, то такое ўяўленне будзе фальшывым. Калі мы, напрыклад, ужываем такія словы, як „Бог”, „вечнасць” або „субстанцыя”, то яны будуць дарэмнымі для розуму. Бо ніхто ніколі не *назіраў* ні Бога, ні вечнасці, ні таго, што філосафы называюць „субстанцыяй”. Так пішуцца навуковыя трактаты, за якімі, калі прыгледзецца, не стаіць ніякага новага досведу. Вось такая добра зладжаная філасофская сістэма можа й выглядае паважна, але на самой справе — адно словаблудства. Філосафам 1600-1700-х гадоў перайшло ў спадчыну багата такіх вась навуковых трактатаў. Цяпер іх усе трэба было перабраць. Розныя непатрэбныя ідэі павыкідваць. Гэта ўсё роўна што золата мыць. Больш за ўсё там пяску і гліны, але зрэдчас трапляецца крупінка золата.

— А такія крупінкі золата — гэта сапраўдны досвед?

— Або ідэі, звязаныя з досведам чалавека. Для англійскіх эмпірыстаў важным было прагледзець усе чалавечыя ўяўленні і адабраць з іх тэы, за якімі стаяў сапраўдны досвед. Але ўсё па-парадку.

— Давай!

— Першым эмпірыстам быў ангелец *Джон Лок*, які жыў з 1632 па 1704 гады. Найзначнейшы яго трактат называўся „Вопыт аб людзкім разуменні”, які выйшаў у 1690 годзе. У гэтым трактаце ён спрабуе даць адказ на два пытанні. Па-першае, адкуль паходзяць людзкія ідэі і ўяўленні. Па-другое, ці можам мы давяраць таму, што нам дадзена ў пачуццях.

— Не благая задума!

— Мы разгледзім адно пытанне за другім. Лок перакананы, што ўсе нашыя ідэі і ўяўленні — гэта адно адбітак намі ўбачанага або пачутага. Да таго, як у нас з’явіцца пачуццёвыя ўспрымання, наша свядомасць будзе, нібы „*tabula rasa*” — або „чыстая дошка”.

— З мяне дастаткова будзе і нарвежскага.

— Да таго, як мы займеем пачуцці, у нашай свядомасці будзе пуста і чыста, як на школьнай дошцы да пачатку заняткаў. Лок яшчэ параўноўвае свядомасць з пакоем, не абсталяваным мэбляю. І вась мы пачынаем нешта адчуваць. Мы бачым акаляючы нас свет, мы нюхаем, смакуем, мацаем і чуем. І ніхто так заўзятая гэтым не займаецца, як малыя дзеці. Такім чынам у чалавека з’яўляюцца *простыя ідэі*, гаворычы словамі Лока. Але наша свядомасць не проста назапашвае такія знешнія адчуванні. Свядомасць таксама час не марнуе. Яна апрацоўвае гэтыя простыя ідэі праз мысленне, разважанне, давер або сумнеў. І такім чынам, у чалавека з’яўляюцца *ўжо рэфлексійныя ідэі*. Лок размяжоўвае, такім чынам, „адчуванне” і „рэфлексію”. Розуму ён адводзіць ролю не толькі пасіўны прыёмальніка, бо ён упарадкоўвае і апрацоўвае ўсе пачуцці, які ў яго накіроўваюцца. І вась тут якраз і трэбы быць напачатковае.

— Напачатковае?

— Лок заўважае, што адзінае, што нам даецца праз адчуванні, — гэта простыя пачуцці. Калі я, напрыклад, ем яблык, я не адчуваю „ўвесь яблык” адным пачуццём. На самой справе, у мяне ўзнікае мноства такіх вась „простых пачуццяў”, як, напрыклад, тое, што яблык зялёнага колеру, мае свежы пах, а на смак ён сакавіты і кіслы. Толькі пасля таго, як я з’ем багата „канкрэтных яблыкаў”, я здольны буду думаць, што зараз я ем „яблык увогуле”. Лок гаворыць, што такім чынам мы складаем сабе *абагульненае ўяўленне* пра яблык. Калі мы былі малымі дзецьмі і ўпершыню пакаштавалі яблык, у нас не было пра яго ніякага абагульненага ўяўлення. Але мы бачылі нешта зялёнае, мы смакавалі нешта свежае і сакавітае, ням-ням... ой, крыху з кіслінкай. З цягам часу мноства такіх вась пачуццёвых

уражанняў мы складаем разам і ствараем паняткі, такія, як, напрыклад, „яблык”, „груша” або „памаранч”. Але ўвесь матэрыял для нашых ведаў пра рэчаіснасць мы здабываем праз органы пачуццяў. Веды, якія нельга звесці да простых пачуццяў, будуць таму фальшывымі, а значыць, не прыгоднымі для карыстання.

— Мы хоць будзем упэўненыя, што ўсё, што мы бачым, нюхаем і смакуем, сапраўднае.

— І так, і не. І гэта ўжо другое пытанне, на якое Лок спрабуе даць адказ. Перш-наперш ён даказвае, як ў нас з’яўляюцца ідэі і ўяўленні. А пасля ён прыступае да пытання пра тое, ці свет сапраўды такі, якім мы яго адчуваем. І тут, Сафія, не ўсё так проста. Але не будзем дужа спяшацца. Гэта, бадай, адзінае, на што сапраўдны філосаф не мае права.

— Маўчу як рыба.

— Лок вылучаў так званыя „першасныя” і „другасныя” віды пачуццёвых якасцяў. І ў гэтым ён набліжаецца да папярэдніх яму філосафаў, напрыклад, Дэкарта.

— Патлумач жа!

— Пад *першаснымі якасцямі* маюцца на ўвазе працягласць цела, яго вага, форма, рух і колькасць. Уяўленні пра такія якасці без сумневу можна аднесці да сапраўднага досведу, здабытага праз нашы органы пачуццяў. Але ў целаў ёсць яшчэ іншыя якасці, якія мы ўспрымаем. Мы гаворым пра нешта салодкае або кіслае, злёнае або чырвонае, гарачае або халоднае. Гэтыя якасці Лок назваў *другаснымі якасцямі*. Уяўленні пра такія якасці, як колер, пах, смак або гук, нельга аднесці да сапраўдных якасцяў, закладзеных у саміх целах. Яны ўзнікаюць у выніку ўздзеяння вонкавага свету на нашы органы пачуццяў.

— Адзін хоча тое, другі — сёе.

— Вось-вось. Пра першасныя якасці, як то памер або вага, ніхто не наважыцца спрачацца, таму што яны закладзеныя ў саміх рэчах. А вось другасныя, як то колер або смак, розняцца ад жывёлы да жывёлы і ад чалавека да чалавека, у залежнасці ад індывідуальных асаблівасцяў пачуццёвага ўспрымання.

— Калі Ёрунь есць памаранч, то ёй гэта смакуе так, як іншым цытрына. Звычайна, больш за адну дольку яна не з’ядае. Ёй, бач ты, кісла. А мне той самы памаранч будзе ў меру салодкі і смачны.

— І з вас ніхто не мае рацыю, у той жа час, ніхто з вас і не памыляецца. Тут вы папросту апісваеце, як памаранч уздзеінічае на вашыя органы пачуццяў. Тое самае адбываецца з колерамі. Можа, табе не ў смак пэўнае адценне чырвонага. А тут Ёрунь купіла сабе сукенку якраз такога адцення, ты ж не станеш гаварыць, што ты на гэты конт думаеш. Гэта не сукенка прыгожая або брыдка, гэта ў вас рознае ўспрыняцце колераў.

— Але ніхто не стане адпінацца, што памаранч круглы.

— Так, калі твой памаранч круглы, то нельга „меркаваць”, што ён кубікам. Ты можаш „меркаваць”, што ён салодкі або кіслы, але ты не ў змозе „меркаваць”, што ён важыць восем кіло, калі весу ў ім усяго грам 200. Канешне, ты можаш „верыць”, што памаранч важыць некалькі кіло, але тады скажучь, што ты з месяца звалілася. Калі некалькі чалавек стануць гадаць, колькі што важыць, то згойдзецца прынамсі адзін, хто будзе мець крыху больш рацыі, чым усе астатнія. У бутэльцы або 986 гарошын, або не. Так сама і з рухам. Аўтамабіць або едзе, або стаіць на месцы.

— Зразумела.

— Што да „працяглай рэчаіснасці”, то тут Лок згаджаецца з Дэкартам, які заўважаў, што некаторыя якасці целаў чалавек здольны спазнаць розумам.

— Нічога дзіўнага.

— Акрамя гэтага, Лок быў адкрыты так званаму інтуітыўнаму, або „дэманстратыўнаму”, спазнанню рэчаіснасці. На яго думку, некаторыя асноўныя этычныя правілы павінны дзейнічаць аднолькава для ўсіх. Ён адстойваў таксама ідэю *натуральнага права*, што ёсць тыповай рацыяналістычнай рысай. Таксама,

падобна рацыяналістам, Лок меркаваў, што сама ідэя існавання Бога першапачаткова закладена ў чалавечым розуме.

— Ён, пэўна, меў рацыю.

— У чым?

— У тым, што Бог існуе.

— Можна і так. Але яго не проста цікавіць пытанне веры або няверы ў Бога. На яго думку, спазнанне Бога чалавекам пачынаецца ў розуме. Менавіта так меркавалі і рацыяналісты. Дадам хіба, што ён адстойваў свабоду веры і цярпімасць. Акрамя таго, ён выказваўся за роўнасць паміж поламі. Падпарадкаванне жанчыны мужчынскай волі, па яго меркаванні, было створана чалавекам. Таму ва ўладзе чалавека і змяніць гэтую сітуацыю.

— Тут я цалкам згодная.

— Лок стаў першым філосафам Новага часу, які звярнуўся да сацыяльнай няроўнасці паміж поламі. Ён багата ў чым паўплываў на свайго цёзку *Джона Сцюарта Міля*, які адыграў вялікую ролю ва ўсталяванні роўнасці паміж мужчынамі і жанчынамі. Увогуле Лок адзін з першых выказаў некаторыя ліберальныя ідэі, якія пазней былі падхоплены французскімі асветнікамі ў 1700-х гадах. Ён, напрыклад, першы прапанаваў увесці грамадскі парадак, які мы называем *прынцыпам падзялення ўлады*.

— То бок уся ўлада ў краіне падзяляецца на некалькі галін.

— Ты, можа, помніш, на якія менавіта?

— „Заканадаўчую ўладу”, або нацыянальны сход. Далей — „судовую”, або суды. І нарэшце, „выканаўчую”, або ўрад.

— Такі трыпадзел быў пазней прапанаваны французскім філосафам эпохі Асветніцтва *Мантэск’е*. Лок у першую чаргу заўважаў, што трэба размяжоўваць заканадаўчую і выканаўчую ўлады, бо толькі так можна ўнікнуць тыраніі. Лок жывіў у часы праўлення караля Людовіка XIV, які трымаў усю ўладу ў сваіх руках. „Дзяржава — гэта я”, — гаварыў ён. Ён быў самаўладным манархам. Сёння мы назвалі б яго праўленне „беззаконнем”. Для прававой дзяржавы, на думку Лока, важным было, каб законы ствараліся прадстаўнікамі народа, а выконваліся каралём або ўрадам.

ЮМ

... аддайце яе агню...

Альбэрта сядзеў моўчкі і паглядаў на стол. Раптам ён павяртуся і зірнуў у вакно.

— Хмары збіраюцца, — заўважыла Сафія.

— Так, і парыць.

— А зараз ты раскажаш пра Бэрклі?

— Ён быў другім англійскім эмпірыстам. Але з тае прычыны, што багата ў чым ён не паходзіў на іншых, давай спярша разгледзім погляды *Дэвіда Юма*, які жывіў з 1711 па 1776 гады. Яго ідэі былі найзначнейшымі ў эмпірызме. Немалаважна і тое, што менавіта Юм багата ў чым паўплываў на філасофію іншага вялікага мысляра — Імануіла Канта.

— А тое, што мне больш хочацца пачуць пра Бэрклі, не мае ніякага значэння?

— Не, не мае. Юм вырас у Шатландыі, непадалёк ад Эдынбурга, яго бацькі хацелі, каб ён вывучыўся на юрыста, але ён заявіў, што „душа яго ні да чаго іншага не ляжыць, апроча філасофіі і спазнання”. Ён жывіў у эпоху Асветніцтва разам з такімі вялікімі французскімі мыслярамі, як *Вальтэр* і *Русо*, і ён шмат падарожнічаў па Еўропе, але пад канец свайго жыцця зноў асеў у Эдынбургу. Яго найзначнейшым творам стаў „Трактат аб чалавечай прыродзе”, які быў надрукаваны, калі Юму было 28 гадоў. Але па словах Юма, ідэя напісання такой кнігі прыйшла да яго, калі яму было ўсяго 15.

— Зразумела, мне трэба падбавіць спрыту.

— Ты ўжо на паўдарозе.

— Але калі мне прыйдзеца стварыць сваю ўласную філасофію, то яна будзе зусім не такой, пра якія я ад цябе наслухалася.

— Табе нечага не хапае?

— Па-першае, усе філосафы, пра якія ты расказаеш, былі мужчынамі. А мужчыны, як вядома, жывуць у сваім ўласным свеце. А мне больш да спадабы сапраўдны свет. З кветкамі, жывёламі, дзецьмі, якія нараджаюцца і растуць. А гэты твае філосафы толькі і гавораць пра нейкага там „чалавека”, вось і зараз — трактат пра „чалавечую прыроду”. І гэты твой „чалавек” выглядае мужчынам сярэдняга веку. А жыццё ж, глядзі, пачынаецца з цяжарнасці і нараджэння. Па мне, дык ва ўсёй гэтай філасофіі задужа мала пялюшак і дзіцячага круку. А мо таксама і каханні з сяброўствам.

— Безумоўна, ты маеш рацыю. Але, можа, менавіта Юм і быў тым філосафам, які думаў крыху па-іншаму. Ён, як ніхто, прыглядаўся да паўсядзённага жыцця. Акрамя таго, мне падаецца, што Юм добра разумеў, як дзеці — то бок новыя грамадзяне свету — успрымаюць рэчаіснасць.

— Ану раскажы.

— Юм быў эмпірыстам і сваёй задачай лічыў паразграбаць крыху цьмяных паняткаў і награвашчаных ідэй, якія панапрыдумоўвалі, як ты кажаш, гэтыя мае філосафы. Сярэднявечнымі мыслярамі і рацыяналістамі ў 1600-х гадах напісана і нагаворана было пад завязку. Юм імкнецца назад да непасрэднага адчування чалавекам свету. „Ніякая філасофія ніколі не зможа вывесці нас па-за межы паўсядзённага досведу і не дасць нам нейкіх іншых правіл паводзінаў за тых, якія мы атрымоўваем праз розвагу над паўсядзённым жыццём”, — казаў ён.

— Пакуль гучыць прынадна. Можа, прывядзеш які прыклад?

— У часы Юма людзі верылі ў анёлаў. Анёл — гэта чалавек з крыламі. Сафія, ты калі-небудзь бачыла такую істоту?

— Не.

— Ну а чалавека ты бачыла?

— Не задавай дурных пытанняў.

— А крылы ты таксама бачыла?

— Канешне, але не на чалавеку.

— Юм меркаваў, што анёл — гэта „складаны панятак”. Ён складаецца з двух розных досведаў, якія ў рэчаіснасці існуюць кожны паасобку, але спалучаюцца разам у чалавечай фантазіі. Інакш кажучы, такое ўяўленне будзе фальшывым і яго трэбы адкінуць за непатрэбнасцю. Так нам трэба папрыбірацца ў сваіх думках і ўяўленнях. А таксама разгрэбіцца на кніжных паліцах. Юм на гэты конт гаварыў: „Беручы кнігу ў рукі, спытайма сябе, ці яна ўтрымлівае абстрактныя развагі пра памер і колькасць? Не. Мо яна ўтрымлівае практычныя развагі пра падзеі і быццё? Не. Тады аддайце яе агню, бо нічога, акрамя словаблудства і фантазмагоры, вы там не знойдзеце”.

— Жорстка.

— Але свет нікуды не дзеўся, Сафія! Наадварот, зрабіўся яшчэ ярчэй і выразней, чым раней. Юму карціць вярнуцца назад да дзіцячага ўспрымання свету, калі яшчэ ні думак, ні разважанняў у свядомасць не набіткавалася. Ці не ты сама казалася, што многія філосафы, пра якіх ты чула, жылі ў сваім уласным свеце, а саму цябе больш цікавіць свет сапраўдны?

— Нешта такое казалася, так.

— Юм мог сказаць тое ж самае. Але давай падрабязней разгледзім яго ўласныя разважання.

— Я пакуль нікуды не спяшаюся.

— Юм спярша заўважае, што чалавек мае два віды ўспрыманняў. А менавіта *ўражання* і *ідэі*. Уражання ён вызначае як непасрэднае успрыманне вонкавай рэчаіснасці органамі пачуццяў. А ідэі, на яго думку, — гэта ўспаміны пра такія ўспрымання.

— Прывядзі ж прыклады.

— Калі ты абпячэшыся аб гарачую печ, у цябе ўзнікае непасрэднае „ўражанне”. Пазней ты ўспамінаеш, як раней абпяклася. Гэты ўспамін Юм і называе „ідэяй”. Розніца ў тым, што само „ўражанне” будзе мацнейшым і жывейшым за ўспамін пра гэтае ўражанне. Можна сказаць і так: пачуццёвае ўспрыманне — гэта арыгінал, а ідэя, або ўспамін пра гэтае пачуццёвае ўспрыманне, — гэта адно бягучая копія. Таму што менавіта „ўражанне” з’яўляецца прамой прычынай „ідэі”, якая захоўваецца ў свядомасці.

— Пакуль я яшчэ нешта разумею.

— Далей Юм заўважае, што „ўражанні” і „ідэі” могуць быць *простымі і складанымі*. Помніш, мы гаварылі пра яблык, калі разглядалі Лока? Дык вось прамое ўспрыманне яблыка і будзе такім „складаным ўражаннем”. Таксама як і ідэя яблыка ў нашай свядомасці будзе „складанай ідэяй”.

— Прабач, што я перабіваю, але гэта дужа важна?

— Ці гэта важна? Так. Нават калі філосафы і займаліся штучнымі праблемамі, табе ўсё ж не варта адмахвацца ад разважанняў. Юм напэўна пагадзіўся б з Дэкартам, які падкрэсліваў неабходнасць будаваць сваё бачанне свету з самага пачатку.

— Ну добра.

— Юм даводзіў, што іншы раз „ідэі”, якія ў рэчаіснасці існуюць па-асобку, мы спалучаем разам. Такім чынам утвараюцца фальшывыя ідэі і ўяўленні, якія не існуюць рэчаіснасці. Мы раней ужо згадвалі анёлаў. А яшчэ раней — „кракасланоў”. Яшчэ адным прыкладам можа быць „пегас”, то бок конь з крыламі. Ва ўсіх гэтых прыкладах мы бачым, як свядомасць, так бы мовіць, сама выцінае і склейвае разам. Ад аднаго ўражання адцінае крылы, ад другога — каня. Абодва гэтыя складальнікі некалі былі пачуццёвымі ўспрыманнямі і захоўваліся ў тэатры свядомасці ў якасці сапраўдных „ўражанняў”. Свядомасць сама па сабе нічога не вынаходзіць. Яна займаецца выцінаннем і склейваннем вядомага і так канструюе сабе фальшывыя „ідэі” або ўяўленні.

— Зразумела. Гэта ўжо нешта.

— Добра. Так Юму хочацца вывучыць кожнае асобнае ўяўленне, каб паглядзець, ці яно складаецца іншым чынам, чым у рэчаіснасці. Ён пытаецца: з якога „ўражання” паходзіць гэтае ўяўленне? Найперш яму трэба раскласці складанае паняцце на „простыя ідэі”, з якіх яно складаецца. Так у яго з’яўляецца крытычны метада аналізу чалавечых уяўленняў. З яго дапамогай можна навесці парадак у нашых думках і паняццях.

— Мо прывядзеш пару якіх прыкладаў?

— У часы Юма многія мелі яснае ўяўленне пра „нябёсы” або „Новы Ерусалем”. Ты, напэўна, помніш, што на думку Дэкарта, „яснасць і выразнасць” ўяўленняў сама па сабе ёсць гарантам таго, што гэтыя ўяўленні адпавядаюць нечаму праўдзіваму з рэчаіснасці.

— Не такая я ўжо і забывака.

— Ніхто з нас не стане сумнявацца, што паняцце „нябёсы” — гэта дужа складанае ўяўленне. Узяць хоць бы некаторыя яго складальнікі: у „нябёсаў” „перлавая брама”, „вуліцы з золата”, грамады „анёлаў”. Але гэтыя складальнікі можна раскласці на прасцейшыя часткі. Бо „перлавая брама”, „вуліцы з золата” і „анёлы” — гэта таксама складаныя ўяўленні. Толькі калі мы ўразумеем, што наша ўяўленне пра нябёсы складаецца з простых уяўленняў, такіх як „перл”, „брама”, „вуліца”, „золата”, „істота ў белым” і „крылы”, мы зможам спытаць сябе, ці ў нас сапраўды знойдуцца адпаведныя ім „простыя ўражанні”.

— А такія знойдуцца. А пасля мы павыцінаем усе гэтыя „простыя ўражанні” і пасклеіваем іх у адну ўяўную карцінку.

— Менавіта так. Бо што чалавек робіць, калі ён выбражае? Ён якраз і арудзе нажніцамі і клеём. Аднак Юм падкрэслівае, што ўсякі матэрыял, якім мы

карыстаемся, ствараючы сабе ўяўныя карцінкі, ужо павінен прысутнічаць ў свядомасці ў цякасці „простага ўражання”. Той, хто ніколі не бачыў золата, ніколі не здолее ўявіць сабе вуліцу з золата.

— Разумны, нічога не скажаш. А што з Дэкартам, у якога было яснае і выразнае ўяўленне пра Бога?

— Юм і на гэта дае адказ. Скажам, мы ўяўляем сабе Бога як бясконца «разумную, мудрую і добрую істоту». У нас ёсць таксама «складаная ідэя», у якую ўваходзіць нешта бясконца разумнае, нешта бясконца мудрае і нешта бясконца добрае. Калі мы ніколі не сутыкаліся з розумам, мудрасцю і дабром, мы б ніколі не здолелі займець сабе такое паняцце бога. У нашым уяўленні пра Бога, можа, закладзена таксама, што гэта «строгі, але справядлівы бацька», то бок уяўленне, у склад якога ўваходзіць «строгі», «справядлівы» і «бацька». Пасля Юма многія крытыкі рэлігіі паказвалі якраз на тое, што мы ўяўляем бога так сама, як уяўлялі бацьку, калі былі малымі. Па іх меркаванні, уяўленне пра аднаго бацьку спарадзіла ўяўленне пра „бацьку на небе”.

— Мо й так. Але я ніколі не згаджалася з тым, што калі Бог — дык адразу й мужчына. Мама зрэчас замест „Госпада Бога” кажа „паня Бога”.

— Такім чынам, Юм не прымае ніякіх ідэй або ўяўленняў, якія нельга звесці да адпаведных пачуццёвых уражанняў. Як ён сам казаў: „Жаданне маё — зняпраўдзіць усякія бессэнсоўныя ідэі, якія да гэтай пары тлумілі метафізічнае мысленне і ганьбілі яго”. Але ў паўсядзённым жыцці мы ўжываем складаныя паняцці, не задумваючыся, ці яны адпавядаюць сапраўдным уражанням. Гэта тычыцца, напрыклад, нашых уяўленняў пра саміх сябе, або „я”. Якраз гэтае ўяўленне і было асноваю ўсяе філасофіі Дэкарта. Ён выбудаваў сваю філасофію, абапіраючыся на гэтае ўяўленне, якое адно было ясным і выразным.

— Спадзяюся, Юм не будзе аспрэчваць, што я — гэта я. Інакш, ён стане яшчэ адным балбатуном.

— Сафія, мне б хацелася, каб ты засвоіла з гэтага курса філасофіі адно — не спяшайся рабіць вынікі.

— Працягвай.

— Не, бо далей ты сама можаш выкарыстаць метады Юма і прааналізаваць тое, што ты называеш сваім „я”.

— Тады мне трэба спярша разабрацца, якое гэта ўяўленне — простае або складанае.

— І што ў цябе атрымаецца?

— Трэба прызнацца, што маё ўяўленне пра сябе даволі складанае. Я, напрыклад, даволі наравістая. Мне цяжка адважыцца зрабіць нешта. Да таго ж, таго самага чалавека я магу і любіць, і не любіць.

— Тады атрымоўваецца, што „я”-ўяўленне — гэта „складаная ідэя”.

— Так. А далей мне трэба паглядзець, ці ў мяне ёсць адпаведнае „складанае ўражанне” ад майго ўласнага „я”. У мяне ж яно ёсць? Яно ж было ўвесь час?

— А чаму так нерашуча?

— Я ўвесь час змяняюся. Сёння я не такая, якой была ў чатыры гады. Настрой і погляды на самую сябе мяняюцца ў мяне дужа хутка. Бывае, што я раптам адчуваю сябе „другім чалавекам”.

— Атрымоўваецца, што адчуванне нязменнасці саміх сябе — гэта фальшывае ўяўленне. „Я”-ўяўленне, насампрэч, — гэта доўгі ланцуг простых уражанняў, якія ты ніколі не маеш уадначасе. Гэта, гаворачы словамі Юма, „нішто іншае, як бунцік або нізка ўспрыманняў, якія ідуць адно за адным з неверагоднай хуткасцю і якія ўвесь час змяняюцца і рухаюцца”. А свядомасць — гэта „адмысловы тэатр, дзе розныя ўспрымання і адно за адным выходзяць на сцэну, каб паказаць сябе, сыходзяць, выходзяць зноў, мільгаюць і перамешваюцца міжсобку ў бясконцай колькасці сцэн і дзеяў”. Юм меў на ўвазе, што ў нас няма ніякай сакрытай „асобы” па-за такімі вольнымі ўспрыманнямі і настроймі, якія прыходзяць і адыходзяць. Гэта нібы глядзець фільм на экране: з тае прычыны, што кадры хутка змяняюць адзін адно, нам і ўвогуле не

прыйдзе, што фільм складаецца з паасабных элементаў. Але ў рэчаіснасці кадры паміж сабою не звязаныя. Па вялікім рахунку, фільм — гэта сума імгненняў.

— Добра, згодна.

— Ці значыць гэта, што ты адмаўляешся ад уяўлення пра нязменную сутнасць чалавечага „я”?

— Гэта тое і значыць.

— А вось толькі што ты думала зусім па-іншаму! Трэба дадаць, што Юмаў аналіз чалавечай свядомасці і яго адмаўленне нязменнасці чалавечай сутнасці ўпершыню былі вынайздзены амаль 2500 гадоў назад у зусім іншым кутку планеты.

— Кім?

— *Будай*. Нават неяк не па сабе робіцца ад такога падабенства. Будда глядзеў на жыццё як на безупынную чараду разумовых і фізічных працэсаў, якія ўвесь час змяняюць чалавека. Немаўля — гэта не тое самае, што дарослы чалавек, а я не такі самы, якім быў учора. Ні пра што я не магу сказаць „гэта маё”, гаварыў буда, і ні пра што я не магу сказаць „гэта я”. Такім чынам, не існуе ніякага „я” або нязменнай чалавечай сутнасці.

— Так, неверагодна падобна да Юма.

— У працяг ідэі пра нязменнасць чалавечай сутнасці многія рацыяналісты лічылі само сабою зразумелым, што чалавек мае несмяротную „душу”.

— Але гэта таксама фальшывае ўяўленне?

— Прынамсі так меркавалі Юм і буда. Ведаеш, што сказаў буда сваім вучням перад сваёй смерцю?

— Не, адкуль мне ведаць?

— „Нетрывалае ўсё, што складанае”, сказаў ён. Юм мог сказаць, будай, тое самае. І Дэмакрыт таксама. Нам, прынамсі, вядома, што Юм зняпраўджаў усякія доказы несмяротнасці душы або існавання Бога. Гэта не азначае, што ён адно і другое выключае, але вера ў здольнасць чалавечага розуму спасцігнуць сутнасць рэлігіі — гэта папросту рацыяналістычная лухта. Юм не быў вернікам, але і атэістам яго назваць было нельга. Ён быў так званым *агностыкам*.

— А гэта хто такі?

— Агностык — гэта той, хто не ведае, ці Бог існуе. Адночы да Юма, які ляжаў пры смерці, завітаў сябра і спытаў яго, ці той сапраўды верыць, што пасля смерці няма ніякага жыцця. На гэта Юм адказаў быў так: „Бывае, што і вугаль, кінуты ў печ, агнём не возьмецца”.

— Вось як...

— Такі адказ цалкам адпавядаў ягонай безумоўнай свабодзе ад забабонаў. Ён прызнаваў толькі тое, пра што меў пэўныя пачуццёвыя ўражанні. Усе астатнія магчымасці ён пакідаў адкрытымі. Ён не адмаўляў ні веры ў хрысціянства, ні веры ў цуды. Але як у першым, так і ў другім выпадку гаворка вядзецца якраз пра *веру*, а не пра веду або разуменне. Можна сказаць, што сваёю філасофіяй Юм разарваў усякія сувязі паміж верай і ведай.

— Ты сказаў, што ён не адмаўляў цудаў.

— Але гэта зусім не азначае, што ён верыў у цуды, хутчэй наадварот. Ён заўважае, што людзі маюць вялікую патрэбу ў веры ў тое, што мы сёння назвалі б, напэўна, „звышнатуральнымі” з’явамі. Розніца хіба ў тым, што ўсе цуды, пра якія раскажваецца вернікам, адбываліся недзе дужа-дужа далёка або калісьці дужа-дужа даўно. І Юм не верыць у цуды наўпрост таму, што сам ён не мае такога досведу. Аднак са свайго досведу ён таксама не ведае, што цуды немагчымыя.

— Бадай тут табе трэба крыху патлумачыць.

— Усякі цуд, на думку Юма, — гэта парушэнне законаў прыроды. Але недарэчна сцвярджаць, што ў нас ёсць *досвед* законаў прыроды. З досведу нам вядома, што калі мы кінем камень, то ён упадзе на зямлю, але калі б камень на зямлю *не* падаў, то тады ў нас быў бы іншы досвед.

— Я сказала б, што гэта цуд — або нейкая звышнатуральная з’ява.

— Атрымоўваецца, што ты верыш у існаванні дзвюх прыродаў — уласна прыроды і „звышпрыроды”. Ты часам не на шляху рацыяналістычнага пералівання з пустога ў парожняе?

— Мабыць, але я веру, што кожны раз, калі мы кідаем камень, ён падае на зямлю.

— А чаму?

— Не, ну ты ўжо нахабнічаеш.

— Я не нахабнічаю, Сафія. Філософ заўсёды парупіцца запытаць. Тут мы, напэўна, закранаем самую значную тэзу з філасофіі Юма. А вось зараз скажы мне, чаму ты так упэўнена, што камень заўсёды ўпадзе на зямлю?

— Таму што я бачыла гэта багата разоў, вось і не сумняюся.

— Юм сказаў бы, што ты багата разоў бачыла, як камень падае на зямлю. Але ў цябе няма вопыта, што ён будзе падаць на зямлю *заўжды*. Натуральна будзе тлумачыць падзенне каменя дзеяннем „закона прыцягу”. Але ў нас ніколі не было вопыта такога закона. Мы адно бачылі, што рэчы падаюць на зямлю.

— А гэта не тое самае?

— Не зусім. Выходзіць, ты верыш, што камень упадзе на зямлю, таму што бачыла гэта багата разоў. Якраз на гэтым Юм і засяроджвае сваю ўвагу. Ты настолькі звыклася з гэтай паслядоўнасцю, што кожны наступны раз, калі ты кідаеш камень, ты чакаеш, што адбудзецца тое самае. Так і ўзнікаюць уяўленні пра „непарушныя законы прыроды”.

— Ён што, сапраўды думаў, што камень можа і не ўпасць на зямлю?

— Ён быў так сама, як і ты, упэўнены, што камень упадзе на зямлю кожны раз, калі яго кінуць. Аднак Юм заўважае, што са свайго досведу ён не ведае, *чаму* камень гэта робіць.

— А ці не аддаляемся мы зноў ад дзяцей і кветак?

— Не, наадварот. Ты нават можаш карыстацца дзецьмі як Юмавымі сведкамі праўды. Хто, па-твойму, больш здзівіўся б, калі пабачыў, як камень пару гадзін нерухома вісіць над зямлёй — ты або гадалае дзіця?

— Я здзіўлюся больш.

— А чаму, Сафія?

— Думаю, таму што я ведаю лепш за дзіця, што гэта супярэчыць законам прыроды.

— А чаму дзіця не ведае, што гэта супярэчыць законам прыроды?

— Таму што яно пакуль не знаёмае з прыродай.

— Або таму што прырода яшчэ не паспела зрабіцца для яго *звычайна*.

— Я разумею, што ты хочаш сказаць. Юму хацелася, каб людзі назапашвалі сабе пачуццёвы досвед.

— Вось табе заданне: калі б табе і малому дзіцяці вялікі чараўнік паказаў фокусы, у якіх рэчы лётаюць у паветры, то каму з вас на гэтым спектаклі было б *весьлялей*?

— Думаю, што мне было б *весьлялей*.

— А чаму?

— Таму што я разумела б, як неверагодна ўсё гэта.

— Вось. А для малога, які пакуль не ведае пра нейкія там законы прыроды, сузіранне парушэнняў гэтых самых законаў радасці б не прынесла.

— Няхай так.

— Мы падыйшлі да самага галоўнага ў Юмавай філасофіі досведу. Ён дадаў бы, што дзіця пакуль што не зрабілася нявольнікам звычайкі. Выходзіць, што малое з вас дваіх будзе свабоднейшае ад забабонаў. Дзіця, бадай, і ёсць найвялікшым філосафам. У яго няма ніякіх прадурзятых поглядаў. А гэта, мая мілая Сафія, найпершая цнота філасофіі. Дзіця ўспрымае свет такім, які ён ёсць, не дадаючы нічога непатрэбнага ў тое, што даецца ім праз пачуцці.

— Мне сорамна кожны раз, калі мяне апаноўвае нейкая прадурзятасць.

— Калі Юм піша пра ўладу звычкі, ён багата ўвагі надае „закону прычыннасці”. У адпаведнасці з гэтым законам, усё, што адбываецца, мае прычыну. Юм бярэ для прыкладу два бильярдныя шары. Калі ты ўдарыш чорным шаром па белым, які дагэтуль ляжаў у спакоі, што тады адбудзецца з белым шаром?

— Калі чорным шаром ударыць па белым, то белы шар пакоціцца.

— Так, а чаму ён пакоціцца?

— Таму што па ім ўдарылі чорным шаром.

— У гэтым выпадку, звычайна, гавораць, што датыканне чорнага шара ёсць прычынай пачатку руху белага шара. Але не забывайма, што цяпер нам дазваляецца сцвярджаць толькі тое, што нам вядома з уласнага досведу.

— А я, уласна, маю такі досвед. У Ёрунь у падвале стаіць бильярдны стол.

— На думку Юма, адзінае, што ты ведаеш, дык гэта што чорны шар б’е па белым і што пасля белы шар пачынае каціцца па сталю. Аднак пра саму прычыну пачатку руху белага шара табе нічога не вядома. Табе вядома, што другая падзея змяняе першую ў часе, але табе не вядома, што другая падзея адбываецца праз першую.

— Ці не задужа падрабязна?

— Не, гэта важна. Юм падкрэслівае, што абавязковасць устойлівай прычыннай паслядоўнасці закладзена не ў саміх целах, а ў нашай свядомасці. А, як мы бачылі, абавязковасць звязана са звычайкай. Згадайма зноў дзіця: малое не вырачыць ад здзіўлення вочы, згледзеўшы, як адзін шар стукаецца ў другі і абое пры гэтым застаюцца ляжаць непарушна. Калі мы гаворым пра „законы прыроды” або „прычыну і наступства”, то мы, насампрэч, гаворым пра звычку, а не пра цвярозы розум. Розумам законы прыроды нельга ні спазнаць, ні зняпраўдзіць, бо яны папросту ёсць. Чаканне абавязковасці руху белага шара пры сутыкненні з чорным, такім чынам, не з’яўляецца прыроджаным. Увогуле, мы нараджаемся без аніякіх чаканняў, якім свету належыць быць або як рэчы павінны сябе паводзіць. Тое, які ёсць свет, мы спазнаем з цягам часу.

— Мне зноў здаецца, што гэта не так важна.

— Гэта робіцца важным, калі нашыя чаканні прымушаюць нас рабіць задужа хуткія высновы. Юм не адмаўляў існавання „законаў прыроды”, але паколькі мы не ў сілах спазнаць самыя гэтыя законы, мы часам робім задужа паспешлівыя высновы.

— Прывядзі некалькі прыкладаў, калі ласка.

— Нават калі я бачу цэлы табун чорных коней, гэта не значыць, што ўсе коні чорныя.

— І цалкам маеш рацыю.

— І нават калі за ўсё жыццё я не бачыў ні адной белаай вароны, гэта не значыць, што белых варон не існуе. Як для філосафа, так і для навукоўца важна не адмятаць магчымасці існавання белаай вароны. Можна сказаць, што пошукі „той самай белаай вароны” з’яўляюцца найгалоўнейшай задачай навукі.

— Зразумела.

— Што да адносінаў паміж прычынай і наступствам, тут, бадай, многія думаюць, што маланка з’яўляецца прычынай грывотаў, таму што грывоты чуюцца следам за маланкай. Гэты прыклад не на многа адрозніваецца ад прыклада з бильярднымі шарамі. Але ці сапраўды маланка з’яўляецца прычынай грому?

— Не зусім, на самой справе, бліскае і грывіць уадначасе.

— Таму што як маланка, так і гром узнікаюць праз электрычны разрад. Нават калі мы заўсёды чуем грывоты пасля маланкі, гэта не значыць, што маланка з’яўляецца прычынай грому. На самой справе, існуе трэці фактар, які спараджае як адно, так і другое.

— Зразумела.

— Эмпірыст нашага стагоддзя *Бэртран Расэл* прыводзіў больш фацэтны прыклад. Кураня, якое кожны божа дзень атрымлівае корм пасля таго, як птушнік прыходзіць на птушыны двор, зробіць, нарэшце, выснову пра існаванне прычыннай сувязі паміж птушнікам, які ходзіць па двары, і наяўнасцю корму ў кармушцы.

- І аднойчы кураню корму не даюць?
- Аднойчы птушнік прыходзіць на двор і круціць кураню галаву.
- Ат, як гідка!
- Устойлівая паслядоўнасць падзей у часе яшчэ не азначае, што гаворка вядзецца пра „прычынную сувязь”. Усцерагчы людзей ад паспешлівых высноў — адна з галоўных задач філасофіі. Бо паспешлівыя высновы — гэта прычына ўзнікнення розных формаў забабонаў.
- Чаму?
- Табе перабягае дарогу чорная котка. Пазней ты падаеш і ламаеш руку. Але гэта не значыць, што паміж гэтымі дзвюма падзеямі існуе нейкая прычынная сувязь. Не менш важна пазбягаць паспешлівых высноў у навуковых даследваннях. Нават калі многім людзям лепшае пасля прыняцця пэўных лекаў, гэта яшчэ не значыць, што ім дапамаглі ачуняць гэтыя лекі. Таму важна мець вялікую кантрольную групу людзей, якія думаюць, што атрымоўваюць тыя самыя лекі, але, на самой справе, прымаюць адно распушчаную ў вадзе муку. Калі і гэтыя людзі пачнуць ачуньваць, павінен быць нейкі трэці фактар, які робіць іх дужымі, напрыклад, вера ў тое, што лекі дзейнічаюць.
- Думаю, я пачынаю разумець, што такое эмпірызм.
- У пытаннях этыкі і маралі Юм таксама выступае супраць рацыяналістычнага мыслення. На думку рацыяналістаў, розніца паміж дабром і злом закладзена ў чалавечым розуме. Так званую ідэю натуральнага права мы сустракаем многа ў каго з філосафаў ад Сакрата да Лока. А вось на думку Юма, тое, што мы гаворым або робім нашым розумам не вызначаецца.
- А чым тады?
- Нашымі *пачуццямі*. Калі ты вырашыш дапамагчы таму, хто мае патрэбу ў помачы, гэта твае пачуцці прымушаюць цябе гэта зрабіць, а не твой розум.
- А што, калі я не стану дапамагаць?
- Гэта таксама будзе залежаць ад тваіх пачуццяў. Розуму ўсё роўна, ці ты ўстрымаешся ад дапамогі, ці ты дапаможаш, а пачуццё будзе гідасным.
- Павінна ж быць нейкая мяжа. Усе ведаюць, што забіваць нельга.
- На думку Юма, ва ўсіх людзей ёсць пачуццё добра да іншых. У нас, такім чынам, закладзена здольнасць праяўляць спагаду. Але гэта не мае ніякага дачынення да розуму.
- Не ўпэўнена, што тут я магу з табой пагадзіцца.
- Бывае разумней прыбраць іншага са сваёй дарогі, Сафія. Калі чалавек хоча нечага дасягнуць, гэта можа аказацца даволі эфектыўным.
- Не, ведаеш што, тут я зусім не згодна!
- Тады ты, можа, мне патлумачыш, чаму нельга забіць таго, хто назаліе?
- Іншыя таксама хочуць жыць. Таму іх нельга забіваць.
- Ты лічыш, што твой аргумент лагічны?
- Не ведаю.
- Ты з *апісальнага выказвання* — „іншыя таксама хочуць жыць” — перайшла да так званага *дырэктыўнага*, або *нарматыўнага*, *выказвання* — „таму іх нельга забіваць”. З гледжання логікі, гэта нонсэнс. Гэта ўсё роўна што сказаць: „многія ўхіляюцца ад падаткаў, таму мне таксама трэба ўхіляцца ад падаткаў”. Юм заўважаў, што ніколі не трэба пераходзіць ад „*ёсць*”-выказвання да „*трэба*”-выказвання. Якраз гэта дужа распаўсюджана, у тым ліку ў газетных артыкулах, партыйных праграмах і ўрадавых прамовах. Прывесці прыклад?
- Прывядзі.
- „Усё больш людзей жадаюць падарожнічаць самалётамі. Таму трэба будаваць больш лётных пляцаў”. Як ты лічыш, такая выснова правільная?
- Не, лухта. Нам трэба думаць таксама пра навакольнае асяроддзе. Я лічу, што нам трэба лепш будаваць больш чыгунак.

— Або такое: „Распрацоўка новых радовішчаў нафты на 10% падвысіць узровень дабрабыту ў краіне. Таму нам неадкладна трэба распрацоўваць новыя нафтавыя радовішчы”.

— Глупства. Тут таксама нам след паклапаціцца пра навакольнае асяроддзе. Акрамя таго, узровень дабрабыту ў Нарвегіі і без таго даволі высокі.

— А яшчэ, бывае, гавораць, што „гэты закон прыняты Стуртынгам, таму ўсе грамадзяне павінны яго выконваць”. Але часта выкананне такіх вась „прынятых законаў” супярэчыць унутраным перакананням чалавека.

— Разумею.

— Так мы пабачылі, што розум не здольны кіраваць нашымі ўчынкамі. Адказны ўчынак — гэта праява не розуму, а пачуццяў, у якіх закладзена жаданне рабіць іншым дабро. „Розуму хутчэй згадзіцца на разбурэнне цэлага свету, чым на адну драпіну на пальцы”, — гаварыў Юм.

— Непрыемнае выказванне.

— Бадай яшчэ непрыемней мяшаць карты. Табе, напэўна, вядома, што нацысты знішчылі мільёны яўрэяў. Што тут па-твойму, дало асечку — чалавечы розум або чалавечыя пачуцці?

— Найперш іх пачуцці.

— У многія з іх галовы былі не саломай набітыя. За халодным разлікам часта могуць таіцца самыя бяздушныя рашэнні. Пасля вайны многія нацысты сталі перад судом, але судзілі іх не за „неразумнасць”. Іх судзілі за іх жудасці. Часам здараецца, што чалавека без цара ў галаве апраўдваюць за нядобры ўчынак. Пра такога кажучь, што ён мае „абмежаваныя разумовыя здольнасці” або быў „без памяці ў момант учынення злачынства”. Але яшчэ нікога не апраўдвалі праз нячуласць.

— Яшчэ чаго.

— Але хопіць з нас пачварных прыкладаў.

Калі праз павадак людзям трэба дапамога, то менавіта праз нашыя пачуцці мы кінемся на дапамогу. А калі б у нас, акрамя „халоднага розуму” ніякіх пачуццяў не было, то мы б, напэўна, падумалі, як добра, што загінуць некалькі мільёнаў — свету ўсё роўна пагражае перанасельніцтва.

— Трэба ж да такога дадумацца! Аж зло бярэ!

— Зло бярэ, дарэчы, не твой розум.

— Дзякую. З мяне хопіць.

БЭРКЛІ

... як шалёная зямля вакол палаючага сонца...

Альбэрта падышоў да акна, якое выходзіла на горад. Сафія прымасцілася побач. І пакуль яны так стаялі, над дахамі праляцеў невялічкі аэраплан. Да яго была прычэплена доўгая шырокая істужка. Сафія падумала было, што на палатне, якое цеглася за аэрапланам, будзе рэклама нейкага вялікага канцэрта. Але калі аэраплан наблізіўся, яна пабачыла зусім іншае:

„ВІНШУЮ З ПЯТНАЦЦАЦІГОДДЗЕМ, ХІЛЬДА!”

— Ну й надакучыў, — толькі і сказаў Альбэрта.

На-над пагоркамі з паўднёвага боку на горад паўзлі цёмныя хмары. Аэраплана за імі ўжо было не відаць.

— Баюся, ідзе навальніца, — сказаў Альбэрта.

— Тады я паеду дадому на аўтобусе.

— Калі толькі гэта непагадзь не маёравых рук справа.

— Ён, пэўна, не ўсёмагутны?

Альбэрта нічога на гэта не адказаў, толькі развярнуўся і пайшоў назад да фатэлі.

— Нам трэба яшчэ разабраць Бэрклі, — праз нейкі час вымавіў ён.

Сафія ўжо сядзела. Яна злавіла сябе на тым, што грызе пазногці.

— *Джордж Бэрклі* быў шатландскім біскупам, які жыў з 1685 па 1753 год, — пачаў было Альбэрта і раптам зноў на некаторы час замоўк.

- Бэрклі быў шатландскім біскупам, — нагадала Сафія.
- Але і філосафам таксама...
- Ну і?
- Яму падалося, што хрысціянскаму светапогляду пачалі пагражалі тагачасная філасофія і навука. Акрамя таго, на яго думу, праз матэрыялістычныя ідэі, якія рабіліся ўсё больш паслядоўнымі, пад пагрозай апынулася хрысціянская вера ў тое, што ўсё існае створана і ўтрымліваецца Богам...
- Ну і?
- У той жа час менавіта Бэрклі быў самым паслядоўным эмпірыкам.
- Ён меркаваў, што для нас не існуе ніякіх іншых крыніц пазнання, акрамя пачуццёвых успрыманняў?
- Нават больш. Бэрклі меркаваў, што рэчы ў свеце ёсць аkurat такімі, якімі мы іх успрымаем, але яны не „рэчы”.
- Раствумач падрабязней.
- Помніш, Лок заўважаў, што мы не можам сказаць нічога пэўнага пра „другасныя якасці” рэчаў. Мы не можам сказаць, што яблык *сапраўды* зялёны і кіславаты. Бо толькі мы ўспрымаем яблык такім. Але Лок заўважае таксама, што „першасныя якасці” — як, напрыклад, трываласць, вес і вага — на самой справе належаць вонкавай рэчаіснасці. Так што вонкавая рэчаіснасць атрымоўвае фізічную „субстанцыю”.
- Я анічога не забыла. Я таксама думаю, што Лок паказваў тут на істотную розніцу.
- Так, Сафія, але не ўсё так проста.
- Працягвай!
- Лок — так сама як Дэкарт і Спіноза — меркаваў, што фізічны свет — гэта і ёсць рэчаіснасць.
- Ну і?
- Менавіта гэта і выклікае ў Бэрклі сумнеў. І ў абгрунтаванні свайго гледзішча ён паўстае як сапраўдны паслядоўны эмпірык. Ён заўважае, што існуе толькі тое, што мы ўспрымаем. Але мы не ўспрымаем непасрэдна саму „матэрыю” або „рэчыва”. Мы не ўспрымаем, што рэчы самі па сабе здольныя быць пачуццёва ўспрымальнымі. І калі дапусціць, што ўспрымальныя рэчы маюць сваю ўласную „матэрыю”, то такая выснова будзе занадта паспешлівай. У нас для абгрунтавання гэтага сцверджання не знойдзецца аніякага досведу.
- Лухта. Глядзі!
- Сафія з усяго маху стукнула кулаком па сталю:
- Аёй! — віскнула яна. — І чым табе не прыклад, што стол — гэта сапраўдны стол, матэрыяльны і рэчыўны.
- Што ты адчула?
- Нешта цвёрдае.
- У цябе з’явілася выразнае адчуванне нечага цвёрдага, але ж ніякага *рэчыва* ў сталю ты пры гэтым не адчула. Так табе і ў сне можа здацца, што ты стукаеш па нечым цвёрдым, але ж у сне анічога цвёрдага няма?
- У сне — не.
- Чалавеку да таго ж можна ўнушыць, што ён „адчувае” тое ці іншае. Чалавека можна загіпнатызаваць так, што ён будзе адчуваць гарачае і халоднае, пяшчотны дотык і моцны ўдар кулаком.
- Але калі то не сам стол цвёрды, то што тады прымусіла мяне гэта адчуць?
- На думку Бэрклі, „воля або дух”. Ён меркаваў, што ўсе нашы ідэі маюць прычыну па-за межамі нашай уласнай свядомасці, але гэтая прычына, па сутнасці сваёй, не матэрыяльная. Яна ад духа.
- Сафія зноў пачала грызці пазногці. А Альбэрта, між тым, працягваў:
- З гледзішча Бэрклі, мая ўласная душа здольная спараджаць мае ўласныя ўяўленні — як, напрыклад, у сне, — але толькі іншая воля або дух здольныя

спарадзіць ідэі, з якіх ствараецца наш „матэрыяльны” свет. Бэрклі гаварыў: „Усё спараджаецца духам. Дух спрычыняецца да 'ўсяго ва ўсім' і 'з яго ўсё складаецца' ”.

— І што гэта за „дух” такі?

— Натуральна, Бэрклі меў на ўвазе Бога. Ён заўважаў: „Мы нават можам сцвярджаць, што існаванне Бога ўспрымаецца куды больш выразлівей, чым існаванне чалавека”.

— А што, няпэўна нават, што мы існуем?

— Ну як табе сказаць... Усё, што мы бачым і адчуваем, — гэта „дзеянне сілы Божай”, гаварыў Бэрклі. Бо Бог „пранізвае нашу свядомасць і спараджае ў ёй усё багацце ідэй і адчуванняў, якія бесперапынна на нас уздзейнічаюць”. Такім чынам, уся прырода вакол нас і само наша існаванне месцяцца ў Бозе. Менавіта Бог з’яўляецца адзінай прычынай ўсяго існага.

— Я, мякка кажучы, уражана.

— Выходзіць, „быць альбо не быць” — гэта толькі палова пытання. Другая палова — чым мы з’яўляемся. Ці сапраўды мы людзі з плоці і крыві? Ці складаецца наш свет з сапраўдных рэчаў, або мы ахінутыя свядомасцю?

Сафія зноў пачала грызці пазногці.

— Бэрклі ставіць пад сумнеў не толькі матэрыяльную рэчаіснасць, — працягваў Альбэрта. — Ён таксама ставіць пад сумнеў абсалютнае або незалежнае існаванне „часу” і „прасторы”. Адчуванне часу і прасторы таксама спараджаецца ў межах нашай свядомасці. Адзін-два тыдні для нас — гэта не абавязкова адзін-два тыдні для Бога...

— Ты сказаў, што „на думку Бэрклі”, дух, у якім усё месціцца, — гэта хрысціянскі Бог.

— Так, я так сказаў. Але для нас...

— Што для нас?

— ... для нас такой „воляй або духам”, што „спрычыняюцца да ўсяго ва ўсім”, можа таксама быць Хільдын бацька.

Сафіі як мову адняло. Уся яе постаць неяк сцялася і нагадвала зараз адзін вялікі пыталнік. Але ў той самы момант яе нібы прасвятліла:

— Ты думаеш?

— А то. Гэта, бадай, адзінае прынаднае тлумачэнне ўсяму, што з намі творыцца. Я кажу пра розныя паштоўкі і звароты, які з’яўляюцца то тут, то там. А то яшчэ Гермес узяў ды й загаварыў, а мае ўласны абмоўкі.

— Я...

— Уяві толькі, назваць цябе Сафіяй, Хільда! Я ж ведаю, што ніякая ты не Сафія.

— Што ты нясеш? Не, у цябе ўжо галава пайшла кругам.

— Так, дзіця маё, усё кругам і кругам. Як шалёная зямля вакол палаючага сонца.

— А сонца гэтае — Хільдын бацька?

— Можна сказаць і так.

— Ты хочаш сказаць, што ён для нас Бог?

— Без усякіх ваганяў — так. Але як жа ж яму не сорамна!

— А што з Хільдай?

— Яна анёл, Сафія.

— Анёл?

— Хільда — гэта тая, да каго звяртаецца гэты самы „дух”.

— Ты хочаш сказаць, што Альбэрт Кнаг расказвае пра нас Хільдзе?

— Або піша пра нас. Бо як мы ведаем, мы не ў сілах адчуць саму матэрыю, з якой ствараецца наша рэчаіснасць. Нам не дадзена ведаць, ці наша вонкавая рэчаіснасць складаецца з гукавых хваляў, ці з паперы і напісаў. На думку Бэрклі, мы ведаем толькі, што мы ад духа.

— А Хільда — анёл...

— Яна анёл, так. Пакіньма гэта. Віншую з днём народзінаў, Хільда!

Раптам пакой напоўніўся блакітным ззяннем. Хутка пачуліся грымоты, кругом усё застукала й затрэслася.

Альбэрта застыг з невідуччымі вачыма.

— Мне трэба дамоў, — прамармытала Сафія і, саскочыўшы з фатэлі, кінулася ў вітальню. Калі яна расчыняла дзверы, прачнуўся Гермес, які дагэтуль спаў пад вешалкай. Сафіі падалося, што ён буркнуў нешта накшталт „да пабачэння, Хільда”.

Яна на злом галавы рынулася па прыступках уніз і выскачыла з пад’езда. На вуліцы не было ані душы. Расхадзілася навальніца, з неба ліло як з рэшата.

Некалькі машын пранеслася па мокрым асфальце, а аўтобуса ўсё не было. Яна пабегла праз Стурторге далей ад цэнтра. Увесь час, пакуль яна бегла, у галаве круцілася адно:

„Заўтра ў мяне дзень народзінаў. Ці не прыкра за дзень да ўласнага пятнаццацігоддзя ўсвядоміць, што жыццё — гэта толькі сон? Нібы табе прыснілася, што выйграў мільён, а калі пайшоў за ці малым выйграшам, аказалася, што гэта толькі сон”.

Сафія прыпусціла праз вымаклы стадыён. Раптам яна ўбачыла, як нехта бяжыць ёй на сустрэч. Мама! Неба над горадам паласавалі шалёныя бліскавіцы.

Калі яны сустрэліся, маці моцна абняла Сафію:

— Што гэта з намі дзеецца, дзіця маё?

— Не ведаю, — плакала Сафія. — Нейкі дурны сон.

Б’ЕРКЕЛІ

... старажытнае зачараванае лютэрка, якое прабабка купіла ў цыганкі...

Хільдэ Мёлер Кнаг прачнулася ў мансардзе старой капітанскай сядзібы на ўскрайне Лілесанда. Яна глянула на гадзіннік: толькі шэсць раніцы. Аднак на дварэ добра-такі развіднела. Адна сцяна амаль цалкам была залітая ранішнім сонцам.

Яна выслізнула з-пад коўдры і накіравалася да акна. Па дарозе яна затрымалася ля пісьмовага стала і высмыкнула аркушык з календара, які там ляжаў. Чацвер 14 чэрвеня 1990 года. Яна скамечыла аркушык і выкінула яго ў кошык са смеццем.

„Пятніца 15 чэрвеня 1990 года” красавалася на календары. Яшчэ ў студзені яна напісала на гэтым аркушыку „15 год”. Ёй неяк неверагодна дзіўным падалося гэтае спалучэнне — пятнаццаць год пятнаццатага чысла. Больш такога ніколі не паўторыцца.

Пятнаццаць гадоў! Гэта ж першы дзень яе „дарослага жыцця”! Не, яна больш не засне. А яшчэ гэта быў апошні школьны дзень і — вакацыі. Сёння яны збіраюцца ў царкве а першай гадзіне. І яшчэ адно: роўна праз тыдзень з Лівану вернецца тата. Ён абяцаў прыехаць да Купалля.

Хільда прымасцілася ля акна, глянула спярша ўніз на сад, пасля перавяла погляд на чырвоны лодачны дамок ля прыстані. Лодку ў гэтым годзе пакуль не выцягвалі, але стары човен калыхаўся прывязаны да берага. Пасля ўчарашняй залевы трэба не забыцца вычарпаць з яго ваду.

Гледзячы на бераг, яна ўспомніла, як аднойчы 6-7-гадовай дзяўчынкай залезла ў човен і саменькай паплыла ў ф’ёрд. Але хутка яна перакулілася праз край лодкі і насілу здолела дабрацца да берага. Прамоклая да ніткі, назад яна мусіла прадзірацца шчыльнымі хмызнякамі. Калі яна выйшла да саду ля сядзібы, маці кінулася ёй на сустрэч. А човен і вёслы паплылі тады далей у ф’ёрд. Часам яна ў думках вярталася да гэтага пакінутага чаўна, які самотна гойдаўся на хвалях. Ну й нацяпелася ж яна тады!

Сад асабліва густым назваць было нельга, ды й ніхто за ім асабліва не даглядаў. Але ён быў вялікі і належаў Хільдзе. Там расла адна самотная яблыня ды некалькі ягадных кустоў, якія амаль не радзілі, пабітыя за зіму лютымі штормамі.

На невялічкім лужку паміж кустоў зладжаныя былі арэлі. Наскрозь пранятыя святлом, яны выглядалі такімі апусцелымі. І неяк асабліва занябанымі без покрывак. Мама ўчора ўвечары выскачыла ў сад і забрала іх у хату, каб не намачыла.

З усіх бакоў сад быў аточаны бярозамі. Так яго не дужа прадувала шалёнымі вятрамі. Больш за сто гадоў таму назад праз гэтая вась дрэвы сядзібу і назвалі „Б’еркелі”. Яе пабудоваў прадзед Хільды напрыканцы мінулага стагоддзя. Ён быў капітанам на адной з апошніх шхун. І па гэты день сядзібу многія называюць „капітанавай”.

Сад яшчэ не ачомаўся ад летняй навальніцы, якая расхадзілася ўчора ўвечары. Апошнімі тыднямі было спякотна і засушліва, і па зялёнай радзюжцы бяроз брыдкімі парэзамі праступіла пажоўклае лісце. Зараз свет выглядаў неяк па-новаму. Акрамя таго, сёння ўранцы ёй падалося, што дажджом змыла ўсё дзяцінства.

„А як баліць пупышкам распускацца...”¹¹ Здаецца, у адной шведскай паэткі было нешта такое. Ці ў фінскай?

Хільда стала перад вялікім мясянжовым люстэркам, якое вісела над строй камодай, якая засталася пасля бабулі.

Ці яна была прыгожая? Ва ўсякім разе, не пачварына. Нешта сярэдняе...

У яе было доўгае светлае валоссе. Хільдзе заўсёды хацелася, каб яно было або крыху святлейшым, або крыху цямнейшым. А так ні тое, ні сёе. Прыгожым яна лічыла тое, што яно вілося буйнымі кудзерамі. Многа хто з яе сябровак дарэмна намагаўся завіваць валасы, бо ў іх кудзеры ўсё роўна не трымаліся, а ў Хільды валасы самі віліся ад прыроды. Прыгожымі яна таксама лічыла свае зялёныя вочы — амаль смарагдавыя. „Няўжо зусім зялёныя?” — звычайна пыталіся цётчкі і дзядзечкі, заглядаючы прама ёй у вочы.

Хільда, вывучаючы свой адбітак у люстэрку, разважала, каго яна там больш бачыць — дзяўчынку ці маладую жанчыну. Нарэшце, яна прыйшла да высновы, што ні тое, ні другое. Цела, бадай, можна было назваць жаночым, а вась твар быў, як няспелы яблык.

Было нешта ў гэтым старым люстэрку, што заўсёды прымушала Хільду думаць пра бацьку. Раней яно вісела ў „майстэрні”. Майстэрня месцілася над лодачным дамком і служыла бацьку ўадначасе бібліятэкай, зацішным кутком і пісьменніцкім прытулкам. Альбэрт, як звярталася Хільда да бацькі, калі той бываў дома, заўсёды марыў напісаць нешта значнае. Аднойчы ён паспрабаваў пісаць раман, але далей спробы справа не рушыла. Некаторыя яго вершы і абразкі, навеяныя блізасцю мора, рэгулярна з’яўляліся на старонках мясцовай газеты „Фэдрэландсвэнэн”. Хільда ганарылася бацькам кожны раз, калі бачыла ў газеце яго прозвішча: Альбэрт Кнаг. У Лілесандзе, ва ўсякім разе, пра гэтае прозвішча хадзіла пагалоска. Прадзед таксама звалі Альбэрт.

Дык вась пра люстэрка. Багата гадоў таму назад бацька паблазнаваў, што, глядзячыся ў люстэрка, сабе, натуральна, можна падміргнуць, але толькі не абодвума вачыма адразу. Адзіным выключэннем было гэтае старажытнае зачараванае люстэрка, якое прабабка купіла ў цыганкі хутка пасля таго, як выйшла замуж.

Хільда не паверыла бацьку і доўга ў той дзень не адыходзіла ад люстра, намагаючыся падміргнуць сабе адразу абодвума вачыма, але гэта было ўсё роўна што ўцякаць ад уласнага ценю. Скончылася ўсё тым, што яна атрымала старажытнае люстра ў спадчыну. Ва ўсе свае дзіцячыя гады яна раз-пораз наноў спрабавала здзейсніць нездзяйсняльнае.

Не дзіва, што сёння Хільда сядзела ў задуменні. І не дзіва таксама, што акрамя сябе, яна амаль нічога не заўважала. Як-ніяк пятнаццаць гадоў...

Толькі тут погляд яе затрымаўся на начным століку. Там ляжаў вялікі пакунак! Абгорнуты ў цудоўную нябесна-блакітную паперу і перахоплены чырвонай шаўковай стужачкай. Няйначай падарунак да дня народзінаў!

¹¹Радок з верша шведскай паэткі і пісьменніцы Карын Марыі Бое (1900-1941). (Зайв. пер.)

Няўжо гэта і ёсць „падарунак”? Той самы — вялікі, з усіх бакой ахутаны таемнасцю бацькаў ПАДАРУНАК? Часта ў сваіх паштоўках з Лівана ён на яго цымяна намякаў. Але ён „налажыў на сябе строгую цэнзуру”.

Падарунак ўсё „большаў і большаў”, пісаў бацька. А яшчэ ён намякаў на нейкую дзяўчынку, з якой яна хутка пазнаёміцца, і зазначаў пры гэтым, што пасылае ёй копіі ўсіх паштовак. Хільда спрабавала падступіцца пад маці, мо тая што ведае пра бацькаву задуму, але маці пра гэта таксама не мела ніякага ўяўлення.

Бадай самым незразумелым быў намёк на тое, што падарукам можна будзе „дзяліцца з другімі”. Не дарма ён працаваў у ААН. Калі ў Хільдынага бацькі і з’явілася якая ідэя фікс — а такія часцюком яго наведвалі — то на гэты раз гэта была мара пра адмысловы сусветны ўрад, які мусіла зарганізаваць ААН. „ААН павінна злучыць усіх людзей разам”, напісаў ён неяк у паштоўцы.

А што калі яна адкрые падарунак яшчэ да таго, як зойдзе маці — з булачкамі і сітром, песняй да дня народзінаў і нарвежскім флагам? А чаму не — ён, пэўна, таму тут і ляжаў.

Хільда ціхенька наблізілася да пакунка і ўзяла яго ў рукі. Цяжкі! На ім была картка: „Хільдзе на пятнаццацігоддзе ад таты”.

Яна села на ложак і прынялася акуратненька развязаць чырвоную шаўковую стужачку. Затым яна разгарнула паперу.

Таўшчэнная папка!

Гэта і ёсць падарунак? Той самы падарунак да пятнаццацігоддзя, пра які столькі было нагаворана? Той самы падарунак, які „ўсё большаў і большаў” і якім можна будзе „дзяліцца з другімі”?

Як толькі яна адкрыла папку, яна адразу пабачыла, што там было поўна аркушаў, адбітых на машынцы. І як яна паспела заўважыць, на той самай машынцы, якую тата ўзяў з сабою ў Ліван.

Няўжо ён напісаў ёй цэлую кнігу?

На першым аркушы ад рукі напісана было вялікімі літарамі: „СВЕТ САФІІ”.

Ніжэй на машынцы было адбіта таксама:

ПЭЎНАЯ ВЕДА ДЛЯ АРАТАЯ —

ШТО СОНЕЧНАЕ СВЯТЛО ДЛЯ ЎРАДЛІВАЙ ГЛЕБЫ.

Н. Ф. С. Грундвіг¹²

Хільда адгарнула першую старонку. Уверсе стаяла назва новай главы — „Эдэмскі сад”. Яна зручней уладкавалася на ложку, паклала папку на калені і прынялася чытаць.

Сафія Амундсэн вярталася са школы дадому. Да гандлёвага цэнтра яна ішла разам з Ёрунь. Яны размаўлялі пра робатаў. Ёрунь меркавала, што чалавечы мозг — гэта складаны камп’ютар. Сафія была не зусім упэўнена, што можа пагадзіцца. Чалавек напэўна ёсць нешта большае, чым машына?

Хільда так зарынулася ў чытvo, што адразу забылася на ўсё іншае, яна забыла нават, што ў яе дзень народзінаў. Раз-пораз, праўда, ёй у галаву закрадаліся такія-сякія думкі: Няўжо тата напісаў раман? Няўжо ён так і не кінуў свае спробы і дапісаў раман да канца на службе ў Ліване? Ён часцюком жаліўся, што час ў тых шыротах расцягваецца.

Сафіінага бацькі таксама па доўгу не бывала дома. Гэта ж, мабыць, і была та самая Сафія, з якой яна мусіла пазнаёміцца.

Калі ёй толькі пачынала востра ўяўляцца, што аднойчы яе не стане, то адразу прыходзіла адчуванне бязмернай каштоўнасці жыцця... Адкуля пайшоў свет?.. Урэшце, нешта павінна было ўзнікнуць з нічога. Але ці бывае такое? Ці можна сабе ўявіць, што свет існаваў заўсёды?

Хільда не магла адарвацца, яна аж падскочыла ад здзіўлення, калі дайшла да таго месца, дзе Сафія Амундсэн атрымала паштоўку з Лівана. „Хільда Мёлер Кнаг, атрымальнік Сафія Амундсэн, Канюшынавая вуліца, 3...”

¹²Грундвіг, Нікалай Фрэдэрык Севярын (1783-1872) — дацкі святар, філосаф і пісьменнік. (Зайв. пер.)

Дарагая Хільда, сардэчна віншую цябе з 15-годдзем. Як ты разумееш, мне хочацца зрабіць табе падарунак, які надалей прынёс бы табе карысць. Прабач, што пасылаю паштоўку Сафіі. Так лягчэй. Твой тата.

Вось ужо праныры дык праныра! Хільда заўсёды ведала, што тата любіў мудрагеліць, але сёння ён, можна сказаць, хапіў цераз край. Замест таго, каб пакласці паштоўку з віншаваннямі ля пакунка, ён упісаў іх у свой падарунак.

Небарачка Сафія! Яна зусім разгубілася:

Якому бацьку прыйдзе ў галаву адсылаць віншаванні на Сафіін адрас, калі, па ўсім відаць, ім было не сюды? Якому бацьку прыйдзе ў галаву адурваць сваю ўласную дачку і адсылаць віншаванні да дня нараджэння на чужы адрас? Як гэта так „лягчэй”? і галоўнае: як ёй знайсці гэтую Хільду?

І сапраўды, як ёй было яе знайсці?

Хільда перагарнула старонку і прынялася чытаць новую главу. Яна называлася „Капялюш”. Хутка яна дайшла да доўгага ліста, які Сафіі напісаў таемны незнаёмец. Хільда прыгаіла дух.

Такім чынам атрымоўваецца, што цікавіцца, навошта мы жывем, не тое ж самае, што „выпадковае” захапленне маркамі. Той, хто цікавіцца такімі пытаннямі, займаецца тым жа, чым займаліся людзі спакон вякоў...

„Сафія зусім стамілася”. Хільда таксама. Тата не проста напісаў кнігу да яе пятнаццацігоддзя, ён напісаў кнігу дзівосную і поўную таямніц.

Кораценька падсумуем: нехта з капелюша пакрысе дастае белага труса. Той трус дужа вялікі, таму на фокус ідуць мільярды гадоў. Усе людзі, калі яны нараджаюцца, месцяцца на саміх кончыках тоненькіх паўсцінак. Менавіта таму ўсе яны здольныя здзіўляцца гэтаму неверагоднаму фокусу. Але час ідзе, яны сталеюць і ўсё глыбей зашываюцца ў трусіную поўсць. Так яны і застаюцца там сядзець.

Сафія не адна адчувала, што пачала злазіць уніз, каб зашыцца паўтульней глыбока ў поўсці белага трусіка. Сёння Хільдзе спаўнялася пятнаццаць год. Для яе таксама наставаў час вызначыцца, у якім напрамку ёй паўзці далей.

Яна прачытала пра грэцкіх натурфілосафаў. Хільда ведала, што тата цікавіўся філасофіяй. Неяк ён напісаў артыкул у мясцовую газету пра тое, што філасофію трэба зрабіць абавязковым прадметам у школе. Артыкул так і называўся: „Чаму філасофію трэба ўключыць у школьную праграму?” І на бацькоўскім сходзе ён неяк пра тое высказаўся. Хільдзе было тады так няёмка.

Яна глянула на гадзіннік. Ужо палова восьмай. Раней чым праз гадзіну маці напэўна не прынясе святочны паднос, вась і добра, бо яе зараз больш займала Сафія і ўсе гэтыя філасофскія пытанні. Яна прачытала главу пра Дэмакрыта. „Чаму цаглінка лега — самая геніяльная цацка ў свеце?” Пасля яна знайшла ў паштовай скрыні „вялікі жоўты капэрт”:

Дэмакрыт пагаджаўся са сваімі папярэднікамі, што перамены ў прыродзе адбываліся не з-за таго, што нешта там сапраўды „мянялася”. Таму ён дапусціў, што ўсё складаецца з нейкіх драбнючкіх нябачных цаглінак, якія самі па сабе былі заўсёднымі і нязменнымі. Гэтыя найдрабнейшыя часцінкі Дэмакрыт назваў *атамамі*.

Хільда так узрушылася, калі прачытала пра свой чырвоны шаўковы шалік, які Сафія знайшла ў сябе пад ложкам. Дык вась, аказваецца, дзе ён дзеўся. Але як мог шалік апынуцца ў аповядзе? Ён мо ляжыць так недзе...

Глава пра Сакрата пачыналася тым, што Сафія прачытала ў газеце „некалькі радкоў пра нарвежскі батальён ААН у Ліване”. Тата пісаў, а хто ж яшчэ! Ён так турбаваўся праз тое, што людзі ў Нарвегіі мала цікавяцца міратворчай дзейнасцю салдат ААН. І як ніхто гэтым не цікавіцца, няхай хоць Сафія гэта робіць. Так і пра медыі можна напрыдумаць, што іх гэта цікавіць.

Яна не стрымалася, каб не расмяяцца, калі дайшла да „постскрыптума” ў пісьме настаўніка філасофіі да Сафіі:

Калі ты знойдзеш чырвоны шаўковы шалік, я прашу цябе яго не выкідаць. Здараецца, такія рэчы выпадкова губляюцца. Асабліва ў школе ці яшчэ недзе, а ў нас усё ж такі школа філасофіі.

Хільда пачула крокі па лесвіцы. Напэўна маці са святочным падносам. І пакуль тая паднялася, Хільда паспела дачытаць да таго месца, дзе Сафія знаходзіць у сваім патаемным месцы ў садзе відэазапіс з Афін.

— Ура за дзень народзінаў твой, цябе мы віншуем спевам..., — завяла маці яшчэ напаяўдарозе да дзвярэй, — збірайся ў адзін карагод...

— Уваходзь, уваходзь, — выгукнула Хільда, а сама працягвала чытаць пра настаўніка філасофіі, які звяртаўся да Сафіі рыхтык з самога Акропаля. Ён дужа нагадваў бацька Хільды — з „акуратна падстрыжанай чорнай бародкай” і берэтам на галаве.

— З днём народзінаў, Хільда!

— Угу...

— Хільда, усё ж...

— Сядай, сядай.

— Ты не...

— Ты ж бачыш, я занятая.

— Уявіць толькі, табе ўжо пятнаццаць гадоў.

— Мама, ты калі небудзь была ў Афінках?

— Не, а што?

— Дзіўна неяк, што старажытныя храмы стаяць там да гэтай пары. Ім жа 2500 год. Найбольшы з іх называецца, дарэчы, „храм Дзевы”.

— Ты адкрыла падарунак ад таты?

— Які падарунак?

— Хопіць чытаць, Хільда. Ты ўжо пачала загаворвацца.

Хільда паклала аб’ёмістую папку на калені.

Маці паднесла паднос да ложка. На ім гарэла свечка, ляжалі намазаныя булчкі і сітро. А побач — маленькі пакуначак. Абедзьве рукі ў мамы былі занятыя, таму флаг яна трымала пад пахаю.

— Вялікі дзякуй, мамачка! Гэта ўсё так прыемна, але, разумееш, у мяне няма часу.

— Але ў касцёл таде трэба а першай.

І толькі цяпер да Хільды дайшло, дзе яна. Маці паставіла паднос на столік ля ложка.

— Прабач, я зусім зачыталася, — яна паказала на папку з аркушамі. — Гэта ад таты...

— І пра што ён тут піша? Мне не менш, як і табе, хочацца пачытаць. Апошнія месяцы з яго слова нельга было выцягнуць.

Хільдзе раптам чамусьці стала няёмка.

— А, так, апавяданне.

— Апавяданне?

— Так, апавяданне. Кніга пра філасофію. Ці нешта такое.

— Ты не раскрывеш мой падарунак?

Каб не паказаць, што мамін падарунак яе не цікавіць, Хільда ўсяля пакуначак і разгарнула яго. Залатая бранзалетка!

— Якая прыгожая! Дзякуй вялікі!

Хільда паднялася і абняла маці.

Яны некаторы час сядзелі і размаўлялі.

— А зараз ідзі, — сказала Хільда. — Разумееш, якраз зараз ён стаіць на самой вяршыні Акропаля.

— Хто?

— Не ведаю, і Сафія таксама розуму не дабярэ. У гэтым уся справа.

— Так, але мне трэба на працу. Не забудзь паснедаць. Сукенка вісіць унізе.

Нарэшце маці пайшла ўніз. Сафіін настаўнік філасофіі таксама пайшоў уніз з Акропаля да месца, дзе ўзвышаўся Арэапаг, а адтуля накраваўся на старажытную афінскую плошчу.

Хільда скаланулася, калі на яе вачах старажытныя збудаванні пачалі паўставаць з руінаў. Адною з бацькавых неадчэпных ідэй было тое, каб усе краіны ААН сабраліся і разам збудавалі сабе дакладную копію старажытнай афінскай плошчы. Там бы яны працавалі над філасофскімі пытаннямі, а таксама над праблемай раззбраення. Па яго меркаванні, такі гігантскі праект з'яднаў бы людзей разам. „Здольныя ж мы будаваць нафтавыя вышкі і касмічныя караблі”.

Хутка яна дайшла да Платона. „На крылах гэтай любові пазней паляціць душа да сябе „дадому” ў свет ідэй, вырваўшыся на волю з „цялеснага палону” ”...

Сафія рынулася ўслед за Гермесам са Схованкі, але так і не здолела дагнаць сабаку. Скончыўшы главу пра Платона, яна паднялася з пянкі і пайшла ў глыб леса, дзе натрапіла на чырвоную хатку на беразе азярца. У хатцы вісела карціна з краявідамі Б'еркелі. З апісання Хільдзе стала зразумела, што гэта была менавіта яе сядзіба. А яшчэ ў хатцы вісеў партрэт нейкага Бэрклі. „Ці не дзіўна?”

Хільда адклала папку ў бок, пайшла да кніжнай паліцы і выцягла том энцыклапедыі Кніжнага клубу ў трох частках, якую ёй падарылі на 14-годдзе. Бэрклі... вось ён!

Бэрклі, Джордж, 1685-1753, англ. філосаф, біскуп царквы ў Клойне. Адмаўляў існаванне матэрыяльнай рэчаіснасці па-за межамі чалавечага розуму. Бог з'яўляецца прычынай пачуццёвых ўспрыманняў чалавека. Б. вядомы таксама сваёй крытыкай абстрактных агульных уяўленняў. Галоўная яго праца: „A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge”¹³ (1710).

І сапраўды дзіўна. Хільда, некаторы час пастаяўшы і падумаўшы ля паліцы, вярнулася да папкі.

З аднаго боку, тата сам павесіў дзве гэтыя карціны. Ці існавала паміж імі нейкая іншая сувязь, акрамя сугучных назваў?

Значыць, Бэрклі быў філосафам, які адмаўляў існаванне матэрыяльнай рэчаіснасці па-за межамі чалавечага розуму. Да якіх толькі дзівацтваў не дадумаюцца. І паспрабуй цяпер зняпраўдзь такія вось сцверджанні. У свеце Сафіі з гэтым, мабыць, можна было згадзіцца. Бо прычынай яе „пачуццёвых ўспрыманняў” быў Хільдын бацька.

Яна далей, напэўна, даведаецца больш. Хільда дужа рагатала, калі Сафія пабачыла, як дзяўчынка ў люстэрку падміргнула ёй абодвума вачыма. „Сафіі падалося, што дзяўчынка ў люстэрку ёй сама першая падміргнула. Яна нібы хацела сказаць: „Сафія, я цябе бачу. Я тут, з іншага боку” ”.

У хатцы яна знайшла таксама зялёную партманэтку — з грашыма і ўсім астатнім! Як яна туды трапіла?

Глупства! Усяго на пару секунд Хільда паверыла, што Сафія і напярэду знайшла партманэтку. Але адразу яна паспрабавала ўжыцца ў вобраз Сафіі: што яна адчувала? Ёй усё здавалася такім загадкавым і невытлумачальным.

Хільдзе ўпершыню захацелася ну хоць на хвілінку сустрэцца з Сафіяй твар у твар. Хоць адзін разок пагаварыць з ёй, каб распавесці што да чаго.

Але зараз Сафіі трэба было неадкладна выбірацца з хаткі, каб яе не заспелі на месцы злачынства. І канешне — човен калыхаўся на сярэдзіне азярца. Вось яно што, ён прыгадаў даўнейшую гісторыю з іх чаўном!

Хільда папіла сітро і прынялася за булку, намазаную крэветачным салатам, чытаючы ліст пра „рупліўца” Арыстоцеля, які крытыкаваў вучэнне Платона.

Арыстоцель адзначаў, што ў свядомасці не існуе нічога, што першапачаткова не даецца праз пачуцці. Платон сказаў бы, што ў прыродзе не існуе нічога, што першапачаткова не існуе ў свеце ідэй. Таму, уласна, Арыстоцель меркаваў, што Платон „падвойвае калькасць рэчаў”.

¹³Пер. з англ. "Трактат пра прыныцы чалавечых ведаў".

А Хільда й не ведала, што менавіта Арыстоцель выдумаў гульнію „расліна, жывёла або мінерал”.

Арыстоцелю хацелася грунтоўна папрыбірацца ў дзявочым пакоі прыроды. Ён намагаўся давесці, што ўсе рэчы ў прыродзе належаць да пэўных груп і падгруп.

Калі яна прачытала пра Арыстоцелевы погляды на жанчыну, яна ў ім расчаравалася і пачала дужа злавацца. Як можна быць такім праніклівым філосафам — і ўсё ж чыстым дурнем!

Арыстоцель натхніў Сафію папрыбірацца ў сваім „дзявочым пакоі”. І там, у ворасе адзення яна натрапіла на белую панчошу, якая з месяц таму назад некуды знікла з Хільдынай шафы! Сафія пачапіла ўсе аркушы, што атрымала ад Альбэрта, на колцы папкі. „Назбіралася ўжо больш за 50 старонак.” Хільда, ў сваю чаргу, была на старонцы 124, але ў яе, у дадатак да ўсіх „лістоў з курсам філасофіі” ад Албэрта Кнокса, была таксама цэлая гісторыя пра Сафію.

„Элінізм” называлася наступная глава. Глава распачыналася тым, што Сафія знайшла паштоўку з выяваю джыпа ААН. Яна была праштампаваная „Батальён ААН” 15 чэрвеня 1990. Яшчэ адна „паштоўка” Хільдзе, якую бацька ўціснуў у сваё апавяданне замест таго, каб паслаць па пошце:

Дарагая Хільда, спадзяюся, што я не спазніўся да святкавання твайго 15-годдзя. Ну, можа, на які дзень. Але гэта вялікай ролі не іграе, таму што майго падарунка хопіць табе на доўга. У некаторым сэнсе, ты зможаш карыстацца ім усё жыццё. Але ўсё роўна, вінішую цябе яшчэ раз. Ты, мабыць, ужо здагадалася, чаму я пасылаю паштоўкі Сафіі. Я ні на кроплю не сумняваюся, што яна іх табе перадаць.

PS.: Мама расказала, што ты згубіла сваю партманэтку. Абцяю кампенсаваць згубленыя 150 крон. А новы білет школьніка ты напэўна атрымаеш яшчэ да пачатку летніх вакацыяў. Твой тата.

Непагана, так яна стала на 150 крон багацей. Не думаў жа ён абыйсціся адно саматужным падарункам.

Выявілася, што 15 чэрвеня і ў Сафіі быў дзень народзінаў. Але на Сафііным календары значылася не далей, як першая палова траўня. Пэўна, менавіта тады бацька і пісаў гэтую главу, таму і „віншавальную паштоўку” Хільдзе пазначыў пазнейшым чыслом.

Але бедалага Сафія, ёй прыйшлося стрымгалоў бегчы да гандлёвага цэнтра, дзе яе чакала Ёрунь:

Хто такая Хільда? Чаму яе бацька вырашыў, што Сафія яе знойдзе? Усё роўна не было ніякага сэнсу слаць паштоўкі дачцэ праз Сафію. Сафія ніколі не паверыла б, што ён не ведаў, дзе жыве яго ўласная дачка.

Хільдзе таксама здавалася, нібы яна лунае ў прасторы, калі яна чытала пра Плаціна:

Кажу табе, што ва ўсім існым сакрытая боская таямніца. Яна прамяніцца ў сланечніку або маку. Гэту непасціжную таямніцу мы ловім у матыльку, які ляціць з бадзьляка, або залатой рыбцы, якая плавае ў акварыі. Усё ж найбліжэй да Бога мы становімся праз нашу душу. Толькі там мы ўз’ядноўваемся з найвялікшай таямніцай жыцця. У рэдкія моманты можна адчуць, што мы і ёсць *сама боская таямніца*.

Да гэтага часу з Хільдай ніколі не здаралася, каб ад прачытанага ў яе ішла кругам галава. Але ў той жа час гэта было так неверагодна проста: усё адно, і гэтае „Адзінае” — гэта боская містэрыя, часткаю якой мы ўсе з’яўляемся.

У гэта, насамрэч, не абавязкова было верыць. Бо так яно і ёсць, падумала Хільда. А ўжо пасля ўсяк і кожны няхай укладае ў слова „боскі” тое, што яму або ёй заўгодна.

Яна нецярпліва перагарнула старонку і пачала наступную главу. Сафія і Ёрунь гаварылі пра выправу з палаткай у ноч на 17 траўня. І вось яны па дарозе да Маёравай хаткі...

Хільда прачытала яшчэ крыху і так узружылася, што саскочыла з ложка і пачала хадзіць па пакоі з папкаю ў руках.

Такога нахабства яна не чакала. Там, у маленькім дамку сярод лесу бацька падкідвае дзяўчатам копіі ўсіх паштовак, якія ён адправіў Хільдзе ў першай палове траўня. Амаль слова ў слова. Хільда, звычайна, перачытвала паштоўкі ад бацькі па багата разоў. Яна іх ведала амаль на памяць:

Дарагая Хільда, у мяне назбіралася столькі таемстваў вакол твайго дня народзінаў, што па некалькі разоў на дню мне так і хочацца патэлефанаваць табе і расказаць пра ўсё адразу. Падарунак усё большае і большае. А ведаеш, калі нешта робіцца вялікім, то гэта цяжка трымаць у сабе...

Сафія атрымала новы ліст з курсам філасофіі ад Альбэрта. У ім апавядалася пра іудзеяў і грэкаў, а таксама пра два культурныя асяроддзі. Хільдзе дужа спадабалася такая гіторыя з перспектывы птушынага палёту. Яны нічога такога ў школе і блізка не праходзілі. Адно бясконцы шэраг падрабязнасцяў. У гэтай частцы бацька адкрывае ёй цалкам новае гледзішча на Езуса і хрысціянства.

Ёй спадабалася цытата з Гётэ: „*Хто тры тысячы стагоддзяў Не ўлічыў ў жыцці сваім, Той жыве — бы ў цемры ходзіць: Дзень пражыў, жыве другім...*”.

Наступная глава пачыналася тым, што Сафія знаходзіць паштоўку, прычэпленую да акна на кухні. І канешне, там былі віншаванні, адрасаваныя Хільдзе.

Дарагая Хільда, не ведаю, ці ты яшчэ святкуеш дзень народзінаў, калі чытаеш гэту паштоўку. У некаторым сэнсе, я спадзяюся, дакладней маю надзею, што прайшло не так шмат дзён. Тое, што для Сафіі два-тры тыдні, для нас не такі й доўгі час. Я прыеду дамоў на Купалле. Вось тады, Хільда, мы ўладкуемся з табой на садовых арэлях і будзем разам паглядаць на мора. Нам будзе пра што пагаврыць.

А пазней Альбэрта патэлефанаваў Сафіі, і яна ўпершыню пачула яго голас.

— Ты гаворыш, нібы пра якую вайну.

— Я б назваў гэта хутчэй барацьбой духу. Нам трэбы раскатурхаць увагу Хільды і перацягнуць яе на наш бок яшчэ да таго, як яе бацька вернецца дамоў у Лілесанд.

А яшчэ пазней Сафія пайшла ў старажытны каменны касцёл, пабудаваны ў 1100-х гадах, каб сустрэцца з Альбэрта Кноксам, а ён быў пераапануты у сярэднявечнага манаха.

Але ёй жа самой трэба было ў касцёл! Хільда паглядзела на гадзіннік. Пятнаццаць хвілін другой... Яна зусім забылася на час.

Было не так прыкра прагуляць зборы ў касцёле, як прагуляць іх акурат на свой дзень народзінаў. Прапусціць столькі віншаванняў! Ну і няхай — іх ёй і так хоціць.

Але доўгага казання ёй усё роўна было не ўнікнуць. Альбэра не каштавала вялікіх намаганняў успяцца на прапаведніцкую кафедру.

Калі яна чытала пра Хільдэгарду, да якой у відзежах прыходзіла Сафія, яна зноў мусіла зазірнуць у энцыклапедыю. Але на гэты раз ні пра Сафію, ні пра Хільдэгарду яна там анічога не знайшла. Вось так заўсёды! Як толькі справа заходзіла пра жанчын або нешта жаночае, у энцыклапедыі на гэты конт было пуста, што ў месяцавым кратэры. Яе часам ці не грамадзянскае таварыства мужчынскага насельніцтва цензуравала?

Хільдэгарда Бінгенская вяла прапаведніцкую дзейнасць, была пісьменніцай, урачом, батанікам і прыродазанаўцай. Акрамя таго, яе можна было лічыць „сімвалам жанок Сярэднявечча, якія на той час вызначаліся больш прыземленым падыходам да жыцця і стаялі бліжэй да навуковага спазнання свету”. І негледзячы на гэты, у энцыклапедыі Кніжнага клуба пра яе — ні слова ні паўслова. Ганьба!

Хільда ніколі раней не чула, што Бог быў надзелены жаночымі рысамі, або „мацярынскай прыродай”. І што тая называлася Сафія — але на яе таксама пашкадавалі тыпаграфскай фарбы.

Усё, што знайшлося ў энцыклапедыі, дык гэта Сафійскі сабор у Канстантынопалі. „Хагія Сафія” называўся ён па-грэцку, што азначае „святая мудрасць”. Сафіяй называлася таксама сталіца Балгарыі і незлічоная колькасць каралеў і царыц,

— Мы пра гэта ўжо гаварылі. Само слова „звышнатуральнае” гучыць неяк дзіўна. Не, я веру, што існуе толькі адна „натура”. Але яна тоіць у сабе нямерана дзівосаў.

— А такія містычныя рэчы, пра якіх распавядаецца ў кнігах, якія ты мне паказваў?

— Сапраўдны філосаф заўсёды павінен быць напуганым. Нават калі мы ніколі не бачылі белага варона, нам ніколі не след спыняць яе пошукі. І аднойчы нават такі скептык, як я, вымушаны будзе прызнаць тое, у што раней не верыў. Калі б я не дапускаў такой магчымасці, то я быў бы дагматыкам, а не сапраўдным філосафам.

Альбэрта і Сафія некаторы час моўчкі сядзелі не лаўцы. Галубы выцягвалі шыі і буркавалі, час ад часу разбягаліся, спуджаныя роварам або якім рэзкім рухам.

— Пайду дадому рыхтавацца да свята, — сказала нарэшце Сафія.

— Але перад тым, як ты пойдзеш, я пакажу табе такую вось белую варону. Гэта бліжэй, чым ты думаеш.

Ён падняўся з лаўкі і зноў паказаў на кнігарню.

На гэты раз яны мінулі ўсе кнігі пра звышнатуральныя з’явы. Альбэрта спыніўся ля даволі вузенькай палічкі ў самой глыбіні крамы. Над палічкай вісела маленькая шылдачка, на якой стаяла: „ФІЛАСОФІЯ”.

Альбэрта паказаў уніз на нейкую кнігу і Сафія аж сцэпанулася, калі прачытала назву: „СВЕТ САФІІ”.

— Хочаш, я куплю табе гэту кнігу?

— Мне нават неяк няёмка.

Крыху пазней Сафія ішла дадому з кнігай у адной руцэ і невялічкім пакетам у другой, дзе ляжала купленае да садовай вечарыны.

САДОВАЯ ВЕЧАРЫНА

... белая варона...

Хільда сядзела ў ложку, як зачараваная. Плечы ў яе знямелі, а рукі, якія трымалі вялікую папку, дрыжалі.

Было амаль адзінаццаць. Яна ляжала і чытала амаль дзве гадзіны запар. Часам яна адрывалася ад папкі і гучна рагатала, а часам адварочвала галаву ад кнігі і вохкала. Добра, што ў хаце нікога больш не было.

Пра што толькі ёй не давялося за гэтыя дзве гадзіны прачытаць! Пачалося з таго, як Сафія намагалася прыцягнуць да сябе ўвагу маёра па дарозе дадому, вяртаючыся з Маёравай хаткі. Нарэшце, яна ўскараскалася высока на дрэва і ёй на дапамогу прыляцеў з Лівану гусак Мартын, нібы які анёл-ратаўнік.

Нават калі было тое багата-багата гадоў таму назад, Хільда ніколі не забывалася, як бацька чытаў ёй „Цудоўныя прыгоды Нільса Холгерсана”. На працягу ўсіх гэтых год паміж Хільдай і бацькам існавала таемная мова, звязаная акурат з гэтай кнігай. А зараз, значыцца, ён зноў дастаў старога гусака.

Пазней Сафія дэбютавала як наведвальнік кафэ. Хільда з асаблівай цікавасцю чытала, як Альбэрта раскажаў Сафіі пра Сартра і экзістэнцыялізм. У яго амаль атрымалася яе пераканаць — але гэта яму ўдавалася не ўпершыню за ўсё чытанне.

Неяк год таму назад Хільда купіла сабе кнігу пра астралогію. Другі раз прынесла дадому карты таро. Трэці — брашуру пра спірытызм. Кожны раз бацька казаў на гэта нешта павучальнае, маўляў, карыстайся „здоровым сэнсам”, усё гэта „забабоны”, але толькі зараз настаў сапраўдны час расплаты. Бацька ўзяў верх. Ясна было, што яму не хацелася, каб дачка вырасла без грунтоўнага папярэджання супраць усякай усячыны. На ўсякі выпадак ён яшчэ і рукою ёй памахаў з экрана тэлевізара ў магазіне электратавараў. Хаця пра гэта мог бы і не турбавацца...

Але найбольш за ўсё яе прыводзіла ў захапленне гэтае чорнавалосае дзяўчо.

Сафія, Сафія — хто ты? Адкуля ты? Чаму ты раптам з’явілася ў маім жыцці?

Нарэшце, яна атрымала кніжку пра самую сябе. Цікава, ці тая гэта самая кніга, што Хільда зараз чытае? У яе ж адно папка. Але ўсё роўна: як гэта так, знайсці кнігу пра сябе ў кнізе пра сябе? А што калі Сафія пачне яе чытаць?

А што зараз? А што можа адбыцца зараз?

Хільда памацала пальцамі: да канца заставалася ўсяго некалькі аркушаў.

Сафія сустрэлася з маці на аўтобусным прыпынку, калі вярталася з гораду дадому. Трэба ж такое! І што цяпер яна скажа, калі згледзіць у яе ў руках кнігу?

Сафія пачала было пхаць яе як мага глыбей у пакет разам з серпантынам і надуўнымі шарыкамі, купленымі да свята, але не паспела.

— Прывітанне, Сафія! Трэба ж сесці ў адзін аўтобус! Прыемна цябе бачыць.

— Прывітанне...

— Ты купіла кнігу?

— Не, не зусім.

— „Свет Сафіі”. Так, цікава.

Сафія разумела, што на гэты раз адбрахацца не атрымаецца.

— Мне яе Альбэрта падарыў.

— Вось як. Як я ўжо гаварыла, чакаю — не дачакаюся сустрэцца з гэтым чалавекам. Можна глянуць?

— Можа б ты зрабіла ласку і пачакала, пакуль мы прыедзем дадому? Мама, гэтая мая кніга.

— Твая, а як жа. Я гляну толькі на першую старонку. Ну трэба ж... „Сафія Амундсэн вярталася са школы дадому. Да гандлёвага цэнтра яна ішла разам з Ёрунь. Яны размаўлялі пра робатаў...”

— Там што, так і напісана?

— Так, менавіта так і напісана, Сафія. Аўтарам значыцца нейкі Альбэрт Кнаг. Пэўна, дэбютант. А дарэчы, якое прозвішча ў гэтага твайго Альбэрта?

— Кнокс.

— Вось бачыш, гэты цудоўны чалавек напісаў пра цябе цэлую кнігу, Сафія. І падпісаўся псеўданімам.

— Мама, перастань, гэта не ён напісаў кнігу. Ты ўсё роўна нічога не разумееш.

— Няхай так. Заўтра садовая вечарына. І ўсё ўстане на свае месцы, вось пабачыш.

— Альбэрт Кнаг належыць зусім іншай рэчаіснасці. Таму гэтая кніга — белая варона.

— Перастань. У цябе то былыя трусы, то белыя вароны.

— Цішэй ты!

На гэтым іхняя гаворка спынілася, бо аўтобус спыніўся на рагу Канюшынавай вуліцы і ім трэба было выходзіць. Ім на шляху трапілася дэманстрацыя.

— Вось табе й маеш, — выгукнула Алена Амундсэн. — А я думала, што ў нашым раёне ніякіх вулічных парламентарыяў не водзіцца.

Дэманстравала не больш за 10-12 чалавек. Яны неслі плакаты з надпісамі: „МАЁР ХУТКА ВЯРТАЕЦЦА”, „ТАК ПРЫСМАКАМ НА КУПАЛЛЕ” і „БОЛЬШ УЛАДЫ ААН”.

Сафіі зрабілася амаль шкада маці.

— Не звяртай на іх увагі, — сказала яна.

— Гэта ўсё ж нейкая дзіўная дэманстрацыя, Сафія. Амаль абсурдная.

— Дробязі.

— Як хутка мяняецца свет. Я ўжо анічому не здзіўляюся.

— Прынамсі, табе б варта было дзівіцца таму, што цябе анішто не здзіўляе.

— І не падумаю. Яны ж не крычаць і не б’юцца. Толькі б не патаптамі нашы ружовыя кусты. Увогуле, што за дэманстрацыя такая ў садзе. Хадзем хутчэй дадому, паглядзім.

— Гэта філасофская дэманстрацыя, мама. Сапраўдныя філосафы не стануць таптаць ружы.

— Ведаеш што, Сафія, ні ў якіх сапраўдных філосафаў я больш не веру. У наш век амаль усё сінтэтычнае.

Увесь вечар яны рыхтаваліся да вечарыны. І ўся наступная раніца таксама пайшла на ўпрыгожванне сада і накрыццё на стол. Прыйшла Ёрунь.

— Аёй-аёй! Не ўяўляю, што гэта будзе, — сказала яна. — Мама і тата прыйдуць разам з іншымі гасцямі. А ўсё ты вінавата, Сафія.

За паўгадзіны да прыходу гасцей усё было гатова. На дрэвы былі панавешаны стужкі серпантыну і бумажныя ліхтарыкі. Ад іх да вакна ў сутарэнні цягнуліся доўгія падаўжальнікі. Брамку, дрэвы абাপал садовай дарожкі і фасад дома ўпрыгожвалі надуўныя шары. Сафія і Ёрунь надувалі іх увесь ранак.

На стале стаялі падносы з курьцай, паўміскі з салатай, былі раскладзеныя булачкі і плеценкі. На кухні заставаліся печыва і торт, калачыкі і пірог. Аднак пірамідку з 24 міндалёвых колцаў яны вынеслі ў сад на стол. На самым верхнім колцы была прыладжана маленькая фігурка дзяўчыны ў строі да першай камуніі. Хоць Сафііна маці і пераконвала, што якую фігурку не паставіш — усё будзе добра, Сафія была больш чым упэўнена, што маці наўмысна выбрала дзяўчынку ў строі, бо Сафія да гэтай пары не вырашыла, ці ёй ўвогуле ісці да першай камуніі. Для маці камунія нібы сядзела у самой пірамідцы.

— Здацца, усяго хапае, — некалькі разоў паўтарыла яна за апошнія паўгадзіны да прыходу гасцей.

І вось пачалі збірацца госці. Спачатку прыйшлі тры дзяўчынкі з Сафіінага класу — у лёгкіх блузках з накінутымі паверх вязанымі кофточкамі і доўгіх спаднічках, з крыху падфарбаванымі вачамі. Пазней у сад неяк дзікліва з дамешкам хлапчуковай нахабнасці ўвайшлі Ёрген і Ласэ.

— Віншруем! Вось і ты ўжо дарослая.

Сафія заўважыла, як Ёрунь і Ёрген пачалі ўпотаі пераглядвацца. Нешта паміж імі завязвалася. Як-ніяк Купалле.

Ва ўсіх былі з сабою падарункі, а раз вечарына мелася быць філасофскаю, то многія нават напярэдадні пачыталі пра тое, што такое філасофія. І нават калі не ўсе госці здолелі знайсці філасофскі падарунак, у большасць хапіла кемлівасці напісаць што-небудзь філасофскае на віншаванцы. Сафіі падарылі слоўнік філасофскіх тэрмінаў, а ттаксама нататнік з замочкам, на якім было напісана: „МАЕ ПРЫВАТНЫЯ ФІЛАСОФСКІЯ ЗАЦЕМКІ”.

Кожнаму госцю падавалі высокі келіх з збыльным сідрам. Падавала Сафііна маці.

— Калі ласка... А гэтага маладога чалавека як завуць?.. З вамі мы яшчэ, напэўна, не віталіся... Як добра, што ты прыйшла, Сэсілія.

Толькі калі ўся моладзь пасходзілася і, кожны са сваім келіхам, накіравалася ў засень садовых дрэваў, да брамкі на белым „мэрсэдэсе” пад’ехалі бацькі Ёрунь. На фінансавым саветніку быў дабротлівы шэры гарнітур правільнага пахрою. На жонцы — чырвоны касцюм са штанамі ў цёмна-чырвоныя бліскаўкі. Сафія магла паклясціся, што яна забегла ў цацачны магазін і купіла сабе Барбі ў такім самым касцюме. А пасля занесла ляльку да краўца і наказала, каб той пашыў акурат такі касцюм і на яе. А магло быць і іншае тлумачэнне. Магло стацца, што фінансавы саветнік купіў сабе ляльку, а пасля занёс яе да нейкага чараўніка, каб той ператварыў яе ў жывую жанчыну з плоці і крыві. Але апошняе тлумачэнне было настолькі малаверагодным, што Сафія яго адразу ж зняпраўдзіла.

Пара выйшла з „мэрсэдэса” і пайшла ў сад, дзе ўся моладзь ад здзіўлення вырачыла на іх вочы. Фінансавы саветнік ўласнай персонай падаў доўгі вузкі падарунак ад сям’і Інгебрыгцэн. Сафія з усіх сіл намагалася трымаць сябе ў руках, калі выявілася, што там ляжала менавіта лялька Барбі. Ёрунь узбурылася:

— Вы што, здурнелі? Сафія ж не гуляецца ў лялькі!

Фру Інгебрыгцэн, пазвоньваючы бліскаўкамі на касцюме са штанамі, у кішэню за словам не палезла:

— Разумееш, гэта ёй для красы.

— Як бы там ні было, вялікі дзякуй за падарунак, — сказала Сафія, намагаючыся згладзіць няёмкае становіўча. — Мне, мусіць, пара пачаць іх збіраць.

Госці круціліся ля стала.

— Мы чакаем Альбэрта, — сказала Сафііна маці крыху неспакойным голасам, намагаючыся прыхаваць сваё хваляванне. Пагалоска пра асаблівага госьця ўжо аббегла ўсіх запрошаных.

- Калі ён абяцаў прыйсці — то прыйдзе.
- А мо сядайма за стол да яго прыходу?
- Чаго там, сядайма.

Алена Амундсэн пачала рассяджаць гасцей вакол доўгага стала. Яна прадбачліва пакінула стаяць адзін вольны сталец паміж Сафііным і сваім. Яна гаварыла нешта пра частаванне, што выдалася добрае надвор'е, што Сафія стала дарослай.

Праз паўгадзіны, як паселі за стол, на Канюшынавай вуліцы з'явіўся чалавек сярэдняга веку з чорнай вострай бародкай і берэтам на галаве, і накіроўваўся ён да садовай брамкі. У руках ён нёс вялікі букет на пятнаццаць чырвоных ружаў.

— Альбэрта!

Сафія выскачыла з-за стала і пабегла на сустрач Альбэрта. Яна кінулася яму на шыю і прыняла букет. Замест вітання ён пачаў поркацца ў кішэнях пінжака, дастаў адтуля пару вялікіх ляскавак, запаліў іх і кінуў на зямлю. Па дарозе да стала ён запаліў бенгальскага агенчыка і прыладзіў яго да верхняга колца міндальнай пірамідкі, а пасля пайшоў да незанятага стальца паміж Сафіяй і маці.

— Дзякуй, што прыйшлі! — сказаў ён.

Усе прысутныя аж раты паадкрывалі. Фру Інгебрыгцэн выразна паглядзела на свайго чалавека. А Сафііна маці, наадварот, была так рада, што госьць, нарэшце, з'явіўся, што на радасцях прабачыла яму ўсё разам. Сама ж юбілянтка ледзь стрымлівалася, каб ва ўсю не зарагатаць.

Алена Амундсэн пастукала на келіху і сказала:

— Мы радыя прывітаць і Альбэрта Кнокса на нашай філасофскай вечарыне. Альбэрта і я не палюбоўнікі, і нават калі мой уласны муж багата часу аддае працы далёка ад дому, нікога іншага ў мяне пакуль не завялося. Гэты незвычайны чалавек — Сафіін новы настаўнік філасофіі. І ён не толькі здольны запальваць ляскаўкі. Гэты чалавек таксама здольны выцягнуць жывога труса з чорнага капелюша. Ці хто там быў яшчэ, Сафія, варона?

— Дзякуй, дзякуй, — сказаў Альбэрта, сядячы на сталец.

— За вечарыну! — выгукнула Сафія і прысутныя паднялі ўгору келіхі з колай.

Пасля некаторы час усе моўчкі сядзелі і частаваліся курыцай з салатай. Раптам Ёрунь паднялася з-за стала, рашуча накіравалася да Ёргена і пацалавала яго проста ў вусны. У адказ на гэта ён паспрабаваў перакуліць яе праз стол, каб ямчэй у адказ прыкласціся да яе вуснаў.

— Здаецца, я зараз знепрытомнею, — віснула фру Інгебрыгцэн.

— Дзеці, ну не праз стол жа цалуецца, — толькі і сказала фру Амундсэн.

— А чаму не? — спытаў Альбэрта, паварочваючыся да яе.

— Дзіўнае пытанне.

— Для сапраўднага філосафа няма дрэнных пытанняў.

Двое з прысутных хлопцаў, якія не атрымалі пацалунка, пачалі кідаць курыныя косткі на дах. Гэта таксама выклікала каментар з боку Сафіінай маці:

— Калі ласка, не кідайце на дах косткі, а то вадасцёк заб'ецца.

— Прабачце, — сказаў адзін з хлопцаў, і замест гэтага яны пачалі кідаць косткі за плот.

— Здаецца мне, што час збіраць талеркі і падаваць печыва, — сказала нарэшце фру Амундсэн. — Каму кавы?

Муж і жонка Інгебрыгцэны, Альбэрта і яшчэ двое з прысутных паднялі рукі ўгору.

— Мо Сафія і Ёрунь мне дапаможуць...

Па дарозе на кухню сяброўкі паспелі перакінуцца парай слоў.

— Чаму гэта ты яго пацалавала?

— Я сядзела і паглядала на яго рот, і раптам у мяне ўзнікла непераможнае жаданне яго пацалаваць. Ён жа такі прывабны.

— Ну і як?

— Мне гэта ўяўлялася крыху па-іншаму, чым атрымалася на самой справе, але...

— Дык, значыцца, першы раз?

— І не апошні.

Хутка кава і ласункі стаялі на стале. Альбэрта пачаў раздаваць хлопцам ляскаўкі, але Сафіяна маці пастукала па кубку.

— Гаварыць доўга я не буду, — пачала яна. — Але дачка ў мяне адна, і сёння акурат адзін тыдзень і адзін дзень, як ёй споўнілася пятнаццаць гадоў. Як вы бачыце, мы пра ўсё падбалі. У пірамідцы 24 колцы, таму дастанецца кожнаму. А самым першым — па два колцы, бо мы пачынаем з верху пірамідкі, дзе яны найменшыя, але час ідзе і чым ніжэй, тым яны больш. Не раўнуючы, як у нашым жыцці. Калі Сафія была зусім маленькім дзяўчаткам, яна дробна перабірала ножкамі па даволі маленькіх і нязначных колцах. Але гады ідуць — і колцы шырэюць. Цяпер яны сігаюць ад дому і аж да Старога горада. А як бацька ўвесь час у плаванні, то тэлефануе яна па ўсім свеце. Віншруем з пятнаццацігоддзем, Сафія!

— Чароўна! — віснула фру Ингебрыгцэн.

Сафія, праўда, не зразумела, ці яна мела на ўвазе маці, ці прамову, ці міндалёвую пірамідку ці саму Сафію.

Прысутныя запляскалі, а адзін хлопец кінуў на грушу ляскаўку. Пасля ўстала з-за Ёрунь і пачала цягнуць да сябе Ёргена. Ён не дужа і супраціўляўся і яны палеглі на траву і пачалі цалавацца. Хутка яны пакаціліся ў парэчнік.

— У нашы дні ініцыятыву ў свае рукі бяруць дзяўчаты, — сказаў фінансавы саветнік і пайшоў да парэчак, каб разгледзець гэтую з'яву ва ўсіх падрабязнасцях. За ім рушыла рэшта прысутных. На сваіх месцах засталіся адно Сафія і Альбэрта. Госці сталі паўкругам ля Ёрунь і Ёргена, якія ўжо заканчвалі з першымі цнатлівымі пацалункамі і пераходзілі да больш расчучых формаў блізкасці.

— Гэта ўжо, бадай, не спыніш, — сказала фру Ингебрыгцэн не без пыхі.

— Не, прырода бярэ сваё, — сказаў яе муж.

Ён азірнуўся мо з надзеяю пазбіраць лаўры ад сваіх трапных словаў. Але калі яму адно ціха заківалі галовамі, ён дадаў:

— Нічога не паробіш.

Са свайго месца Сафія заўважыла, як Ёрген спрабаваў расшпіліць на Ёрунь белую блузку, запэцканую ў зялёнае. Яна смыкала яго папругу.

— Хаця б не застудзіліся, — сказала фру Ингебрыгцэн.

Сафія сумна паглядзела на Альбэрта.

— А гэта хутчэй, чым я думаў, — сказаў ён. — Нам неадкладна трэба адсюль выбірацца. Я толькі скажу караценькую прамову.

Сафія запляскала:

— Усе ідзіце да стала! Альбэрта скажа прамову.

Усе, акрамя Ёрунь і Ёргена, пацегліся да стала на свае месцы.

— Няўжо вы сапраўды падрыхтавалі прамову? — спытала Алена Амундсэн. — Гэта так міла з вашага боку.

— Дзякую на добрым слове.

— А яшчэ вы любіце хадзіць на шпацыр, наколькі я ведаю. А як жа, трэба трымаць сябе форме. Па мне, дык асабліва прыемна хадзіць на шпацыр з сабакам. Яго ці не Гермес завуць?

Альбэрта падняўся і пастукаў па кубку.

— Дарагая Сафія, — пачаў ён, — нагадаю, што вечарына гэтая — філасофская. Таму і прамова мая будзе філасофскаю.

З усіх бакоў на яго пасыпаліся гучныя апладысменты.

— У гэтай неўтаймаванай кампаніі будзе дарэчы доля цвярозага розуму. Але, нарэшце, не забудзьма павіншаваць юбілянтку з днём народзінаў.

Не паспеў ён дагаварыць, як угары пачулася гудзенне аэраплана, які набліжыўся. Па-над садам ён знізіў вышыню і ўсе пабачылі за ім доўтую істужку, на якой стаяла: „Віншuem з 15-годдзем!”.

На гэты раз пладысменты выбухнулі з большай сілай.

— Вось бачыце, — выгукнула фру Амундсэн. — Гэты чалавек прыдатны не толькі на тое, каб ляскаўкі запальваць.

— Дзякую, гэта дробязі. Мы з Сафіяю на працягу апоншніх тыдняў праводзілі невялікія філасофскія доследы. Зараз прама тут мы і абвесцім яго рэзультаты. Мы раскроем саму таямніцу нашага існавання.

У маленькай кампаніі стала так ціха, што было чуто, як спяваюць птушкі і цалуюцца ў парэчніку.

— Працягвай! — сказала Сафія.

— У выніку нашых філасофскіх дбанняў — якія ахапілі перыяд ад першых грэцкіх філосафаў і да нашага часу — было ўстаноўлена, што мы пражываем сваё жыццё ў святдомасці аднаго маёра. На сённяшні дзень ён нясе службу ў якасці назіральніка міратворчых сіл ААН у Ліване, але ён напісаў пра нас кнігу для сваёй дачкі, якая жыве ў Лілесандзе. Яе завуць Хільда Мёлер Кнаг і ёй споўнілася 15 гадоў у той самы дзень, што і Сафіі. Калі Хільда прачнулася ўранцы 15 чэрвеня, то знайшла на століку ля ложка кнігу пра нас. Дакладней будзе сказаць не кнігу, а вялікую папку. У гэты самы момант, яна адчувае кончыкамі пальцаў, што да канца застаюцца лічаныя старонкі.

Сярод прысутных пачало шырыцца нервовае ўзбуджэнне:

— Наша існаванне — гэта ўсяго толькі забаўка да дня народзінаў Хільды Мёлер Кнаг. Бо ўсіх нас разам выдумаў маёр, каб навучыць філасофіі сваю дачку. Гэта, між іншым, значыць, што беламаму „мэрсэдэсу” ля брамкі — грош цана. Гэта адно дробязь. Адзін з тых белых „мэрсэдэсаў”, якія ездзяць кругом у галаве небаракі маёра ААН, які толькі што сеў у халадку пад пальмаю, каб не адхапіць сонечны ўдар. У Ліване пячэ насцерпна, сябры мае.

— Лухта! — выгукнуў фінансавы саветнік. — Усё гэта глупства.

— Слову, натуральна, на забароніш, — спакойна працягваў Альбэрта. — Але праўда ў тым, што гэтая садовая вечарына — глупства. Адзінае каліва цвярозага розуму на гэтым фэсце — у гэтай прамове.

Раптам фінансавы саветнік падняўся і сказаў:

- Тут дзень і ноч працуеш, рук не складаючы. З сіл выбіваешся страхуешся, каб было хлеба і да хлеба. А тут з’яўляецца нейкі байдак і хоча ўсё звесці на нішто сваімі, так бы мовіць, „філасофскімі” заявамі.

Альбэрта згодна кінуў:

— Супраць гэтых філасофскіх заяваў аніякі клопат не дапаможа. З імі яшчэ горш, чым з прыроднымі катастрофамі, спадар саветнік. Бо вам, напэўна, і без мяне вядома, што на іх аніякі страхавы поліс не распаўсюджваецца.

— Гэта не прыродная катастрофа.

— Не, гэта экзістэнцыйная катастрофа. Гляньце на парэчнік, можа тады вы зразумеете, пра што я кажу. Сябе не застрахуеш ад спляжанага існавання. Як і не застрахуеш супраць пагаслага сонца.

— Мы так гэта і пакінем? — звярнуўся да жонкі бацька Ёрунь.

Тая адно паківала галавою, Сафііна маці таксама паківала галавою:

— Гэта так нярадасна, — сказала яна. — А мы так пра ўсё дбалі.

Моладзь, аднак, паглядала на Альбэрта. Часта здараецца, што маладыя ставяцца больш адкрыта да новых думак і ідэяў, чым тыя, хто ўжо крыху пажыў.

— Нам хочацца паслухаць яшчэ, — сказаў хлопец са светлым кучаравым валоссем і ў акуларах.

— Дзякую, але што тут дадасі. Калі чалавек пачынае разумець, што ён — фантазія ў нечай млявай святдомасці, думаю, тады самым разумным будзе прамаўчаць. Але пад канец я магу параіць моладзі невялічкі курс па гісторыі філасофіі. Так вы

разав'еце ў сабе крытычнае стаўленне да таго свету, у якім вы жывяце. Не ў апошнюю чаргу варта крытычна паставіцца таксама да цэннасцяў бацькоўскага пакалення. А калі я і спрабаваў чаму навучыць Сафію — дык гэта крытычна мысліць. Гегель сказаў бы „думаць негатыўна”.

Фінансавы інспектар па-ранейшаму стаяў і стукаў пальцамі па стале.

— Гэты агітатар намагаецца зруйнаваць нашыя здаровыя стаўленні, якія і школа, і царква, і мы самі прышчэпляем нашым дзецям. Бо менавіта ім належыць будучыня і менавіта ім прыойдзе ў спадчыну ўся наша маёмасць. А калі ён безадкладна не пакіне вечарыны, то я вымушаны буду патэлефанаваць нашаму сямейнаму адвакату. Няхай ён прымае захады.

— Ніякія захады вам не дапамогуць, бо вы — адно фантазія. Да таго ж, мы з Сафіяй хутка пакінем гэтую кампанію. Наш курс філасофіі не толькі тэарэтычны. Ёсць у ім і практычны аспект. Калі саспее час, мы пакажам фокус са знікненнем. Так мы прападем і адсюля, і з маёравай свядомасці.

Алена Амундсэн схапіла дачку за руку:

— Ты мяне не пакінеш, праўда, Сафія?

Сафія абняла яе і, паглядаючы на Альбэрта, сказала:

— Мама так засмуцілася...

— Не, кінь дурное. Нарэшце, не забывай, чаму я цябе вучыў. Гэта ж з гэтай балбатні мы вырываемся на волю. Тое, што твая маці цудоўная і добрая жанчына, настолькі праўда, як і тое, што кошык Чырвонага Каптурка поўны гасцінцамі для бабулі. А тое, што яна засмуцілася, настолькі ж праўда, як і тое, што аэраплану, які толькі што праляцеў, трэба бензін для сваіх віншавальных манеўраў.

— Думаю, мне зразумела, — сказала Сафія і павярнулася да маці. — Мне трэба рабіць так, як ён кажа, мама. Рана ці позна я б усё роўна цябе пакінула.

— Я буду па табе сумаваць, — сказала маці. — І калі над гэтым небам ёсць іншае — то ляці. Абяцаю, што буду добра даглядаць Гавінду. Колькі ёй, адзін ці два лісты салаты кідаць на дзень?

Альбэрта паклаў ёй руку на плячо:

— Ні ты, ні хто іншы з тут прысутных не будзе на па нас сумаваць, і ўсё гэта проста таму, што вы не існуеце. У вас няма аніякага прыстасавання, з дапамогай якога можна было б сумаваць.

— Вы чулі! Большай абразы і ўявіць сабе нельга! — выгукнула фру Ингебрыгцен.

Фінансавы саветнік кінуў, пагаджаючыся.

— Ён яшчэ адкажа за свой паклёп. Вось пабачыш, гэта камуніст. Яму карціць адабраць ад нас усё, што нам дорага. Гэта шальмец. Амаральная дрэнь...

Альбэрта і фінансавы саветнік паселі. Саветнік з твару быў чырвоны, як рак. А тут і Ёрунь з Ёргенам вярнуліся да стала. Адзенне на іх было бруднае і выкачанае. На светлых валасах Ёрунь паналеплі камякі зямлі і гліны.

— Мама, у мяне будзе дзіця, — аб'явіла яна.

— Вось як, ну ты прынамсі пачакай, пакуль мы прыедзем дамоў.

Муж яе падтрымаў:

— Так, няхаць крыху пацерпіць. А калі ўвечыра быдуць хрысціны, хай сама іх і ладзіць.

Альбэрта сур'ёзна паглядзеў на Сафію:

— Нам пара.

— Можа прынясеш нам кавы, пакуль ехаць? — спытала маці.

— Канешне, мама, зараз.

Яна ўзяла са стала тэрмас. На кухні яна завяла каву, пакуль яе чакала, насыпала корму птушкам і залатым рыбкам. Таксама зайшла ў ванную і паклала ліст салату Гавіндзе. Ката яна не бачыла, але дастала бляшанку з кансервамі, высыпала іх у паўмісак і паставіла на двор на ганку. Ёй хацелася плакаць.

Калі яна зноў выйшла ў сад, садовая вечарына нагадвала больш дзіцячыя гульні, а не свята з нагоды 15-годдзя. Паўсюль валяліся бутэльнікі з-пад сітра, пірог быў

размазаны па ўсім стале, паднос з булачкамі ляжыў перавернуты на зямлі. Калі Сафія падыйшла бліжэй, адзін з хлопцаў утыркнуў ляскаўку ў крэмавы торт. Выбухнула так, што крэмам запэцкала ўвесь стол і гасцей. Найбольш дасталося чырвонаму касцюму са штанамі фру Ингебрыгцэн.

Яна і астатнія госці на дзіва спакойна паставіліся да таго, што адбылося. Ёрунь раптам схавала вялікі кавалак шакаладнага торта і размазала яго Ёргену па твары. Але адразу ж зноў пачала аблізваць яго дачыста.

Маці і Альбэрта сядзелі на садовых арэлях крыху наводдаль ад усіх. Яны замахалі Сафі.

— Нарэшце, вам надарылася пагаварыць сам-насам, — сказала Сафія.

— Ты мела рацыю, — узрушана пачала маці, — Альбэрта — прыстойны чалавек. Я аддаю цябе ў яго моцныя рукі.

Сафія ўладкавалася паміж імі.

Два хлопцы ўскараскаліся на дах. Адна з дзяўчат хадзіла кругом і дзіравіла ўсе надуўныя шарыкі заколкай. А тут яшчэ на мапедзе пад'ехаў няпрошаны госць. Ззаду на багажніку стаяла скрыня з півам і гарэлкай. Яго радасна сустрэлі некаторыя руплівыя госці.

Фінансавы саветнік устаў з-за стала. Ён пляснуў у далоні і сказаў:

- Дзеці, давайце пагуляем!

Ён падабраў бутэльку з-пад піва, дапіў рэшткі і паставіў яе на траву. Пасля пайшоў да стала і выцяг з піраміды пяць самых ніжніх міндалевых колцаў і пачаў паказваць гасцям, як трэба кідаць колцы, каб патрапіць на пляшку.

— Гэта ў яго агонія, — сказаў Альбэрта. — А зараз час выбірацца адсюля, пакуль маёр не паставіў кропку і Хільда не закрыла вялікую папку.

— Табе зноў давядзецца ўсё прыбіраць самой, мама.

— Дзіцёнак, гэта не іграе ніякай ролі. Усё роўна, якое тут табе жыццё? Калі Альбэрта дасць табе лепшае існаванне, то я буду шчаслівейшая ад усіх. Ты казалася, што ў яго ёсць белы конь?

Сафія пазірала на сад. Яго нельга было пазнаць. Паўсюль валяліся пустыя бутэлькі і курыныя косткі, булачкі і шарыкі.

— А некалі гэта быў мой маленькі рай, — сказала яна.

— А зараз цябе з яго выганяюць, — заўважыў Альбэрта.

Адзін з хлопцаў залез у белы „мэрсэдэс”, машына сама завялася, урэзалася ў зачыненую брамку і па гравійцы паехала ў сад.

Раптам Сафію нехта моцна схавіў за руку. Нешта з усяе сілы цегла яе ў Схованку. І тут пачуўся голас Альбэрта:

— Зараз!

У той самы момант белы „мэрсэдэс” занесла ў яблыню і на капот пасыпаліся недаспелыя яблыкі.

— Гэта ўжо занадта! — закрычаў фінансавы саветнік. — Я патрабую вялікай кампенсацыі!

Яго чароўная жонка яго цалкам у гэтым падтрымала.

— І ўсё праз гэтага шальмеца. Дзе ён?

— Яны скрозь зямлю праваліліся, — сказала Алена Амундсэн і зрабіла яна гэта не без пыхі.

Яна распрастала плечы, пайшла да бруднага стала і пачала прыбірацца пасля садовай філасофскай вечарыны.

— Мо каму яшчэ кавы?

КАНТРАПУНКТ

... адначасовае спалучэнне двух або больш мелодый...

Хільда ўстала з ложка. Так скончылася гісторыя пра Сафію і Альбэрта. Але што сталася на самой справе?

Навошта бацьку спатрэбілася пісаць гэтую апошнюю главу? Яму што, хацелася яшчэ раз прадэманстраваць сваю ўладу над светам Сафіі?

Глыбока задуманая, яна пабрыла да ванны апрацацца. Хутка паснедаўшы, яна выйшла ў сад і ўладкавалася на арэлях.

Яна была згодная з Альбэрта, што адзінае каліва цвярозага розуму ва ўсім фэсце было ў яго прамове. Няўжо бацька думаў, што свет Хільды такі ж бязладны, як і Сафііна садовая вечарына? Або што ён некалі таксама знікне?

Так, а Сафія і Альбэрта. Што здарылася з іх патаемным планам?

Хільдзе што, самой трэба дадумаць да канца? Ці мо ім і сапраўды пашчасціла ўцячы прэч з аповеду?

А куды?

І раптам яе як натхніла: калі Альбэрта і Сафія сапраўды здолелі ўцячы з аповяду, тады б у папцы пра гэта анічога не стаяла. Бо пра ўсё, што там напісана, было цудоўна вядома бацьку.

Мо паміж радкамі што было? Здаецца, пра гэта ў тэксце прама гаварылася. Уладкаваўшыся на садовых арэлях, Хільда зразумела, што ёй давядзецца перачытаць аповед яшчэ раз, а мо і не адзін.

Калі белы „мэрсэдэс” паехаў у сад, Альбэрта схапіў Сафію і пацягнуў за сабою ў Схованку. Выбраўшыся з ёю на той бок, яны пабеглі праз лес да Маёравай хаткі.

— Хутчэй! — крычаў Альбэрта. — Нам трэба паспець выбрацца адсюль яшчэ да таго, як ён пачне нас шукаць.

— А зараз мы па-за яго ўвагаю?

— На памежжы.

Яны пераплылі азярцо і з усіх ног кінуліся ў Маёраву хатку. Альбэрта прыпадняў вачка ў сутарэнні і падштурхнуў Сафію ў сярэдзіну. Зрабілася зусім цёмна.

Усе наступныя дні Хільда працавала над сваім уласным планам. Яна адаслала пару лістоў Анэ Квамсдал у Капенгаген, тая сама некалькі разоў тэлефанавала. У Лілесанде яна знайшла сабе помач ад сяброў і знаёмых, амаль увесь яе клас падахвоціўся.

Час ад часу яна перачытвала „Свет Сафіі”. Аднаго разу перачытаць гэты аповяд было не дастаткова. Увесь час узнікалі новыя думкі наконт таго, што сталася далей з Сафіяй і Альбэрта пасля таго, як яны зніклі з садовай вечарыны.

Раніцай у суботу 23 чэрвеня яна раптам прахашлася ля дзевятай. Яна ведала, што бацька ўжо выехаў з лагера міратворчых сіл у Ліване. Заставалася адно чакаць. Рэшта дня была ёю распланавана па хвілінах.

Днём разам з маці яна пачала рыхтавацца да Купалля. Хільда ўвесь час думала пра тое, як Сафія з маці ўладкоўвалі сваё свята на Купалле.

Пэўна, яны не толькі гатавалі і аздаблялі. Але вось што яны *яшчэ* рабілі?

Сафія і Альбэрта паселі на траве непадалёк ад двух вялікіх будынкаў з пачварнымі вентылятарамі і вентыляцыйнымі трубамі, прыладжаныя звонку. З аднаго з будынкаў выйшлі дзяўчына і хлопец, у яго ў руках была карычневая сумка, у яе чырвоная, цераз плячо. Паўз быдынкі на вузенькай дарожцы праехала машына.

— Што здарылася? — спытала Сафія.

— У нас атрымалася!

— А дзе мы?

— Гэта называецца Маёрстуэн.

— Маёрстуэн? Маёрава хатка?

— Гэта ў Осла.

— Ты гэта дакладна ведаеш?

— Дакладна. Гэты будынак называецца „Château Neuf”, то бок „Новы палац”. Тут вывучаюць музыку. А вунь той — тэалагічны факультэт. Там вывучаюць тэалогію.

Вышэй ідуць факультэт прыродазнаўчых навук, а яшчэ вышэй — гуманітарны факультэт, дзе вывучаюць літаратуру і філасофію.

— А праўда, што мы з табой па-за межамі Хільдынай кнігі і маёр нас больш не кантралюе?

— Так, праўда. Тут яму нас ніколі не знайсці.

— А што сталася пасля таго, як мы беглі праз лес?

— Пакуль маёр малаціў аб яблыню машыну фінансавага саветніка, мы скарысталіся момантам і схаваліся ў Схованцы. Мы тады знаходзіліся на зародкавай стадыі развіцця, Сафія. Мы належалі адначасова да старога і да новага свету. Але маёру і ў голаў не магло прыйсці, каб мы куды схаваліся.

— Чаму не магло?

— Таму што ён нас нікуды б не адпусціў. Усё адбылося, нібы ў сне. Аджа — не выключаю, што ён таксама недзе спрычыніся да нашай задумы.

— Што ты хочаш гэтым сказаць?

— А тое, што белы „мэрсэдэс” завёў менавіта ён. Мо ён і сам з усіх сілаў намагаўся спусціць нас з вачэй. Ён, пэўна, зусім з сіл выбіўся пасля ўсяго...

Дзяўчына з хлопчам набліжаліся ад іх. Сафіі было неяк няёмка сядзець на траве разам з чалавекам, які быў набагата старэйшы за яе. Акрамя таго, ёй хацелася, каб нехта пацвердзіў Альбэртавы словы.

Яна паднялася і падыйшла да іх.

— Калі ласка, не магли б вы сказаць, як называецца гэтае месца?

Але яны не толькі не адказалі, яны нават не глянулі на яе.

Сафію гэта вывела з сябе і яна зноў да іх падступілася:

- Вам што, на пытанне адказаць цяжка?

Хлопец з захапленнем нешта тлумачыў дзяўчыне:

— Кантрапунктычная кампазіцыя разгортваецца ў двух вымярэннях: гарызантальным, або меладычным, і вертыкальным, або гарманічным. Такім чынам, мы маем адначасовае спалучэнне двух або больш мелодый.

— Прабачце, што я вам перашкаджаю, але...

— Гэтыя мелодыі так спалучаюцца, што кантрастуюць адна з адной, але пры гэтым кожная з іх захоўвае сваё незалежнае гучанне. Дык вось гэтае спалучэнне гучанняў павінна быць гарманічным. Гэта і будзе кантрапункт. Або інакш кажучы, „нота супраць ноты”.

Ну як так можна! Яны ж ні глухія ані сляпыя. Сафія пасправабавала ў трэці раз: яна стала пасярод дарожкі ім на шляху.

На яе папросту махнулі рукаой.

— Вецер узяўся, — сказала дзяўчына.

Сафія пабегла назад да Альбэрта.

— Яны не чуюць! — сказала яна і раптам успомніла сон пра Хільду і залаты крыжык.

— Так, гэта плата за тое, што мы пакінулі кнігу. Не трэба разлічваць, што мы дасягнем таго самага статусу, што і яе аўтар. Але мы тут. Пачынаючы ад сённяшняга дня мы не будзем старэць, мы назаўсёды застанемся такімі, якімі былі, калі пакідалі садовую вечарыну.

— І мы ніколі не здолеем скантактавацца з людзьмі вакол нас?

— Сапраўдны філосаф ніколі не гаворыць „ніколі”. У цябе ёсць гадзіннік?

— Восем.

— Роўна а восьмай мы пакінулі Капітанавы завулак.

— Сёння Хільдын бацька вяртаецца дадому з Лівана.

— Таму нам трэба паспяшацца.

— Гэта яшчэ з якой прычыны?

— Табе не цікава, што адбудзецца, калі маёр прыбудзе ў Б’еркелі?

— А як жа, цікава, але...

— Тады пайшлі!

Яны рушылі ўніз да цэнтра горада. Багата разоў ім па дарозе трапляліся людзі, але яны праходзілі паўз іх, нібы паветра. Абапал дарогі было прыпаркавана багата машын. Раптам Альбэрта спыніўся ля чырвонага спартовага аўто з адкінутым верхам.

— Думаю, гэта нам падыйдзе, — сказаў ён. — Толькі гляну яшчэ раз, ці машына наша.

— Нічога не цяплю.

— Патлумачу: нам нельга скарыстацца звычайнай машынай, якая належыць нейкаму жыхару горада. Што, па-твойму, здарыцца, калі людзі пабачаць машыну без шафёра? Акрамя таго, мы ніколі не здолеем яе завесці.

— А гэта спартовае аўто?

— Здаецца, я бачыў яго ў нейкім старым фільме.

— Ты, канешне, прабач, але мяне пачынае раздражняць гэтая твая таямнічасць.

— Гэта выдуманое аўто, Сафія. Так сама, як і мы. Гараджане толькі і выглядаюць незанятае месца, каб прыпаркавацца. Перад тым, як мы рушым далей, нам трэба праверыць ці не занятае гэта месца.

Яны сталі побач з аўто і пачал чакаць. Хутка на ходніках з'явіўся хлопчык на ровары. Ля чырвонага аўто ён рэзка завярнуў, праехаў скрозь яго і выехаў на дарогу.

— Цяпер ты бачыш? Аўто наша!

Альбэрта расчыніў дзверцы справа.

— Прашу! — вымавіў ён і Сафія села ў машыну.

Сам ён сеў за стырно, ключ запальвання быў на сваім месцы, ён яго павярнуў — і машына кранулася.

Яны ўзялі ўніз па Хіркевээн і хутка выехалі на Драмэнсвээн. Яны мінулі Лісакер і Сандвіку. Пакрысе ім сталі трапляцца купальскія кастрышчы, асабліва пасля Драмэна.

— Сёння ж летні сонцаварот, Сафія. Праўда, цудоўна?

— І ўдкрытым аўто так прыемна абдувае вецярко. А нас што, праўду ніхто не бачыць?

— Бачаць толькі тыя, хто такія, як мы. Бадай, мы з імі яшчэ сустрэнемся. Колькі часу?

— Палова дзевятай.

— Тады паедзем карацейшай дарогай. Ва ўсякім разе, не ехаць жа нам увесь час за гэтым трайлерам, — сказаў Альбэрта і павярнуў на вялікае, засеянае пшаніцай поле. Сафія азірнула і пабачыла, што за машынай цеглася шырокая паска прымятага збожжа.

— Заўтра скажуць, што ветрам пшаніцу пагнула, — сказаў Альбэрта.

Маёр Альбэрт Кнаг прыязмліўся ў аэрапорце Каструпа. Было а палове пятай, субота 23 чэрвеня. Дзень выдаўся доўгім. Сюды ён прыляцеў з Рыма.

Ён прайшоў пашпартны кантроль, не здымаючы кіцеля міратворчых сіл ААН, які ён заўсёды насіў з гонарам. Ён быў прадстаўніком не толькі сябе самога або сваёй краіны. Альбэрт Кнаг быў таксама прадстаўніком міжнароднага прававога парадку, а разам з тым — векавой традыцыі захавання міру, якая цяпер распаўсюдзілася па ўсім свеце.

Пры ім была сумка цераз плячо, астатняе ён здаў у багаж яшчэ ў Рыме, і ішоў зараз адно са сваім чырвоным пашпартам.

„Зялёны канал”.

У Каструпе маёр Кнаг мусіў чакаць самалёта да Крысціянсана амаль тры гадзіны. Таму ён думаў купіць сямейнікам падарункі. Найвялікшы падарунак у сваім жыцці ён адаслаў Хільдзе амаль два тыдні назад. Марыт паклала яго на століку ля яе ложка, каб яна, прачнуўшыся на свой дзень народзінаў, яго адразу ўбачыла. Апошні раз з Хільдай ён размаўляў па тэлефоне ў той самы дзень позна ўвечары.

Альбэрт купіў некалькі нарвежскіх газет і ўладкаваўся ў бары за кубкам кавы. Але не паспеў ён іх разгарнуць, як па гучнагаварыцелі перадалі:

„Паведамленне для Альбэрта Кнага. Альбэрт Кнаг, просім Вас з’явіцца да інфармацыйнага вакна авіякампаніі 'Скандынаўскія авіялініі' ”.

Гэта яшчэ што такое? Альбэрт адчуў, як па спіне пабег халадок. Няўжо прыйшоў прыказ вяртацца назад у Ліван? А калі што дома здарылася?

Неўзабаве ён ужо стаяў ля інфармацыйнага вакенца:

— Я Альбэрт Кнаг.

— Калі ласка, Вам прасілі тэрмінова перадаць.

Ён адразу ж разарваў капэрт. У ім ляжаў яшчэ адзін, на гэты раз меншы капэрт. На ім значылася: „Маёр Альбэрт Кнаг, атрымальнік: інфармацыйнае вакно авіякампаніі 'Скандынаўскія авіялініі' аэрапорта Каструпа, Капенгаген”.

Альбэрт адчуў, як пачалі разыходзіцца нервы. Ён адкрыў меншы капэрт і выцяг маленькую цыдулку:

Дарагі тата, з прыбыццём цябе! Як ты разумееш, мне дужа карцела, каб ты хутчэй прыехаў. Прабач, што прыйшлося гукаць цябе па гучнагаварыцелі. Так было прасцей.

PS.: На жаль, ад фінансавага саветніка Інгебрыгэна прыйшла позва аб пакрыцці страт за пашкоджанні, нанесеныя ягонаму скрадзенаму „мэрсэдэсу”.

PS. PS.: Мабыць, калі ты прыедзеш дадому, я буду сядзець у садзе. Але можа здарыцца, што ты пачуеш пра мяне яшчэ раней.

PS. PS. PS.: Мне неяк боезна сядзець падоўгу ў садзе. У такіх месцах дужа лёгка праваліцца скрозь зямлю.

Твая Хільда,

якая не пашкадала часу і як след падрыхтавалася да твайго прыезду.

Маёр Кнаг не мог стрымаць усмешкі, хоць яго і кальнула, што ім вось так маніпулявалі. Яму заўсёды падабалася трымаць кантроль над сваім існаваннем. А тут знайшлося нейкае свавольнае дзяўчо, якое сядзіць у Ліласандзе, і аддае распараджэнні, што яму рабіць у аэрапорце Каструпа! Але як у яе гэта атрымалася?

Ён засунуў капэрт у нагрудную кішэню і рушыў уздоўж доўгіх радоў з крамамі. Толькі ён хацеў быў зайсці ў краму традыцыйных дацкіх прысмакаў, як згледзеў маленькі капэрт, прычэплены да вялікай вітрыны. На ім тоўстымі літарамі было напісана: МАЁР КНАГ. Маёр адляпіў капэрт і расчыніў яго:

Асабістае паведамленне маёру Альбэрту Кнагу, атрымальнік: крама з дацкімі дэлікатэсамі, аэрапорт Каструпа. Дарагі тата, мне б хацелася, каб ты купіў вялікую палку дацкай салямі, пажадана на кілі дзве. Мама напэўна будзе рада кілбасе з каньяком.

PS.: Дацкай ікрой таксама ніхто не пагрэбуе.

Твая Хільда.

Альбэрт азірнуўся вакол сябе. Няўжо яна недзе паблізу? Не можа быць, каб Марыт дазволіла ёй прыехаць у Капенгаген, адно каб яго сустрэць. Але почырк быў Хільдын...

Назіральнік ААН раптам адчуў, што за ім самім назіраюць. Нібы ўсімі ягонымі дзеяннямі дыстанцыйна кіравалі. Ён адчуваў сябе лялькай у руках дзіцяці.

Ён зайшоў у лаўку, купіў дзве кілі салямі, кілбасу з каньяком і тры слоікі дацкай ікры і пайшоў далей. Ён думаў таксама купіць нешта яшчэ ў падарунак Хільдзе да дня народзінаў. Мо калькулятар? Або мінірадыё? Аджа мінірадыё — сама тое.

Калі ён наблізіўся да крамы з электратаварамі, то выявілася, што там на вітрыне таксама вісеў капэрт. „Маёру Альбэрту Кнагу, атрымальнік: самая цікавая крама ў Каструпе” — стаяла на ім. На паперцы, якая ляжала ў сярэдзіне, стаяла наступнае паведамленне:

Дарагі тата, Сафія перадае табе прывітанне і дзякуе за камбінаваны тэлевізар-радыё, які ёй падарыў на дзень народзінаў яе дужа шчодры тата. Гэта

такі цудоўны падарунак, хаця, з іншага боку, гэта была дробязь. Аднак, прызнаюся, што я падзяляю Сафіін інтарэс да такіх вась дробязей.

PS.: Калі ты яшчэ не заходзіў у дэлікатэсы і ў вялікую краму бязмытных тавараў, дзе прадаюць віно і цыгарэты, то шукай падрабязны інструктаж на іх вітрынах.

PS. PS.: На дзень народзінаў мне падарылі грошы, таму я магу сама праспансаваць 350 крон ад кошту тэлевізара-радыё.

Твая Хільда, якая ўжо начыніла індычку і згатавала да яе салату „валдорф”.

Тэлевізар-радыё каштаваў 985 дацкіх крон. Але нават гэта можна было назваць дробяззю ў параўнанні з тым, як адчуваў сябе ў душы Альбэрт Кнаг, гнаны ад крамы да крамы даччынымі хітрыкамі. Урэшце, была яна тут ці не?

Зараз ён ішоў і азіраўся ўвесь час. Ён адчуваў сябе адначасова шпіёнам і заводной цацкай. Ці не згубіў ён няўрокам сваю чалавечую свабоду?

У бязмытныя тавары яму таксама даводзілася ісці. Тут вісеў новы белы капэрт на яго імя. Нібы ўвесь аэрапорт ператварыўся ў кампутарную гульню з ім у якасці курсора:

Маёру Кнагу, атрымальнік: вялікая крама бязмытных тавараў у Каструпе. Тут мне б хацелася пакецік жэлатынак і некалькі каробакачак дацкага марцыпанавага печыва. Не забывай, што ў Нарвегіі гэта ўсё каштуе нашмат даражэй! Наколькі я помню, мама любіць кампары.

PS.: Пакуль едзеш дадому, будзь дужа ўважлівым, каб нічога важнага не прапусціць.

Твая дужа кемлівая дачка Хільда.

Альбэрт цяжка ўздыхнуў, але пайшоў у краму і купіў усё, што было заказана. З сумкай цераз плячо і трыма пакетамі ў руках ён цяпер ішоў да выхаду 28, каб там чакаць самалёта. А калі былі дзе развешаны іншыя капэрты — хай яны так і вісяць.

Але на ступе ля выхаду 28 вісеў яшчэ адзін белы капэрт: „Маёру Кнагу, атрымальнік: выхад нумар 28, аэрапорт Каструпа”. Почыр тут таксама быў Хільдын, але вась нумар выхаду дапісаны ці не іншай рукой? Напэўна сказаць было цяжка, бо акрамя лічбаў аніякіх слоў іншым почырмам напісана не было.

Ён сеў на крэсла, якое стаяла ля самой сцяны, і ўладкаваў пакеты на каленях. Непарушна седзячы і паглядаючы перад сабою, ганарлівы маёр нагадваў цяпер маленькага хлопчыка, які ўпершыню саменькі ляціць самалётам. Нават калі яна і тут, ёй ані за вошта не выкрыць яго першай.

Ён нерашуча азіраў усіх пасажыраў, якія пакрысе падыходзілі да выхаду. На некаторае імгненне ён адчуў сябе ворагам, за якім пільна назіраюць органы дзяржаўнай бяспекі. Толькі калі распачалася пасадка, ён уздыхнуў з палёгкаю. На борт ёй узышоў апошнім.

Калі ён паказваў свой пасадачны талон, яму на рэгістрацыйнай стойцы яму трапіўся яшчэ адзін капэрт.

Сафія і Альбэрта праехалі Брэвікскі мост, а крыху пазней — заварот на Крагеро.

— Хуткасць пад 180, — заўважыла Сафія.

— Ужо дзевятая гадзіна. Хутка ён прыязмліцца ў Хевіку ў аэрапорце. Але ніякая дарожная паліцыя нас не спыніць.

— А калі мы з чым сутыкнемся?

— Калі мы сутыкнемся са звычайнай машынай — то нічога не здарыцца. Але калі з такой, як наша...

— І што?

— Тут нам трэба быць асцярожнымі. Бачыла, мы толькі што праехалі „Іль Тэмпо Гігантэ”²¹?

— Не.

²¹Так называецца цацачны гоначны аўтамабіль у адным з любімых у Нарвегіі мультфільмаў 1975 года — „Гран-пры Флоклюпа”, створанага знакамітым нарвежскім рэжысёрам-аніматарам Іва Капрына.

- Стаяў прыпаркаваны на нейкім падвор'і ў Вэстфолдзе.
- А гэты турыстычны аўтобус будзе не так лёгка аб'ехаць, абапал жа густы лес.
- Гэта не мае аніякага значэння, Сафія. Зацем сабе гэта, — сказаў Альбэрта, пасля звярнуў у лес і паехаў нацянькі праз дрэвы.
- Сафія з палёгкаю ўздыхнула.
- Ты мяне напужаў.
- Мы маглі б праехаць таксама праз стальную сцяну і нічога не заўважыць.
- Гэта значыць, што мы празрыстыя здані ў адрозненне ад акаляючага свету.
- Не перавятай усё да гары нагамі. Гэта акаляючы свет для нас празрыстая казка.
- Табе прыйдзецца гэта патлумачыць.
- Тады слухай. Звычайна, памылкова сцвярджаецца, што дух „празрысцей” за вадзяную пару. Гэта не так. Дух, ён цвярдзей за лёд.
- Ніколі б не падумала.
- Тады я раскажу табе адну гісторыю. Жыў-быў чалавек, які не верыў у анёлаў. Але аднойчы, калі ён працаваў у лесе, яму з'явіўся анёл.
- Ды ну?
- Некаторы час яны ішлі разам. Нарэшце, чалавек павярнуўся да анёла і сказаў: „Ну прызнаюся, існуюць анёлы. Але вы ж не такія сапраўдныя, як мы”. — ”А што значыць 'не такія сапраўдныя'?” спытаў анёл. Чалавек адказаў: „Калі мы міналі вялікі камень, то ты прайшоў праз яго. А калі мы міналі вялізнае бервяно, то мне давалося пералазіць праз яго, а ты як ішоў, так і пайшоў”. Такі адказ дужа здзівіў анёла і ён сказаў: „А ты не заўважыў, што калі мы міналі балота, мы абодва ішлі праз туман. Гэта таму, што ў нас абоіх шчыльнейшая кансістэнцыя, чым у туману”.
- А...
- Так і з намі, Сафія. Дух можа прайсці праз сталёвыя дзверы. Ніякі танк і ніякі бамбардыроўшчык не здольны патрушчыць тое, што створана з духу.
- Неяк дзіўна пра гэта думаць.
- Хутка мы праедзем Рысэр, хоць з Маёрстуэн выехалі мы не больш за гадзіну таму назад. Мне хочацца кавы.
- Калі яны ехалі праз вёску Фіяне, што ў былой камуне Сэндэлед, па левы бок ад дарогі яны заўважылі прыдарожную карчму. Яна называлася „Папялушка”.
- Альбэрта звярнуў да яе і прыпаркаваў машыну на лужку.
- У карчме Сафія хацела было ўзяць бутэльку колы з лядоўні, але бутэлька і з месца не зрушылася. Стаяла там, нібы прыклееная. А ў гэты час Альбэрта непадалёк намагаўся наліць кавы ў кардонны кубак, які ён знайшоў у машыне. Яму трэба было адно адкруціць кранік на кавярніку, але як ён ні пяўся, наліць сабе кавы ў яго ну аніяк не выходзіла.
- Раззлаваны, ён павярнуўся да тых, хто сядзеў за столікамі і папрасіў помачы. Калі на гэта ніхто не адраагаваў, ён так гучна закрычаў, што Сафія закрыла вушы рукамі:
- Я хачу кавы!
- Але раззлаванаць хутка мінула і ён пачаў рагатаць:
- Яны ж нас не чуюць. І канечне, кавы іхняй мы таксама пачаставаць не можам.
- Яны хацелі было ісці, але з-за століку паднялася ім насустрач старая — у яркачырвонай спадніцы, і халодна-блакітнай вязанцы і ў белай хустцы. І гэтыя крыклівыя фарбы, і сама яна выглядалі неяк выразней за ўсё астатняе ў гэтай карчме.
- Яна падыйшла да Альбэрта і сказала:
- Ну і крыку ты нарабіў, сынку.
- Прабачце.
- Ты хацеў кавы?
- Так, але...
- У нас тут непадалёк ёсць адно месца.

Яны рушылі надвор следам за старой і пайшлі сцежкаю па-за карчмой. Па дарозе яна сказала:

- А вы, відаць, тут упершыню?
- Так і ёсць, — адказаў Альбэрта.
- Так, так. Калі ласка ў вечнасць, дзеткі.
- А вы самі хто будзеце?
- Я з казкі братаў Грым. Хутка дзве сотні гадоў, як я тут. А адкуля вы будзеце?
- Мы з кнігі пра філасофію. Я настаўнік філасофіі, а Сафія — мая вучаніца.
- Ат, гэта і сапраўды нешта новае.

Хутка яна выйшлі да прагаліны, аточанай дрэвамі. Тут стаяла багата прыгожанькіх карычневых дамкоў. На пляцоўцы паміж дамкамі гарэла купалаўскае вогнішча, а навокал мітусілася безліч рознакаляровых зданяў. Многіх з іх Сафія пазнала. Беласнежку з некаторымі гномамі, Эспэна Аскелада²², Шэрлака Холмса, Пітэра Пэна і Пэпі-Доўтапанчоу. Былі там і Чырвоны Каптурок з Папялушкай. Ня кастрышча сабралася таксама знакамитага безыменнага народу: дамавікі і лесавікі, фаўны і вядзьмаркі, анёлы і чарцяняты. Сафія нават пабачыла сапраўднага троля.

— Што тут робіцца! — ускрыкнуў Альбэрта.

— Але, сёння ж Купалле, — адказала старая. — Столькі нас ад вальпургіевай ночы не збіралася. Тады мы былі ў Германіі. Сама я тут у адведзінах. Што там табе, кавы?

— Так, дзякую.

Толькі тут Сафія заўважыла, што ўсе дамкі былі зроблены з пернікаў, карамелі і глазуры. Багата хто з прысутных частаваўся проста, адломваючы сабе кавалачак дамкі. Але калі які дамок рабіўся ладна паскубаным, да яго падыходзіла пекарка і папраўляла. Сафія адламала сабе кавалачак ад вільчыку на даху. Пернік смакаваў салатзей і лепш за ўсё, што ёй раней давлялося паспытаць.

Старая хутка вярнулася з кубкам кавы.

— Шчыра вам дзякую, — адказаў Альбэрта.

— І колькі гасцейкі заплацяць?

— Заплацяць?

— Звычайна мы расказваем якую показку. За каву хопіць і паўпоказкі.

— Мы маглі б расказаць неверагодную гісторыю чалавецтва, — сказаў Альбэрта. —

Але, ці разумееце, у нас зусім няма часу. Можна заехаць і расплаціцца іншым разам?

— Канечне, можна. А куды вы так спяшаецеся?

Альбэрта расказаў, куды, і старая на развітанне параіла:

— Так-так, бачу што тут вы зусім новенькія. Але глядзіце не марудзьце і абразайце пулавіну, што трымае вас ля вытокаў. Вы больш не залежыце ні ад цела ані ад хрысціянскай крыві. Ад гэтага часу вы належыце „нябачнаму люду”.

Альбэрта і Сафія пайшлі назад паўз „Папялушку” да чырвонага аўто. Побач з ім зараз стаяла маці і дапамагала сынку папісяць.

Ехалі яны, не гледзячы ні вока ні бока, абы было карацей, і хутка былі ў Лілесандзе.

Самалёт SK 876, які ляцеў рэйсам з Капенгагена, прыземліўся ў Хевіку акурат па раскладзе — а 21.35. Яшчэ калі самалёт толькі набіраў вышыню, маёр наважыўся адкрыць капэрт, які яму трапіўся ля рэгістрацыйнай стойкі. На паперцы стаяла:

Маёру Кнагу, які ў гэты момант атрымоўвае свой пасадачны талон у аэрапорце Каструпа, прыдадзень Купалля 1990.

Дарагі тата, ты, мабыць, спадзяваўся, што я аб’яўлюся ў Капенгагене. Але не ўсё так проста. Тата, я цябе і без таго паўсюль бачу. Я тут была наведла цыганскую сям’ю, якая шануе свае традыцыі, і якая багата-багата гадоў таму назад прадала магічнае лютэрка нашай прабабцы. Я набыла ў іх таксама крышталёны шар. І вось зараз я бачу, як ты падьмаешся на борт самалёта. Нагадаю, што ты павінен прысцябнуць рамень бяспекі і не апускаць спінку крэсла

²²Кемлівы герой народных нарвежскіх казак.

да таго часу, пакуль на панэлі зверху не згасне лямпачка „Прысябнуць рамень”. Як толькі самалёт набярэ вышыню, ты зможааш раскласці крэсла і крыху падрамаць. Бо табе след быць добра адпачыўшы, калі ты прыбудзеш дамоў. Надвор’е ў Лілесандзе цудоўнае, але тэмпература на некалькі градусаў ніжэй, чым у Ліване. Жадаю табе прыемнага лёту.

Твая дачка-вядзьмарка, уладарка Люстэрка і заступніца Іроніі.

Альбэрт ніяк не мог зразумець, ці то ён сердаваў, ці то ён папросту знямогся. Але раптам ён як засмяецца. Ды так гучна, што іншыя пасажыры пачалі на яго азірацца. І самалёт паляцеў.

Вось ён і адведаў свайго ўласнага лечыва. Але ці не паблытала яна? Сваё лечыва ён скарыстаў на Сафіі і Альбэрта. А яны... ну, што яны — адно фантазія.

Ён зрабіў так, як прадракала Хільда. Апусціў спінку крэсла і задрамаў. Калі ён прайшоў пашпартны кантроль у аэрапорце Хевіка і апынуўся ў залі для прыбылых, ён яшчэ не зусім прагнуўся. Тут яго сустрэла дэманстрацыя.

8-10 чалавек, большасць Хільдынага веку. На плакатах стаяла: „З прыездам, тата!”, „Хільда чакае ў садзе” і „Іронія працягваецца”.

Найгорш за ўсё было тое, што адразу ў таксаўку ён скочыць не змог — мусіў чакаць багажа. І ўвесь той час, пакуль ён стаяў і чакаў, школьныя сябры Хільды хадзілі каля яго кругамі, так што яму давалося чытаць напісанае на плакатах багата-багата разоў. Толькі калі нейкая дзяўчынка падыйшла да яго з букетам ружаў, ён размяк. Ён палез у пакет і дастаў кожнаму дэманстранту па марцыпану. Хільдзе засталася толькі два. Калі маёр атрымаў свой багаж, да яго падыйшоў нейкі малады чалавек і сказаў, што атрымаў загад ад уладаркі Люстэрка давезці яго да Б’еркелі. Дэманстранты некуды зніклі.

Яны выехалі на шашу E18. На ўсіх сустрэчных мастах і ўездах у тунэлі былі развешаны плакаты і стужкі: „З прыбыццём!”, „Індычка чакае”, „Тата, я цябе бачу”.

Ля брамкі Б’еркелі Альбэрт Кнаг шчодро аддзячыў шафёру і ў дадатак да ўсяго ўсунуў яму яшчэ сто крон і тры банкі дацкага піва.

Ля сядзібы яго чакала жонка Марыт. Яны крэпка адзін аднаго абнялі, пасля маёр спытаў:

— Дзе яна?

— Сядзіць на прыстані, Альбэрт.

Альбэрта і Сафія прыпаркавалі чырвонае спартовае аўто на плошчы ў Лілесандзе ля гатэлю „Нарвегія”. Часу было без пятнаццаці дзесяць. На беразе моры яны згледзелі вялікае кастрышча.

— І як мы зараз знойдзем Б’ереклі? — спытала Сафія.

— Хто шукае — той знойдзе. Ты ж помніш, што было на карціне ў Маёравай хатцы.

— Тады нас след паспяшацца. Мне хочацца туды трапіць паперад яго.

Яны паехалі вузкімі дарожкамі паўз пагоркі і скалы. Галоўным арыентырам было тое, што Б’еркелі знаходзілася ля мора.

Сафія раптам закрычала:

- Вунь! Мы яе знайшлі!

— Думаю, ты маеш рацыю, але не трэба так крычаць.

— Ат, нас усё роўна ніхто не чуе.

— Дарагая Сафія, мяне расчароўвае, што пасля аб’ёмістага курсу філасофіі ты па-ранейшаму робіш паспешлівыя высновы.

— Але...

— Няўжо ты думаеш, што тут не водзяцца дамавікі і тролі, лесавікі і добрыя феі?

— Ой, прабач!

Яны завярнулі ў брамку і праехалі па дарожцы да сядзібы. Альбэрта спыніў машыну ля садовых арэляў. Крыху глыбей у садзе стаяў стол, накрыты на тры персоны.

- Я яе бачу! — шагнула Сафія. — Яна сядзіць на прыстані, акурат як у сне.
- Ты заўважыла, як гэты сад нагадвае твой сад на Канюшынавай вуліцы?
- І праўда. І арэлі і ўсё астатняе такое ж. Можна, я пайду да яе?
- Канешне, можна. А я тут пасяджу...

Сафія пабегла да прыстані. Каб не наляцець на Хільду, яна спынілася, ціхенька падышла да яе і села побач.

Хільда сядзела і смыкала вярхоўку ад чаўна, які гойдаўся, прывязаны да прыстані. У левай руцэ ў яе была маленькая паперчына. Відаць было, яна агосці чакала. Яна раз-пораз паглядала на гадзіннік.

Сафіі яна падалася такою прыгожай. Бялёсая, з завітым валоссем і неверагодна зялёнымі вачамі. Абранутая яна была ў жоўтую летнюю сукенку. Яна магла б сыйсці за Ёрунь.

Сафія паспрабавала было загаварыць да яе, хоць і ведала, што нічога з гэтага не атрымаецца.

— Хільда! Гэта Сафія!

Яна аніяк на тое не адрэагавала.

Сафія нахілілася да яе і прама на вуха крыкнула:

— Хільда, ты мяне чуеш? Ці ты глухая і сляпая?

Яна што, зусім нічога не бачыла? І не чула нават самага слабенькага шэпту?

І раптам Хільда азірнулася. Яна рэзка павяла галавой управа і глянула рыхтык у вочы Сафіі. Але позірк быў нейкі рассяяны, нібы яна глядзела наскрозь.

— Не крычы так, Сафія, — сказаў Альбэрта, выходзячы з чырвонага аўто.

— Мне тут не трэба поўны сад русалак.

Сафія больш нічога не гаварыла. Добра было проста сядзець вось так побач з Хільдай.

Раптам яна пачула, як нейкі мужчына крыкнуў:

— Хільдэмор!

Гэта быў маёр — у форме і блакітнай берэтцы. Ён стаяў крыху вышэй ад прыстані.

Хільда падскочыла і з усіх ног кінулася яму на сустрэчу. Яны сустрэліся паміж садовымі арэлямі і спартовым аўто. Ён падняў яе ўгору і закружыў.

Хільда сядзела на прыстані і чакала бацьку. Кожныя пятнаццаць хвілін ад яго прылёту ў Каструп яна намагалася ўявіць сабе, дзе ён ідзе, што ён думае і як ён да ўсяго гэтага ставіцца. Яна запісала на паперку ўсё, што мелася абдыцца з маёрам у адпаведнасці з планам, і за цэлы дзень гэтую паперку з рук не выпусціла.

Ці магло яго гэта раззлаваць? А то ён думаў, што як напіша містычную кнігу — дык нічога і не здарыцца?

Яна зноў глянула на гадзіннік. Дзесяць пятнаццацаць. Ён прыбудзе сюды з хвіліну на хвіліну.

Але што гэта? Нечы слабы подых, акурат як у сне пра Сафію?

Яна рэзка павярнулася. Нешта там такое было, яна ў гэтым была цалкам упэўнена. Але што?

Вячэрні летні вецярок?

На секунду яна спужалася, што робіцца яснавідчай.

— Хільдэмор!

Яна павярнулася ў другі бок. Тата! Ён стаяў крыху вышэй ад прыстані.

Хільда падскочыла і з усіх ног кінулася яму на сустрэчу. Яны сустрэліся паміж садовымі арэлямі і спартовым аўто. Ён падняў яе ўгору і закружыў.

Хільда расплакалася, маёр, праўда, таксама, ледзь стрымліваў слёзы.

— Хільда, як ты вырасла!

— А ты зрабіўся сапраўдным пісьменнікам.

Хільда выцерла слёзы рукавом жоўтай сукенкі.

— Значыцца, паквіталіся? — спытала яна.

— Паквіталіся.

Яны селі за стол. Перш-наперш Хільда прынялася падрабязненька распытваць пра ўсё, што здарылася ў Каструпе і па дарозе дамоў. Усе заходзіліся ад смеху.

— А ў кафэ ты капэрта не бычыў?

— От ужо, ды я нават не паспеў сесці паснедаць. А зараз галодны, як воўк.

— Небарачка тата.

— А пра індычку ты мне таксама набрахала?

— Не! Тут я табе не набрахала. Мама зараз яе прынясе.

Пасля яны размаўлялі пра папку і аповяд пра Сафію і Альбэрта. Хутка маці прынесла і паставіла на стол індычку і салату „валдорф”, разэ і пляцёнкі, якія напаяла Хільда.

Бацька расказваў нешта пра Платона, калі Хільда раптам яго перабіла:

— Цішэй!

— А што здарылася?

— Ты што, не чуў? Піскнуў нехта.

— Што ты гаворыш?

— Я ўпэўнена, што нехта тут ёсць. Ат, мо мыш якая.

Пакуль маці хадзіла за віном, бацька сказаў:

— Але курс філасофіі на гэтым не скончыўся.

— Як не скончыўся?

— Пазней увечары я раскажу табе пра Сусвет.

Перад тым, як прыступіць да вячэры ў сямейным кругу, ён прыцягнуў да сябе Марыт, пасадзіў на калені і сказаў:

- Хільда ўжо вырасла, каб сядзець у бацькі на каленях. А ты не!

Ён яшчэ доўга не адпускаў маці ад сябе.

— Падумаць толькі, табе хутка сорок гадоў...

Калі Хільда пабегла да бацькі, Сафія адчула, як падступаюць слёзы.

Яна так да яе і не дагукалася!

Сафія зайздросціла Хільдзе, што тая была сапраўдным чалавекам з цела і крыві.

Калі Хільда і маёр пайшлі да накрытага стала, Альбэрта пасігналіў.

Сафія падняла голаву. Няўжо Хільда таксама павярнулася?

Яна пабегла да Альбэрта і заскочыла на пярэдняе сядзенне побач з ім.

— Мы яшчэ крыху пастаім паглядзім, — сказаў ён.

Сафія кінула.

— Ты плакала?

Яна зноў кінула.

— Яна такая шчаслівая, што жыве сапраўдным чалавекам... Яна пасталее, стане даросла. У яе напэўна будуць свае дзеці.

— І ўнукі, Сафія. Але ўсё мае свой адваротны бок. Менавіта гэтаму я намагаўся навучыць цябе, пачынаючы з самых першых заняткаў па філасофіі.

— Ты пра што?

— Я таксама лічу, што яна шчаслівая. Але таму, каму выпадае жыць, выпадае таксама і памерці. Бо адваротны бок жыцця — гэта смерць.

— А ці не лепей пражыць адно жыццё, але каб жыць па-сапраўднаму?

— Нам нельга жыць жыццём Хільды або маёра. Зато мы ніколі не памрэм.

Помніш, што сказала старая ў лесе: „Мы належым нябачнаму люду”. Яна сказала таксама, што ёй было пад дзвесце гадоў. Але на тым купалаўскім фэсце я заўважыў і тых, каму было больш за тры тысячы гадоў...

— Мо я таму так зайздросчу Хільдзе, што ў яе ёсць... сям’я.

— У цябе таксама ёсць сям’я. А кот, а папугайчыкі, а чарапахы...

— Але ж мы пакінулі тую рэчаіснасць.

— Ні ў якім разе. Гэта маёр яе пакінуў. Ён, дзіця маё, паставіў кропку. І яму нас ужо аніколі не знайсці.

— Ты хочаш сказаць, што мы можам вярнуцца?

— Калі толькі захочаш. Але нам яшчэ трэба сустрэцца з нашымі новымі сябрамі ў фіянскім лесе за „Папялушкай”.

Сям’я Мёлер Кнаг села вячэраць. На некаторы момант Хільда спужалася, што вячэра прыме такі самы абарот, што і садовая вечарына на Канюшынавай вуліцы. Маёр амаль не перакуліў быў Марыт праз стол. Але, выявілася, што ён хацеў пасадзіць яе сабе на калені.

Аўто стаяла далекавата-такі ад сям’і, якая вячэрала. Ім не заўсёды чуваць было, пра што яны там за сталом размаўлялі. Сафія і Альбэрта сядзелі і паглядалі на сад. У іх было ўдосталь часу падбіць вынікі несамавітай філасофскай вечарыны.

Толькі ля палуначы сям’я выйшла з-за стала. Хільда і маёр пайшлі селі на садовыя арэлі. Яны памахалі адтуля маці, якая панесла посуд у хату.

— Кладзіся спаць, мама. Нам яшчэ багата пра што трэба пагаварыць.

ВЯЛІКІ ВЫБУХ

... мы таксама касмічны пыл...

Хільда ўтульна прымасцілася на арэлях побач з бацькам. Часу было ля дванаццатай. Яны сядзелі і паглядалі на мора, а на небе то тут то там успыхвалі бяжкія зоркі. Вада ціхенька плёскалася аб каменне пад прыстанню.

Цішыню парушыў бацька:

— Дзіўна думаць, што жывеш на меленькім шары ў вялікім Сусвеце.

— Угу...

— Зямля — адна з планет, якія круцяцца вакол Сонца. Але толькі на нашай планеце існуе жыццё.

— А мо яна такая адна ва ўсім Сусвеце?

— Мо і так. Але нельга выключаць і таго, што Сусвет поўніцца жыццём. Бо Сусвет — неверагодна вялізны. Адлегласці ў ім такія доўгія, што яны вымяраюцца ў „светлавых хвілінах” або „светлавых гадах”.

— Што гэта, насампрэч, значыць?

— Светлавая хвіліна — гэта тая адлегласць, якую праходзіць светлавы прамень за адну хвіліну. І гэта дужа багата, бо ўсяго за адну секунду светлавы прамень праходзіць 300 000 кілометраў касмічнай прасторы. Інакш кажучы, адна светлавая хвіліна роўная 300 000 памножыць на 60, то бок 18 міліёнаў кіламетраў. Адзін светлавы год роўны прыблізна дзесяці більёнам кіламетраў.

— А на якой адлегласці ад нас Сонца?

— Крыху больш за восем светлавых хвілін. Сонечныя промні, якія саграваюць нам шчокі ясным чэрвенскім днём, пакуль да нас даляцяць, ідуць праз касмічную прастору восем светлавых хвілін.

— Далей!

— Адлегласць ад нашай планеты да Плутона — самай далёкай планеты Сонечнай сістэмы — каля пяці светлавых гадзін. Калі астраном назірае за Плутонам праз тэлескоп, то глядзіць ён на тое, што было пяць гадзін назад, бо выяве Плутона трэба пяць гадзін, каб да нас даляцець.

— Гэта цяжка сабе ўявіць, але, думаю, мне зразумела, пра што ты кажаш.

— Цудоўна, Хільда. Але, разумееш, гэта толькі самы пачатак. Наша Сонца — гэта адна з 400 мільярдаў зорак, якія складаюць так званую галактыку, якую мы называем *Млечны Шлях*. Гэта галактыка мае форму вялікага кружэлка са спіральнымі рукавамі, а наша Сонечная сістэма знаходзіцца на ўнутраным баку аднаго з такіх вась рукавоў. Такое размяшчэнне дае нам магчымасць бачыць цэнтр Млечнага Шляху — гэта тая самая шырокая паска зорак, якую можна пабачыць на небе зорнай ноччу ўзімку.

— Дык вось чаму Млечны Шлях па-шведску называюць „Зімоваю вуліцай”.

— Да бліжэйшай суседняй зоркі ў Млечным Шляху ад нас будзе чатыры светлавых года. Мо гэта вунь тая зорка, якая гарыць над вунь той выспачкай. Уяві сабе, сядзіць зараз там нейкі звяздар і наводзіць на Б’еркелі свой тэлескоп. Сядзіба

ўбачылася яму б такой, якой яна была чатыры гады таму назад. Мо ён згледзіць адзінаццацігадовую дзяўчынку, якая сядзіць на арэлях і махае нагамі.

— Во як!

— Але гэта найбліжэйшая да нас планета. А шырыня ўсёй галактыкі — або „зорнай туманнасці”, як яе яшчэ называюць, будзе 90 000 светлавых год. То бок столькі гадоў спатрэбіцца светлавому прамяню, каб прайсці з аднаго канца галактыкі да другога. Калі паглядзець на нейкую зорку Млечнага Шляху, якая ляжыць за 50 000 светлавых год ад нашай Сонечнай сістэмы, то мы заглянем ў мінулае, якім яно было 50 000 гадоў таму назад.

— Занадта вялікая думка для такой маленькай галавы, як у мяне.

— Глядзець на касмічную прастору можна толькі адным парадкам: зазіраючы ў мінулае. Нам ніколі не ўведаць, што робіцца ў Сусвеце менавіта зараз. Мы ведаем толькі тое, што ўжо было. Калі мы глядзім на зорку, якая знаходзіцца ад нас за тысячы светлавых год, то на самой справе, мы здзяйсняем падараж у мінулае і бачым, што адбывалася з Сусветам тысячы год таму назад.

— Гэта неспасціжна для розуму.

— Але ж усё, што мы бачым, трапляе нам у вока ў выглядзе светлавых хваляў. А хвалям трэба час, каб перасячы прастору. Гэта можна параўнаць з грымотамі. Мы ж заўсёды чуем, як грыміць, крыху пазней, чым бачым маланку. Гэта адбываецца таму, што гукавыя хвалі рухаюцца павольней за светлавя. Калі я чую грымоты, то я чую водгулле грукату, які ўшчаўся яшчэ раней. Так сама і з зоркамі. Калі я гляджу на зорку, якая знаходзіцца ад мяне за тысячы светлавых год, то я бачу „водгулле” падзеі, якая адбылася тысячы гадоў назад.

— Зразумела.

— Але пакуль што мы гаварылі пра нашу ўласную галактыку. Астраномы сцвярджаюць, што ў Сусвеце знойдзецца прыблізна сто мільярдаў такіх вось галактык, і кожная з іх складаецца прыблізна з сотні мільярдаў зорак. Бліжэйшая да Млечнага Шляху галактыка — *туманнасць Андромеды*. Яна знаходзіцца за два мільёны светлавых год ад нашай галактыкі. То бок светлавому промню ад яе спатрэбіцца два мільёны гадоў, каб даляцець да нас. Або іншымі словамі, калі мы глядзім на туманнасць Андромеды высока на небе, то мы глядзім у мінулае, якім яно было два мільёны гадоў таму назад. Калі ўявіць, што недзе ў гэтай туманнасці сядзіць зараз кемлівы звяздар — такі сабе маленькі мудрагель — і накіроўвае свой тэлескоп на зямны шар, то ён бы нас зусім не пабачыў. У лепшым выпадку ён згледзеў бы нізкалобага дагістарычнага чалавека.

— Аёй!

— Вядома, што самыя далёкія галактыкі знаходзяцца прыблізна за дзесяць мільярдаў светлавых год. Калі сігналы з гэтых галактык нас дасягаюць, то нам нам выпадае магчымасць зазірнуць у гісторыю Сусвету, якой яна была дзесяць мільярдаў гадоў таму назад. Гэта амаль удвая болш за той час, які існуе наша Сонечная сістэма.

— У мяне галава ад гэтага ідзе кругам.

— А то, канешне цяжка ўявіць сабе, як гэта зазірнуць далёка ў мінулае. Але астраномы вынайшлі яшчэ нешта такое, што мае яшчэ большае значэнне для нашай карціны свету.

— Раскажы!

— Выявілася, што ні адна галактыка Сусвету не стаіць на месцы. Усе галактыкі разлятаюцца адна ад адной са страшэнна вялікай хуткасцю. Лічыцца, што чым яны далей ад нас, тым хутчэй яны рухаюцца. То бок адлегласць паміж галактыкамі ўвесь час узрастае.

— Я спрабую гэта сабе ўявіць.

— Калі ўзяць надуўны шарык і намаляваць на ім некалькі чорных кропак, то калі ты пачнеш яго надуваць, то гэтыя кропкі пакрысе распаўзуцца адна ад адной. Тое самае адбываецца і з галактыкамі. Мяркуюцца, што Сусвет няспынна пашыраецца.

— А чаму?

— Большасць астраномаў лічаць, што пашырэнню Сусвету існуе толькі адна прычына: у мінулым, прыблізна 15 мільярдаў гадоў таму назад, уся матэрыя Сусвету сышлася разам да адной кропкі. Матэрыя зрабілася такою шчыльнаю, што праз сілу прыцягу яна пачала разагравацца. Нарэшце, яна так распалілася, што выбухнула. Гэта называецца *Вялікі Выбух*, або па-ангельску „біг-бэн”.

— У мяне аж мурашы пабеглі па скуры.

— У выніку „Вялікага выбуху” ўся матэрыя Сусвету разляцелася ва ўсе бакі, і пакуль яна ляцела, яна ахалоджвалася і з яе ўтвараліся зоркі і галактыкі, месяцы і планеты...

— Але ты сказаў, што Сусвет няспынна пашыраецца?

— Так і ёсць, і ўсё гэта праз выбух, які здарыўся некалькі мільярдаў гадоў таму назад. У Сусвету няма заўсёднага ландшафту. Сусвет знаходзіцца ў бесперастанным руху. Сусвет — гэта выбух. Да гэтага часу яго галактыкі аддаляюцца адна ад адной на наймавернай хуткасці.

— І так будзе вечна?

— Мо і вечна, а мо і не. Ёсць яшчэ іншая магчымасць. Помніш, Альбэрта расказваў Сафіі пра дзве сілы, якія прымушаюць планеты рухацца па сваіх арбітах вакол Сонца?

— Сіла прыцягнення і інэрцыя?

— Па такіх самых законах адбываецца таксама рух галактык. Бо нават калі Сусвет няспынна пашыраецца, ёсць яшчэ сіла, якая дзейнічае ў адваротным накірунку, і гэта сіла прыцягу. І аднойчы — праз некалькі мільярдаў год — калі сілы выбуху паменшаюць, праз сілу прыцягу нябесныя целы зноў пачнуць сваё збліжэнне. Тады адбудзецца адваротны выбух — „выбух, накіраваны ўнутр”. Але паколькі гаворка тут пра вялізныя адлегласці, усё будзе адбывацца дужа марудна, як у запаволеным фільме. Гэта можна параўнаць з тым, як мы выпускаем паветра з надутага шарыка.

— І ўсё галактыкі збяруцца зноў да адной шчыльнай кропкі?

— Бачу, ты зразумела. А вось што адбудзецца пасля?

— Пэўна, адбудзецца яшчэ адзін „выбух”, праз які Сусвет зноў пачне пашырацца. Бо законы прыроды ніхто не адмяняў. А тады зноў будуць стварацца новыя зоркі і галактыкі.

— Правільна. Астраномы мяркуюць, што існуе дзве магчымасці развіцця Сусвету: або ён будзе бясконца пашырацца, і галактыкі будуць аддаляцца адна ад адной, або ён пачне сыходзіцца разам. Усё залежыць ад таго, якая ў Сусвету маса. Але на гэта пытанне пакуль ніхто з астраномаў пэўнага адказу даць не здольны.

— Але калі Сусвет такі важкі, што аднойчы пачне сыходзіцца разам, то тады, напэўна, ён ужо не аднойчы воль так разыходзіўся і сыходзіўся?

— Такая выснова напрашваецца сама сабой. Але тут меркаванні вучоных разыходзяцца. Мяркуецца таксама, што пашырэнне Сусвету — з’ява адзінкавая. Але калі прыняць, што Сусвет будзе пашырацца бясконца, то тады робіцца яшчэ складаней вынайсці адказ на пытанне, з чаго менавіта ўсё пачыналася.

— Акурат, бо адкуля ўзяцца усёй гэтай матэрыяй, якая пасля выбухнула?

— Хрысціяннін пабачыць у „Вялікім выбуху” сам момант стварэння. Бо напісана ж у Бібліі: „І сказаў Бог: хай будзе святло!”. А помніш, як Альбэрта заўважаў, што хрысціянства мае „лінэарны” погляд на гісторыю. Таму з гледзішча хрысціянскай веры пра стварэнне свету найбольш лагічным выходзіць, што Сусвет бесперастанна будзе пашырацца.

— Сапраўды?

— На ўсходзе больш пашыраны „цыклічны” погляд на гісторыю. То бок людзі вераць, што гісторыя бясконца паўтараецца. Напрыклад, у Індыі існуе старажытнае вучэнне пра тое, што свет бясконца то пашыраецца, а то зноў зыходзіцца разам. Такім ладам адбываецца, як гавораць індыйцы, чаргаванне паміж „днём Брахмы” і „ноччу Брахмы”. Гэтае гледзішча больш дапасуецца да меркавання пра Сусвет, які бясконца то пашыраецца, а то зноў зыходзіцца разам, ствараючы вечны „цыкл”.

Перад вачамі ў мяне адразу ўзнікае вялізнае касмічнае сэрца, якое ўвесь час б'ецца, б'ецца, б'ецца...

— Я лічу, што абодва гэтыя гледзішчы на паходжанне свету аднолькава неверагодныя і захапляльныя.

— Іх можна параўнаць з парадоксам пра вечнасць, над якім Сафія некалі сядзела і разважала ў сваім садзе: свет або існаваў заўсёды, або ён раптам узнік з нічога...

— Аёй!

Хільда раптам схапілася за лоб.

— Што там?

— Пэўна, мяне джгануў сляпень.

— Вось бачыш, цяпер і Сакрат спрабаваў цябе раскатурхаць...

Сафія і Альбэрта сядзелі ў спартовым аўто і слухалі, як маёр расказваў Хільдзе пра Сусвет.

— Бачы ты, мы ўжо й ралямі памянліся, — сказаў Альбэрта.

— Ты пра што?

— Раней яны нас слухалі, а мы іх не бачылі. А цяпер мы іх слухаем, а яны нас не бачаць.

— І гэта яшчэ не ўсё.

— А што яшчэ?

— У самым пачатку мы і не здагадваліся, што існуе другі свет, там дзе жывуць Хільда і маёр. А цяпер яны не здагадваюцца пра нашае існаванне.

— Помста, яна салодкая.

— Але маёр здолеў улезці ў наш свет...

— Але наш свет быў ім створаны.

— Усё роўна мне хочацца спадзявацца, што мы таксама можам пралезці ў іхні свет таксама.

— Ну, ведаеш, гэта ўжо немагчыма. Ты яшчэ не забылася, што здарылася ў карчме „Папялушка”? Я ж бачыў, як ты стаяла і з усіх сіл намагалася падняць туую бутэльку колы.

Сафія сядзела некаторы час моўчкі і глядзела на сад, і тут маёр пачаў расказваць пра „Вялікі выбух”. Яна як пра яго пачула, так яе нібы натхніла.

Сафія падхпапілася.

— Што з табой? — спытаў Альбэрта.

— Нічога.

Яна адчыніла бардачок, выхапіла гаечны ключ, які там ляжаў, выскачыла з машыны, падбегла да арэляў, дзе сядзелі Хільда з бацькам, і стала прама перад імі. Спырша яна паспрабавала перахапіць Хільдын позірк, але ў яе гэта не атрымалася. Тады яна размахнула ключом — і як ударыць яе па лобе.

— Аёй! — войкнула Хільда.

Пасля Сафія ўрэзала па лобе й маёру, але той зусім аніяк на гэта не адрэагаваў.

— Што там? — спытаў ён.

Хільда паглядзела на яго:

— Пэўна, мяне джгануў сляпень.

— Вось бачыш, цяпер і Сакрат спрабаваў цябе раскатурхаць...

Сафія ўпала на траву і паспрабавала нагамі зрушыць з месца арэлі. Але яны ані на грам не калыхнуліся. А мо паварушыліся, мо хоць на міліметр?

— З зямлі так холадам пацягнула, — сказала Хільда.

— А я дык нічога й не заўважыў.

— Не, тут нешта ёсць яшчэ.

— Тут толькі ты, я і свежая ноч.

— Не, нешта яшчэ.

— І што б гэта магло быць?

— Помніш, у Альбэрта быў нейкі патаемны план?

— І яны раптам зніклі з садовай вечарыны. Яны нібы скрозь зямлю праваліліся...
 — Але... „нібы скрозь зямлю праваліліся...”
 — Недзе ж гісторыя павінна была скончыцца. Гэта ўсё мае выдумкі.
 — Так, але не тое, што здарылася пазней. Толькі ўяві сабе, што яны тут...
 — Ты ў гэта верыш?
 — Тата, я гэта адчуваю.
 Сафія пабегла назад да машыны.
 — Уражвае, — не стрымаўся Альбэрта ад каментару, калі Сафія залазіла ў аўто з гаечным ключом. — Вось пабачыш, у гэтага дзяўча незвычайныя здольнасці.

Маёр прыгарнуў да сябе Хільду.
 — Ты чуеш, як цудоўна спяваюць хвалі?
 — Чую.
 — Заўтра трэба будзе выбрацца ў мора.
 — А ты чуеш, як дзіўна шапоча ветрык? Глядзі, як дрыжыць асінавае лісцейка.
 — Гэта жывая планета...
 — Ты нешта пісаў пра тое, што трэба чытаць „паміж радкамі”.
 — Ну?
 — Мо ў гэтым садзе таксама нешта ёсць „паміж радкамі”.
 — Як бы там ні было, а прырода поўніцца таямніцамі. Мы вась сядзім і размаўляем пра зоркі на небе.
 — Хутка і ў вадзе з’явіцца марскія зоркі.
 — Ты так называла планктон, які свяціўся, калі была маленькай. І мела рацыю. Бо і планктон, і ўсё астатнія арганізмы складаюцца з першаэлементаў, якія некалі сплавліліся разам у адной зорцы.
 — А мы таксама?
 — Так, мы таксама касмічны пыл.
 — Гучыць прыгожа.
 — Калі радыётэлескопы пачалі фіксаваць святло далёкіх галактык, якія месцяцца за мільярды светлавых год ад нас, зрабілася магчымым скласці карту касмічнай прасторы такой, якой яна выглядала некалі ў незапамятныя часы, яшчэ да „Вялікага выбуху”. Усё, што чалавек бачыць на небе, — гэта касмічныя выкапні, якім сотні мільёнаў гадоў. І адзінае, што ў сілах звяздара, — гэта тлумачыць мінулае.
 — Таму што зоркі ў зусор’ях аддаліліся адна ад адной яшчэ да таго, як іх святло нас дасягнула?
 — Усяго пару стагоддзяў таму назад сузор’і зусім па-іншаму, чым сёння.
 — А я і не ведала.
 — У зорную ноч можна зазірнуць на міліёны, нават на мільярды гадоў назад у гісторыю Сусвету. Мы нібы глядзім на нашы вытокі.
 — Патлумач гэта падрабязней.
 — Ты і я таксама пачаліся з „Вялікага выбуху”. Бо ўся матэрыя Сусвету — гэта арганічнае адзінства. Некалі ў дагістарычныя часы ўся гэта матэрыя сцеглася разам ў такі шчыльны камяк, што нават галоўка шпількі стала важыць некалькі мільярдаў тон. Пасля праз вялізную гравітацыю гэты „дагістарычны атам” выбухнуў. Нібы нешта тады распалася на кавалкі. Але калі мы зараз глядзім не неба, то мы спрабуем знайсці дарогу да саміх сябе.
 — Неяк дзіўна ты гаворыш.
 — Усе зоркі і галактыкі складаюцца з таго самага рэчыва. Часткі гэтага рэчыва то тут, то там утваралі камячкі. Ад адной галактыкі да другой будзе мільярды светлавых год. Але ва ўсіх іх тыя самыя вытокі. Ва ўсіх зорак і планет тое самае паходжанне...
 — Зразумела.
 — А вась што гэта за касмічная матэрыя? Што менавіта выбухнула мільярды гадоў таму назад? Адкуль яно ўзялося?

- Гэта вялікая таямніца.
- Але ёсць нешта, што да нас мае самае прамое дачыненне. Мы таксама складаемся з гэтай матэрыі. Мы іскра ад вялікага вогнішча, якое было распалена багата мільярдаў гадоў таму назад.
- Прыгожа сказана.
- Але перабольшваць значэнне вялікіх лічбаў, усё ж, не варта. Падбярэ які камень. Сусвет застаўся б такім самым непасціжным, нават калі б ён сцегся да аднаго каменя, памерам з памаранч. І тады зноў паўстала б гэта вераломнае пытанне: адкуля ўзяўся гэты камень?

- Сафія раптам схапілася і паказала на бухту.
- А мне хочацца пакатацца на чаўне, — заявіла яна.
- Ён прывязаны. Акрамя таго, нам ні за вошта не асіліць вёслы.
- Паспрабуем? Сёння ж Купалле...
- Прынамсі, мы можам спусціцца да мора.
- Яны выйшлі з машыны і пабеглі праз сад.
- На прыстані яны паспрабавалі адвязаць вяроўку, моцна прывязаную за сталёвае кола. Але не змаглі прыпадняць нават яе хвосцік.
- Прыкручана намертва, — сказаў Альбэрта.
- У нас багата часу.
- Сапраўдны філосаф ніколі не адступае. Калі б толькі... яе развязаць...

- На небе зорак яшчэ пабольшала, — сказала Хільда.
- Так, зараз самы цёмны час ночы.
- Але ўзімку неба аж ззяе ад зор. Ты помніш, якая выдалася ноч напярэдадні твайго ад'езду ў Ліван? Першага студзеня.
- Менавіта тады я і вырашыў напісаць для цябе кнігу пра філасофію. Яшчэ раней я пабываў у кнігарні ў Крысціянсане, у бібліятэцы таксама. Але нідзе не знайшоў такой кнігі для падлеткаў.
- Здаецца, нібы мя сядзім з табой на самым версе таненькіх шарсцінак трусавай поўсці.
- Як цікава, што там у глыбіні светлавой ночы.
- Човен адвязаўся!
- І праўда...
- Неверагодна. Я хадзіла і правярала вяроўку акурат перад тым, як ты прыехаў.
- Вось як?
- Гэта нагадвае мне, як Сафія аднойчы скарысталася чаўном Альбэрта. Помніш, ён паплыў ад яе на сярэдзіну азёрца і стаяў калыхаўся там на вадзе.
- Вось пабачыш, гэта ўсё яе рук справа.
- Не блазнуй. Я ж казалы табе, што цэлы вечар тут нешта адбываецца.
- Некаму з нас трэба будзе плысці за чаўном.
- Мы паплывём за ім разам, тата.

*Пераклад з нарвежскай
Лідыі Ёхансэн*